

О. М. Топузов

Т. Г. Назаренко

Л. В. Тищенко

**ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА
ГЕОГРАФІЯ СВІТУ**

10 КЛАС

Профільний рівень

**КИЇВ
ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА
2010**

УДК 901.3 6 [33+30] (100 9075.3)
ББК 65.04 (0)я721
Т38

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист від 20.09.2010 р. № 1/11-8751)

Видано державним коштом. Продаж заборонено

Т 38   **Економічна і соціальна географія світу: підручник для 10 кл. загальноосвітніх навч. закл. (профільн. рівень)/** авт. кол.: О.М.Топузов, Т.Г.Назаренко, Л.В.Тименко. – К. :Педагогічна думка, 2009. - - 304 с., іл..., табл..
ISBN 978-966-644-156-3

УДК 901.3 6 [33+30] (100 9075.3)
ББК 65.04 (0)я721

ISBN 978-966-644-156-3

©Інститут педагогіки НАПН України, 2009.
©Топузов О.М., Назаренко Т.Г., Тименко Л.В., 2009.
©Педагогічна думка, 2009

Дорогі друзі, юні географи!

Сучасна географічна наука вивчає взаємозв'язки між географічними об'єктами, надає рекомендації для подальшого розвитку і розміщення різних галузей економіки, допомагає правильно оцінити наслідки впливу діяльності людства на навколишнє середовище. Наукові дослідження переконливо довели, що географія – єдина наука, яка об'єднує багатогранні знання про природу Землі та життєдіяльність людей.

Обравши географічний профіль, ви зробили свідомий вибір подальшої професійної діяльності, що матиме географічну складову. Курс економічної і соціальної географії світу допоможе формуванню у вас знань про географічну картину світу, які спираються на положення теорії взаємодії суспільства і природи, пояснить процеси відтворення і розміщення населення, дасть характеристику світового господарства, географічного поділу праці, а також розкриє глобальні та регіональні явища і процеси.

Опанувати цей курс допоможе пропонований підручник. Для того щоб не згаяти навчальний час, ми пропонуємо вам інструкцію **як користуватися підручником**.

Підручник складається з двох розділів. У першому розділі ви дізнаєтесь про основні тенденції та закономірності розвитку географічної оболонки, особливості соціально-економічного, політичного та соціокультурного розвитку світового господарства, географію світових ресурсів та населення, міжнародний географічний поділ праці. Належне місце відведено інформації про відомих географів і сучасні досягнення географічної науки. На закінчення першого розділу висвітлюються глобальні проблеми людства, способи розв'язання яких ви можете запропонувати.

У другому розділі підручника розглядаються регіони світу. Ви дізнаєтесь про основні природні, соціальні та економічні особливості, що зумовлюють розвиток регіонів та окремих країн.

Основна частина підручника – його текст, який ви маєте уважно прочитати та проаналізувати. До текстової частини вміщено рубрики: актуалізації знань, що на початку параграфа пропонує вам пригадати матеріал з попередніх географічних курсів; «Гідне подиву», яка містить цікаву географічну інформацію, що збагатить ваш кругозір; «Варто знати», спрямована на запам'ятовування; наприкінці параграфа наводяться «Висновки», де конкретизовано основні тези вивченого матеріалу; рубрика «Запитання і завдання» містить різноманітні питання; рубрика «Додаткові джерела інформації» містить перелік додаткової літератури та інтернет-сайтів.

Зберігаючи географічну складову, автори створили умовні «території» (як географічна одиниця для позначення певного простору) виконання практичних і творчих завдань, тематичного оцінювання знань, тестових випробувань.

Бажаємо вам корисної і манливої подорожі у світ географії!

ВСТУП

§ 1. Планета Земля як предмет дослідження географії

Починаючи з 6-го класу, ви вивчали різні географічні курси, тому знаєте, що географія – це комплекс наук про географічну оболонку, в якій взаємодіють природа і людське суспільство. Географія в перекладі з грецької мови означає землеопис (Гео – γηα, Земля, графо – γραφειν – пишу). Після вивчення цього параграфа, ви з'ясуєте, коли виникла географія як наука.

Зародження географії. Витоки географії ведуть у глибину століть. На різних етапах історичного шляху зміст і мета географії постійно змінювались. От чому ми говоримо, що географія – наука давня і водночас молода, нині вона вирішує зовсім інші завдання, ніж у минулому.

Протягом багатьох століть це була описово-пізнавальна наука, завдання якої зводилися до відкриття та опису раніше невідомих країн і земель. Географія постійно накопичувала факти і її головне завдання полягало у відтворенні картини поверхні земної кулі, тобто нанесенні на карту та описі берегів материків і островів, гір, річок, озер тощо. Тривалий час географія була своєрідним енциклопедичним зведенням найрізноманітніших відомостей і давала відповідь на запитання «Де?» і «Що?», тобто показувала розміщення різних об'єктів на поверхні Землі. Географія ще не стала наукою в повному розумінні цього слова, оскільки наука має відповідати на запитання «Як?» і «Чому?». Істинна наука пояснює факти, формулює закони, володіє власною теорією, науковою термінологією.

Не слід, звичайно, думати, що географи у минулому тільки збирали факти, серед них були і видатні мислителі. Ще в глибоку давнину люди намагалися пояснити розливи річок, припливи і відпливи, походження вітрів і течій та багато інших географічних явищ. Але загальний рівень географічних знань був таким, що люди не могли експериментально досліджувати явища, їм доводилося здогадуватися про їх походження, покладаючись на власну інтуїцію або фантазію.

Тільки наприкінці минулого століття географія змогла спиратися на основні закони фізики, хімії і біології, щоб вивчати складні закономірності, які діють у тісному переплетенні природних явищ земної поверхні. Щодо економічної географії, то достовірну науковість вона почала набувати, лише взявши на озброєння закони класичної економіки. Таким чином, лише протягом останнього століття географія почала перетворюватися з описової («збірної») дисципліни на науку.

Сучасна географія – це складна розгалужена система, або «сім'я» наук – природних (фізико-географічних) і суспільних (економіко-географічних), пов'язаних спільним походженням і метою. Одне з найважливіших завдань сучасної географії – вивчення процесів взаємодії природи і суспільства для наукового обґрунтування раціонального використання природних ресурсів і збереження комфортних умов для життя людини на нашій планеті.

Вивчення простору – поверхні планети. Земля – третя від Сонця планета Сонячної системи (мал. 1). і входить до складу найбільших за діаметром, масою та густиною. Це єдина відома нині планета Сонячної системи, населена людьми. Згідно з науковими даними, Земля утворилася близько 4,54 млрд років. У нашої планети є єдиний природний супутник – Місяць.

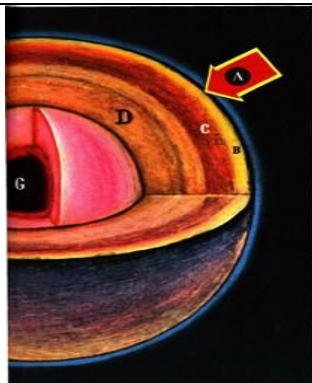

Мал. 1. Вигляд на планету Земля з Космосу

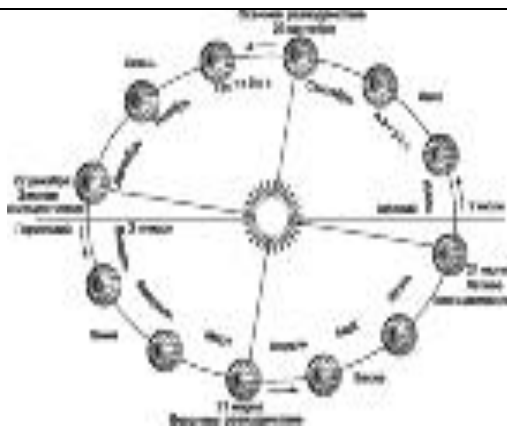
Життя, за наявною на сьогодні гіпотезою, з'явилося на Землі не більш як мільярд років тому. Відтоді у біосфері нашої планети значно змінилися атмосфера та інші абіотичні чинники, зумовивши кількісне зростання організмів-аеробів, сформувався озоновий шар, який разом з магнітним полем Землі блокує шкідливу радіацію, забезпечивши можливість утворення та існування життя на Землі. Кора Землі розділена на декілька сегментів, або тектонічних плит, що поступово мігрують поверхнею протягом періодів у багато мільйонів років. Приблизно 71 % поверхні планети вкрито морською водою, решту займають континенти та острови.

Внутрішні ділянки Землі досить активні й складаються з товстого, відносно твердого шару — мантії, що вкриває рідке зовнішнє ядро (яке і є джерелом магнітного поля Землі), і внутрішнього твердого залізного ядра. Це можна побачити на мал. 2.

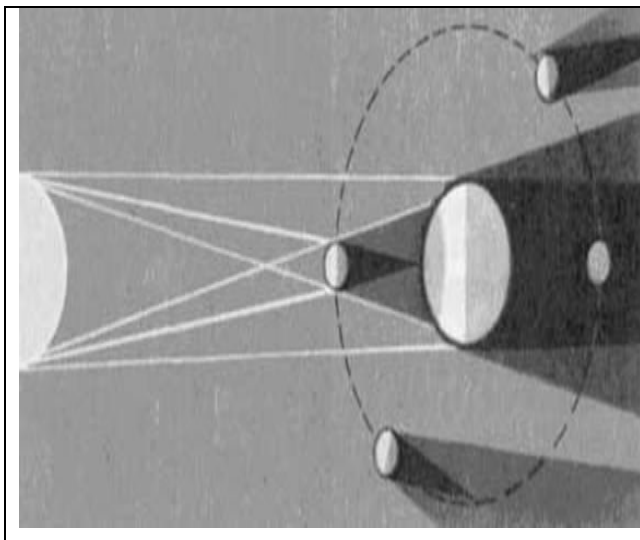
Мал.2. Внутрішня будова Землі.

Земля взаємодіє з іншими об'єктами в Космосі, зокрема із Сонцем та Місяцем (мал. 3).

Мал.3. Добовий рух Землі навколо своєї осі.

Земля обертається навколо Сонця і робить повний оберт протягом 366,26 дня, це схематично показано на малюнку 4. Вісь обертання Землі нахилена на $23,4^\circ$ щодо її орбітальної площини, це викликає сезонні зміни на поверхні планети з періодом в один тропічний рік (365,24 сонячної доби).

Мал.4. Річний рух Землі навколо Сонця.

Місяць почав обертання на орбіті навкруги Землі приблизно 4,53 мільярда років тому. Він є причиною припливів, стабілізує осьовий нахил і трохи уповільнює обертання планети. Кометне бомбардування під час ранньої історії планети відіграло роль у формуванні океанів. Пізніше астероїди приводили до істотних змін у навколишньому середовищі та на поверхні Землі. Зокрема, за деякими гіпотезами, саме падіння астероїдів спричинило масові вимирання різних видів живих істот на Землі.

Оскільки поверхня планети постійно змінювалася впродовж сотень мільйонів років, континенти з'являлися і руйнувалися. Континенти рухались по поверхні, деколи утворюючи суперконтиненти. Згідно з гіпотезою А. Вегенера (1912 р), який, звернувши увагу на подібність абрисів континентів, дійшов висновку, що континенти були об'єднані в один материк Пангея (з грецькою «єдина земля»), що омивався єдиним океаном Панталаса. Внаслідок розколу Пангеї утворилися північний материк Лавразія та південний Гондвана, з яких потім утворилися сучасні материки.

Гідне подиву. У 1960 р. було висунуто гіпотезу Snowball Earth (від англ. снігова кулька), яка стверджує, що в період між 750 і 580 млн років тому Земля була повністю вкрита льодом. Ця гіпотеза пояснює кембрійський вибух, коли стрімко поширювалися багатоклітинні форми життя. Після кембрійського вибуху, близько 535 млн років тому, було п'ять масових вимирань. Останнє масове вимирання сталося 65 млн років тому, коли, ймовірно, падіння метеорита призвело до зникнення динозаврів (не птахів) та інших великих рептилій, але не торкнулося дрібних тварин – ссавців, які тоді нагадували землерийок. Протягом останніх 65 млн років з'явилася величезна кількість різноманітних видів ссавців і декілька мільйонів років тому мавпоподібні тварини набули здатності до прямого ходіння. Це дало змогу використовувати різноманітні знаряддя і сприяло спілкуванню, яке допомагало здобувати їжу і стимулювало необхідність великого мозку. Розвиток землеробства, а потім культури уможливив вплив людей на Землю як планету і як земну поверхню, позначився на природі та чисельності інших видів.

Форма Землі (геоїд) близька до витягнутого еліпсоїда – куляста форма з потовщеннями на екваторі, і відрізняється від нього на величину до 100 метрів. Середній діаметр планети приблизно дорівнює 12 742 км.

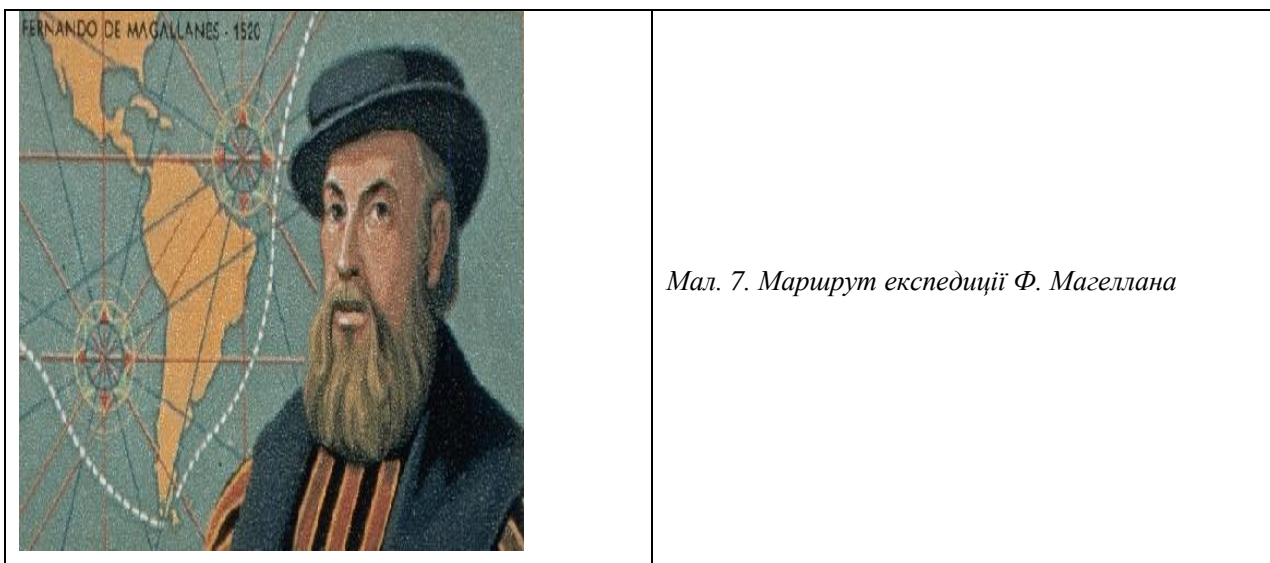
Обертання Землі створює екваторіальну опуклість, тому екваторіальний діаметр на 43 км більший, ніж діаметр між полюсами планети. Вищою точкою поверхні Землі є гора Еверест (8848 м над рівнем моря) (мал. 5), а найглибшою – Маріанська западина (10 911 м під рівнем моря). Тому,

порівняно з ідеальним еліпсоїдом, Земля має допуск у межах 0,17 % (1/584), що менше 0,22 % – допустимого допуску для бильярдної кулі. Внаслідок опуклості екватора найвіддаленішою точкою поверхні від центру Землі фактично є вершина вулкана Чимборасо в Екваторі (мал. 6).

Історія науки. Історія пізнання Землі була тривалою. Головними її подіями можна вважати відкриття нових земель: Америки – Христофором Колумбом у 1492 р.; подорож довкола Південної Африки до Індостану – португальця Васко да Гама у 1498 р.; відкриття Австралії – голландцями у 1606 р.; Антарктиди – Фадеем Беллінсгаузенем і Михайлом Лазаревим у 1820 р.

Першу навколосвітню подорож здійснила у 1519–1522 рр. іспанська експедиція на чолі з Фернаном Магелланом (мал.7). Експедиція підтвердила, що Земля має кулясту форму та єдиний Світовий океан.

Висновки. Уперше назву «географія» до науки про Землю застосував давньогрецький учений Ератосфен. Сучасна наука «географія» перетворилася з однієї науки про землеопис на низку географічних наук. Основними з них є фізична географія, що вивчає природу Землі, та економічна і соціальна географія, що вивчає господарські об'єкти на різних територіях, та розміщення людей на Землі.

Сучасні географічні дослідження тривають і нині. Вони стосуються не тільки вивчення маловідомих частин нашої планети, а й пошуків корисних копалин, складання прогнозів погоди, охорони навколишнього середовища тощо. Значну роль у вивченні Землі відіграють її дослідження з космосу.

Запитання і завдання

1. Пригадайте, як виникла наука географія.
2. Згадайте, як народи давніх цивілізацій уявляли форму Землі?
3. Пясніть наукове поняття гіпотеза. Розкажіть які гіпотези про походження життя на Землі вам відомі.
4. Розкажіть про недоречності та помилки, пов'язані з відкриттям Америки?
5. У зошиті складіть схему взаємодії різних наук з географією.

Додаткові джерела інформації

Берлянт А. М. Образ пространства: карта и информация. – М.: Мысль, 1986. – 240 с.

Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры. История географических идей. – М.: Прогресс, 1988. – 672 с.

Мукитанов Н. К. От Страбона до наших дней. Эволюция географических представлений и идей. – М.: Мысль, 1985. – 237 с.

Саушкин Ю. Г. История географических идей // Мир географии. География и географы. Природная среда. – М.: Мысль, 1984. – С. 60–77.

<http://www.i-u.ru>

<http://www.jsl.net/eml>

§ 2. Предмет і об'єкт дослідження географії

Історія географії формувалася на «перехресті» не тільки географії та історії, а й наукознавства, оскільки останнє вивчає закономірності функціонування і розвитку науки, структуру і динаміку наукової діяльності. Проаналізувавши цей параграф, ви дізнаєтесь, як формувалась наукознавча складова географії.

У структурі наукознавства виокремлюють два головні компоненти: концептуальний (категорії та принципи, загальнонаукові поняття і закони) і чуттєво-образний (сукупність наочних уявлень про світ у вигляді планетарної моделі, образу Метагалактики тощо) (Мал.8). Наукова картина світу відображає об'єкт, абстрагуючись від процесу здобуття знань, наукова теорія містить у собі логічні засоби як систематизацію знань про об'єкт.

Мал.8. Планетарна модель (Метагалактика)

Наукова картина світу як образ є лише частиною світогляду, під яким розуміють культуру – світорозуміння – теорію – закон.

Розрізняють загальнонаукову картину світу, картини наук, близьких за об'єктом дослідження, і картини світу окремих наук (фізична, астрономічна, біологічна і т. ін.).

Історія науки. Поняття про географічну картину світу сформулювали У. І. Мересте і С. Я. Ниммік у 1984 р. На їхню думку, географічна картина світу лежить в основі наукових знань, здобутих і перевірених у процесі дослідницької та практичної діяльності в галузі сучасної географії і відображає уявлення людини про природу і суспільство, її ставлення до них.

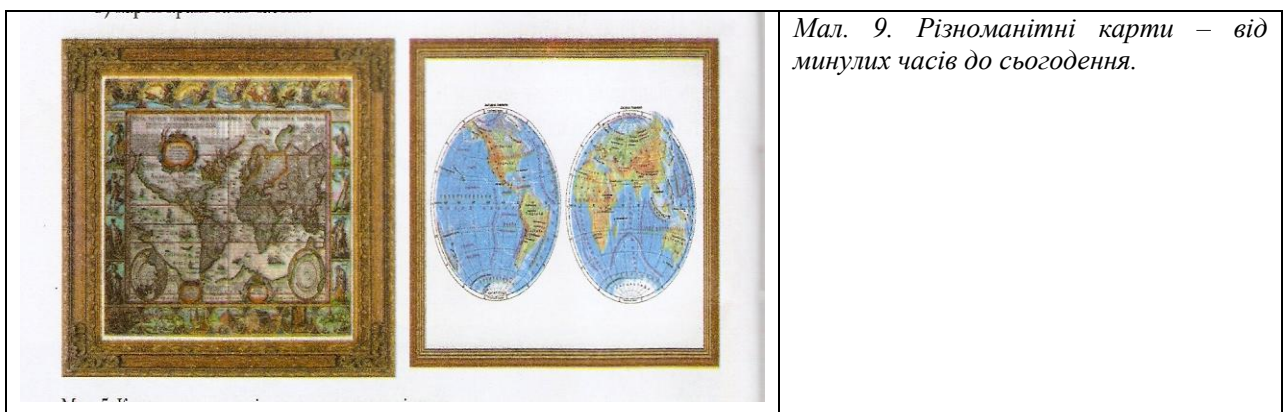
В історичному аспекті уявлення про географічну картину світу постійно змінювались. На першому етапі розвитку географічна картина світу збігалася з картиною земної поверхні і була реалізована у вигляді картографічної моделі земної поверхні.

В XIX ст. склалася нова модель географічної картини світу – компонентно-галузєва і комплексно-регіональна, у процесі її розроблення формувалися концепції природного комплексу та його компонентів, регіональних соціально-економічних систем і галузей господарства, географічного району – природного, господарського (економічного), демографічного.

Нова географічна картина світу середини XX ст. виходить уже з обмеженості земної поверхні, тому було розроблено концепцію управління територіальною організацією суспільства на засадах системного підходу, а також положень про ресурси території, стійкість і місткість геосистем. У чому полягає особливість географічної картини світу? Чи властиві її структурі концептуальний та чуттєво-образні компоненти? Чому немає географії як єдиної науки, а є система географічних наук? Поки однозначних відповідей на ці запитання не надано.

Гідне подиву. В основу географічної картини світу покладено знання, що відображають уявлення людини про природу і суспільство. Вже в цьому визначенні закладено не тільки дуалізм (подвійність), а й багатоаспектний предмет вивчення. Тому історично склалася дві галузі – фізико-географічна і економіко-географічна (соціально-економічна). Тривалий час вони розвивалися в автономному режимі наукового пошуку, маючи певні наукові успіхи. Прикладом є фізико-географічна картина світу, на основі якої склався образ загального об'єкта дослідження – географічна оболонка та її складові – природні територіальні комплекси (ландшафт).

Об'єднавчим чинником двох картин світу – фізичної та економічної географії — було країнознавство, що створило образ географії, яка описує унікальні явища та властивості окремих територій за допомогою методу районування і загальної географічної мови – мови карти (мал. 9).

Мал. 9. Різноманітні карти – від минулих часів до сьогодення.

Кожна наука має об'єкт і предмет дослідження, а також соціальне замовлення, за яким в основному і визначають її практичну мету.

Є об'єктні науки, у яких об'єкт чітко визначений. Наприклад, у фізиці – атом, у хімії –

молекула, у біології – клітина, у мінералогії – мінерали тощо.

Варто знати. Історія географії свідчить, що в її розвитку велику роль відіграло соціальне замовлення, оскільки вона мала давати дані про середовище, що оточує людину, людське суспільство. Внаслідок розвитку суспільства та еволюції його потреб та інтересів спрямованість географічних досліджень постійно змінювалась, тому змінювались і предмети дослідження. Предмети дослідження часто ставали об'єктами спеціальних наук (наприклад, топографії і картографії), а сам об'єкт дослідження географії протягом усієї тривалої історії розвитку науки залишався розпливчастим і нечітким.

Географічні науки вивчають поверхню Землі, шари речовини (сфери), як природні (літосфера, атмосфера, гідросфера, біосфера та ін.), так і неприродні (соціосфера, техносфера). У сукупності вони становлять особливий географічний об'єкт дослідження, який дотепер не мав однозначного визначення і пояснення у системі географічних наук. Причина – у складній структурі цієї «географічної дійсності», яку часто називають «географічною картиною світу».

Завдання географії полягає у вивченні структури того складного процесу, який відбувається на земній поверхні, тому вона охоплює безліч просторових, тимчасових і системних утворень природного, соціального і економічного типу.

Складність загального об'єкта в географії призвела і до складності розуміння предмета дослідження, який був змодельований так, що не відображав цілісності об'єкта. Вивчалися лише його окремі аспекти – природний, соціальний та економічний або їхні частки (окремі компоненти і явища).

Об'єктом дослідження соціальної і економічної географії світу виступає світове господарство, суспільство і його складові, територіальні соціальні структури, світогосподарські зв'язки, господарство окремих країн та їх груп, міжнародний поділ праці, глобальні проблеми людства.

Предметом дослідження соціальної і економічної географії світу є особливості і закономірності просторової організації світової економіки як в планетарному масштабі, так і в розрізі окремих країн та їх груп. Вивчення соціально-економічних процесів у територіальному вимірі передбачає вивчення їх з позицій розміщення, взаєморозташування, взаємодії і просторових відносин, причинно-наслідкових зв'язків.

Сьогодення потребує нових підходів до вивчення країн, розвиток господарства яких ґрунтується на соціальному принципі. Згідно з ним, людину розглядають як одну з головних продуктивних сил.

Географія – це комплекс наук про географічну оболонку, в якій взаємодіють природа і людське суспільство. Географія має специфічні особливості, які пов'язані з тривалим описовим періодом, часом накопичення наукових фактів і даних. Він завершується лише в новітній історії, наприкінці ХХ ст., коли фактично закінчилося географічне пізнання Землі і почалося вивчення та освоєння космічного простору. Тривалість описового періоду визначила іншу особливість «історичної долі» географії. Конструюючи моделі теорії та методології, географія здебільшого спирається не на історичний досвід власних наукових досліджень, а вважає за краще запозичити установки окремих наук і використовувати загальнонаукові підходи.

Висновки. Кожна наука має об'єкт і предмет дослідження. Соціальна і економічна географія світу тісно пов'язана з природничими та суспільними науками. Вона вивчає закони розвитку природно-

господарських систем, що формуються за взаємодії природи і суспільства, а також методи регулювання їх і управління ними.

Економічна географія нерозривно пов'язана із соціальною. Адже виробництво в епоху науково-технічної революції (НТР) залежить від рівня розвитку людства і спрямоване на забезпечення його матеріальних і духовних потреб.

Запитання і завдання

1. Розкажіть, як змінювались уявлення учених, які досліджували географічні процеси і явища.
2. Визначте об'єкт і предмет вивчення науки географія.
3. Поясніть на конкретних прикладах значення географічної науки для людства у цілому і для себе зокрема.
4. Назвіть, крім географії, науки, що вивчають природу і суспільство.
5. Поясніть власне бачення себе як особистості у розвитку науки географія.

Додаткові джерела інформації

Кедров Б. М. Источники и формы взаимосвязи наук // Вопросы философии. – 1973. – № 10. – С. 68.

Мересте У. И., Ныммик С.Я. Современная география: Вопросы теории. – М.: Мысль, 1984. – 296.

www.krugosvet.ru

[http:// wikipedia.org/wiki](http://wikipedia.org/wiki)

§ 3. Естетична географія

Розглядаючи питання про суть і завдання географії варто зазначити, що останнім часом з'являються нові напрями в географічній науці: культурна географія, музична географія, артгеографія, естетична географія, які прагнуть визначити естетичну цінність різних ландшафтів і місцевостей.

Естетика (від грец. αἰσθητικός – здатний відчувати) – наука про загальні закономірності художнього освоєння дійсності людиною, його закони і правила, форми і типи. Естетична географія досліджує основи ландшафтної естетики.

Перший та основний чинник естетичної географії, безумовно, суб'єктивний, оскільки краса або взагалі естетична цінність, що може полягати не тільки в красі ландшафту в буквальному значенні цього слова, а й у його величі, пишності, веселості, дуже індивідуальний. Тепер уже майже всі переконалися у тому, що ці властивості не містяться в самій природі, а що їх у природу вносить своїм поглядом людина. Тільки цим і пояснюють зміну естетичної оцінки в різні періоди, у різних народів, у різних сферах суспільства і навіть у однієї і тієї самої людини в різному віці та навіть у різні хвилини, залежно від її настрою. Вплив спеки і холоду, вітру, снігу і дощу, голоду і спраги, інших природних незручностей, можна, звичайно, більш-менш виділити, але суб'єктивність у загальнішому значенні все-таки залишається і естетична думка може бути обмежена.

Наукове підґрунтя естетичної географії криється в естетичній оцінці картини ландшафту, в її формах і кольорах. Водночас мають значення і звуки, як, наприклад, дзюрчання струмка, спів птахів або неприємні шуми, а також запахи і температура. Але ці явища виходять за межі картини ландшафту. Багато естетів приписують велике значення стосовно естетичної оцінки асоціативним уявленням – історичним і міфологічним спогадам, або визнають красивими взагалі тільки історичні ландшафти в буквальному значенні цього слова. Без сумніву, захоплення ландшафтом ґрунтується у багато кого здебільшого на спогадах про видатних людей, про битви та інші історичні події, різного роду оповідання, а також і на особистих приємних спогадах.

Антинауковою є оцінка ландшафту з погляду його придатності для культури. Але вона, звичайно, не заслуговує і того презирства, з яким до неї часто ставиться естет.

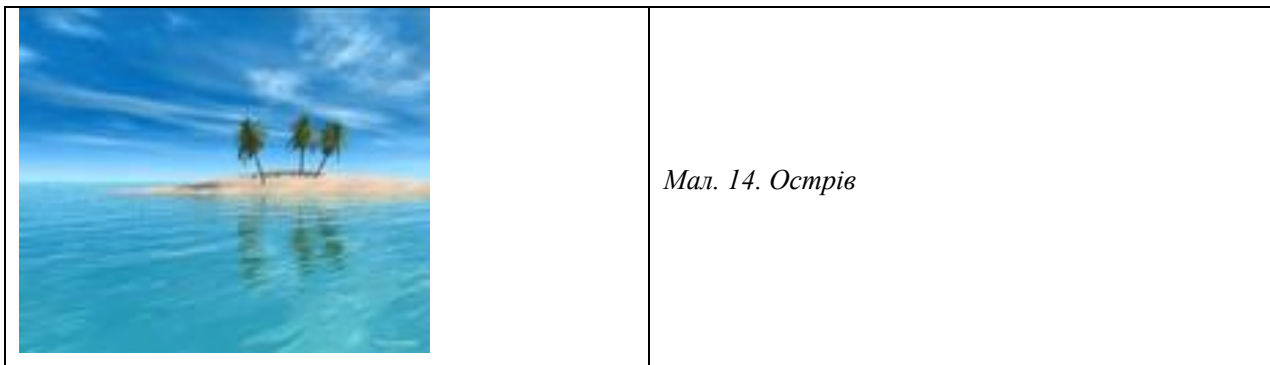

Колонізатор-завойовник у суцільних лісових ландшафтах бачить перетворений культурний ландшафт, з полями і фруктовими насадженнями, деревами і поселеннями, із залізничними та асфальтованими шляхами; інший бачить віадукі, що звисають над долинами, і канали; промисловець бачить заводи і фабрики, що виростили на фоні ландшафту. Тобто до всього цього можуть домішуватися і егоїстичні відчуття, але основною думкою буде все ж таки прогрес людства.

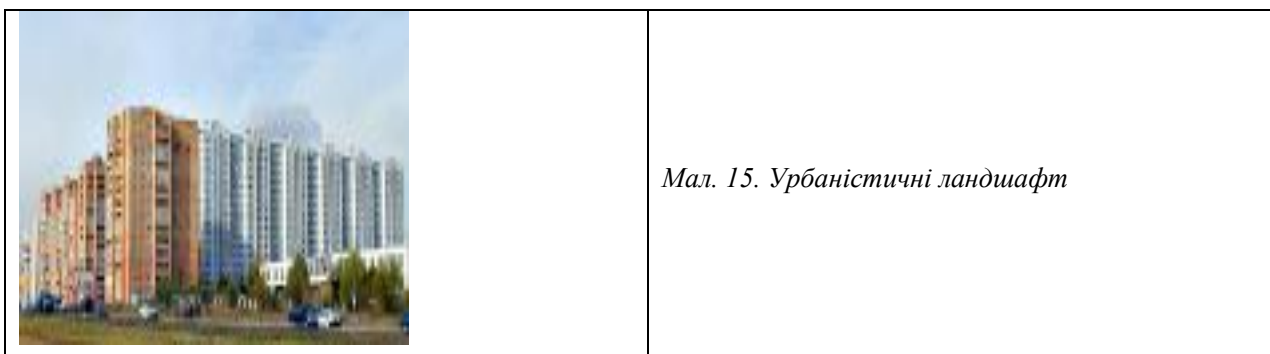

До самої суті естетичної географії набагато ближча телеологічна. **Телеологія** (від грец. τέλος – завершення і λογος – вчення, ідеалістичне вчення) припускає, що явища природи відповідають деяким вищим силам та вищій меті і все в розвитку природи і суспільства доцільне, розглядає естетику в аспекті єдності та гармонійності ландшафту.

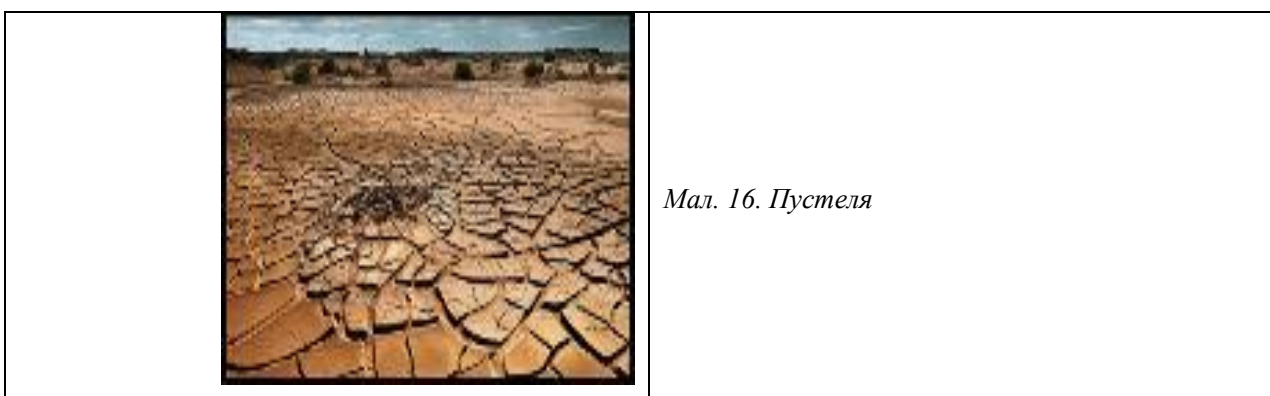

Існують ландшафти, у яких зв'язок і співзвуччя усіх явищ відображені особливо яскраво, які сприймаються цілісно. Така форма естетичної насолоди пов'язана з глибоким розумінням суті ландшафту і тому для більшості недоступна.

Гідне подиву. Для того щоб бути естетичним, ландшафт має бути різноманітним і складним, і це не суперечитиме вимогам співзвуччя явищ і завершеності ландшафту. Який би не був широкий кругозір на великій рівнині, що нагадує море, він стомлює, якщо доводиться декілька годин підряд їти або їхати територією з одноманітним рослинним покривом. Тривалий перехід по суцільному лісу також пригнічує, незважаючи на різноманітність рослинності, і навіть погляд на вкриті лісом схили гір навряд чи може викликати тривале захоплення. Довгі прямі лінії у ландшафті неприємні для очей. Але ландшафт не повинен мати зовсім протилежні форми і дуже велику строкатість фарб, які засліплюють око і діють як дисонанс.

Ландшафт має бути певною мірою завершеним, ніби вкладатися в якусь рамку, щоб бути красивим, просторово становити єдине ціле. Якщо в картину врізається частина чужого, що не належить до неї, це порушує її цілісність, а водночас позбавляє деякої частки краси. Різноманітність ландшафту особливо посилюється, якщо поєднується з рухом, за якого форми і фарби безперервно змінюються; на цьому ґрунтується краса гри хвиль проточної або такої, що падає вниз, води, рух хмар, листя або трави, що коливається. Проте потужний рух може і заважати естетичній насолоді.

Естетичне значення мають усі явища ландшафту: форма поверхні, вода, небо, рослинний покрив, тваринний світ, населення і витвори людської праці. Естетична географія ставить завдання розгляду не стільки окремих предметів і явищ природи, скільки ландшафту в цілому. Так само, як у науковому плані, тобто у причинному зв'язку явищ, ландшафти і в естетичному аспекті своєю дією на почуття людини є неподільною єдністю або утвореннями, які справляють цілісне враження. Справді, можна розрізнити окремі стилі ландшафту, як і окремі стилі в історії мистецтв, і подібно до того, як різні стилі мистецтва впливають на різних людей, так само і тут: одній людині більше подобається один стиль ландшафту, іншій – інакший. Подібно до готики й ренесансу, відрізняються між собою північні та південні ландшафти. Хтось захоплюється горами (мал. 17), дехто – морем (мал. 18). Встановити повну класифікацію стилів ландшафтів навряд чи можливо.

	<p><i>Мал. 17. Українські Карпати (г. Говерла)</i></p>		<p><i>Мал. 18 Морське узбережжя поблизу міста Ялта (Крим)</i></p>
--	--	---	---

Екваторіальна низовина Амазонки (мал. 19), на прикладі якої нещодавно було розроблено поняття про гармонійну картину ландшафту, є чудовим зразком ландшафту, єдиного і в естетичному значенні, і саме ландшафту, стиль якого зумовлений екваторіальним кліматом. Але як змінюється стиль, коли ми в межах того самого клімату піднімаємося в гори!

	<p><i>Мал. 19. Амазонка</i></p>
---	---------------------------------

Висновки. Оскільки естетична концепція ландшафтознавства належить здебільшого до обмеженого ландшафту і лише за просторішого горизонту охоплює великі простори, то географічні причини, визначальні великі події земної поверхні відступають на другий план. На першому плані постає будова поверхні – гори, горби і рівнини, а також розчленування їх на окремі форми, а водночас клімат і залежний від нього рослинний покрив природного і культурного ландшафтів. З деяким обмеженням можна сказати, що клімат визначає особливості великих районів, а будова ґрунту – власні видозміни всередині цих районів.

Запитання і завдання

1. Поясніть, чим наука естетика відрізняється від естетичної географії.
2. З'ясуйте, чи може, естетична географія належати до культурологічних наук.
3. Наведіть приклади природних і антропогенних ландшафтів.
4. Чи є у вашій місцевості естетичні ландшафти?
5. Дайте визначення науки теології.

Додаткові джерела інформації

Анненков В. В. География и культура. – Сер. География. – М.: Изд-во. РАН, 1998. – Т. 4.

Лавренова О. А. География пространства в произведениях американских писателей // Вестник МГУ. – 1993 – № 3.

Новиков А. В. Культурная география как интерпретация территории. – М., 1993.

<http://www.museum.ru>

<http://www.roerich.org>

§ 4. Методи досліджень і джерела географічної інформації

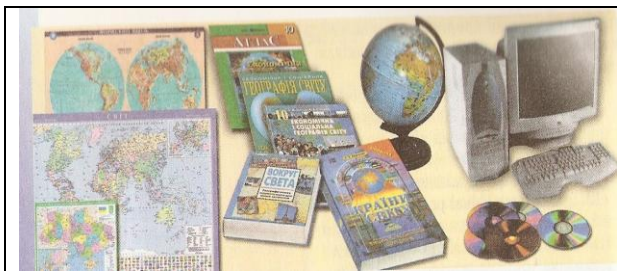
Як правило, закінчення попереднього і початок нового століття – це період, коли відбуваються важливі соціальні, науково-технічні та економіко-географічні реформи, складаються довгострокові прогнози і будуються моделі економічного розвитку господарського комплексу світу. Побачити і зрозуміти цілісну картину світу допомагають методи досліджень. Пригадайте їх.

Побачити і зрозуміти цілісну картину світу допомагають **методи дослідження**.

Метод – це спосіб пізнання і дослідження будь-якого явища. Методи дослідження мають власну історію розвитку. Спочатку це були прості природні спостереження, потім дослідження проводили завдяки експедиціям і польовому вивченню, далі інформація накопичувалась і потребувала певного статистичного оброблення. Так виникли історичний, математичний, статистичний та картографічний методи.

У сучасній науці застосовуються сучасні методи дослідження: космічний, геобіологічний, геофізичний, геохімічний, метод моделювання, комп'ютерних технологій тощо. Наука постійно розвивається, за допомогою теоретичних досліджень з'являються нові класифікації, розробляються нові теорії, формуються нові гіпотези, які внаслідок різноманітних практичних експериментів підтверджуються або спростовуються.

Нині світ стрімко змінюється. Вивчаючи географію, необхідно пам'ятати, що природні ресурси, населення, господарство, країни – це об'єкти, які постійно розвиваються. В одному підручнику неможливо розглянути всі економічні, соціальні й географічні питання, сьогодні у світі відбувається інформаційний бум, виникають нові **джерела інформації**. (мал. 20).

Мал. 20. Різноманітні джерела інформації

Тому для більшої обізнаності треба цікавитися також додатковою літературою – довідковою (довідниками, енциклопедіями), спеціальною науковою, художньою. Періодичні видання, тематичні телевізійні програми також містять географічну інформацію. Великі можливості у пізнаванні світу надають Інтернет, цифрові джерела інформації (CD, електронні атласи, навігатори, ГС-технології, що використовують геоінформаційні системи). Оскільки людина отримує інформацію з різних джерел, у неї формується неупереджене та власне ставлення до навколишніх подій, все це і формує творчу особистість, здатну до аналізу і висновків, тому ми і пропонуємо вам декілька інформаційних джерел різноманітної інформації.

Сучасні наукові географічні дослідження в Україні проводить Інститут географії Національної академії наук (НАН) України

Вченими цього інституту було створено Національний атлас України (мал. 21), який дістав найвищу оцінку всієї спільноти, а автори високі державні нагороди. Наукові дослідження інституту географії здійснюються за такими напрямками: ландшафтознавство, геоморфологія, палеогеографія, суспільна географія, природокористування та сталий розвиток, картографія.

Мал. 21. Національний атлас України

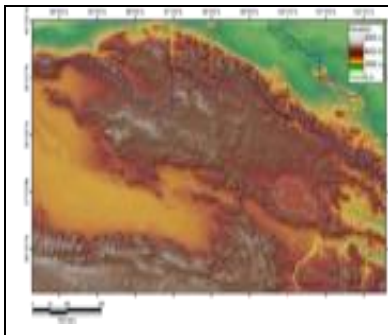
Дослідники. Вивчаючи в попередніх класах різні географічні курси, ви ознайомились з біографіями, шляхами мандрівок, науковою діяльністю учених і дослідників різних епох. Продовжимо цей перелік.

Мал. 22. Карл Риттер

Карл Рітгер (1779–1859) – один з фундаторів школи порівняльної географії (мал. 22).

Він розвинув порівняльний метод у географії, застосувавши його до вивчення форм рельєфу. У поясненні суспільних явищ приєднувався до школи так званого географічного детермінізму, що доводить вирішальний вплив природи на долі народів і цілих націй. Цю теорію потім продовжив Л. М. Гумільов. Головну працю К. Ріттера, що залишилася незакінченою, переклав російською мовою П. П. Семенов-Тян-Шанський під заголовком «Землезнавство Азії» (Санкт-Петербург, 1867—1879). У ній подано дані про Саянське нагір'я, Байкальські гори і Байкальське озеро. Ім'ям К. Ріттера названо гірський хребет Дакен-Дабан у західній частині Наньшаню (Китай, провінція Цинхай), який дослідив у 1879 М. М. Пржевальський і назвав його на честь німецького географа (мал. 23. Наньшань).

Мал. 23. Гірський хребет Ріттера в горах Наньшаню

Ідеї Ріттера підхопив його послідовник **Фрідріх Ратцель** (1844–1904). Одним з перших він почав писати про біосферу (мал. 24).

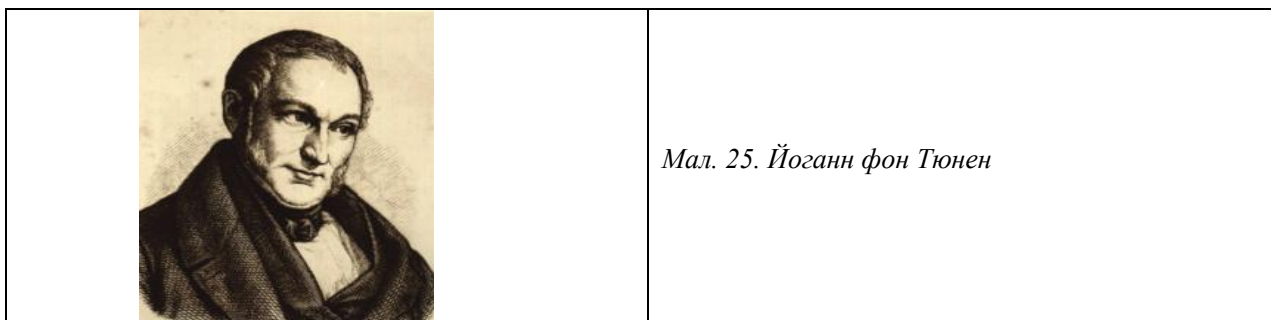

Мал. 24. Фрідріх Ратцель

Але, втручаючись у сферу людських відносин, він став антропо-географом-детерміністом і вважав, що природні явища, визначаючи життя людини, створюють перевагу одних народів (північних) і однієї раси (білої) над іншими народами та іншими расами. На його думку, расові відмінності не можуть існувати поряд. Після ознайомлення з працями Ратцеля, виникає враження, що він виконував певне соціальне замовлення, оскільки у ті часи в Німеччині географія служила цілеспрямованій імперіалістичній політиці. Об'єднання Німеччини в 1871 р. і зростання німецького імперіалізму під гаслом ідеї «Великої Німеччини» стали благодатним ґрунтом для формування так званої соціал-дарвіністської концепції. У 1882–1891 рр. Ратцель опублікував «Антропогеографію» у двох томах. Головна ідея цього твору полягає в тому, що є багато спільного між групами тварин і групами людей у їхньому житті, розташуванні, взаємодії з навколишньою природою, тобто і ті, й інші повинні боротися за власне існування, щоб вижити.

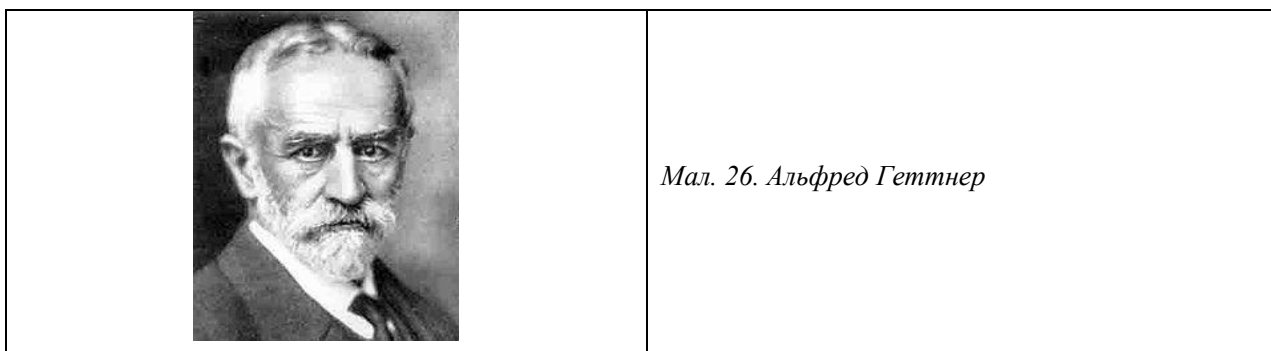
Провісником граничного аналізу та деяких інших важливих теоретико-методологічних положень був німецький поміщик **Йоганн Генріх фон Тюнен** (1783—1850), який успішно

застосовував свої знання з математики та економічної теорії для узагальнення власного господарського досвіду (мал.25).

Результатом теоретичних узагальнень стала праця «Ізольована держава щодо сільського господарства і національної економіки», видана у 1826 р. у Гамбурзі. Як дослідник і практик Й. Г. Тюнен у цій праці на підставі власних теоретичних опрацювань дав низку практичних рекомендацій щодо раціонального та прибуткового ведення сільського господарства. Основна ідея полягала в тому, що максимально чистий прибуток землевласник може одержати за умови, коли сукупність граничних витрат на чинники виробництва буде тотожна граничній корисності продукту. Заслугою Й. Г. Тюнена стало розкриття механізму формування рівня земельної ренти залежно від якості землі та її віддаленості від ринків збуту сільськогосподарської продукції. Й. Г. Тюнен започаткував і теорію розміщення виробництв, заклав основи теорії розміщення аграрної економіки. Його ідеї досі зберігають методологічне значення для вивчення проблем розміщення сільськогосподарського виробництва.

Альфред Геттнер (1859–1941) узагальнив на теоретичному рівні концепцію Карла Ріттера і вважав об'єктом вивчення географії земний простір із предметами і явищами, які його заповнюють і взаємодіють (мал. 26).

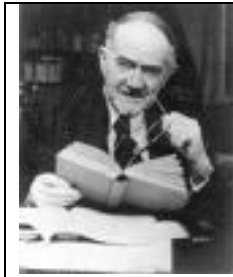
Зв'язки між ними, згідно з Геттнером, мають ландшафтну, причинно-наслідкову природу. До подібних систем географічних об'єктів А. Геттнер зараховував і людське суспільство. Окремі унікальні поєднання тих або інших об'єктів і явищ на певній території зумовлюють появу географічних країн, які є об'єктом вивчення країнознавства.

Всі власні ідеї Геттнер зібрав у книзі «Географія, її історія, суть і методи». Вченого дуже непокоїв теоретичний «розлад» у географії, де відбувався поділ на самостійні науки циклу загального землезнавства, втрачалася цілісність науки. Він узяв на себе завдання теоретично обґрунтувати таку географію, яка б не «розпливалася» на частковості, не захоплювалася б геологією, геофізикою, ботанікою, зоологією, економікою та іншими науками і мала б зміст і суть, що належить тільки їй і жодній іншій науці.

Ідеї А. Геттнера справили великий вплив на сучасників. Дотепер їх аналізують, переглядають, оцінюють.

Родоначальником моделі розміщення промисловості є німецький економіст **Альфред Вебер** (1868–1958) – німецький теоретик, що заклав основи «штандорту», тобто вибору оптимального місця для розміщення підприємства (мал. 27).

Мал. 27. Альфред Вебер

Теорія ґрунтується на певній ізольованій, замкненій у господарському аспекті території, на якій уявно припускають наявність паливних та інших ресурсів, широкий розвиток залізничного транспорту, необмежену кількість робочої сили. Зважаючи на елементи собівартості промислового продукту, вчений розрізняє два чинники, або «орієнтації», що впливають на процес розміщення основного промислового виробництва країни, – транспортну орієнтацію та орієнтацію на дешеву робочу силу.

Висновки. Використовуючи різні джерела інформації та різні наукові методи, вчені різних країн закладали наукові підвалини. Наступні генерації учених трансформували ідеї, гіпотези і теорії, формуючи сучасні уявлення про науку. «Місцеві впливи ландшафтів на риси їхніх мешканців, – стверджував К. Ріттер, – на їхній образ і статуру, на форму черепа, на колір шкіри і волосся, темперамент, на мову і духовний розвиток незаперечні». На сьогодні — це дискусійне твердження.

З поглядом А. Геттнера на географію як науку про «наповнення простору» ми погодитися не можемо, як не можемо і визнати правильною його відмову від розгляду розвитку в часі, що призводить зрештою до відмови від географічного прогнозування.

Деякі наукові погляди Й. Г. Тюнена про розміщення аграрної економіки, звичайно, давно застаріли. Нині вони наповнюються новим змістом, застосовуються і до несільськогосподарських територій, і до невиробничої діяльності людей. Але праця Й. Г. Тюнена – відправна точка для багатьох напрямів наукової думки не лише в аграрно-економічній науці. За кордоном досі популярні погляди Іммануїла Канта (мал. 28), якій класифікував науки не за змістом, тобто предметом вивчення, а за підходом методом вивчення. І. Кант твердив: «Наші емпіричні знання можна класифікувати двома способами: або стосовно усталених концепцій про світ, або стосовно простору і часу до яких вони фактично належать. Географія та історія охоплюють усю сферу нашого сприйняття: географія – просторові сприйняття, історія – часові».

Мал. 28. Іммануїл Кант

Запитання і завдання

1. Розкажіть, які методи економіко-географічних досліджень застосовують на сучасному етапі розвитку науки.
2. Наведіть приклади тематичних телевізійних програм, які містять географічну інформацію.
3. Проаналізуйте взаємозв'язок наукових поглядів між усіма вченими-географами, що згадані в параграфі.
4. Поясніть, як змінювались наукові географічні погляди вчених німецької школи, і зясуйте, що в цих поглядах неприпустиме особисто для вас.
5. Назвіть прізвища вчених-географів-економістів зарубіжної школи, що не були згадані в параграфі, але вам відомі. Підготуйте реферативну доповідь про них.

Додаткові джерела інформації

Геттер А. География, её история, сущность и методы (русский перевод). – М.: Просвещение, 1967.

Соболевский В. И. Отец новой теории кризисов // Наука и просвещение – X., 2005 – № 4.

<http://universities.ua>

§ 5. Видатні географи.

Аналізуючи наявні теорії і гіпотези, які, безумовно не всі є загальноприйнятими, а серед них трапляються і дискусійні, наука географія розвивалася і до неї залучалися нові вчені. Сподіваємось, що з часом твоє прізвище також буде вписано в історію науки географії.

Михайло Васильович Ломоносов (1711–1765) – російський вчений-природодослідник, енциклопедист, засновник наукової геології та географії в Росії (мал. 29).

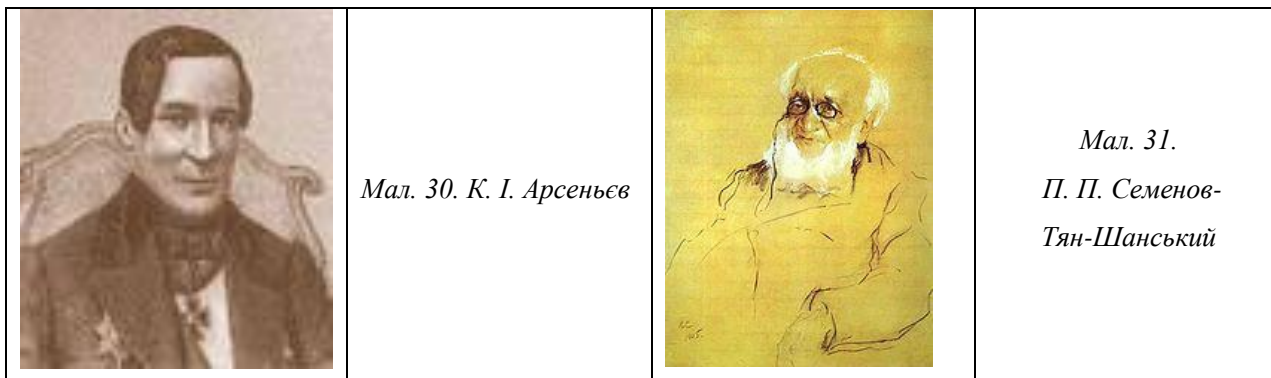
Мал. 29. М. В. Ломоносов

Немає жодного компонента географічної оболонки, стосовно якого б не висловився Ломоносов. Він писав «про шари землі», рельєф, льодовики, воду, атмосферу, ґрунти, а також про різні країни. З 1758 р. Ломоносов був керівником Географічного департаменту Російської академії наук. Він розіслав на місця «Запити» (у них було 30 пунктів) для створення атласу, який, за задумом Ломоносова, мав супроводжуватись повним географічним описом територій. У цих «Запитах» більшість пунктів стосується економічної географії. Уперше в історії світової науки на початку 1760 р. вчений запропонував новий науковий термін «економічна географія». Уявлення М. В. Ломоносова про географію і досі містять раціональне зерно: «Що корисніше родові людському для взаємного

передавання своїх лишків, що безпечніше тим, хто плаває в морі, що мандрівникам по різних державах потрібніше, як знати розташування місць, течію річок, відстань міст, розміри, багатство і сусідство різних земель, звичаї, поведінку та уряди різних народів? Це добре показує географія, яка весь всесвіт єдиному поглядові підпорядковує».

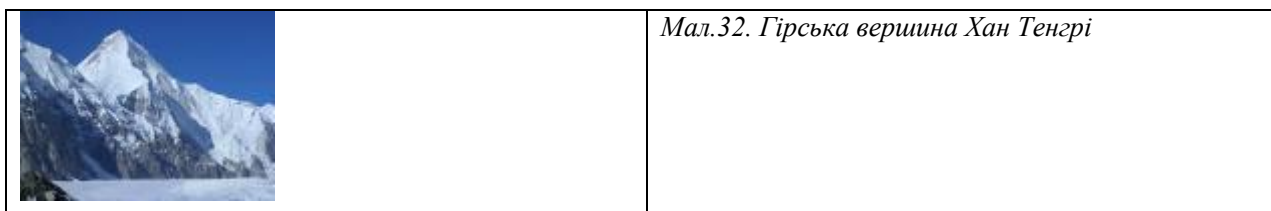
У 1845 р. група талановитих учених-географів виступила з ідеєю про об'єднання в єдину організацію. Одним із засновників Російського географічного товариства був **Костянтин Іванович Арсеньєв** (1789–1865) – російський географ та історик (мал. 30).

До 1837 р. він був викладачем історії і географії для цесаревича Олександра Павловича. Після завершення навчання майбутнього імператора Олександра I майже 30 років (1835–1853) керував статистичними роботами в країні, удосконалюючи методи районування та поглиблюючи характеристику районів. К. І. Арсеньєва заслужено називають «батьком» теорії і практики географічного (економічного) районування не тільки в російській, а й у світовій географічній науці.

Петро Петрович Семенов (Семенов-Тянь-Шанський; 1827–1914) – російський географ, людина різноманітних інтересів, компетентна в багатьох галузях знань (мал. 31).

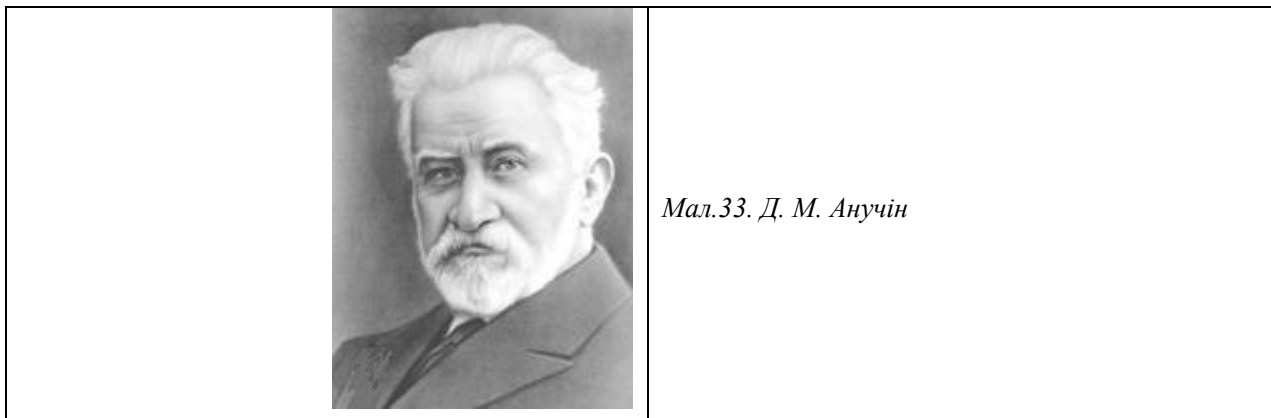
Він ідеально підходив для управління Російським географічним товариством, був його віце-президентом протягом 41 року (1873–1914); підтримував єдність і самобутність географічної науки. Він – автор багатьох монографій, праць з історичної географії російських поселень. П. П. Семенов був членом-експертом редакційного комітету з підготовки реформи 1861 р., що звільнила селян Росії від кріпосної залежності. В 1864–1874 рр. керував Центральним статистичним комітетом, у 1874–1897 рр. – Статистичною радою. Видавши у 1856 р. перший том перекладу «Землезнавства Азії» Карла Ріттера з доповненнями, що дорівнювали за обсягом оригіналові, П. П. Семенов здійснив, за дорученням географічного товариства, експедицію для дослідження гірської системи Тянь-Шань, яка була тоді недосяжною місцевістю для європейців. Протягом двох років він відвідав Алтай, Алатау, озеро Іссик-Куль і першим з європейських мандрівників досяг у Центральному Тянь-Шані гірської вершини – Хан-Тенгри (мал. 32)

У 1906 р. за заслуги у відкритті та дослідженні гірської системи Тянь-Шань до його прізвища було додано – Тянь-Шанський. Помер П. П. Семенов-Тянь-Шанський на 88-му році життя у Петербурзі у 1914 р. від запалення легенів.

На його честь названо географічні об'єкти у Середній і Центральній Азії, на Кавказі, Алясці, близько 100 нових форм рослин і тварин. Російське географічне товариство заснувало в 1899 р. золоту медаль імені Семенова-Тян-Шанського, якою відзначають найпомітніших дослідників-географів.

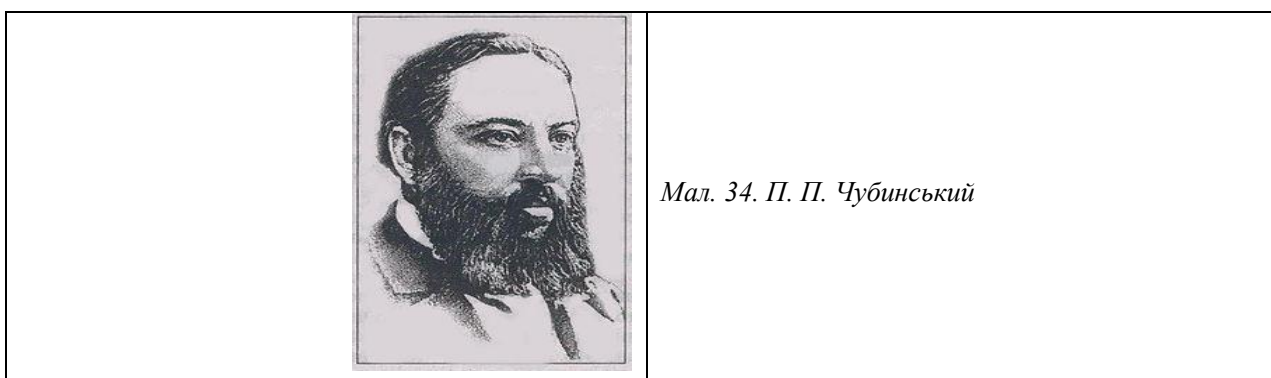
Дмитро Миколайович Анучин (1843–1923) – російський географ, антрополог, етнограф, археолог, засновник наукового вчення (мал. 33).

Він уперше ввів наукове поняття «антропосфера». Д. М. Анучин був почесним членом багатьох академій наук різних країн світу – Франції, Італії, США, Великої Британії. Автор праць з етнографії, первинної археології, фізичної географії, країнознавства, історії науки. На честь Д. М. Анучина названо географічні об'єкти: льодовик на півночі острова Нова Земля, гору на Північному Уралі, острів і протоку в Малому Курильському пасмі. Його ім'я присвоєно музею антропології Московського державного університету імені М. В. Ломоносова.

Різнобічність наукових інтересів Д. М. Анучина була виняткова: фізична географія, антропология, етнографія, археологія, історія і методологія науки, гідрологія (зокрема лиманологія), картографія, геоморфологія, країнознавство. Але це не було випадковістю поточних інтересів. Д. М. Анучин вважав, що географія має вивчати природу земної поверхні. Він поділяв географію на землезнавство і країнознавство. Землезнавство вивчає комплекс фізико-географічних компонентів усієї поверхні Землі, а країнознавство хоч і ширший комплекс, що включає людину, але в межах окремих районів («країн»), «Без людини географія буде неповною», – писав у 1912 р. Д. М. Анучин. Оскільки природа земної поверхні утворюється у процесі її історичного розвитку, історичний метод необхідний у географічних дослідженнях. І, звичайно, географічні дослідження важливі не самі по собі, а якщо пов'язані з практикою. Такі основні положення Д. М. Анучина підтримує кожний сучасний географ у світі.

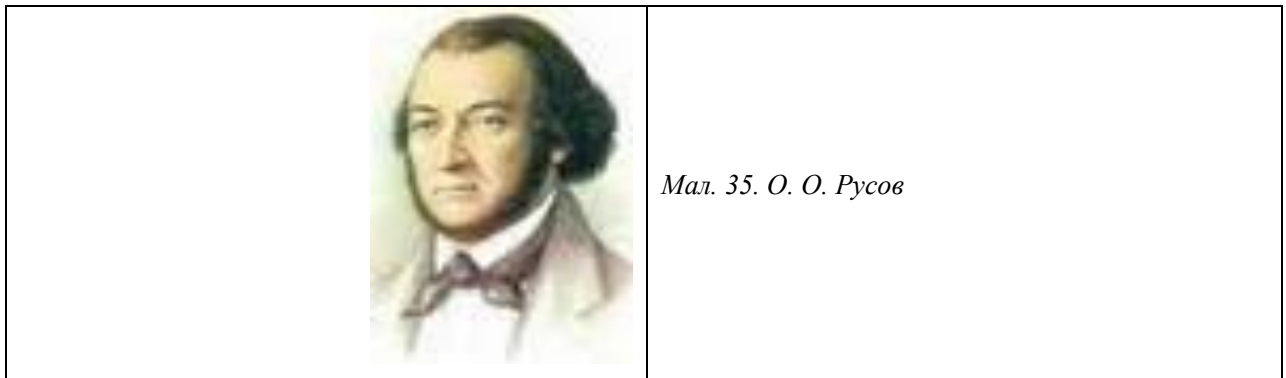
Павло Павлович Чубинський (1839–1884) – український дослідник-народознавець (мал. 34).

У 1869–1870 рр. очолював організовані Російським географічним товариством етнографічно-

статистичні експедиції з вивчення України, Білорусі, Молдови. Зібраний багатющий матеріал, у тому числі краєзнавчий, було узагальнено та опубліковано у «Працях етнографічного-статистичної експедиції в Західно-Руський край» (т. 1–7. СПб., 1872–1879). За цю працю П. П. Чубинського було нагороджено Золотою медаллю географічного товариства. У 23 роки на студентських вечорницях він написав вірш «Ще не вмерла Україна», який нині є державним гімном незалежної України. Заснування космодрому Плесецьк – заслуга П. П. Чубинського, оскільки саме він досліджував Пермиловську тайгу і самоїдів, які жили в цьому районі. П. Чубинський зазначав: «Сім років я працював на Півночі для науки. Не буду перераховувати моїх праць, але вони показали, наскільки я цікавився населенням різноманітних племен. Крім етнографії, я торкнувся усіх галузей економічного побуту народу, і замітки з цих питань стали предметом багатьох уявлень панів губернаторів; навіть і досі доводиться зустрічати в газетах урядові розпорядження, викликані цими уявленнями, що виникли за моєю ініціативою». За участю П. П. Чубинського географічне товариство склало програму найрізноманітніших наукових досліджень в Україні.

Олександр Олександрович Русов (1847–1915) – український земський статистик, етнограф і фольклорист (мал. 35).

Після закінчення у 1868 р. Київського університету працював учителем географії в гімназії. У 1874 р. брав участь в організації земської статистичної роботи спочатку в Чернігівській губернії, а потім у Херсонській і Полтавській губерніях. Керував переписами населення в Києві, Ніжині, Харкові та Чернігові. Автор праць: «Кобзар Вересай, його музика і пісні, що виконується ним» (1874); «Праці Південно-західного відділення Імператорського російського географічного товариства» (1873), премійовані Російським географічним товариством; «Ніжинський повіт» (Київ, 1879), нагороджено золотою медаллю Російського географічного товариства, «Опис Чернігівської губернії» (у двох томах, 1898–1899); «Дніпро в кінці XVIII століття»; «Народне утворення Херсонської губернії»; «Харків по перепису 1893 року».

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919) – український економіст, соціолог і громадсько-політичний діяч (мал. 36).

Мал. 36. М. І. Туган-Барановський

Навчався у Харківському університеті. За участь у студентських заворушеннях у Петербурзі був заарештований і згодом виключений з університету без права навчатися у будь-якому вищому навчальному закладі. Закінчив у 1888 р. фізико-математичний, а 1890 р. – юридично-економічний факультети екстерном. У 1894 р. захистив у Московському університеті магістерську, а 1899 р. – докторську дисертації. Працював у вищих навчальних закладах Москви і Петербурга. Був помітним діячем українського національного руху. В 1917–1918 рр. – генеральний секретар фінансів, міністр в уряді Української Центральної Ради. Брав участь у створенні Української академії наук. Помер 21 січня 1919 р. в Одесі у вагоні поїзду, яким у складі української делегації їхав на Версальську конференцію.

Степан Львович Рудницький (1877–1937) народився в місті Перемишль (тоді Австро-Угорщина, нині в Республіці Польща) у родині вчителя гімназії (мал. 37).

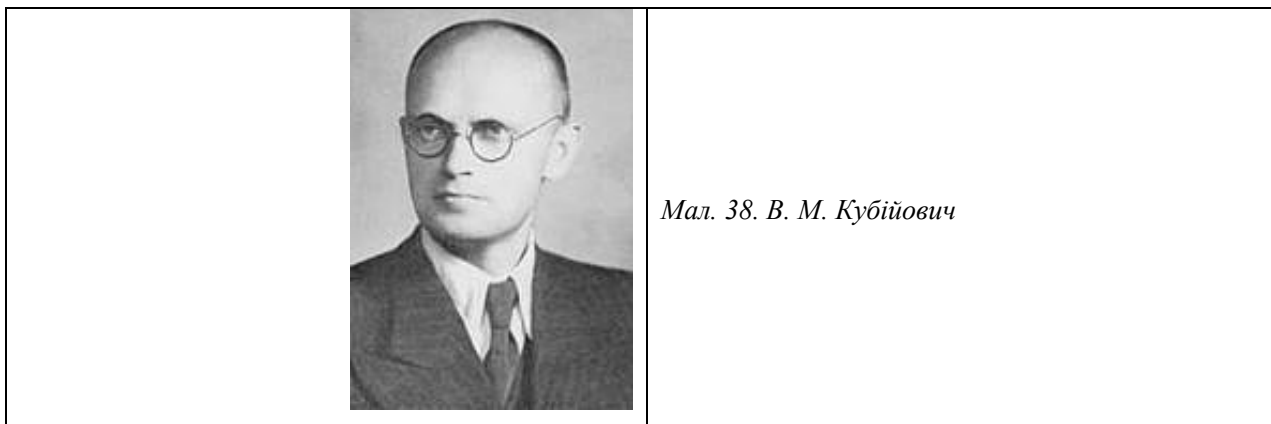
Мал. 37. С. Л. Рудницький

Вищу освіту здобув у Львівському університеті, де слухав лекції М. Грушевського, продовжував навчання у Відні та Берліні. Працював у львівських гімназіях. У 1901 р. здобув ступінь доктора філософії. Був членом Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. У 1902–1908 рр. працював учителем географії в гімназіях Тернополя і Львова. С. Рудницький – один із засновників української геоморфології, антропогеографії, політичної, соціально-економічної та демографічної географії. Особлива заслуга його в тому, що він започаткував картографічний напрям в українській географії. У 1919 р. польська окупаційна влада звільнила його з посади професора кафедри географії Львівського університету і він емігрував до Відня (Австрія). З 1920 по 1926 р. працював у вищах навчальних закладах Відня і Праги. У жовтні 1926 р. переїхав до Української РСР, очолив кафедру картографії Геодезичного інституту в місті Харкові. З 1927 р. – директор заснованого ним Українського науково-дослідного інституту географії і картографії. З 1929 р. – академік Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Часто їздив до Києва, де очолював Краєзнавчу комісію ВУАН і Музей антропології та етнографії імені Ф. Вовка. На початку 30-х років працював за сумісництвом в «Українській Радянській Енциклопедії», де вів підрозділ географії. Співзасновник і співредактор журналу «Вісник

природознавства». Розробляти географічні карти українською мовою почав ще у Львові, продовжував в еміграції у Відні, а також у Радянській Україні. Завдяки йому Україну чи не вперше було представлено у картографічних працях як цілісну просторову одиницю. Активно працюючи, водночас здійснював експедиційні дослідження Дніпра та Донбасу. У 1933 р. його було заарештовано органами НКВС, звинувачено у належності до контрреволюційної організації, шкідництві й шпигунстві і за постановою судової трійки засуджено до п'яти років позбавлення волі. Покарання С. Рудницький відбував на об'єктах Біломорсько-Балтійського каналу, у Соловецькому таборі особливого призначення на Соловецькому архіпелазі. В ув'язненні написав дві книги – «Геоніомія» (Астрономічна географія) і «Ендогенна динаміка земної кори». 3 листопада 1937 р. його розстріляли. У 1965 р. реабілітований, а у 1990 р. посмертно поновлений у складі Академії наук України.

Рудницький зробив значний внесок у розвиток фізичної, політичної та соціально-економічної географії України, а також історичної географії та географії населення нашої держави, картографії. Він є автором понад 150 наукових праць, багатьох карт. Писав українською, німецькою і польською мовами. Його праці опубліковано також французькою, англійською, чеською, італійською, угорською, шведською мовами, що сприяло популяризації знань про Україну, її територію і народ. Підготував і видав шкільні підручники з географії України. Своїми науковими працями С. Рудницький охоплював не лише питання географії, а й проблеми суміжних наук – історії, астрофізики, геології, політології, етнографії.

Володимир Михайлович Кубійович (1900–1985) – український політик, географ, історик, суспільний і культурний діяч (мал. 38).

У дослідженнях спеціалізувався на питаннях демографії. Перед Другою світовою війною був одним з лідерів українського національного руху на землях, що входили до складу Польщі. У 1944 р. емігрував у Західну Німеччину, пізніше – до Франції. Після війни – один з лідерів української діаспори на Заході. Був ініціатором видання української енциклопедії в 10 томах. У повоєнні роки – автор декількох фундаментальних праць з україністики, головний редактор «Енциклопедії українознавства», виданої у Франції. В Україні на честь Кубійовича випущено поштову марку. На Львівському університеті, де працював вчений, встановлено пам'ятну дошку (мал.39).

Мал.39 Пам'ятна дошка на фасаді Львівського університету на честь В. М. Кубійовича

*Мал.40.
В. І. Вернадський*

Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) – український природознавець, мислитель і громадський діяч, фундатор комплексу сучасних наук про Землю – геохімії, біогеохімії, гідрогеології, радіогеології, генетичної мінералогії тощо (мал. 40).

Академік Російської академії наук з 1909 р., Української академії наук — з 1918 р., член Чехословацької (1926) і Паризької (1928) академій наук, Британської асоціації наук. Закінчив 1885 р. природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Працював у Петербурзькому та Московському університетах. З кінця 1917 р. – в Україні, керував створенням Української АН, був першим її президентом (1918–1921). У 1920–1921 рр. – ректор Таврійського університету в Сімферополі. Серед наукових досліджень В. І. Вернадського – різнобічні філософські й методологічні проблеми. Він є основоположником сучасної геохімії, біогеохімії, радіогеології, гідрогеології, геохімії ґрунтів, метеоритики, лімнології, вчення про біосферу та ноосферу. Ще в юнацькі роки він поставив перед собою триєдине завдання: «Набути знань, розвинути розум, домогтися влади». Науку розглядав як основне джерело народного багатства, провідну силу держави. Його діяльність вплинула на розвиток наук про Землю. Ім'ям ученого названо підльодні гори у Східній Антарктиді, українську антарктичну станцію, подаровану Великою Британією Україні, у Москві та Сімферополі — проспекти, Таврійський національний університет (м. Сімферополь), у Києві – бульвар та Національну бібліотеку НАН України, Інститут загальної і неорганічної хімії.

Висновки. Наукові й науково-популярні праці вчених-географів є вагомим внеском у підвалини географічної науки. Систематизуючи теоретичні знання з географії, поступово складаючи мозаїку географічних знань, вони утворили географічну картину світу. Предмет географії, як і сама географія, досить відносний. Тому, поділивши вивчення земної поверхні між фізичними (кліматологія, океанологія тощо), хімічними (ґрунтознавство) та біологічними (зоологія та ін.) науками, слід відмовитися від загальних географічних досліджень як малокорисних на практиці і по суті штучних. А відтак ми повинні з вдячністю згадати багатьох учених-географів, чиї праці сприяли виявленню складних взаємозв'язків як у самій природі, так і в її відносинах із суспільством.

Єдність економічної і соціальної географії чітко розумів фундатор економічної географії М. М. Баранський (мал. 41), який ще у 20-х роках ХХ ст. застосовував термін «соціографія» і захищав економічну географію від «політизації» і «економізації», надавав їй пріоритет у вивченні людини та її господарської діяльності.

	<i>Мал. 41. М. М. Баранський</i>		<i>Мал. 42. М. М. Паламарчук</i>
---	--------------------------------------	--	--------------------------------------

Розглядаючи теоретичні основи безперервної географічної освіти, М. М. Паламарчук (мал. 42) узагальнив ідею про географічний підхід, якому властива монолітність територіальності, комплексності, синтетичності під час дослідження природних і суспільних об'єктів земної поверхні.

Продовжив аналіз географічної картини світу відомий російський географ В. П. Максаковський (мал.43), декілька поколінь школярів навчались саме за підручником, який він написав (мал. 44).

	<i>Мал. 43. В. П. Максаковський</i>		<i>Мал. 44. Підручник за авторством В. П. Максаковського</i>
---	---	--	--

Діяльність учених важко переоцінити і завдання наступних поколінь учених – примножувати ці ідеї і наукові розробки та відкриття.

Запитання і завдання

1. З'ясуйте внесок вітчизняних географів у розвиток науки.
2. Визначте, чи завжди вчений — географ-економіст має стати урядовим чи політичним діячем.
3. Знайдіть на карті географічні об'єкти, названі ім'ям науковців-дослідників.
4. Підготуйте розгорнуту доповідь про інших, відомих вам, учених, які досліджували географію і не згадані в параграфі.
5. Поясніть роль географії у формуванні «візитної картки» країни.

Додаткові джерела інформації

Анучин Д. Н. Труды экспедиции по исследованию источников главных рек Европейской России. – М., 1897.

Владимир Вернадский: Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков / Сост. Г. П. Аксёнов. – М.: Современник, 1993. – 688 с.

Дідчук І. Географ-академік Степан Рудницький. – Т.: Богдан, 2007. – (Видатні постаті Тернопілля). – 200 с.

Кондратьев Н. Д. Михаил Иванович Туган-Барановский. – М.: Современник, 1997. – 445 с.

Максаковський В. П. Экономическая и социальная география: Учебник для 10-го класса. – М.: Просвещение, 1990.

Максаковський В. П. Историческая география мира: Учеб. пособие для вузов. – М.: Экопрос, 1997. – 584 с.

Рудницький С. Л. Завдання географічної науки на українських землях. – Х., 1927.

Туган-Барановський М. І. Періодическіе промисленніе кризиы. – М.: Наука Россиі, 1930.

Філософіе і методологія науки: В. І. Вернадський. Ученіе о біосфері / П. С. Карако. – Мінск:

Экоперспектіва, 2007. – 208 с.

www.nbu.gov.ua

www.economics.ru

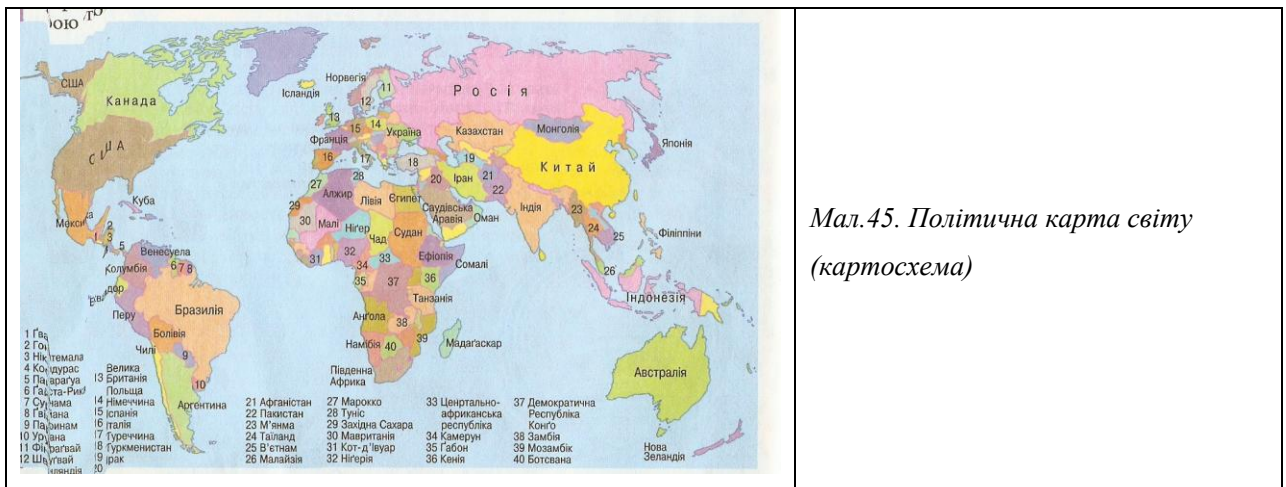
РОЗДІЛ І ЗАГАЛЬНА ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СВІТУ

ТЕМА 1. ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ

§ 6. Формування сучасної політичної карти світу

Політична географія – це наукова галузь, яка вивчає територіальну організацію політичних явищ і процесів. Об'єктом дослідження політичної географії є політична карта. Вивчивши цей параграф, ви дізнаєтесь, як сформувалася сучасна політична карта, скільки є країн у світі, вивчите наукові поняття: «країна», «державна», «залежна країна», «колонія».

Політична карта світу – це географічна карта, на якій позначено територіально-політичний поділ світу, материків або великих географічних регіонів (мал. 45).

Нині на політичній карті світу налічується 236 країн і територій, серед них незалежних держав – 194. Політична карта відображає тривалий історичний розвиток людського суспільства протягом багатьох тисячоліть. Територіальний поділ світу постійно змінюється, тому й політична карта характеризується динамічністю та нестабільністю.

Формування сучасної політичної карти світу – це тривалий і складний процес, що поділяється на декілька періодів: стародавній, середньовічний, новий і новітній.

У стародавній період (до V ст.) виникли могутні держави: Єгипет, Священна Римська імперія, Греція, Китай. Добре дослідили лише сусідні землі, а тому політична карта була уривчастою, неповною і приблизною. Вона постійно змінювалася внаслідок переділу територій під час війн, формування внутрішнього і зовнішнього ринків.

У середньовічний період (з V по XV ст.) політична карта світу поступово змінювалася. Утворення в Європі таких великих держав, як Візантія, Священна Римська імперія, Київська Русь, Англійське королівство, сприяло виникненню елементів ринкової економіки. Великі держави прагнули до далеких пошуків з метою загарбання нових земель. Політична карта набувала чітких контурів, особливо в Європі та Азії.

Новий період (з XV ст. до закінчення Першої світової війни) – найвагоміший у формуванні політичної карти світу. Епоха Великих географічних відкриттів розширила і зміцнила міжнародні господарські зв'язки. Було сформовано колоніальну систему найбільших європейських держав – Англії, Іспанії, Португалії, Франції, Німеччини, Нідерландів. Створювалися і вступали в міжнародні ринкові відносини нові держави переселенського типу в Америці та Австралії. Посилилася їх боротьба за незалежність.

Новітній період у формуванні політичної карти світу після Першої світової війни почався з розпаду колоніальних наддержав, зокрема Австро-Угорської імперії. Водночас утворилася нова наддержава – СРСР, до складу якої входила і Україна як союзна республіка. З'явилися нові незалежні країни: Польща, Фінляндія, Югославія, Чехословаччина та ін.

Після Другої світової війни знову відбувся перерозподіл територій і політичних сил на політичній карті світу, почався розпад колоніальної системи. Багато країн Африки та Азії здобули незалежність. Останні за часом (кінець XX ст.) істотні зміни сталися після краху комуністичного режиму і розпаду трьох соціалістичних країн: СРСР, Югославії, Чехословаччини. Водночас об'єдналися дві держави – Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) і Німецька Демократична Республіка (НДР) в єдину державу – Німеччину. На політичній карті світу з'явилися 23 нові незалежні держави, у тому числі й Україна.

Основними одиницями політичної карти світу є держава, країна, територія.

Держава – це суверенне політичне утворення з визначеними територією, господарством і політичною владою, наприклад, Україна, Франція, Канада. Кожна держава має визначену територію та кордони, проводить власну внутрішню і зовнішню політику на світовій політичній арені, має міжнародне визнання і державну символіку: герб, прапор і гімн. Будь-яку державу можна назвати країною, але не кожну країну можна назвати державою. Наприклад Ізраїль – досить молода держава, утворена у 1948 р. А народ цієї країни – євреї – найдавніший на Землі. Історична батьківщина євреїв – Палестина. Із часу створення самостійної країни почалася масова імміграція євреїв з усіх куточків світу, що надзвичайно загостило політичне становище на Близькому Сході;

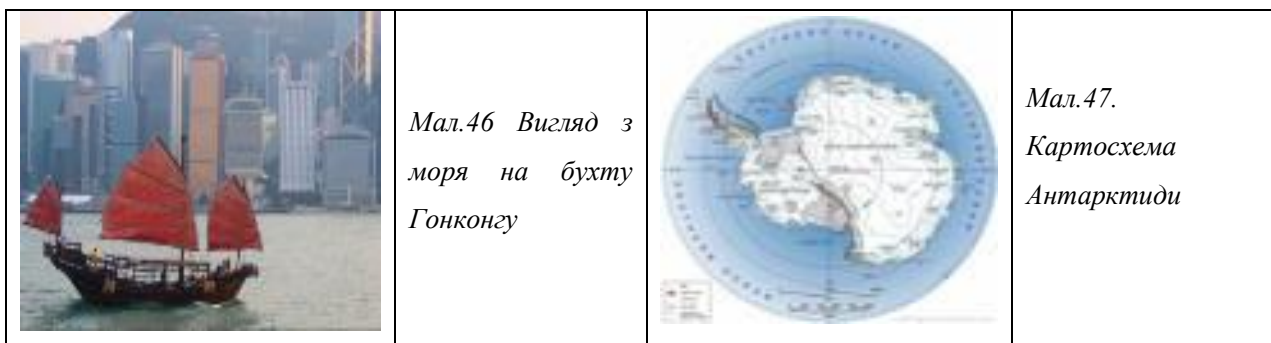
Країна – це територія з визначеними кордонами і населенням, що в політико-географічному аспекті може бути незалежною або залежною.

Територія – це частина земної кулі, що має певні просторові межі та географічне положення. Вона охоплює частину суходолу і частину морської поверхні (територіальні води держав, які мають вихід до моря). Наприклад, Острови Кука – територія, що має внутрішнє самоврядування; Джерсі – залежна територія Великої Британії на однойменному острові в Нормандському архіпелазі.

Залежні країни і території перебувають під політичною та військовою владою суверенних держав. Вони поділяються на **колонії**, де владарює іноземна держава (метрополія) і які не мають політичної та економічної самостійності, і **протекторати**, що мають відносну державну внутрішню

незалежність. Наприклад, Гваделупа – країна, розташована на островах у Карибському морі, є володінням Франції. Її зовнішньополітичні відносини контролюються метрополією. Залежними вважають і підопічні території, які Організація Об'єднаних Націй (ООН) тимчасово передала під контроль незалежних держав унаслідок виникнення певних політичних умов (наприклад, Північні Маріанські острови). Наприкінці ХХ ст. на земній кулі існувало 35 колоній, протекторатів і підопічних територій.

Зверніть увагу. Сянган (Гонконг) – особливий адміністративний район, розташований на острові та прилеглий материковій частині, який належить Китайській Народній Республіці (мал.46).

Його площа – 1 тис. кв. км, населення – близько 6 млн осіб. У 1898 р. Гонконг був захоплений англійцями і став частиною Британської колоніальної імперії, згідно з угодою про володіння терміном на 100 років. У 1997 р. Гонконг повернуто до складу Китаю. Упродовж 50 років там зберігатиметься наявна економічна система, яка не підпорядковується законам КНР.

«Білою плямою» на політичній карті є материк Антарктида (мал. 47).

У 1959 р. було укладено міжнародний договір про Антарктиду, що визначив її правовий статус як території, котру можна використовувати тільки з мирною метою. Там працюють учені всього світу, зокрема й українці на полярній станції «Академік Вернадський» що була передана Україні у 1996 році Англійським Антарктичним Товариством і мала назву Фарадей. (мал. 48)

Висновки. Політична карта відображає тривалий історичний розвиток людського суспільства протягом багатьох тисячоліть. Територіальний поділ світу постійно змінюється, тому й політична карта характеризується динамічністю та нестабільністю.

Формування сучасної політичної карти можна поділити на декілька періодів: від первісного ладу до новітнього історичного часу, коли виникали і зникали країни, держави, імперії тощо. Історія виникнення політичної карти доволі складна і довготривала.

Запитання і завдання

1. Розкажіть про періоди формування сучасної політичної карти світу.
2. Назвіть головний чинник формування політичної карти світу.
3. Проаналізуйте зміни політико-географічного положення України на політичній карті світу.
4. Поясніть відмінність між науковими поняттями «держава» і «країна».
5. Назвіть залежні території і країни.
6. У зошиті заповніть таблицю:

Суверенні держави	Залежні території		
	Колонії	Протекторати	Підопічні території

Додаткові джерела інформації

Безуглий В. В., Козинець С. В. Регіональна економічна та соціальна географія світу: Посібник. – К.: Академія, 2003. – С. 36–101.

Страны и регионы. 2000. Статистический справочник Всемирного банка: Пер. с англ. – М.: Весь мир, 2001. – 240 с. – (Мир в цифрах).

[http:// www.gsl.net/eml](http://www.gsl.net/eml)

§ 7. Зміни на політичній карті світу

Політична карта світу — доволі рухома категорія. Динамічність і постійні зміни – її основна властивість. Виникають і зникають держави, країни, території, змінюються кордони країн, з'являються нові назви. Всі політичні зміни у світі відображаються на ній. Отже, зміни на політичній карті бувають кількісні та якісні.

Політична карта відображає головні політико-географічні зміни: утворення нових незалежних держав, зміни їхнього політичного статусу; злиття одних держав з іншими, виникнення нових об'єднань; втрату державності (політичного суверенітету); набуття державності; зміну площі, території; зміну кордонів; зміну назв держав та їхніх столиць.

Політико-географічні процеси, що відбуваються у світі, фіксуються на політичній карті. Такі зміни бувають кількісними і якісними.

Кількісні зміни відбуваються за таких умов і процесів:

Приєднання цойно відкритих земель. Нині це практично неможливо, оскільки на земній кулі не залишилось невідомих земель, так званих «білих плям», але в минулому, особливо під час епохи Великих географічних відкриттів, ці явища були досить поширеними.

Територіальні придбання або втрати внаслідок війн. Часто такі території є предметом суперечок між країнами, які брали участь у збройних конфліктах.

Об'єднання або розпад держав. Як приклад можна навести розпад Радянського Союзу, Югославії, Чехословаччини (мал. 49) тощо.

перекласти на українську мову

*Мал. 49
Абрис
країни, яка
раніше
називалась
Югославія*

*Мал. 50.
відвойована у
моря суша в
Нідерландах*

*Мал. 51. Штучно створені
«сміттєві острови» в Японії*

Добровільні поступки або обмін між країнами ділянками суходолу (так звані цесії) передання всіх суверенних прав на певну територію однією державою іншій за угодою. Це може бути зроблене, наприклад, для того, щоб кордони держав збігалися з етнічними територіями.

Акреції – нарощування території. Наприклад відвоювання суходолу у моря шляхом намівання території (мал. 50) та створення так званих «сміттєвих островів» з утилізованих промислових та побутових відходів (мал. 51).

Такі ділянки суходолу використовують під промислове та цивільне будівництво, створення зон відпочинку. Наприклад, Нідерланди за рахунок будівництва системи гідротехнічних споруд і дамб відокремили від моря майже 40 % своєї сучасної площі. Осушені ділянки – *пolders* – насичені морськими намулами, які містять багато цінних поживних речовин. Після рекультивациі їх активно

використовують у сільському господарстві.

Якісні зміни зумовлюються розвитком певної суспільно-економічної формації, виникненням міждержавних політичних союзів та організацій, взяттям нової форми державного устрою, набуттям державного суверенітету.

Якісними змінами на політичній карті світу є такі.

Історична зміна суспільно-економічної формації. Найпоширенішим прикладом є встановлення капіталістичних відносин на території деяких колоній Великої Британії внаслідок переселення туди емігрантів з Європи та штучного перенесення притаманних метрополії суспільно-економічних відносин. Завдяки цьому окремі території відразу перейшли від первісного суспільства до капіталізму.

Набуття країнами політичного суверенітету. Найчастіше воно відбувалося без змін кордонів. Так сталося з десятками колишніх колоніальних країн в Африці, Азії, Латинській Америці.

Запровадження нових форм державного устрою та правління. Наприклад, перехід країни від монархії до республіки чи навпаки.

Утворення і розпад міждержавних політичних союзів і організацій. Наприклад створення Ради економічної взаємодопомоги у 1949 р. та її розпад у 1991 р.

Поява і зникнення на планеті «гарячих точок» – осередків міждержавних та внутрішньодержавних конфліктів.

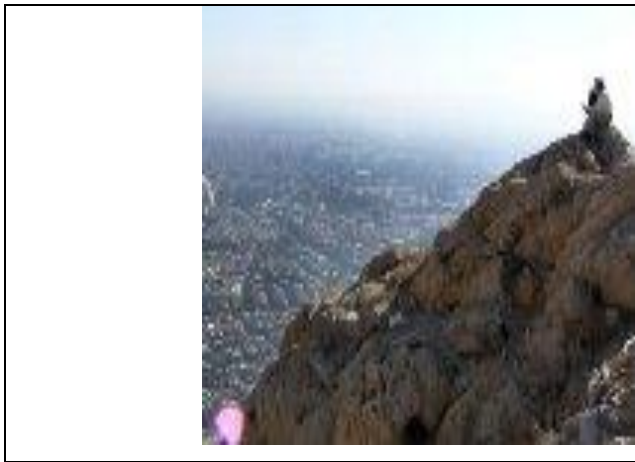
Зміна столиць. Це досить поширені явища, які мають різноманітні економічні, політичні передумови. Головними причинами перенесення столиць є: перенаселеність столичних міст і пов'язані з цим екологічні, транспортні проблеми; особливості зайнятості населення; подорожчання земель під забудову; намагання уряду збалансувати розвиток внутрішніх, часто відсталих у соціально-економічному плані, районів, для яких поява столичного міста була своєрідним поштовхом для подальшого розвитку. Наприклад, протягом ХХ ст. було перенесено столиці багатьох країн:

- в Україні – із Харкова до Києва;
- в Туреччині – зі Стамбула до Анкари;
- в Бразилії – з Ріо-де-Жанейро до спеціально побудованого міста – Бразилія;
- в Пакистані – з Карачі до Ісламабада;
- в Нігерії – з Лагоса до Абуджа;
- в Танзанії – з Дар-ес-Салама до Додома;
- в Казахстані – з Алмати до Астани;
- ФРН – із Бонна до Берліна.

Зміни назв держав, столиць і населених пунктів. Часто це є наслідком інших якісних змін на політичній карті світу. Прикладами перейменування держав є: Бірма → М'янма, Берег Слонової Кістки → Кот-д'Івуар, Острови Зеленого Мису → Кабо-Верде, Кампучія → Камбоджа, Заір → Демократична Республіка Конго (ДРК), Молдавія → Молдова тощо.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття кількісних змін на політичній карті світу відбувається дедалі менше, а якісні зміни набувають більшого значення, що передусім пов'язано з посиленням інтеграційних процесів.

Гідне подиву. Дамаск (арабське Дімшак) – місто, яке вважають найдавнішньою столицею у світі. Є безліч версій про походження його назви (мал.52).

Мал. 52 Видляд Дамаска з гори

Деякі мусульманські історики стверджують, що воно одержало назву за ім'ям раба Дімшак, що належав пророкові Авраму. Дімшака подарував Авраму цар-мисливець велетень Німрод. Дімшак і заснував місто, надавши йому власне ім'я. Інші вважають це неможливим, оскільки на межі III і II тис. до н. е., коли Аврам ішов з Межиріччя у Ханаан (Палестину), він зупинився у Дамаску – тоді вже відомому і великому місті. Археологи стверджують, що знайшли в Дамаску культурний шар, вік якого становить сім тисяч років, вже тоді тут було велике поселення. Інтерпретатори, які шукають відгадку в коренях арамейської мови (одна з гілок давньої арабської мови), припускають, що назва «Дамаск» походить від «адар» – яскраво-червоне обличчя або від «дарок маскус» (той, що духмяніє мускусом). Деякі вважають, що назва «Дамаск» походить від арамейського «демшак», що означає кров брата або безневинно пролита кров. В обох випадках ідеться про місцеву легенду, яка свідчить, що на горі Касьон, яка підноситься над столицею, в одній з печер було вчинено перше братовбивство на Землі: Каїн убив Авеля. Це місце можна нині відвідати, воно називається «Печера першої крові». Коли лиходійство було скоєно, скеля скрикнула від жаху. Як доказ, ви справді можете побачити кам'яну пашу з язиком, зубами і горлом, що вивергнуло крик. Тут само зберігається і знаряддя убивства: камінь, який диявол вклав у руку Каїна. Найдавніша згадка про Дамаск зафіксована в аккадських табличках і документах XVIII династії єгипетських фараонів. Дамаск згадується у Біблії більш як 15 разів, у тому числі як столиця Стародавньої Сирії і як місто, що славиться своєю торгівлею. Про історію Дамаска написано сотні книг.

Висновки. Політичні зміни зумовлюють зміни на політичній карті світу. З давніх часів і до сьогодні цей процес триває – стрімке XX століття характеризується руйнуванням світових імперій: Російської (згодом – Радянського Союзу), Австро-Угорської, Британської, Османської. Змінюються конфігурації на політичній карті світу. Історично великі держави (імперії) розпадаються на малі самостійні держави, внаслідок чого змінюється площа цих держав і на політичній карті утворюються нові держави зі своїми кордонами. А відтак змінюється і форма державного правління – від монархічної до республіканської.

Запитання і завдання

1. Наведіть приклади кількісних змін політичної карти світу.
2. З'ясуйте якісні зміни, що відображені на політичній карті світу.
3. Дайте визначення поняттю «столиця».
4. Назвіть країни, що мають найбільші за кількістю населення столиці.

5. Нанесіть на контурну карту стародавні столиці світу.

Додаткові джерела інформації

Козик В. В., Панкова Л. А., Даниленко Н. Б. Міжнародні економічні відносини: Навч. посіб. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2002. – С. 291–298.

Страны мира. 2000. Статистический справочник ООН: Пер. с англ. – М.: Весь мир, 2001. – 240 с. – (Мир в цифрах).

<http://www.geo2000.nm.ru>

§ 8. Регіоналізація світу

У соціальній та економічній географії виникає необхідність у систематизації країн і цілих регіонів. Регіон – науковий термін, що найчастіше застосовується саме в географії для позначення певної території. Регіоналізація світу має критерії та рівні.

Нині на земній кулі налічується велика кількість країн і територій з постійним населенням, що є елементами політичної карти світу. Ці об'єкти найрізноманітніші за кількісними та якісними характеристиками, їх географічну своєрідність найкраще представляє соціально-економічна географія конкретних країн. Однак під час географічного вивчення глобальних явищ і процесів (політична карта, народонаселення, науково-технічна революція, світове господарство, проблеми людства тощо) країнознавчий підхід застосувати важко. Виникає необхідність зробити певні узагальнення та звести всю різноманітність країн до обмеженої кількості груп за певними ознаками, тобто скористатися географічною систематизацією. Їх визначення в найбільш загальному вигляді такі:

- *класифікація* – групування досліджуваних об'єктів у сукупності (класи), які відрізняються переважно кількісними ознаками;
- *типологія* – групування досліджуваних об'єктів у сукупності (типи), які стійко відрізняються між собою якісними ознаками;
- *таксонування* – процес членування досліджуваної території на рівнозначні або ієрархічно підпорядковані територіальні одиниці (таксони), яким властиві певна специфіка та цілісність. Якщо об'єктом таксонування є регіони, то вживається термін «регіоналізація», регіони при цьому становлять сукупність географічно суміжних об'єктів (таксонів) нижчого порядку.

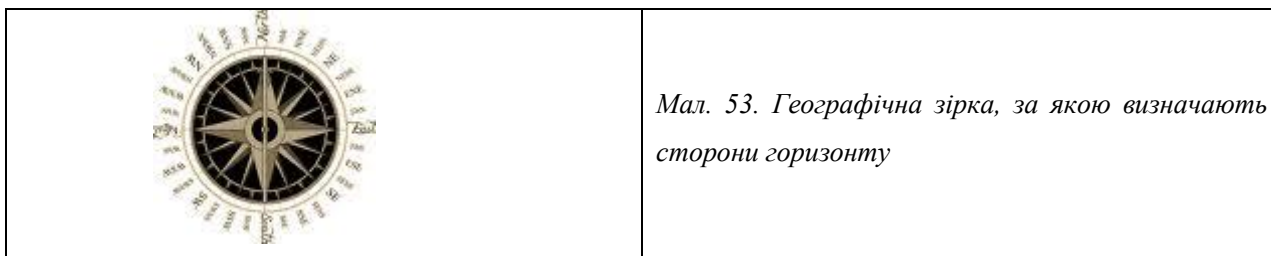
Отже, всі країни можна згрупувати в регіони – за подібністю історичного розвитку, географічного положення тощо.

Термін «регіон» у соціально-економічній географії світу найчастіше використовують для визначення великих територій, які охоплюють цілі континенти, частини світу або окремі їх частини, що складаються з декількох географічно суміжних країн, об'єднаних певними спільними ознаками. Найбільші регіони часто іменують макрорегіонами, а їх складові – субрегіонами. Макрорегіонами, наприклад, є Євразія в цілому чи Європа та Азія зокрема, Африка, Америка або Північна Америка, Латинська Америка, Південна Америка тощо; найбільшими їх субрегіонами є Центральна Європа, Південна Європа, Східна Азія, Південно-Західна Азія, Північна Африка, Середня Америка, Андські

країни тощо. У свою чергу в останніх можна виокремити субрегіони нижчого порядку – Центрально-Західну, власне Центральну та Центрально-Східну Європу в межах Центральної Європи, Центральну Америку, Мексику та Вест-Індію в межах Середньої Америки і т. ін. Найнижчим рівнем під час регіоналізації, її «точками відліку» є окремо взяті країни, найбільші з яких самі претендують на великі регіони з поділом на субрегіони (Росія, Канада, США чи Китай).

Для регіоналізації беруть найрізноманітніші ознаки. Так, за положенням щодо «сторін горизонту» або за іншими власне географічними ознаками в частинах світу виокремлюють регіони з назвами Північна (Європа, Африка, Америка), Південна, Східна, Західна, Середня, Центральна, Південно-Східна тощо (мал.. 53).

Часто використовують регіони, складові країни які об'єднує положення щодо великих природно-географічних об'єктів (морів, заток, рік) чи розташування в межах великих фізико-географічних одиниць (півостровів, рівнин, гір, природних зон чи кліматичних поясів): країни Середземномор'я, Карибського басейну, Перської чи Мексиканської заток, Придунайські, басейну Ла-Плати, Скандинавські, Балканські, Аравійського півострова, Індокитаю, Альпійські, Андські, Закавказзя, Сахари, Сахелю, екваторіальної Африки, помірної Південної Америки і т. ін. За історико-політико-географічними ознаками виокремлюють Старий світ, Новий світ, Близький Схід, Середній Схід, Далекий Схід, Передню Азію, Вест-Індію; за етно-культурними – Англо-Америку, Латинську Америку, арабські країни Африки тощо. Тривалий час Європу поділяли на два великих регіони за суспільно-економічними ознаками – Західну (капіталістичну) та Східну (соціалістичну).

Звичайно, соціально-економічна географія в тих чи інших випадках оперує регіонами, що виокремлюються за різними наведеними вище ознаками. Проте для комплексної регіональної характеристики світового простору найбільш придатними є такі регіони:

- в Євразії: Північна Європа, Середньо-Західна Європа, Південна Європа, Центральна Європа, Східна Європа і Північна Азія (Росія), Східна Азія, Південно-Східна Азія, Південна Азія, Південно-Західна Азія, Центральна Азія і Казахстан;
- в Африці: Північна Африка, Західна Африка, Східна Африка, Центральна Африка, Південна Африка;
- в Америці: Північна Америка (з поділом на Канаду і США), Латинська Америка (з поділом на Мексику і Центральну Америку, Вест-Індію, Андські країни, країни Амазонії, країни басейну Ла-Плати);
- в Австралії і Океанії: Австралія і Нова Зеландія, Океанія (з поділом на Мікронезію, Меланезію, Полінезію).

Світ поділяється на фізико-географічні регіони – материки і частини світу та на історико-географічні регіони, яким властиві географічна та історична єдність природних умов і ресурсів, територіальні відносини, особливості розвитку населення та економіки. Отже, політична карта світу

представлена регіонами, наведеними в таблиці 1.

Таблиця 1.

Історико-географічні регіони світу

Частина світу	Регіон
Європа	Західна, Центральна, Східна.
Азія	Південно-Західна, Південна, Південно-Східна, Центральна, Східна, Південна.
Америка	Англо-Америка, Латинська Америка, (Центральна, Південна, Вест-Індія).
Африка	Північна, Західна, Центральна, Східна, Південна.
Австралія та Океанія	Австралія, Океанія

Висновки. Регіоналізація світу пов'язана з потребою у географічній систематизації. Відомий вчений Е. Алаєв класифікує через типологію і географічне таксонування певні регіони. Якщо об'єктом таксонування є регіони, то вживається термін «регіоналізація», регіони при цьому становлять сукупність географічно суміжних об'єктів (таксонів). Зокрема, для потреб соціально-економічної географії світу країни можна згрупувати: у класи – за площею території, чисельністю населення, його густотою, етнічним чи релігійним складом, галузевою структурою господарства, різноманітними показниками виробництва чи споживання продукції тощо; у типи – за економічною системою, державним ладом у цілому чи окремими його складовими (формою правління, політичною системою, державним устроєм тощо); у регіони – за подібністю історичного розвитку, географічного положення тощо.

Запитання і завдання

1. Наведіть приклади великих регіонів світу.
2. Запропонуйте власний поділ світу на регіони.
3. Назвіть ознаки, покладені в основу регіоналізації.
4. Поясніть, чи може впливати політична ситуація на інший розподіл країн за регіонами.
5. Нанесіть на контурну карту історико-географічні регіони світу.

Додаткові джерела інформації

Безуглий В. В., Козинець С. В. Регіональна економічна та соціальна географія світу: Посібник. – К.: Академія, 2003. – С. 36–101.

Даниленко Н. Б. Міжнародні економічні відносини: Навч. посіб. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2002. – С. 291–298.

Географія. 11 клас: Відповіді на питання екзамен. білетів / І. Дітчук, О. Заставецька, Б. Федунік. – Т.: Підручники і посібники, 2001. – С. 9–12, 103–106.

Соціально-економічна географія світу: Загальна частина / За ред. С.П.Кузика. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. – С. 56–99.

Страны мира. 2000. Статистический справочник ООН: Пер. с англ. – М.: Весь мир, 2001. – 240 с. – (Мир в цифрах).

<http://www.geo2000.nm.ru>

§ 9. Класифікація столиць

Головною відмінністю політичної столиці від будь-якого великого економічного або культурного центру є виконання столичних функцій – управління територією держави та її населенням. У столицях, як правило, розміщені інститути трьох головних гілок державної влади – законодавчої, виконавчої і судової.

Наукове поняття «столиця» означає престол, трон, корону, тобто те, що керує усією державою, країною.

Столиця – центральне місто держави, яке є її політичним та адміністративним центром.

Більшість столичних міст є найбільшими економічними, адміністративними, і культурними центрами країни. Великих столиць, у міських межах яких проживають більш як 2 млн. осіб, у світі у 2008 р. налічувалося 42. Серед них найбільшими (з населенням понад 5 млн. осіб) є Мехіко (15 млн. осіб), Буенос-Айрес (12 млн. осіб), Делі (11 млн. осіб), Москва (10 млн. осіб). До середніх столиць належать міста з населенням від 500 тис. до 2 млн. осіб: Пномпень, Дамаск, Відень, Браззавіль. Невеликі столиці (з населенням від 100 тис. до 500 тис. осіб) — Братислава, Сува, Веллінгтон. Малі столиці мають населення від 30 тис. до 100 тис. жителів, вони найчастіше розташовані в острівних країнах, невеликих країнах Африки: Мале, Люксембург, Тхімпху, Бандар-Сері-Бегаван, Банжул, а також у міні-держави Європи — Валетта, Монако (мал. 54).

Мал. 54. Вигляд на узбережжя Монако

Столицею може бути будь-яке місто, що має вигідне політико-географічне або економіко-географічне положення: невелике місто з центральним або серединним положенням, найбільший

економічний центр, велике місто, головний культурний і інтелектуальний центр країни, історичне місто – символ нації або місто, заново побудовано спеціально як столицю.

Окрім політичних столиць, у багатьох країнах світу є неформальні столиці – головні економічні або культурні центри країн (їх іноді називають «економічними» або «культурними» столицями). Такі, наприклад, як Нью-Йорк, Шанхай, Стамбул, Франкфурт-на-Майні, Торонто, Йоганнесбург.

У деяких країнах столичні функції зосереджені не в одному місті, а розподілені між декількома містами. Тому де-факто в таких державах співіснують два, а іноді й три столичні міста. Отже, усі країни можна поділити за цією ознакою на *моностоличні* (одностоличні – всі столичні функції зосереджені в одному місті; таких столиць переважна більшість) і *полістоличні* (багатостоличні – столичні функції виконують 2-3 міста).

Багатостоличні країни – Нідерланди (столиця де-факто – Амстердам (національна, конституційна) і Гаага – місцеперебування уряду, парламенту, верховного суду і королеви); Ізраїль, де в Тель-Авіві розташовані іноземні посольства і декілька міністерств, а в Єрусалимі містяться резиденції парламенту і уряду тощо.

Полістоличними державами є і Німеччина, де політична столиця – Берлін, судова – Карлсруе, багато міністерств і посольств дотепер розташовані в Бонні (колишній столиці ФРН), фінансовою столицею фактично є Франкфурт-на-Майні, а також Південно-Африканська Республіка (ПАР), офіційною адміністративною столицею якої є Преторія (Тшване), столицею законодавчої влади – Кейптаун, а судової – Блумфонтейн.

Типологія столиць має класифікацію за рангами в системі розселення.

Історія науки. Угорський географ І. Бенце в 1974 р. виокремив три типи диспропорцій розмірів столиці та великих міст інших ієрархічних рівнів: населення столиці у декілька разів перевищує населення другого міста, тобто в системі розселення немає міст 2-го і навіть 3-го рівнів ієрархії (Угорщина, Данія, Австрія, Ірландія, Парагвай, Уругвай, Гватемала, Аргентина, Камбоджа); населення столиці менше населення найбільших міст країни (США, Австралія, Канада, Нова Зеландія) і тому столиці займають 2-й, 3-й і наступні рівні ієрархії; столиця за рангом в ієрархії майже дорівнює другому або третьому за кількістю місту країни, тобто вони майже рівновеликі (наприклад, Рим і Мілан в Італії; Амстердам, Роттердам і Гаага в Нідерландах; Тель-Авів і Єрусалим в Ізраїлі; Лісабон і Порту в Португалії). Усі ці відхилення і порушення І. Бенце пояснює федералізмом окремих держав (США, Бразилія, Швейцарія, Австралія, Канада), політико-стратегічними міркуваннями (Китай, Туреччина), поліцентризмом територіальної структури розселення (Нідерланди, Німеччина, Бельгія), витягнутою конфігурацією країни (Норвегія, Італія).

У світі є надгіпертрофовані, гіпертрофовані й слабогіпертрофовані столиці, стандартні і гіпотрофовані столиці.

Надгіпертрофовані столиці (у них проживає від 35 до 99 % населення країни): Валлетта (Мальта), Рейк'явік (Ісландія), Єреван (Вірменія), Парамарібо (Суринам), Сеул (Південна Корея), Бейрут (Ліван), Копенгаген (Данія), Рига (Латвія). Надгіпертрофовані столиці розташовані, як правило, в малих континентальних і напівконтинентальних країнах, а також у дрібних острівних країнах – наприклад, в Уругваї, Парагваї, Гайані, на Барбадосі, Ямайці.

До гіпертрофованих столиць (живе від 23 до 35 % населення країни) належать: Улан-Батор (Монголія), Афіни (Греція), Таллінн (Естонія), Багдад (Ірак), Токіо (Японія).

До слабогіпертрофованих столиць (живе 14—23 % населення країни) належать Гавана (Куба), Мехіко (Мексика), Лондон (Велика Британія), Маніла (Філіппіни), Париж (Франція) (мал.54).

Стандартні столиці, населеність яких відносно пропорційна чисельності населення країни (у таких столицях живе від 7 до 14 % її населення), – Кіншаса, Мадрид (мал. 56), Дамаск, Амстердам, Пхеньян, Ташкент, Кабул, Найробі, Бухарест, Москва, Сана, Дакка, Джакарта.

До гіпотрофованих столиць (мають слабкий вплив або впливають нерівномірно на різні частини державної території; у них живе менш як 7 % населення країни) належать Київ, Рим, Варшава, Катманду, Берлін, Анкара, Преторія, Аддис-Абеба, Оттава, Ханой, Вашингтон, Астана, Берн, Канберра, Бразилія, Пекін, Ісламабад.

До останньої групи належать дві категорії столиць: спеціально побудовані – як символи держави – Бельмопан, Бразилія, Канберра, Ісламабад, Вашингтон, а також столиці, які виконують певні політичні функції.

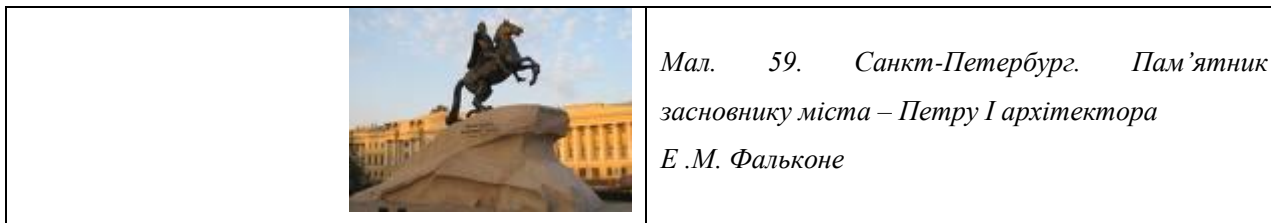
До міст з унікальною долею належить Пекін (мал. 57), який протягом багатовікової історії неодноразово ставав столицею Китайської імперії, як політичний центр якої він виступав у сукупності більше семи століть.

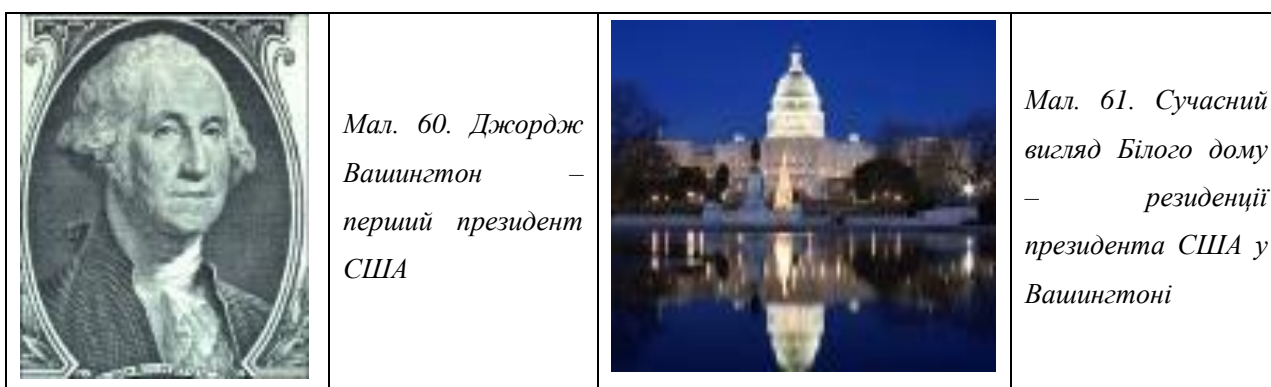
Про інший приклад, що ілюструє вдале перенесення столиці, свідчить історія Японії. За два тисячоліття політичними центрами держави були такі міста, як Нара (710–784 рр.), Нагаоку (784–794 рр.), Хейан (794 р. – початок XVII ст.). Проте найзнаменнішим у черзі столичних передислокацій стало здійснене династією Токугава і таке, що тривало більше двох століть, перенесення столиці Японії з Кіото в місто Едо (япон. «річкові ворота»), яке в 1868 р. було перейменоване в Токіо (япон. «східна столиця») (мал. 58) імператором Мейдзі.

Нову сторінку у світовому літопису відкрило і будівництво нової столиці Російської імперії – міста Санкт-Петербурга, коли російський цар Петро I (мал. 59), проводячи радикальні реформи в Московській державі, вирішив «прорубати вікно до Європи». Росія гостро потребувала морських портів,

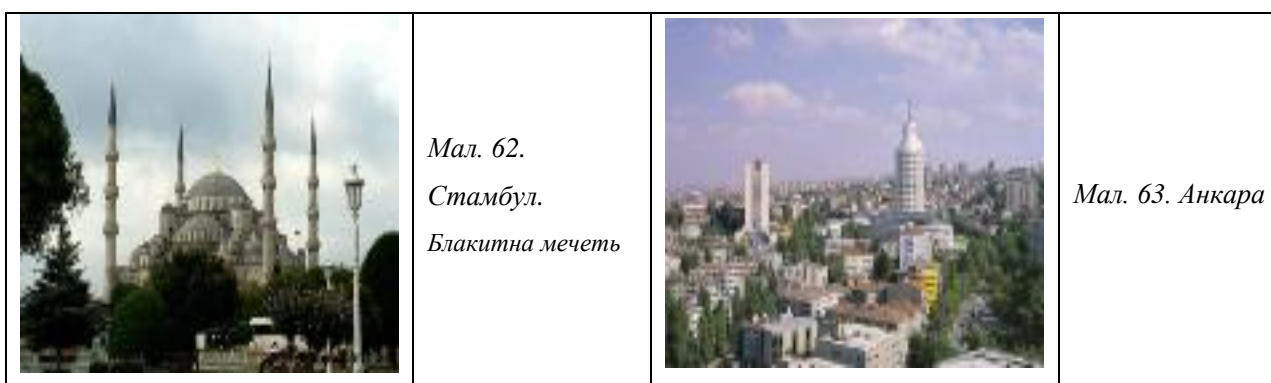
за допомогою яких могла б розвивати торгівлю сировиною, що вивозиться, з провідними європейськими країнами (ліс, прядиво, льон, зерно, хутро та ін.). У свою чергу, морські шляхи надавали можливість забезпечення Росії готовою промисловою продукцією. Будівництво нової столиці змінило всю країну, перетворивши її на велику європейську державу, яка згодом справила епохальний вплив на перебіг світової історії.

Ім'я іншого видатного політика, воєначальника і першого президента Сполучених Штатів Америки Джорджа Вашингтона (мал. 60) має столиця американської держави. У 1800 р. до Вашингтона (мал. 61) з першої столиці – Філадельфії – було переміщено урядові установи. Об'єднавши країну і створивши на основі демократичних традицій і принципів могутню федеративну державу, Джордж Вашингтон заклав основу «американського характеру», заповзятливість якого зробил Америку світовою наддержавою, політичний і економічний вплив якої поширюється на весь світ.

У результаті національно-визвольного патріотичного руху, очолюваного генералом Мустафою Кемалем, краху зазнала і велика імперія Османа, історія якої охоплює майже ціле тисячоліття. Долю імперії розділила і його столиця – одне з найстаріших міст світу – Стамбул (мал. 62), у минулому – Константинополь. Анкара, будучи центром національно-визвольної боротьби проти блоку Антанти та його союзників, фактично з 1920 р. стала столицею нової держави – Турецької Республіки, що в законодавчому порядку було закріплено в 1923 р. (мал. 63).

Варто зазначити, що перенесення столиць в історії Казахстану здійснювалися кілька разів, де місто Акмола (1830—1832 рр. – Акмола, 1832—1961 рр. – Акмолінськ, 1961—1992 рр. – Цілиноград,

1992—1998 рр. – Акмола, з 1998 р. – Астана) неодноразово розглядалось як вірогідна столиця країни (мал. 64).

Гідне подиву. Україна також зазнала перенесення столиць із Києва до Харкова і з Харкова до Києва (мал. 65). На потребі перенесення столиці до Донецька наголошував С. Л. Рудницький.

Висновки. Світова історія показує, що майже в кожній державі у різні періоди розвитку здійснювалися перенесення столиць, зумовлені різними причинами: і дотриманням зовнішньополітичних інтересів (розширення або, навпаки, розпад імперій під час воєнних дій), і особливостями внутрішньої ситуації (економічні негаразди, соціальні катаклізми, етнічні війни, стихійні лиха та ін.). Зникали і з'являлися цивілізації, імперії та малі держави, руйнувалися і занепадали одні міста, а інші – виникали і розцвітали. Змінювались епохи і традиції – змінювалися держави та їх столиці.

Завдання та запитання

1. Поясніть типологію столиць.
2. Перелічіть функції, які має виконувати головне місто країни.
3. З'ясуйте відмінність між гіпертрофією і гіпотрофією столиць.
4. Позначте на картах країни, що не мають столиць, і ті, що мають декілька столиць.

Додаткові джерела інформації

Денисов А.Н. Сущность и форма государства. – М., 1960.

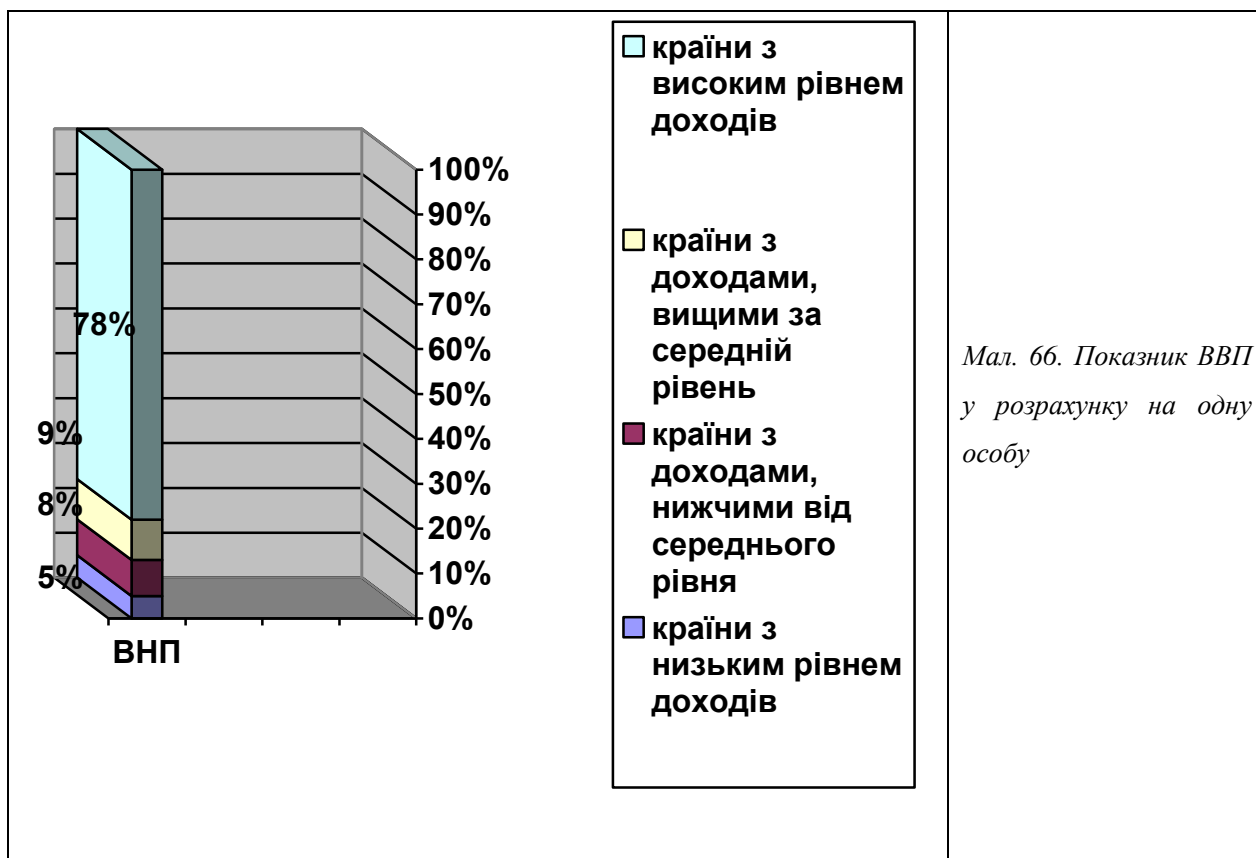
§ 10. Рівень економічного розвитку країн

Рівень розвитку визначається за певними показниками. До таких показників належать валовий внутрішній продукт (ВВП), валовий національний продукт (ВНП) та індекс людського розвитку.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – це сукупна вартість продукції сфери матеріального виробництва і послуг незалежно від національної належності підприємств, розташованих на території певної країни. У кожній окремо взятій країні ВВП обраховується на основі системи національних рахунків, побудованій на концепції продуктивного характеру всіх видів діяльності. Вона становить

сукупність міжнародно визнаних правил обліку економічної діяльності і відображає основні макроекономічні зв'язки внутрішнього і зовнішнього секторів національних господарств.

На картосхемі (мал. 66), ви можете побачити показник ВВП у розрахунку на одну особу.

Мал. 66. Показник ВВП у розрахунку на одну особу

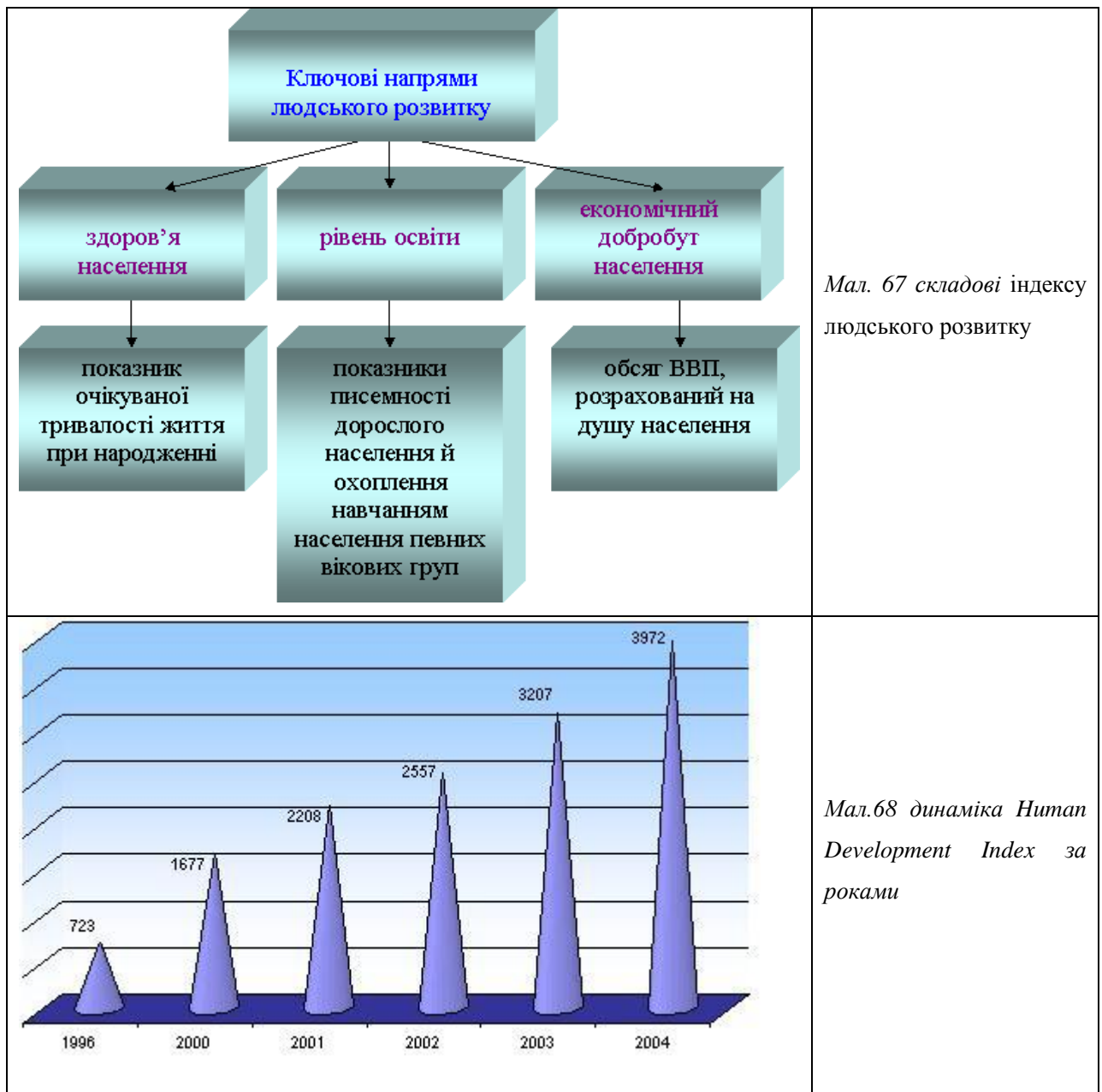
Валовий національний продукт (ВНП) – це сукупна вартість усього обсягу продукції і послуг у національній економіці незалежно від місцезнаходження національних підприємств певної країни.

Ці два показники відображають результати діяльності у двох сферах економіки – матеріального виробництва і послуг, і визначаються як вартість усього обсягу кінцевого виробництва товарів і послуг в економіці за один рік (квартал, місяць). Підраховуються вони в поточних або постійних цінах. Основна відмінність полягає в тому, що ВВП підраховується за так званою територіальною ознакою, ВНП – за національною. Відповідно до рівня ВНП у розрахунку на одну особу Світовий банк виокремлює такі групи країн:

- країни з низьким рівнем прибутку;
- країни із середнім рівнем прибутку;
- країни з високим рівнем прибутку.

Ще один показник – це **індекс людського розвитку (Human Development Index – HDI)** – усереднений інтегральний показник, який характеризує набуття людиною якісних ознак (тривалості життя, рівня освіти і реального ВВП на душу населення). (мал. 67–68).

Обраховується HDI в дол. США за формулою простої середньої арифметичної індексу тривалості життя, індексу рівня освіченості та індексу скоригованого реального ВВП на душу населення:

$$I_{LP} (HDI) = \frac{I_{life} + I_{educ} + I_{inc}}{3}$$

Усі три індекси складають і ділять на 3. За цими показниками визначають рівень соціально-економічного розвитку країни: високорозвинуті, середньорозвинуті та країни, що розвиваються, або слаборозвинуті.

До **високорозвинутих** належать країни «Великої вісімки» (США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Канада, Росія), малі індустріально розвинуті країни Європи (Австрія, Бельгія, Данія, Ісландія, Норвегія, Нідерланди, Швеція, Швейцарія, Фінляндія) та країни переселенського капіталізму (Австралія, Нова Зеландія, Ізраїль).

«Велика вісімка» – це порівняно великі за площею та чисельністю населення країни світу. Для них характерні високий природно-ресурсний потенціал, дуже високий рівень індустріалізації (у 2–5 разів перевищує середньосвітовий). У цих країнах розвинуті всі галузі виробництва, їхня частка у світовому промисловому виробництві перевищує 40 %, а в сільськогосподарському— приблизно 30 %. ВВП у розрахунку на одну особу становить від 20 тис. до 30 тис. доларів США. Ці країни відіграють важливу роль у сфері політики та економіки на світовій арені, характеризуються високими рівнями продуктивності праці, досягнень науки і техніки.

Малі індустріально розвинуті країни і країни переселенського типу мають високий рівень індустріалізації, який у 2-3 рази перевищує середньосвітовий. Природно-ресурсний потенціал повністю використовується у господарстві.

Середньорозвинуті країни охоплюють країни трьох підтипів.

1) *країни, що із запізненням пішли капіталістичним шляхом розвитку* (Іспанія, Португалія, Туреччина, Греція, та ін.);

2) *країни нової індустріалізації* (Південна Корея, Сінгапур, Тайвань, Бразилія, Аргентина, Чилі та ін.). Особливе місце серед них посідають Сінгапур, Сянган (Гонконг), Тайвань, Південна Корея. Їх ще називають «далекосхідними тиграми». У цих країнах сформована високорозвинута промисловість, вони мають велику кількість кваліфікованих кадрів, розвинуту інфраструктуру;

3) *постсоціалістичні країни перехідної економіки*, в яких відбувається перебудова господарства на ринкових засадах (Україна, Росія, Білорусь, Польща, Румунія, Болгарія, Словаччина, Угорщина тощо). Ці країни колишнього соціалістичного табору зберегли середній рівень економічного розвитку продуктивних сил. Їх соціальне та економічне життя визначалося адміністративно-командною системою господарювання, яка дуже загальмувала розвиток продуктивних сил, і тепер у них відбувається перехід від тоталітарної системи господарювання до ринкової економіки.

Рівень індустріалізації середньорозвинутих країн майже досягає середньосвітового. Більшість із них мають значні природні, трудові та економічні ресурси. З часом вони можуть перейти до групи високорозвинутих країн.

Країни, що розвиваються, істотно відрізняються за рівнем соціально-економічного розвитку, тому їх теж поділяють на кілька підтипів.

1. *Країни з порівняно зрілою структурою господарства* (Індія, Пакистан, Індонезія, Таїланд, Філіппіни, Венесуела, Еквадор, Перу, Єгипет, Марокко, Туніс та ін.). Для Індії та Китаю характерні значні темпи економічного розвитку, але велика кількість населення зумовлює невисокий показник ВВП у розрахунку на одну особу.

2. *Нафтодобувні країни* (Ірак, Іран, Йорданія, Ємен, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Оман, Бахрейн, Саудівська Аравія та ін.), які є великими нафтоекспортерами, мають достатньо високий рівень соціально-економічного розвитку.

3. *Найбідніші країни світу* (Лаос, Бенін, Руанда, Бутан, Непал, Афганістан, Бангладеш, Мозамбік, Чад, Сомалі, Нігерія, Еритрея, Гаїті, Гвінея та ін.). До цієї підгрупи належать понад 40 країн. Промисловість у них майже не розвинута, переважають примітивні засоби обробітку землі. В економіці зберігається натуральне господарство.

За структурою господарства розрізняють країни аграрні, аграрно-індустріальні, індустріально-аграрні, індустріальні та постіндустріальні.

В **аграрних країнах** провідною галуззю господарства є сільське господарство (Індонезія, Свазіленд, В'єтнам, Сомалі).

В **аграрно-індустріальних та індустріально-аграрних країнах** розвинуті всі галузі господарства з незначним переважанням першого чи другого напрямку господарювання (Венесуела, Саудівська Аравія, Росія, Україна).

В **індустріальних країнах** розвинуті всі галузі промисловості, які не тільки задовольняють власні потреби, а й становлять основу експортної спеціалізації (Сінгапур, Швеція, Фінляндія).

Постіндустріальні країни мають високотехнологічні галузі промисловості, сільського господарства та послуг, надзвичайно високий загальний рівень розвитку науки і техніки (США, Японія, Німеччина).

Висновки. Рівень економічного розвитку країн визначається за показниками ВВП (валовий внутрішній продукт), ВНП (валовий національний продукт) та індексом людського розвитку.

В аграрних країнах провідною галуззю господарства є сільське господарство. В аграрно-індустріальних та індустріально-аграрних країнах розвинуті всі галузі господарства. Постіндустріальні країни мають високотехнологічні галузі промисловості, сільського господарства та сервісу, надзвичайно високий загальний рівень розвитку науки і техніки.

Запитання і завдання

1. З'ясуйте, як класифікують країни за структурою господарства.
2. Охарактеризуйте типи країн за рівнем розвитку.
3. Поясніть різницю між показниками ВВП та ВНП.
4. Розкажіть, як обраховується індекс людського розвитку.
5. Нанесіть на контурну карту країни з різними рівнями розвитку.
6. Заповніть в зошиті таблицю «Країни, що спеціалізуються на сфері послуг»:

Назва країни	Сфера послуг

Додаткові джерела інформації

Бураковський І. Теорія міжнародної торгівлі. — К.: Основи, 1996.

Ван дер Веє Г. История мировой экономики: 1945–1990. – М.: Наука, 1994.

Григорьев Ю.А. Практика внешнеэкономической деятельности. — М.: Паимс, 1993.

Дэниелс Дж.Д. Международный бизнес. — М., 1994.

Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономикс. — М.: Республика, 1992.

Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. – М.: Изд-во Ун-та им. Дашковой, 1995.

Основы внешнеэкономических знаний. — М.: Междунар. отношения, 1990

<http://www.altnet.ru>.

§ 11. Типологія держав

У світі існує велика кількість країн. Для полегшення знайомства з ними, їх групують за різними критеріями: за площею території, кількістю населення, географічним положенням, політико-територіальним устроєм.

За кількісними показниками країни групують з урахуванням величини площі території, чисельності населення тощо. За величиною території виокремлюють найбільші та найменші країни. Найбільших країн, площа кожної з яких становить понад 3 млн. квадратних кілометрів, у світі сім: Росія, Канада, Китай, США, Бразилія, Австралія, Індія. На їх частку припадає близько 10 % усієї території Землі. Найменші за площею (до 1 тис. квадратних кілометрів) – міні-країни: Ватикан, Монако, Ліхтенштейн, Сан-Марино, Мальта.

За чисельністю населення виокремлюють найбільші країни. У світі налічують 10 країн з населенням понад 100 млн. осіб: Китай, Індія, США, Індонезія, Бразилія, Росія, Пакистан, Японія, Бангладеш, Нігерія.

За географічним положенням країни поділяють на континентальні, які не мають прямого виходу до моря (Монголія, Афганістан, Казахстан) та приморські (Франція, Україна, Бразилія, Китай). Приморські країни бувають півострівні (Італія, Данія) (мал. 69) та острівні (Велика Британія, Куба) (мал. 70) та країни-архіпелаги (Індонезія, Японія, Філіппіни) (мал. 71).

	<p>Мал. 69. Італія півострівна країна</p>
	<p>Мал. 70. Куба – країна-острів</p>
	<p>Мал. 71. Індонезія - країна-архіпелаг</p>

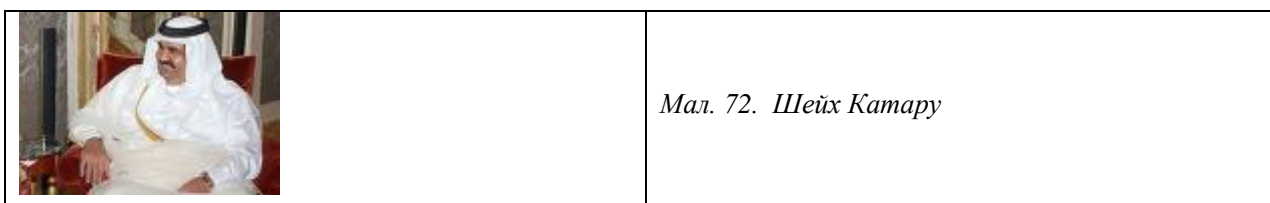
За формою правління держави (організація державної влади) розрізняють республіки, монархії, співдружності націй.

Монархія – це форма правління, за якої верховна влада одноособова і переходить, як правило, у спадок. Монархії поділяються:

- на абсолютні;

- обмежені (парламентські, конституційні);
- теократичні.

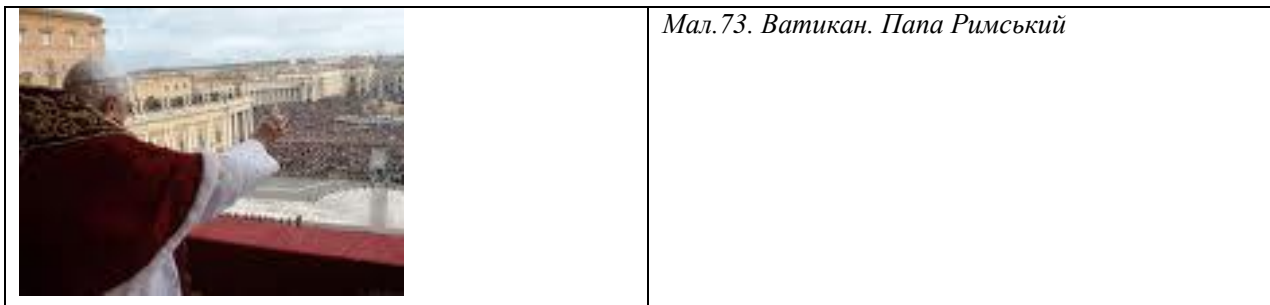
Абсолютна монархія – форма правління, за якої верховна державна влада за законом цілком належить одній особі. Основною ознакою абсолютної монархії є те, що у країні немає жодних державних органів, які обмежують компетенцію монарха. Виникнення абсолютизму пов'язане з процесом зародження буржуазних відносин. В історії такими країнами були Росія XVII–XVIII ст. і Франція до революції 1789 р. Сучасні абсолютні монархії на політичній карті світу – Катар (мал. 72), Об'єднані Арабські Емірати, Оман.

Конституційна монархія становить форму правління, за якої влада монарха значно обмежена представницьким органом. Зазвичай це обмеження визначається конституцією, затверджуваною парламентом. Монарх не може змінити конституції. Формально конституційні монархії зберігаються у багатьох країнах світу і сьогодні – це Бельгія, Данія, Іспанія, Норвегія, Швеція, Японія та ін.

Велику Британію помилково вважають конституційною монархією, але в країні немає писаної конституції і закони ухвалюють на засіданнях парламенту.

За *теократичної монархії* влада зосереджена в одній особі, що поєднує державну і релігійну владу (владу церкви): це Бруней, Ватикан (мал. 73), Саудівська Аравія.

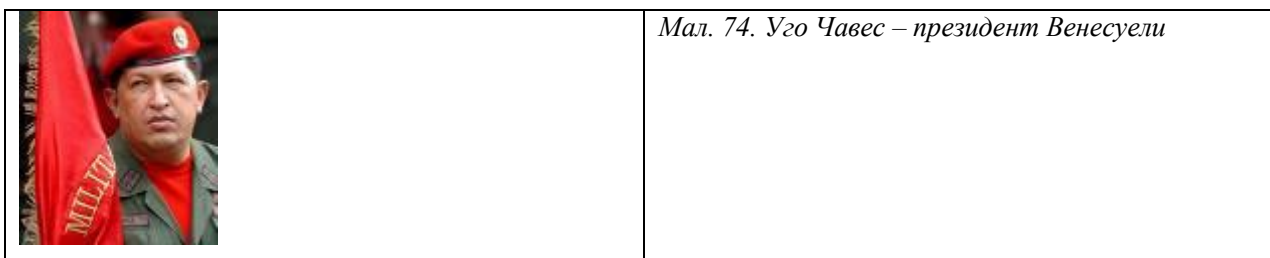
Республіка – це форма правління, за якої верховна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний термін. Загальними ознаками республіканської форми правління є: наявність одноособового і колегіального глави держави; виборність на певний термін глави держави та інших верховних органів державної влади.

Налічується кілька основних різновидів республіканського правління: парламентарні та президентські.

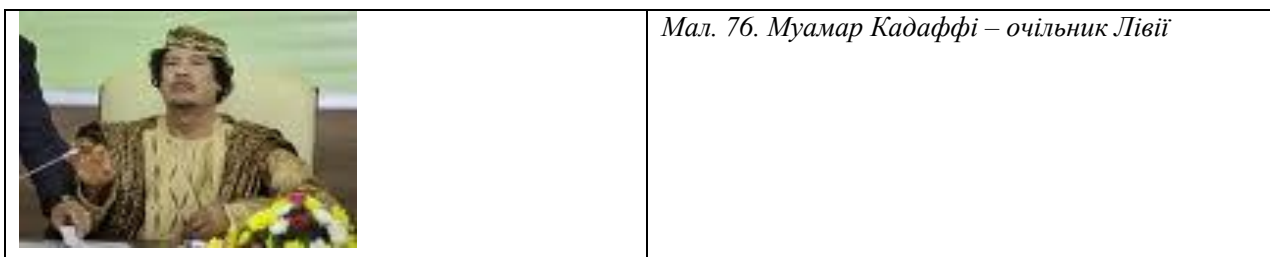
Парламентська республіка – різновид сучасної форми державного правління, за якої верховна влада в організації державного життя належить парламенту. У такій республіці уряд формується парламентським шляхом з-поміж депутатів, що належать до партій, які мають більшість голосів у парламенті. Уряд несе відповідальність перед парламентом за свою діяльність. У випадку втрати довіри більшості членів парламенту уряд або іде у відставку, або через главу держави домагається розпуску парламенту і призначення дочасних парламентських виборів (Австрія, Україна, Канада).

Президентська республіка – один з різновидів сучасної форми державного правління, за якої президент поєднує повноваження глави держави і глави уряду. Найхарактерніші риси президентської республіки такі: позапарламентський метод обрання президента і формування уряду; відповідальність уряду перед президентом, а не перед парламентом; більш широкі, ніж у парламентській республіці, повноваження глави держави. Класичною президентською республікою є Сполучені Штати Америки. До президентських республік також належать Мексика, Бразилія, Росія.

У країнах Латинської Америки часто трапляються «*суперпрезидентські республіки*». За цієї форми правління влада президента – практично незалежна, слабко контрольована законодавчою і судовою владою. Це особливе сполучення традиційної президентської форми з напівдиктаторським керуванням (Венесуела) (мал. 74).

Гідне подиву. Унікальна форма правління, за якої немає традиційних інститутів влади, а державні рішення формально ухвалюються усім народом, сформувалася лише в одній країні світу – Соціалістичній Народній Лівійській Арабській Джамахірії (Лівії) (мал. 75).

Поняття **політичний режим** включає не тільки державу, а й політичну систему в цілому. Отже, розрізняють *демократичне суспільство*, тобто те, в якому існує демократичний політичний режим, і *недемократичне суспільство*, якому відповідає авторитарний політичний режим. Різновидом авторитарного політичного режиму в гіпертрофованому вигляді є тоталітарний політичний режим, якому відповідають тоталітарна держава і тоталітарна влада, що ставлять під свій імперативний, тотальний контроль, не обмежений законом, усі сфери життя окремих громадян і суспільства в цілому.

За *формою державного устрою* всі держави можна поділити на три основних групи: унітарні, федеративні, конфедеративні.

Унітарна держава – це єдине цільне державне утворення, що складається з адміністративно-територіальних одиниць, які підкоряються центральним органам влади й не мають ознак державної незалежності. Унітарна держава характеризується такими ознаками: на її території діють одна конституція, єдина система законодавства, одне громадянство; її частини (області, департаменти, округи, провінції, графства тощо) не володіють державним суверенітетом; унітарна держава, на території якої проживають невеликі за чисельністю національності, допускає широку національну і законодавчу автономію. До унітарних держав належать: Франція, Туреччина, Японія, Фінляндія, Україна.

Федерація – це добровільне об’єднання раніше самостійних державних утворень в одну державу. Федеративний державний устрій неоднорідний. У різних країнах він має унікальні особливості, що визначаються історичними умовами утворення конкретної федерації, насамперед національним складом населення країни, своєрідністю побуту і культури народів, які входять до складу єдиної держави. Разом з тим можна виокремити найзагальніші риси, характерні для більшості федеративних держав:

- 1) територія федерації складається з територій її окремих суб’єктів: штатів, кантонів, земель, республік та ін.;
- 2) верховна виконавча, законодавча і судова влада належить федеральним державним органам;
- 3) суб’єкти федерації можуть ухвалювати власні конституції, мають свої вищі виконавчі, законодавчі та судові органи.

Федерації будуються за територіальною і національною ознаками, що великою мірою визначає характер, зміст, структуру державного устрою. Приклади федерацій – Бельгія, Бразилія, Ефіопія, Індія, Канада, Нігерія, Німеччина, Росія, США.

Конфедерація – це тимчасовий юридичний союз суверенних держав, створений для забезпечення загальних інтересів. За конфедеративного устрою держави – члени конфедерації зберігають суверенні права як у внутрішніх, так і в зовнішніх справах. На відміну від федерації, конфедерація не має загальних законодавчих, виконавчих і судових органів, не має єдиної армії, єдиної системи податків, єдиного державного бюджету, зберігає громадянство тих держав, що входять до складу тимчасового союзу. Водночас держави можуть домовитися про єдину грошову систему, єдині митні правила, міждержавну кредитну політику на час існування союзу.

Як правило, конфедеративні держави недовговічні, вони або розпадаються, або перетворюються на федерацію: Німецький союз (1815–1867), Швейцарський союз (1815–1848) і США, коли в 1781 р. була законодавчо затверджена конфедерація.

Ознайомитись із формами правління та державним устроєм країн світу можна за інформацією наведеною в таблиці 2.

Таблиця 2.

Форми правління та державний устрій країн світу

Монархія		Республіка	
унітарна	федеративна	унітарна	федеративна
Велика Британія	Бельгія	Франція	Німеччина
Швеція	Іспанія	Італія	Австрія
Норвегія	Данія	Португалія	Росія
Люксембург	ОАЕ	Угорщина	Індія
Нідерланди	Канада	Польща	США
Марокко	Австралія	Китай	Бразилія
Саудівська Аравія		Монголія	Нігерія
Непал		Туреччина	Мексика
Японія		Алжир	Аргентина

Висновки. Під формою держави розуміють її організацію, що втілюється в єдності форми правління, форми державного устрою і політичного режиму. У різних країнах державні форми мають особливості, характерні ознаки, які у міру суспільного розвитку наповнюються новим змістом, збагачуючись у взаємозв’язку та взаємодії.

Розглянуті аспекти форми держави (форма правління, політичний режим) хоч і різні, але стосуються одного явища, мають єдність, органічно пов'язані між собою, взаємозумовлені в їхніх ознаках. Залежно від конкретно-історичних умов розвитку може розгортатися навколо тієї чи іншої сторони форми організації державної влади. Так, історії відомі випадки напруженої боротьби за республіку, проти монархії, тобто за зміну форми правління. У післявоєнні роки така боротьба розгорталася в Бельгії, Греції, у деяких країнах Арабського Сходу. Таким чином, узяті в єдності три організації державної влади утворюють форму держави. Є об'єктивна суперечність між новим змістом і старою формою держави, яка у кінцевому підсумку розв'язується на користь змісту держави: форма зазнає змін відповідно до потреб нового змісту влади.

Запитання і завдання

1. Поясніть чинники, покладені в основу групування країн за кількісними показниками.
2. Поясніть, у чому полягає суттєва відмінність між абсолютною та парламентською монархіями.
3. За картами з'ясуйте, чи впливає географічне положення країни на форму правління держави.
4. На контурних картах позначте країни з різними формами правління.
5. Підготуйте виступ «Переваги демократії над тоталітаризмом».

Джерела додаткової інформації

Безуглий В.В., Козинець С.В. Регіональна економічна та соціальна географія світу: Посібник. – К.: Академія, 2003. – С. 36–101.

Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права. – Т.: Карт-бланш, 2002.

Страны и регионы. 2000. Статистический справочник Всемирного банка/ Пер. с англ. – М.: Весь Мир, 2001. – 240 с. – (Мир в цифрах).

Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навч. посіб. – О.: Астропринт, 2001. – С. 325–329, 406–424.

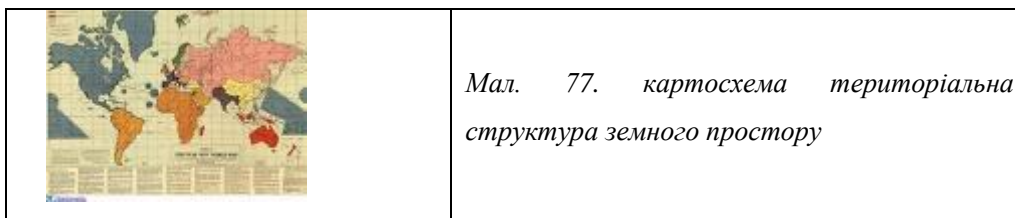
<http://monarchical.com>

§ 12. Геополітика

Геополітика (з грецької – гео – земля; політика – мистецтво керування державою або вміння вести суспільні справи) – це наука, яка розглядає вплив географічних чинників на внутрішню й особливо зовнішню політику держав і націй.

За структурою поняття «геополітика» об'єднує два терміни – «географічне» і «політичне». Таку внутрішню форму вклав у це поняття його творець – шведський політолог Рудольф Челлен (Rudolf Kjellen), назвавши геополітикою гіпотетичну «науку про державу як географічний організм, втілений у просторі». Під впливом німецького географа Фрідріха Ратцеля англієць Х. Маккіндер,

американець Н. Спайкмен, німці К. і А. Хаусхофери, росіяни П. Н. Савицький, О. Дугін, американець польського походження З. Бжезінський у своїх працях втілюють ідею про стикування політики з географією, а політичного цілепокладання – з уявленням структур земного простору (мал. 77).

Застосовують два підходи до розуміння змісту поняття **геополітики**:

1. У *вузькому розумінні* – це політологічна концепція, яка визнає у зовнішній політиці держав вирішальну роль географічного фактора, а саме: просторове розташування країни, площу її території, чисельність і густоту населення, наявність, відсутність чи обмеженість природних ресурсів, особливості клімату. У такому значенні геополітику розглядають як просторово-географічний аспект міжнародних відносин, пов'язаний із питаннями здійснення зовнішньої експансії держави за допомогою сили, передусім військової.

2. У *широкому розумінні* – це сукупність фізичних, соціальних, матеріальних та моральних ресурсів держави, які утворюють той потенціал, використання якого дає їй змогу досягати своїх цілей на міжнародній арені

Історія розвитку науки. Фундаментальні положення геополітики кінця XIX – початку XX ст. базувалися на принципі географічного детермінізму, який пояснював, чому саме одні держави посідають домінуюче становище, а інші є об'єктом геополітичних впливів. Для стабільного функціонування і розвитку держава нібито потребує «життєвого простору» (нім. *Lebensraum*), у межах якого формується основа для подальшого геополітичного впливу.

Геополітика XX ст. розвивалася з огляду на великі держави, які мали або територіальні претензії, або претендували на сфери впливу інших великих держав. Малі держави розглядалися скоріше, як об'єкт впливу великих держав. Тому, коли говорять про геополітику, то традиційно розуміють контроль над територіями поза межами великих держав. Проте розвиток гуманітарних наук і нові виклики, які з'явилися у другій половині XX ст., змушують геополітику трансформуватися у напрямі від великих утворень (континентів, держав) до людини.

Геополітика спрямована:

- на відкриття багатоманітних географічних даних певних політичних можливостей – як позитивних, так і негативних;
- з'ясування даних, які б дали можливість пояснювати суспільні запити і проблеми через надання їм чітких територіальних контурів;
- вирішення проблем у формах просторового дизайну, які пронизані відносинами протистояння – співробітництво, суперництво – кооперація, панування – підпорядкування, та передбачають усунення таких відносин.

Політична географія розглядається як одна з теоретичних передумов виникнення геополітики.

Серед багатьох понять геополітики особливе місце посідає «геополітичне положення». Воно є складовою геополітичного розвитку, геополітичної ситуації та певною мірою визначає геополітичні інтереси. Одночасно становлячи і ресурс, і об'єктивне обмеження розвитку держави, геополітичне

положення має велике самостійне значення, впливає на вирішення численних економічних, соціальних, політичних і дипломатичних проблем державного рівня (зокрема розвиток паливно-енергетичного, агропромислового, військово-промислового та інших виробничих комплексів). Серед геополітичних понять геополітичне положення містить найбільшу географічну складову. Воно тісно пов'язане з відомими категоріями, що відображають різні види положення (географічне, природно-, економіко-, суспільно-географічне тощо), маючи спільні з відповідними визначеннями моменти.

Географічне положення визначається як відношення певного об'єкта до географічних чинників, що справляють на нього суттєвий вплив.

Геополітичне положення певної країни визначається сукупністю її певних територіальних відносин з іншими країнами та великими природними об'єктами, що мають на неї істотний політичний, економічний, екологічний і соціальний вплив.

Природні об'єкти (моря, гірські масиви, ріки тощо) можуть поліпшувати або утруднювати взаємодію певної країни з іншими, виступаючи природною перешкодою. Їх необхідно оцінити у соціально-економічному, екологічному та військово-стратегічному аспектах. Особливе значення має аналіз природних рубежів на кордонах країни.

Кожній країні світу властиві свої економічний потенціал, політична спрямованість, належність до певних міжнародних економічних, політичних союзів та релігійних угруповань тощо. Визначаючи геополітичне положення (ГПП) конкретної країни відносно інших, треба враховувати не лише індивідуальні особливості цих країн, а й їх належність до зазначених союзів і угруповань. Одночасно важливо мати уявлення про характер відносин країни з усім угрупованням. Для визначення її геополітичного положення в сучасних умовах доцільно виокремити такі групи країн:

1) *країни з потужним економічним і політичним потенціалом* (сімка розвинутих країн, а також Росія, Китай, Корея);

2) *країни – джерела паливно-енергетичних ресурсів;*

3) *країни, які експортують та імпортують продукцію у великих масштабах* (або мають потенціал для цього);

4) *дружні країни* (характеризуються тим, що у відносинах між ними не виникало істотних економічних і політичних суперечностей або територіальних претензій, наявністю тісного політичного, економічного, культурного співробітництва, належністю до спільних асоціацій);

5) *країни, що протидіють* (між ними спостерігаються економічні і політичні суперечності або територіальні претензії – наявні та потенційні);

6) *нейтральні країни* (відносно певної країни):

7) *країни – вогнища регіональних конфліктів і такі, що перебувають у системі міжнародних ізоляційних санкцій;*

8) *економічні союзи країн;*

9) *військово-політичні союзи країн;*

10) *релігійні угруповання країн.*

Вихідним пунктом аналізу геополітичного положення країни є вивчення її сусідів першого та другого порядку. Тобто тих, хто безпосередньо з нею межує і межує через інші країни. Від цих країн насамперед залежить її територіальна цілісність, непорушність кордонів, можливість взаємодії із

зовнішнім світом. Економічне співробітництво таких сусідів є особливо вигідним у зв'язку з територіальною близькістю і відсутністю третьої сторони у відносинах. Територіальні претензії, а також більшість політичних, економічних, соціальних, екологічних, етнічних суперечностей виникають у країнах, що межують. Дуже гострого характеру набувають етнічні проблеми у відносинах між країнами, які виникли на місці великих держав (СРСР, Югославія). Внутрішні конфлікти відбуваються за кордоном у вигляді напливу біженців, погіршення соціально-економічної ситуації і відносин з іншими державами.

Геополітичне значення сусідньої країни неможливо правильно оцінити без урахування історичного фактора.

Інформація для прикладу. Особливості та пріоритет українсько-російських і українсько-польських відносин великою мірою визначаються тим, що Україна в минулому входила до складу Росії та Польщі. Ще довго серед інших сусідів Україна виділятиме Росію, Білорусь і Молдову як колишні республіки СРСР за значною інтенсивністю політичних, економічних, соціальних та етнічних зв'язків з ними.

Одним з параметрів геополітичного положення є протяжність кордону між державами, що межують. Чим вона більша, тим ширший їх взаємовплив. Країни, що межують, різняться одна від одної територіальним, демографічним та економічним потенціалами. Більші країни міцніше формують геополітичне положення, впливаючи на менші, які вимушені пристосовуватись. Сусідні країни слід також оцінити за природними ресурсами та умовами. Відмінність і взаємодоповнення їх природно-ресурсних потенціалів сприяють співробітництву та посилюють значення цих країн у формуванні геополітичного положення.

Наявність у держави морського кордону вимагає також аналізу морських сусідів. Без їх розгляду характеристика геополітичного положення буде неповною. Вплив морського сусіда відчувається значно менше, ніж суходільного (більша відокремленість, послаблення позитивних і негативних властивостей безпосереднього сусідства), тому він посідає проміжне місце між суходільними сусідами першого і другого порядків.

Геополітичне оточення держави формується не тільки сусідами першого порядку. Велике значення мають також сусіди другого порядку. Вони часто врівноважують вплив сусідів першого порядку. Країни – сусіди другого порядку не мають спільних кордонів і реалізують своє сусідство через державу, що межує з кожною з них. Наприклад, до сусідів України другого порядку належать Австрія, Болгарія, Грузія, Казахстан, Німеччина, Чехія та інші країни. Через обширність і витягнутість території Росії багато сусідів другого порядку значно віддалені від України, не мають з нею навіть регіональної спільності. Сусідство потрібно розглядати у певному регіоні, бо за його межами воно практично втрачає свої властивості, зокрема, такі як можливість близької і швидкої взаємодії.

Є два принципово різні варіанти положення країни відносно природних комунікаційних об'єктів. Перший варіант є сприятливим і передбачає прямий вихід до них, тобто коли через країну тече транснаціональна річка або до складу її території входить частина морського узбережжя. За другого варіанта до природного об'єкта можна дістатись лише через територію однієї або кількох країн. В цьому випадку визначаються порядок сусідства і доступність (віддаль) до об'єкта. Аналогічно аналізується положення країни відносно транснаціональних шляхів сполучень, трубопроводів.

Водночас, припускаючи можливість появи й інших аспектів геополітичного аналізу природних об'єктів, все ж не слід зараховувати до нього повну характеристику природних умов та ресурсів країни.

Висновки. Поняття «геополітика» традиційно розглядається у структурі предмета «міжнародні відносини» в аспекті внутрішніх намірів держави, спроектованих назовні, за межі державних кордонів. Разом з тим органічною частиною геополітики є внутрішня складова, яка, власне, і забезпечує державам фундамент для геополітичних впливів. Геополітичні фактори належать до тих реалій, що утворюють своєрідне «навколишнє середовище» кожної держави, яка прагне визначити свій політичний курс. Усвідомлення національних інтересів, їх розуміння та зведення до злагодженої несуперечливої системи мають відбуватися за умови обов'язкового врахування сучасної геополітичної ситуації. Тільки тоді можливі чітке визначення національно-державних цілей, обґрунтування пріоритетних завдань, правильного співвідношення питань стратегії і тактики в межах обраного політичного курсу.

Запитання і завдання

1. Дайте визначення наукового поняття «геополітика».
2. Назвіть відомих політологів, що опікувались геополітичними проблемами.
3. Поясніть чинники спрямованості геополітики.
4. З'ясуйте відмінності між географічним та геополітичним положенням країни.
5. Назвіть групи країн, які застосовують для визначення геополітичного положення

Додаткові джерела інформації

Паламарчук О.М. Теоретико-методичні засади дослідження геополітичного положення країни
// Укр. геогр. журн. – 1998. – № 1. – С. 19–23.
<http://archipelag.ru/geopolitics/>

§ 13. Сучасні геополітичні зрушення на політичній карті

Політична карта – рухома категорія політичної географії. У гонитві за територію на ній весь час відбуваються геополітичні зрушення у вигляді збройних конфліктів, що виливаються у явища сепаратизму та невизнаних країн.

Збройні конфлікти. Міжнародне право регулює поведінку воюючих сторін у процесі як міжнародних, так і внутрішніх збройних конфліктів. *Збройний конфлікт міжнародного характеру* відбувається, коли один суб'єкт міжнародного права застосовує військову силу проти іншого суб'єкта. Таким чином, сторонами в збройному конфлікті можуть бути держави, нації та народності, що борються за незалежність, проти колоніального панування та іноземної окупації, а також проти расистських режимів за здійснення свого права на самовизначення, міжнародні організації, що вживають колективні збройні заходи для підтримання миру і міжнародного правопорядку.

Збройні конфлікти неміжнародного характеру – це збройні конфлікти, що відбуваються на території будь-якої держави між її збройними силами або іншими організованими озброєними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дає їм можливість здійснювати безперервні та узгоджені воєнні дії неміжнародного

характеру.

До збройних конфліктів неміжнародного характеру належать усі громадянські війни і внутрішні конфлікти, що виникають із спроб державних переворотів і т. ін. Ці конфлікти відрізняються від міжнародних збройних конфліктів насамперед тим, що в останніх обидві воюючі сторони є суб'єктами міжнародного права, тоді як у громадянській війні воюючою стороною визнається лише центральний уряд.

Оголошення війни належить до компетенції вищих органів державної влади і його порядок визначається конституцією кожної країни.

Оголошення війни, навіть якщо воно не супроводжується воєнними діями, завжди призводить до стану війни і спричиняє певні правові наслідки. Це означає закінчення мирних відносин між відповідними державами: дипломатичні та консульські зв'язки розриваються; персонал посольств і консульств відкликається; політичні договори (про ненапад, про нейтралітет, про митний союз) припиняють свою дію; деякі багатосторонні договори припиняють свою дію у відносинах між державами, які воюють; міжнародні багатосторонні договори, що закріплюють норми і принципи поведінки країн у період збройних конфліктів, починають діяти і у відносинах між воюючими сторонами.

Право збройних конфліктів – це галузь міжнародного публічного права. Специфіка цієї галузі полягає в тому, що вона регулює конкретну сферу міждержавних відносин, а не ці відносини в цілому.

Самовизначення країн. Один із принципів міжнародного права – це право на самовизначення. В Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права сказано: «Всі народи мають право на самовизначення. Через це право вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток».

Але є певна суперечність між проведенням у життя права народів на самовизначення і принципами територіальної цілісності держави. Нездатність сторін знайти мирний спосіб вирішення такої суперечності призводить до посилення національних конфліктів, які переростають у воєнні протистояння.

У новітній час зі зброєю в руках право на самовизначення відстоюють уйгури та жителі Тибету на території КНР, мешканці Західного Ірану та Ачеха в Індонезії, карени, мони, шани в М'янмі (Бірма), бенгальці Східного Пакистану, численні рухи на північному сході Індії – сикхи Пенджабу і пуштуни в Пакистані, курди в Іраку, Ірані і Туреччині, еритрейці в Ефіопії, сомалі в Джибуті і Кенії, мешканці регіону Шаба в Заїрі, не мусульманське населення Судану, арабська і християнська общини Чаду, туареги Малі і Нігеру, баски в Іспанії, корсиканці у Франції, албанці в Сербії і Македонії, ірландці у Великій Британії.

Національно-визвольний рух уявляється як позитивне, прогресивне явище, що відповідає загальній спрямованості антиколоніальної боротьби народів. Наприклад, рух у Східному Пакистані зумовив її відокремлення від Пакистану і утворення Народної Республіки Бангладеш.

Явища сепаратизму. Проте сепаратизм характеризується як негативне явище. Сепаратизм (від лат. *separates* – окремий) – прагнення до відокремлення, відособлення, рух за відокремлення частини держави та створення нової державної структури або за надання частині країни автономії.

Сепаратистські рухи досить рідко досягають кінцевої мети, найчастіше задовольняючись

наданням певної автономії. Як приклади успішних сепаратистських рухів можна назвати тільки такі країни, як Бангладеш, Еритрея, Хорватія, Словенія, Боснія, Македонія, Чорногорія, Східний Тимор. У 2011 р. до цієї групи, можливо, приєднається Південний Судан, в якому, за договором з урядом Судану, має відбутися референдум про незалежність.

Своє право на незалежність також відстоюють жителі Західної Сахари і Палестини, раніше – жителі Східного Тимору. Національно-визвольні рухи цих країн не належать до сепаратистських, оскільки їх право на незалежність завжди визнавалось ООН.

Великих успіхів досягли сепаратистські рухи в Косові (мал. 78), на Тайвані, на пострадянському просторі – в Абхазії (мал. 79), Нагорному Карабасі, Південній Осетії, Придністров'ї (мал. 80), Чечні.

	<p>Мал. 78. Косово</p>
	<p>Мал. 79. Абхазія</p>
 <p>Перекласти на українську мову</p>	<p>Мал. 80. Придністров'я</p>

В Європейському Союзі діє Європейській вільний альянс – об'єднання партій різних країн, що мають сепаратистську або автономістську спрямованість

Невизнані країни. У політичній географії є таке поняття, як *невизнані держави* – державні утворення, які, володіючи всіма ознаками державності (населення, контроль над територією, система права і управління, фактичний суверенітет), водночас не мають повного або часткового міжнародного

дипломатичного визнання і, таким чином, не можуть юридично виступати як суб'єкти міжнародних відносин.

Умовно за способом виникнення їх можна поділити:

- 1) на держави, що утворилися в результаті революційних дій;
- 2) держави, що виникли в результаті сепаратизму;
- 3) держави, що утворилися в результаті воєнних дій;
- 4) держави – колишні колонії, що виникли через здобуття незалежності.

Деякі невизнані країни визнані певними суверенними державами.

Абхазія розташована між Кавказькими горами і Чорним морем. Згідно з Конституції Грузії є автономною республікою в її складі. З 1992 р. – фактично самостійна держава. Її самостійність визнана Росією і Нікарагуа.

Косово знаходиться на Балканському півострові. Згідно з Конституцією Сербії входить до складу Сербії як Автономний край Косово і Метохія. На підставі резолюції 1244 Ради Безпеки ООН перебуває під міжнародним управлінням. У 2008 р. була проголошена незалежність, яка на сьогодні визнана близько 60 країнами.

Турецька республіка Північного Кіпру (мал. 81) розташована в північній частині Кіпру і сформована після вторгнення турецьких збройних сил на Кіпр у 1974 р. Незалежність була проголошена у 1983 р. У 2004 р. її територія була фактично включена до складу Європейського Союзу як частина Республіки Кіпр. Визнана Туреччиною і Автономною республікою Нахічевань (Азербайджан).

Мал. 81. Турецька республіка Північного Кіпру

Придністровська Молдавська республіка (з 1990 р.) – невизнана держава, яка на сході межує з Україною, на заході – з Молдовою, частина колишньої Молдавської РСР.

Нагірно-Карабаська республіка (з 1991 р.) – невизнана держава, проголошена в межах Нагірно-Карабаської автономної області колишньої Азербайджанської РСР.

Сомаліленд (з 1991 р.) знаходиться на північному заході Сомалі (Північно-Східна Африка).

Є і так звані віртуальні держави (англ. *m micronation*) – об'єднання, створені приватними особами, що заявляють про свою суверенність.

Висновки. Право збройних конфліктів – недосконала галузь міжнародного права. І не тому, що містить певні прогалини (така проблема властива практично кожній галузі права), а оскільки має слабкий механізм регулювання. Орган, що здійснює контроль і регулювання міжнародного права в період збройних конфліктів (Організація Об'єднаних Націй), недостатньо сильний, щоб диктувати

свою волю могутнім державам. І прецеденти, коли не виконувалися рішення Ради Безпеки ООН, були. Враховуючи сказане, можна зробити висновок, що право збройних конфліктів – галузь, що вимагає серйозного удосконалення на основі міждержавних угод і закріплення їх у відповідних міжнародних актах.

Запитання і завдання

1. Дайте пояснення наукового поняття «збройний конфлікт».
2. Поясніть відмінність у термінах «конфлікт між народами, націями» і «конфлікт між державами».
3. Дайте пояснення наукового поняття «сепаратизм».
4. Наведіть приклади невизнаних країн.
5. Назвіть міжнародний орган, що врегульовує збройні конфлікти.
6. На контурну карту нанесіть межі невизнаних країн.

Додаткові джерела інформації

Колосов Ю. М., Кузнецов В. И. Международное право: Учебник. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 624 с.

Основи політології / Ф. М. Кирилюк, М. О. Корж, І.П. Федірко та ін.; За ред. Ф. М. Кирилюка. – К., 2000.

§ 14. Міжнародні організації

У світі функціонує близько 4000 міжнародних організацій, що розв'язують проблеми збереження миру на Землі, міжнародного політичного та економічного співробітництва, соціальної опіки тощо. Розрізняють загальнополітичні (ООН, Рада Європи, Європейський парламент, Співдружність Незалежних Держав та ін.) та спеціальні (Європейський Союз, НАТО та ін.) організації.

У сучасному світі міжнародні організації є основним організатором спілкування держав. **Міжнародна організація** – це об'єднання держав відповідно до міжнародного права і на основі міжнародного договору для здійснення співробітництва в політичній, економічній, культурній, науково-технічній, правовій та іншій галузях, що має необхідну для цього систему органів, права й обов'язки, похідні від прав і обов'язків держав, і автономну волю, обсяг якої визначається волею держав-членів. Сучасні міжнародні організації поділяються на два основні типи: міжурядові і неурядові організації. Роль і перших, і других значна, і всі вони сприяють спілкуванню держав у різних сферах життя.

Всі міжнародні організації мають власну класифікацію і критерії.

1. Членство держав.

- **Міжнародні міждержавні організації** – об'єднання держав, які створені на основі міжнародної угоди, оформлені в систему постійно діючих органів, мають визначену та

погоджену мету, міжнародну правосуб'єктність і засновані згідно з нормами міжнародного права.

- **Міжнародні недержавні організації** – ті, що організаційно оформлені за спільними або близькими соціальними, політичними, економічними, ідейними, професійними та іншими інтересами, об'єднання різних громадських угруповань з різних країн.
- **Змішані міжнародні організації** – організації, що складаються з представників урядів або представників професійних спілок та робітників.

2. Географічне охоплення:

- **глобальні** – організації, членами яких є представники всіх чи майже всіх країн світу;
- **регіональні** – організації, в яких бере участь велика кількість представників певного регіону;
- **субрегіональні** – організації, утворені з представників невеликої кількості одного або різних регіонів.

Організація Об'єднаних Націй. ООН належить головна роль серед міжнародних організацій. Її було створено з метою збереження миру на Землі та для контролю над міжнародною безпекою і розвитком співробітництва між державами. Статут ООН, розроблений на конференції представниками СРСР, США, Великої Британії, Китаю, набув чинності 1945 р. ООН має головні органи: Генеральну Асамблею, Раду Безпеки, Економічну і соціальну раду, Раду з опіки, Міжнародний суд і Секретаріат. До них входять комітети і комісії, установи та організації, в яких розглядаються питання і проблеми світової політики, економіки, екології, права тощо (мал. 82). Членами ООН можуть бути будь-які миролюбні країни, що визнають її Статут і готові його виконувати. Нині членами ООН є майже 180 країн світу, в тому числі Україна.

Мал. 82. Структура ООН

На *Генеральну Асамблею*, яку іноді порівнюють зі світовим парламентом, збираються представники кожної країни – члена ООН. Під час розгляду важливих питань кожна з цих країн має тільки один вирішальний голос. Офіційними мовами, якими проводяться робочі засідання, визначено шість мов (англійську, російську, французьку, іспанську, арабську, китайську). Штаб-квартира ООН розміщена в *Нью-Йорку (США)* (мал. 83), основні офіси розташовані в *Римі (Італія), Парижі (Франція), Женеві (Швейцарія)*.

Мал. 83. Штаб-квартира ООН в Нью-Йорку

Рада Безпеки складається з 15 членів, серед яких 5 є постійними (*США, Велика Британія, Франція, Росія, Китай*), а 10 членів обираються по черзі на два роки Генеральною Асамблеєю ООН. Це надзвичайно важливий орган, на який покладається головна відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки. Його рішенням повинні підпорядковуватися всі члени ООН

Економічна і соціальна рада координує економічну і соціальну діяльність. До її складу входять спеціальні ради (*Рада з торгівлі та розвитку, Рада промислового розвитку та ін.*), комітети (*економічний, соціальний та ін.*), комісії (*з науки і техніки, з природних ресурсів та ін.*) і підкомісії (*з народонаселення, з прав і людини, з положення жінок та ін.*).

Рада з опіки була заснована з метою нагляду за колишніми колоніями. До них було прикріплено держави, які відповідали за розвиток цих країн на шляху до самовизначення та незалежності. У 1994 р. Рада Безпеки припинила дію Угоди про опіку ООН щодо останньої території, якою вона опікувалася. Нині вона проводить свої засідання нерегулярно, лише тоді, коли в них виникає потреба.

Міжнародний суд – це головний судовий орган ООН. Він складається з 15 суддів, яких обирають Генеральна Асамблея і Рада Безпеки. Сторонами у справах, що розглядаються в суді, можуть виступати лише держави. Міжнародний суд функціонує в *Гаазі (Нідерланди)*.

Європейський Союз (ЄС) – «Спільний ринок» – друга за значенням міжнародна організація, яка існує з 1958 р. (у 1991 р. її назва «Європейське Економічне Співтовариство» змінена на «Європейський Союз») і об'єднує європейські країни (мал. 84). Її мета – створення спільного ринку товарів, капіталів і робочої сили через скасування митних кордонів. Країни, які входять до ЄС, виробляють спільну погоджувальну політику стосовно розвитку промисловості, енергетики, сільського господарства, транспорту, зовнішньоекономічної діяльності тощо. Штаб-квартира розміщена у *Брюсселі (Бельгія)* (мал. 85). З 2002 р. 12 країн ЄС (*Бельгія, Німеччина, Греція, Іспанія, Франція, Ірландія, Італія,*

Люксембург, Нідерланди, Австрія, Португалія і Фінляндія) змінили власні валюти на єдину – євро (мал. 86), утворивши зону євро. Це історичний момент європейської інтеграції. До того часу євро використовували лише в міждержавних банківських і фінансових операціях. Данія, Швеція, Велика Британія зберегли національну валюту.

	<p>Мал. 84. Картосхема-символ країн, що входять до Європейського Союзу</p>
	<p>Мал. 85. Штаб-квартира ЄС у Брюсселі</p>
	<p>Мал. 86. Євро – міжнародні європейські гроші</p>

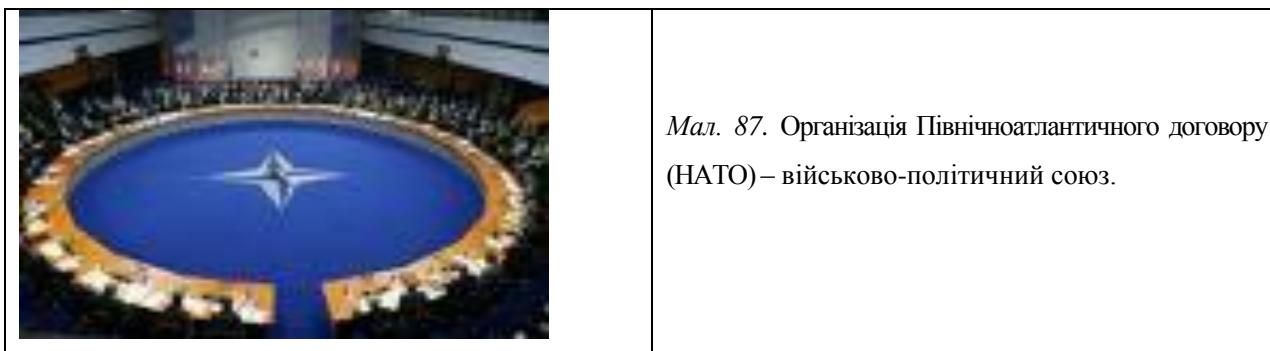
Співдружність Незалежних Держав (СНД) – політична міжнародна організація, яка утворилася після розпаду СРСР у 1991 р. До її складу увійшли 12 незалежних держав – *Україна, Росія, Білорусь, Молдова, Вірменія, Азербайджан, Грузія, Таджикистан, Кіргізістан, Казахстан, Узбекистан, Туркменістан* – колишні республіки *Радянського Союзу*. Мета створення цієї організації – координація дій у валютно-фінансовій та економічній сферах, розв’язання національних проблем, збереження територіальних кордонів, інтеграція країн – членів СНД у світову економіку шляхом створення регіонального ринку. Штаб-квартира СНД розташована в *Мінську (Білорусь)*.

«Велика вісімка» – організація постіндустріальних країн і Росії, які об’єдналися для проведення щорічних економічних нарад. Ви вже знаєте, що до країн «Великої вісімки» належать: *США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Канада, Росія*. На нарадах, у яких беруть участь і представники ЄС, розглядають глобальні економічні проблеми людства і вузькоспеціалізовані проблеми внутрішніх ринків держав.

Організація Північноатлантичного договору (НАТО) – військово-політичний союз, створений у 1949 р. на основі договору між 12 країнами (*США, Канада, Бельгія, Велика Британія, Люксембург, Нідерланди, Франція, Данія, Ісландія, Італія, Норвегія, Португалія*) після завершення публічного обговорення і відповідної парламентської процедури (мал. 87). У 1952 р. до договору приєдналися *Греція і Туреччина*, пізніше – *Німеччина (1955 р.), Іспанія (1982 р.), Польща, Угорщина і Чехія (1999 р.)*, протягом 2004–2006 рр. до договору приєдналися – *Албанія, Болгарія, Латвія, Литва, Македонія*,

Румунія, Словаччина, Словенія, Естонія. Договір зобов'язує кожну державу – члена НАТО взяти на себе частину ризику і відповідальності, пов'язаних зі спільною безпекою, водночас надаючи кожному можливість користуватися перевагами спільної безпеки. Від членів НАТО вимагається також утримуватися від будь-яких міжнародних зобов'язань, які йому суперечать.

Не всі країни бажають вступити до альянсу, тому часто проходять демонстрації протесту (мал. 88).

Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) – міжнародна організація, яка об'єднує 30 розвинутих країн світу. Вона створена в 1961 р. з метою координації економічної політики країн-членів і погодження програми допомоги країнам, що розвиваються. Штаб-квартира розміщена в Парижі (Франція).

Організація країн – експортерів нафти (ОПЕК) створена в 1960 р. До її складу входять: *Алжир, Іран, Ірак, Венесуела, Катар, Кувейт, ОАЕ, Саудівська Аравія, Габон, Лівія, Нігерія, Ангола*. Видобуток нафти цими країнами становить понад половину світового. Майже 90 % її експортується. Організація координує дії країн-членів з видобутку, експорту та умов торгівлі нафтою, встановлює ціни на нафту на світовому ринку. Штаб-квартира розташована у Відні (Австрія).

Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) заснована в 1967 р. До її складу входять *Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Бруней, В'єтнам, Лаос, М'янма, Камбоджа*. Головна мета створення АСЕАН – економічне, соціальне, політичне і культурне співробітництво країн-членів. Асоціація розв'язує проблеми збереження миру та стабільності в Південно-Східній Азії. Штаб-квартири розташовані в Бангкоку (Таїланд) і Джакарті (Індонезія).

Організація американських держав (ОАД) заснована в 1948 р. і об'єднує понад 30 країн Америки. Вона створена для зміцнення миру та безпеки в цій частині світу, розв'язання спірних питань, запобігання конфліктам, погодження політичних, економічних та правових рішень. Штаб-квартира розташована у Вашингтоні (США).

Організація африканської єдності (ОАЄ) створена в 1963 р. Вона об'єднує майже всі країни Африканського континенту. Має на меті розвиток політичного, економічного, наукового і культурного

співробітництва між країнами Африки, зміцнення миру, знищення всіх видів колонізації, захист незалежності й суверенітету та територіальної цілісності країн. Штаб-квартира розташована в *Аддис-Абебі (Ефіопія)*. У 2001 р. ОАЄ було перейменовано на **Африканський Союз (АС)**.

Шанхайська організація співробітництва (ШОС) є субрегіональною міжурядовою міжнародною організацією. Вона була утворена 15 червня 2001 р. в місті Шанхаї (КНР). До ШОС входять шість країн-членів – Китайська Народна Республіка, Російська Федерація, Республіка Казахстан, Киргизька Республіка, Республіка Таджикистан і Республіка Узбекистан. Штаб-квартира організації розташована в Пекіні.

У 1863 р. п'ятеро громадян Швейцарії – Анрі Дюнан, Гійом Анрі Дюфур, Гюстав Муаньє, Луї Аппія та Теодор Монуар заснували **Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ)**. Це нейтральна, безпристрасна і незалежна гуманітарна організація.

На конференції в Бреттон-Вудсі (липень 1944 р.) були створені дві організації – **Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції та розвитку**, а заключний акт форуму містив рекомендації державам щодо створення міжнародної торговельної організації, яка б опікувалася регулюванням міжнародних торговельно-економічних відносин.

Варто знати. Україна стала членом СОТ (Світової організації торгівлі) (мал. 89). Окремі сектори українського торговельного законодавства (санітарні, ветеринарні та технічні вимоги до товарів, що експортуються з України) потребують більш детального розгляду на законодавчому рівні та подальшого врегулювання певних невідповідностей з вимогами СОТ.

Мал. 89 Україна стала членом СОТ

Висновки. У параграфі наведено приклади найбільших і найважливіших міжнародних організацій, метою яких є збереження миру, розв'язання економічних, політичних, соціальних та інших проблем. Водночас у світі є велика кількість військових і вузькоспеціалізованих міжнародних організацій, які сприяють вирішенню різноманітних світових проблем.

Запитання і завдання

1. Назвіть відомі вам міжнародні організації.
2. Поясніть структуру та функції ООН.
3. Висвітліть, з якою метою створено СНД.
4. Розкажіть про діяльність Європейського Союзу.
5. З'ясуйте, як впливають міжнародні організації на політичну та економічну ситуацію в Україні.

Додаткові джерела інформації

Международные валютно-кредитные и финансовые отношения / Под. ред. Л. Н.Красавиной. – М.: Финансы и статистика, 1994. – Т. 2.

Міжнародні організації: Навч. посіб. / За ред. О. С. Кучика. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 749 с.

<http://www.uz.gov.ua>

ТЕРИТОРІЯ ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Прогноз політичної карти світу 2050 р.
2. Виникнення України як незалежної держави на політичній карті світу.
3. Старий світ і Новий світ. Що є спільного і відмінного між ними?
4. Роль ООН у сучасному політичному світі.
5. Нові тенденції в економічних і політичних відносинах між державами.
6. Україна: перспективи євроінтеграції.

ТЕРИТОРІЯ ПРАКТИЧНИХ ВИПРОБУВАНЬ

Зробіть практичну роботу з теми «Аналіз політичної карти регіону (за вибором)».

Позначте на контурній карті зони життєво важливих інтересів України та проаналізуйте їх.

Здійсніть творчий проект «Я – миротворець».

Зіграйте в ділову гру «Зони етнічного конфлікту. Проблеми врегулювання».

Проведіть міні-референдум «Україна і НАТО».

ТЕРИТОРІЯ КОНТРОЛЬНОЇ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ

1. Назвіть основні етапи формування політичної карти світу.
2. Поясніть, вплив фіаско колоніальної системи на формування сучасної політичної карти світу?
3. Дайте визначення наукових понять «країна», «держава», «територія».
4. Назвіть чинники, що покладено в основу типології країн?
5. Поясніть відмінності між унітарними та федеративними державами.
6. Перелічіть ознаки суверенної держави.
7. Наведіть приклади групування країн за кількісними показниками.
8. Наведіть приклади групування країн за якісними показниками.
9. Назвіть ознаки, що характерні для економіки країн «Великої вісімки»?
10. Назвіть на які підгрупи поділяють середньорозвинуті країни?
11. Поясніть, за якими основними критеріями виокремлюють групу найменш розвинутих країн світу?
12. Визначте до країн якого економічного типу належить Україна?
13. Поясніть значення міжнародних організацій для світової спільноти?
14. Охарактеризуйте призначення ООН.
15. Назвіть головні органи ООН.

16. Розкрийте загальні функції спеціалізованих установ ООН.
17. Перелічіть країни, що входять до Європейського Союзу. Поясніть мету його створення.
18. Які регіональні міжнародні організації ви знаєте? Які проблеми вони розв'язують?
19. Поясніть мету створення СНД.
20. До яких міжнародних організацій належить Україна? Яке це має значення для розвитку економіки держави?

ТЕРИТОРІЯ ТЕСТОВИХ ВИПРОБУВАНЬ

1. Назвіть групу країн, що належать до унітарних:

- А Росія, Україна, Швеція, Польща, Японія;
- Б Швеція, Україна, Італія, Польща, Японія;
- В Канада, США, Україна, Швеція, Польща;
- Г Італія, Польща, Японія, Індія, Швеція.

2. Дайте визначення поняття країни, що позбавлена іншою державою політичної та економічної незалежності:

- А колонія;
- Б країна;
- В держава;
- Г залежна територія.

3. З'ясуйте, як називається країна, що має автономні утворення на своїй території:

- А республіка;
- Б монархія;
- В федерація;
- Г унітарна держава.

4. Визначте держави, що є конституційними монархіями.

- А Росія;
- Б Данія;
- В Німеччина;
- Г Велика Британія.

5. Установіть економічну організацію, що об'єднує країни Південно-Східної Азії:

- А ЄС;
- Б ОПЕК;
- В АСЕАН;
- Г СНД.

6. Встановіть регіон світу, який характеризується політичною нестабільністю і в якому велика кількість «гарячих точок»:

А Європа;

Б Південна Америка;

В Північна Америка;

Г Азія.

7. Визначте найдавнішу столицю світу:

А Багдад;

Б Дамаск;

В Рим;

Г Київ.

8. Оберіть етап формування політичної карти світу, за часів якого відбувся розпад Османської імперії:

А епоха Великих географічних відкриттів;

Б розпад світової колоніальної системи;

В Перша світова війна;

Г Друга світова війна.

9. Позначте групу країн, які розташовані на політичній карті в напрямку з півночі на південь:

А Німеччина, Данія, Швейцарія;

Б Росія, Китай, Монголія;

В Венесуела, Бразилія, Аргентина;

Г Єгипет, Туніс, Марокко.

10. Виберіть об'єкт, який досліджує економічна і соціальна географія:

А господарство;

Б територія;

В економіко-географічне положення;

Г політико-географічне положення.

11. Встановіть відповідність між формою державного правління та країнами світу:

А конституційна монархія	1. Саудівська Аравія, Бахрейн, Кувейт.
Б абсолютна монархія	2. Велика Британія, Норвегія, Японія.
В президентська республіка	3. Чилі, Індія, Іспанія.
Г парламентська республіка	4. Італія, Німеччина, Індія.
	5. США, Чилі, Бразилія

А	
Б	
В	
Г	

12. Назвіть вченого, який вперше застосував термін «економічна географія»:

А Карл Ріхтер;

Б Михайло Ломоносов;

В Павло Чубинський;

Г Володимир Кубійович.

13. Встановіть відповідність між поняттями та їх змістом:

А протекторат	1. Морська смуга завширшки 12 морських миль, що безпосередньо прилягає до берегової лінії держави
Б незалежна держава	2. Форма державного правління, за якої всі вищі органи влади або обираються народом, або формуються парламентом, який обирає народ
В монархія	3. Державне утворення, що делегує свої зовнішньо- та внутрішньополітичні права іншій суверенній державі.
Г територіальні води	4. Країна, яка здійснює внутрішню і зовнішню політику на основі суверенної волі своїх громадян і здатна проводити національну політику та відстоювати національні інтереси у полі різновекторних впливів інших держав і міжнародних організацій
	5. Форма державного правління, за якої вища влада в країні належить одній особі

А	
Б	
В	
Г	

14. Встановіть відповідність між етапами формування політичної карти світу та основними подіями, що в них відбувалися:

А стародавній	1. Розпочався після завершення Першої світової війни і триває донині. В цей час розпалася Російська імперія, виник Радянський Союз, утворилися «дві» Кореї і т. ін.
Б середньовічний	2. Утворилися такі стародавні держави, як Єгипет, Рим, Греція, Індія, Китай. Цей етап тривав до V ст. до н. е.
В новий	3. Тривав із середини XVII ст. до Першої світової війни. В цей час з новою силою розгортаються колоніальні завоювання, США виборюють незалежність тощо
Г новітній	4. Виникають феодальні держави в Китаї, Індії, могутня Османська імперія тощо
	5. Велика Британія, Франція, Німеччина починають війну за переділ сфер економічного і політичного впливу і по-новому розподіляють територію Нового світу

А	
Б	
В	
Г	

15. Встановіть відповідність між типом та назвою країни.

А країна постсоціалістичного типу	1. Японія
Б високорозвинута країна	2. Свазіленд
В країна «Великої сімки»	3. Данія
Г слаборозвинута країна	4. Бразилія
	5. Узбекистан

А	
Б	
В	
Г	

16. Встановіть відповідність між назвою країни та її належністю до певного угруповання.

А Країни, що входять до складу НАТО	1. Франція
Б Країни, що дотримуються нейтралітету	2. Данія
В Країни – члени ЄС	3. Іран
Г Країни – члени СНД	4. Швейцарія
	5. Молдова

А	
Б	
В	
Г	

17. Розташуйте послідовно столиці світу від найдавнішої до сучасної.

А Бразилія;

Б Рим;

В Дамаск;

Г Москва.

ТЕМА 2. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПЛАНЕТИ – ДЖЕРЕЛО ЖИТТЯ ЛЮДСТВА

§ 15. Географічне середовище

Особливості географічного середовища полягають у різноманітності природних умов і сприяють прискоренню або гальмуванню розвитку господарства країн. Чим різноманітнішими є природні умови країни, тим більший вона має потенціал суспільного та економічного розвитку.

Географічне середовище. Географічним середовищем називають ту частину земної природи, з якою людське суспільство безпосередньо взаємодіє у своєму житті та виробничій діяльності. Воно є земним оточенням людей та матеріальною основою їх життєдіяльності. З розширенням діяльності суспільства географічне середовище охоплює все більшу частину географічної оболонки.

Зверніть увагу. **Антропосфера** (від грецької *anthropos* – людина і *sphaira* – куля) – частина біосфери, що використовується людиною. Учені підраховали, що антропогенні ландшафти займають 60 % суходолу, у тому числі 20 % території перетворено докорінно: це міста і селища, рілля та сади, шляхи, зони відпочинку, штучні водойми.

Разом з поняттям «географічне середовище» широко використовують поняття «навколишнє середовище». **Навколишнє середовище** – це середовище життя та виробничої діяльності людини. Це навколишній (*природне середовище*) та матеріальний, створений людиною (*техногенне середовище*), світ. У міжнародних угодах під терміном «навколишнє середовище» зазвичай розуміють лише навколишнє природне середовище, але природне середовище значно перетворено людиною і розглядати його окремо від техногенного недоцільно.

Природному середовищу властиві свої закони розвитку. Якщо людина перестає впливати на штучну (техногенну) частину навколишнього середовища, із часом вона стає частиною природного середовища, наприклад старі парки, штучні ставки, водні канали, кинуті розробки корисних копалин та ін.

Економічна і соціальна географія розглядає географічне середовище, в якому проживає людина, як сферу взаємодії суспільства і природи – **антропосферу**. Діяльність людини пов'язана з використанням різноманітних природних ресурсів, які є компонентами природи.

Природні умови – це сукупність компонентів географічного середовища, що впливають на розвиток господарства та життя людини

З розвитком суспільства потреби в ресурсах зростають, розширюється їх необхідний перелік. Вплив природних умов на сучасне виробництво має комплексний характер. Вони впливають на життя людей і на господарство водночас і в сукупності. Значна кількість природних чинників взаємодіє так, що кожний з них залежить від інших. Наприклад, для сільського господарства дуже важливі ґрунти, але не лише вони визначають умови та можливості сільськогосподарського освоєння території. Нерідко кращі ґрунти розміщені на крутих схилах або в перезволожених улоговинах, які неможливо обробляти.

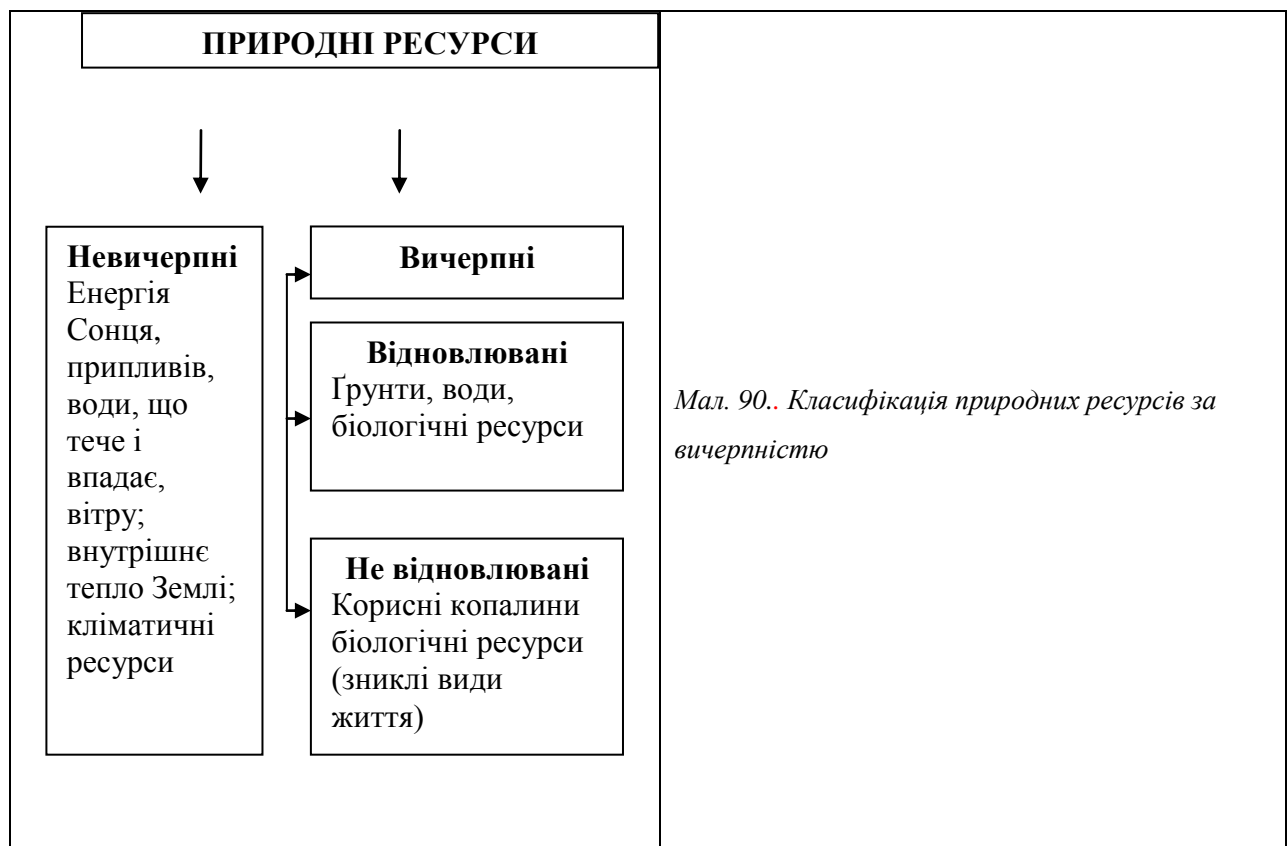
Природні умови відображають усе різноманіття природного середовища на Землі й тісно пов'язані з історією людства, розміщенням населення на планеті. Вони впливають на життя людей, а люди, у свою чергу, впливають на природу. Таким чином, людина не може існувати без використання

багатств природи і тому залежить від неї, але водночас людина, активно втручаючись у природу, змінює її. У цьому і полягає суть взаємовідносин людини і природи.

Природні ресурси – це компоненти і сили природи, що на певному етапі розвитку продуктивних сил та залежно від ступеня вивченості використовуються або можуть використовуватися в господарстві.

Природні ресурси використовують у виробничій і невиробничій сферах діяльності людини. Це – невід’ємна частина людського життя та показник рівня його розвитку. Певні природні ресурси є основою розвитку економіки окремих держав. Природні ресурси поділяють на мінеральні, земельні, кліматичні, водні, ресурси Світового океану, біологічні, рекреаційні, геотермальні, космічні.

Природні ресурси, які видобуває людство, є сировиною для різноманітних галузей господарства. Сировинні матеріали стають економічними ресурсами. Елементи природи внаслідок впливу людини перетворюються на знаряддя праці, будівлі, різноманітні матеріальні блага. Застосування нових технологій у промисловості потребує значної кількості палива, води, мінеральної сировини, кисню. Ступінь використання природних ресурсів визначається не стільки їх властивостями, скільки соціально-економічними потребами. За вичерпністю розрізняють невичерпні та вичерпні ресурси, останні, у свою чергу, поділяються на відновлювані та не відновлювані. (мал. 90)

Мал. 90.. Класифікація природних ресурсів за вичерпністю

Темпи використання відновлюваних природних ресурсів часто випереджають темпи їх природного відновлення. Тому перед людством постають проблеми, пов’язані з їх раціональним видобуванням та обробкою; послабленим використанням виснажених природних ресурсів і завчасним – нових невиснажених джерел; штучним відновленням природних ресурсів; активним застосуванням у господарстві штучних замінників природних ресурсів.

На сучасному етапі ресурси набувають великого значення, особливо в країнах, де їх кількість

обмежена. Так, Японія довела, що завдяки наявності капіталу, працездатності населення, високому рівню підготовки та майстерності тих, хто працює у виробництві, застосуванню нових технологій, наявності науково-технічних ідей, досвіду з менеджменту можна вивести країну, що має вкрай обмежені природні ресурси, до високорозвинутих країн світу.

Корисні копалини – природні мінеральні утворення, які за сучасного рівня розвитку техніки можуть використовуватись в економіці безпосередньо або після попередньої обробки. За умовами утворення розрізняють *ендогенні* – магматичні, пегматитові, карбонатні, гідротермальні, *екзогенні* – розсіпні, осадові та *метаморфогенні*; за фізичним станом – тверді, рідкі й газоподібні; за промисловим використанням – металеві (рудні), неметалеві (не рудні), горючі (паливні) і гідромінеральні. Значні скупчення утворюють родовища. Поширення корисних копалин підпорядковується геологічним закономірностям. Паливні корисні копалини, які містяться насамперед у вугільних (всього їх 3,6 тис.) і нафтогазових (їх понад 600) басейнах, мають осадове походження і приурочені до чохлав давніх платформ чи їх внутрішніх і крайових прогинів.

Рудні корисні копалини можуть бути як магматичного чи метаморфічного, так і осадового походження. Перші пов'язані безпосередньо з кристалічними фундаментами платформ, їх виступами – щитами, складчастими областями. Осадові родовища рудних копалин поширені на периферіях щитів і складчастих областей. Часто вздовж останніх виділяють так звані металогенічні пояси – сукупність родовищ металевих корисних копалин, що тягнуться на тисячі кілометрів. Найкраще вивчені, освоєні та вичерпані родовища поясів давніх складчастостей, які більше зруйновані й «оголені» для людини (Уральський, Скандинавський та ін.). Молоді складчасті пояси (Альпійсько-Гімалайський і Тихоокеанський) концентрують значні запаси різноманітних руд (насамперед кольорових металів) – як розвіданих, так і ще невідомих (а то й недоступних) для людини.

Серед нерудних корисних копалин найбільше поширені різноманітні будівельні матеріали, а також кухонна сіль. Водночас основні запаси хімічної сировини (калійна сіль, сірка, фосфорити й апатити), графіту, азбесту, слюди, алмазів концентруються в небагатьох регіонах планети.

Нерідко країни, що не володіють великим «асортиментом» корисних копалин, посідають світове лідерство за покладами окремих з них. Наприклад, країни Перської затоки – за нафтою, країни Південно-Східної Азії – за олов'яними рудами, Гвінея та Ямайка – за бокситами, Марокко і Західна Сахара – за фосфоритами.

Висновки. Різноманітні наукові поняття стосовно середовища – «географічне», «навколишнє», «природне» – розрізняються за головною ознакою і розглядати їх окремо недоречно, оскільки природа перетворена людиною і виникає нове утворення – «техногенне» середовище.

Економічна і соціальна географія вивчає географічне середовище, в якому проживає людина, як сферу взаємодії суспільства і природи.

Запитання і завдання

1. Дайте визначення наукового поняття «географічне середовище».
2. Поясніть, як людина впливає на природне середовище.
3. З'ясуйте причини зміни природного середовища.
4. Поясніть класифікацію природних ресурсів.
5. Поясніть відмінність між природними умовами і природними ресурсами.

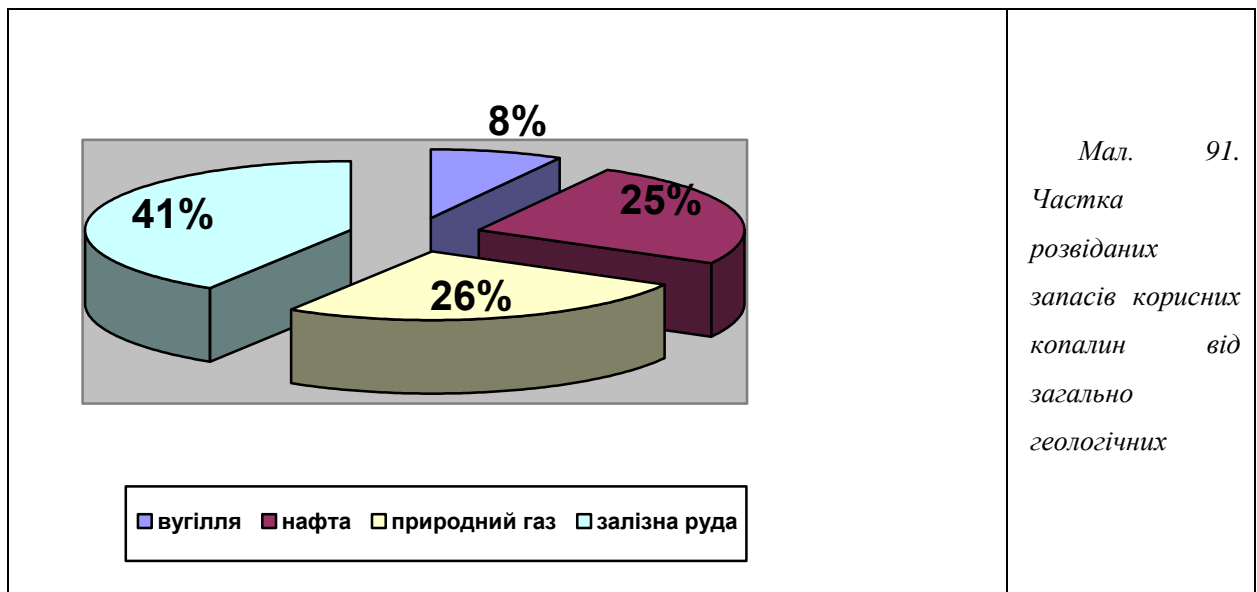
Додаткові джерела інформації:

Охорона навколишнього середовища та використання природних ресурсів України. – К., 1992. – С. 106–107.

Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник. – М.: Мысль, 1990.

§ 16. Ресурсозабезпеченість та природокористування

Ресурсозабезпеченість визначається терміном, на який вистачить певного природного ресурсу, а також його запасами з розрахунку на одну особу. Це поняття є і природним, залежить від природних запасів на певній території, і соціально-економічним, що залежить від розмірів видобутку та споживання (мал. 91). Отже, кожна країна має свій рівень ресурсозабезпеченості.

Ресурсозабезпеченість – це співвідношення між кількістю наявних природних ресурсів і обсягами їх використання.

Природні ресурси на Землі розміщені досить нерівномірно. Це зумовлено різними фізико-географічними процесами та умовами їх утворення в давні геологічні епохи. Тому не тільки між окремими країнами, а й між великими регіонами Землі є певні відмінності в рівнях забезпеченості природними ресурсами. Так, країни, розміщені в лісовій зоні, забезпечені деревиною; країни, на території яких є старі зруйновані гори, мають значні запаси вугілля, рудних корисних копалин.

У світі є небагато держав, які мають практично всі відомі види ресурсів. Це США, Росія, Китай. Ще кілька країн можна вважати такими, що достатньо забезпечені природними ресурсами. Це Індія, Бразилія, Австралія, ПАР. Деякі держави мають значні запаси одного або кількох видів ресурсів: Кувейт – нафти, Марокко – фосфоритів, Габон – марганцевої руди. Для економіки кожної країни велике значення мають комплексність природних ресурсів та їх розміщення.

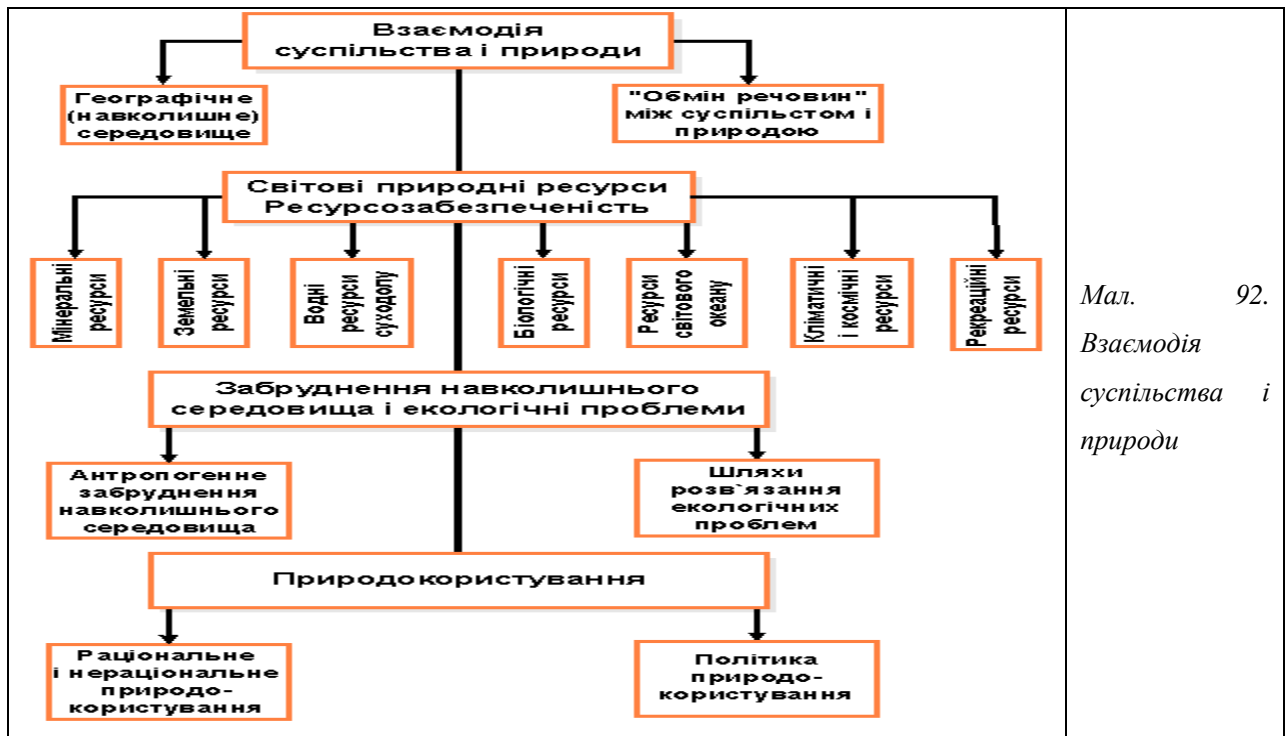
Природокористування – це сукупність заходів, які вживає суспільство з метою вивчення, охорони, використання і перетворення навколишнього середовища.

Природокористування може бути раціональним і нераціональним.

Раціональне природокористування передбачає вивчення, охорону, освоєння і перетворення природних ресурсів і відповідає рівневі економічного і соціального розвитку суспільства.

Високорозвинуті країни світу прагнуть до раціонального природокористування, що означає: 1) комплексне використання сировини; 2) повторне використання ресурсів; 3) застосування безвідходних технологій.

Проте, на жаль, у багатьох країнах спостерігається *нераціональне природокористування* – одностороннє споживацьке ставлення до природи, бажання одержати від неї якомога більше матеріальних благ, не виявляючи водночас турботи про її стан, збереження і відновлення. Таке недбале ставлення призводить до екологічних катастроф як для окремої країни, так і для планети в цілому.

Мал. 92.
Взаємодія суспільства і природи

Висновки. У XXI ст. між суспільством і природою виникли якісно нові відносини, що зумовлено швидким зростанням населення та розширенням його виробничої і невиробничої діяльності. Виникла загроза поступового виснаження і вичерпання природних ресурсів. Водночас збільшилися масштаби забруднення природи відходами людської діяльності. Все це спричинило проблеми, пов'язані з природокористуванням.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте поняття «ресурсозабезпеченість» на прикладі України.
2. Поясніть, яке природокористування називають раціональним, а яке нераціональним.
3. Обчисліть забезпеченість людства окремими видами мінеральних ресурсів на перспективу за умови, що видобуток у майбутньому стабілізується на сучасному рівні. Використайте формулу

$P(1) = Z : B$, де P – ресурсозабезпеченість, років (кількість років, протягом яких вистачатиме певного ресурсу); Z – розвідані запаси певного ресурсу; B – його видобуток за рік.

Під час виконання завдання скористайтеся таблицею:

Вид сировини	Одиниці виміру	Запаси наприкінці 1980-х років		Середньорічний світовий видобуток на початку 1990-х років	Ресурсозабезпеченість людства, років
		загально-геологічні	розвідані		
Вугілля	млрд. т	14 800	1 200	4,5	
Нафта	млрд. т	450	120	3,1	
Природний газ	трлн куб. м	315	110	2,1	
Залізна руда	млрд. т	400	150	0,9	
Боксити	млрд. т	...	25 000	90	
Мідь	млн. т	...	460	8,5	
Фосфатні руди	млн. т	...	71 000	140	

Додаткові джерела інформації:

Данилишин Б. Сучасні тенденції регулювання процесів природокористування в Україні //

Економіка України. – 1994. – № 11. – С. 59–62.

Крачило М. П. Основи екології, та економіка природокористування. – К.: Крамар, 1998. – 170 с.

Попова О. Л. Еколого-економічні проблеми сталого природокористування в аграрній сфері //

Економіка АПК. – 2000. – № 11. – С. 57–63.

Природокористування: методологічні та соціальні проблеми оптимізації. – К.: Наук. думка, 1992. – 140.

Швиденко А. Й., Данилова О. М., Кібич І. В. Концепції сучасного природокористування: Навч. посіб. – Чернівці: Рута, 1999. – 84 с.

§ 17. Світові мінеральні ресурси.

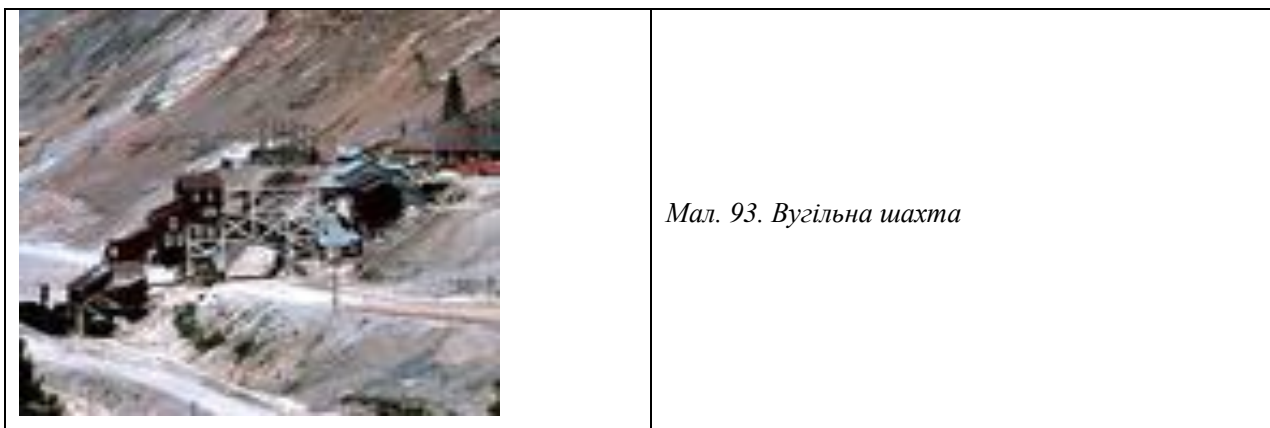
Сукупність розвіданих запасів різних видів корисних копалин, які можна використовувати в господарстві у вигляді сировини або джерел енергії, мінеральні ресурси поділяють на енергохімічні (паливні), рудні та нерудні (гірничохімічні, технічні, будівельні, гідротермальні). Усього налічують понад 200 видів мінеральних ресурсів. Їх особливістю є те, що вони належать до категорії вичерпних.

Саме тому людство повинно використовувати їх раціонально. Мінеральні ресурси є основою матеріального виробництва. У XVII ст. люди видобували з надр 25 хімічних елементів, у XVIII ст. – 29, у XIX ст. – 47, у XX ст. – 54, а на початку XXI ст. – 80. Якщо всю мінеральну сировину, видобуту людством, вмістити в товарні вагони, то ми матимемо потяг, який 17 разів оперезав би землю за екватором.

Енергохімічні (паливні) ресурси – це вугілля, нафта, природний газ, торф, горючі сланці, уранова руда, необхідні для електроенергетики.

Розвідані запаси вугілля становлять приблизно 1240 млрд. тонн. Більшість їх припадає на Азію (54 %), Північну Америку (28 %) та Європу (9 %). На Землі налічують близько 3,6 тис. вугільних родовищ і басейнів (мал. 93). Основні з них зосереджені в 9 регіонах: *Китаї (Північно-Східний), США (Аппалацький, Західний), Росії (Тунгуський, Ленський, Кансько-Ачинський, Кузбас), Казахстані (Карагандинський, Екібастузький), Індії (Східний), Австралії (Східний), Південно-Африканській*

Республіці (Центральний), Канаді (Західний басейн), Європі (родовища Великої Британії, Польщі, ФРН, України).

Гідне подиву. Найрозпоширенішим металом на нашій планеті є алюміній (9 % складу земної кори). Найбільше його міститься в бокситах і нефелінах. Ще в XIX ст. алюміній був рідкісним металом, який майже не застосовували. У 1885 р. його видобуток становив лише 3 тонни. Нині немає жодної галузі економіки, в якій не використовували б алюміній та вироби з нього. За обсягами видобутку алюмінієві руди посідають друге місце після залізних.

Розвідані запаси нафти в усьому світі становлять приблизно 136 млрд тонн, природного газу – приблизно 141 трлн кубічних метрів. Нафтогазоносні басейни зосереджені переважно в Північній півкулі. Так, у надрах Близького й Середнього Сходу міститься більш як 65 % світових запасів нафти і приблизно 30 % світових запасів газу. Основні розвідані басейни розташовані у країнах Перської затоки (Саудівська Аравія, Ірак, Кувейт, Іран, ОАЕ, Катар); Росії (Західносибірський і Волго-Уральський); США (басейни Техасу, Аляски, Мексиканської затоки, Каліфорнії); Канаді (Західний басейн); Африці (Лівія, Алжир, Нігерія, Габон); Латинській Америці (Мексика, Венесуела, Еквадор); країнах Північного моря (Норвегія, Велика Британія); країнах Середньої Азії (Туркменістан, Узбекистан).

Найбільші запаси уранової руди, яка є сировиною для атомних електростанцій, мають Австралія, ПАР, Нігерія, Бразилія, Канада, США, Намібія. Ці країни майже повністю забезпечують світові потреби в урані. Світові потенційні ресурси урану становлять приблизно 10 млн тонн.

Рудні корисні копалини (руди чорних і кольорових металів) утворюють величезні за протяжністю рудні «металеві пояси» земної кори – Альпійсько-Гімалайський, Тихоокеансько-Канадський, Американський, Австралійський.

За масштабами виробництва та різноманітністю сфер використання виокремлюють важкі (мідь, свинець, цинк, нікель, олово), легкі (алюміній, титан, магній), легуючі (вольфрам, ванадій, хром, молібден), рідкісні (ртуть, кобальт, кадмій), благородні (золото, срібло, платина), рідкісноземельні (германій, галій, індій) метали.

Гідне подиву. Найтвердішим природним мінералом у світі є алмаз. Він у 150 разів твердіший за корунд і в 1000 – за кварц. Алмаз – найкоштовніший серед усіх самоцвітів. Із прозорих алмазів ювеліри виготовляють діаманти. Нині 80 % алмазів, які видобувають, використовують у промисловості. З 1961 р. в Україні (м. Київ) виробляють штучні алмази, які застосовують у різних галузях промисловості (технологію розроблено Інститутом надтвердих матеріалів НАН України).

Значні поклади поліметалічних руд є в *США, Канаді, Австралії*. У надрах країн, що розвиваються, зосереджено близько 90 % кобальту, олова, 75 % бокситів, 60 % міді (мал. 92). Величезне значення для економіки держави має наявність у її надрах руд благородних металів — золота, срібла, платини. Значні золотоносні розсипи мають *ПАР, Канада, Росія, США, Китай, Австралія, Філіппіни, Колумбія, Румунія* (мал. 94). Найбільші поклади срібла містяться в надрах *США, Канади, Мексики, Перу, Австралії, Росії*. Платина входить до групи платиноїдів разом з паладієм, іридієм та іншими металами. Найбільші запаси руд цих металів зосереджені в *ПАР, Канаді, Колумбії, США*.

	<p>Мал. 94. Продукція кольорової металургії</p>
	<p>Мал. 95. Видобуток із золотоносних порід дорогоцінного металу</p>

Гірничохімічні мінеральні ресурси (апатити, фосфорити, сірка, солі тощо) є в *Росії, Марокко, Китаї, США, Західній Сахарі, Австралії, Тунісі, Перу*. Значні запаси сірки залягають у надрах *Росії, Польщі, України, Іраку, США, Мексики, Чилі*.

Мінеральні технічні ресурси мають унікальні фізичні властивості, а тому є дуже цінними для економіки. Наприклад, алмаз – найтвердіший з мінералів, азбест – вогнестійкий і кислототривкий, графіт – вогнестійкий, пластичний, хімічно інертний, слюда – не проводить електричного струму. Найбільш відомі родовища алмазів зосереджені в Африці (понад 90 % світового видобутку). Лідерами з видобутку алмазів є *ПАР, Росія, США, Бразилія, Індія*. Великі родовища азбесту є в *Росії, Китаї, Канаді, США, Японії, ПАР*. Промислові родовища графіту зосереджені в *Росії, Китаї, Чехії, Індії, Швеції, Мексиці, Мадагаскарі*. Слюда є в надрах *Індії, Бразилії, США, Росії, Канади*.

Висновки. Надра є виключною власністю держави. Користувачами надр можуть бути підприємства, установи, організації. Надра надаються у постійне або тимчасове користування. Постійним визнається користування надрами без визначення точного терміну. Тимчасове користування надрами може бути коротко- і довготерміновим. Кожна країна має державні закони про використання надр, природних ресурсів.

Запитання і завдання

1. З'ясуйте, які штучні замінники природних ресурсів використовують у промисловості.
2. Поясніть вплив мінеральних ресурсів на рівень розвитку економіки країни.
3. З чим пов'язаний нерівномірний розподіл мінеральних ресурсів на нашій планеті?
4. Нанесіть на контурну карту найбільші родовища нафти.

Додаткові джерела інформації:

Соціально-економічна географія світу / За ред. Кузика С. П. – Т.: Підручники і посібники, 1998. – 250 с.

<http://buklib.net>.

§ 18. Ресурси Світового океану

Нашу планету цілком можна було б назвати Океанією, тому що площа, займана водою, у 2,5 рази перевищує територію суші. Океанічні води вкривають майже $\frac{3}{4}$ поверхні земної кулі шаром завтовшки близько 4000 м, становлячи 97 % гідросфери, тоді як води суші містять лише 1 %, а в льодовиках скована тільки 2 %. Світовий океан як сукупність усіх морів і океанів Землі впливає на життєдіяльність планети (мал. 96). Величезна маса вод океану формує клімат планети, є джерелом атмосферних опадів. З нього надходить більше половини кисню, і так само він регулює вміст вуглекислоти в атмосфері, тому що здатний поглинати її надлишок. На дні Світового океану відбувається нагромадження й перетворення величезної маси мінеральних і органічних речовин, тому геологічні й геохімічні процеси, що протікають в океанах і морях, справляють потужний вплив на всю земну кору. Саме Світовий океан став колыскою життя на Землі, нині у ньому живе близько $\frac{4}{5}$ усіх живих істот планети.

Мал. 96. Атлантичний океан – сила океанських хвиль

Ресурси Світового океану – це насамперед морська вода, що містить практично всі хімічні елементи періодичної таблиці Д. І. Менделєєва, але через низьку концентрацію їх видобуток нерентабельний, за винятком солей натрію, магнію та броду. Найбільше значення мають розвідані запаси нафти і газу. На них припадають половина всіх світових запасів і 90 % вартості всіх ресурсів, які добувають з морського дна (мал. 97). Найбільшим є видобуток у водах Перської, Венесуельської, Мексиканської затоки, Північного та Каспійського морів. Кам'яне вугілля з морського дна видобувають Велика Британія, Канада, Нова Зеландія, Японія, Австралія. Морська вода є «постачальником»

кам'яної солі, яку споживає все людство. Її видобуток із цього джерела становить 30 % від загального.

Мал. 97. Нафтові бури в Північному морі

Енергетичні ресурси океану нині використовуються у вигляді енергії припливів і відпливів. Найбільшими ресурсами припливної енергії володіють Росія, Франція, Канада, Велика Британія, Австралія, Аргентина, США. Найцінніший досвід використання припливних хвиль має Франція. Крім цього, у США побудовано експериментальну електростанцію, яка використовує енергію потужної океанічної течії Гольфстрім (мал. 98).

Мал. 98. Течія Гольфстрім – вигляд з Космосу

Варто подиву. Перша припливна електростанція почала діяти в 1966 р. на півночі Франції, де спостерігаються найбільші припливи у Світовому океані з різницею у рівнях води до 13,5 м. Турбіни електростанцій виробляють електроенергію як під час припливу, так і під час відпливу.

Використання термальної енергії океанських вод є перспективним завданням людства.

Головне багатство Світового океану – його **біологічні ресурси** (риба, зоо- і фітопланктон тощо). У біомасі Океану налічується 150 тис. видів тварин і 10 тис. водоростей, а її загальний обсяг оцінюється в 35 млрд. тонн, чого цілком може вистачити, щоб прокормити 30 млрд. людей. Вилловлюючи щороку 85–90 млн. тонн риби (на неї припадає 85 % від усієї використовуваної морської продукції), молюсків, водоростей, людство забезпечує близько 20 % своїх потреб у білках тваринного походження. Тваринний світ Океану – це не тільки величезні харчові ресурси, які можуть бути невичерпними за правильного й дбайливого їх використання, а й цінна сировина для галузей промисловості, сільського господарства, медицини. Максимальний вилов риби не повинен перевищувати 150–180 млн. тонн на рік. Багато різновидів риб, китів, ластоногих унаслідок надмірного полювання майже зникли з океанських вод, і невідомо, чи відновиться коли-небудь їх видовий склад.

Історія розвитку. Китобійний промисел зародився в 1868 р. З того часу у світі добуто понад 2 млн. китів усіх видів. У XX ст. цей промисел набув найбільшого поширення, що призвело до різкого зменшення кількості китів. Завдяки зусиллям міжнародної спільноти забій китів перебуває під суворим контролем. Нині щороку добувають близько 10 000 китів.

Найпродуктивнішою зоною океанів є шельфова, багата на світло, тепло, кисень і, відповідно, на органічні речовини. До найбільш продуктивних належать *Берингове, Охотське та Японське моря і Північна Атлантика*. Нині споживання морепродуктів (молюсків, ракоподібних, водоростей)

збільшилося.

Висновки. Використовуючи ресурси Світового океану, необхідно підтримувати рівновагу в цьому природному комплексі Землі і пам'ятати про раціональне природокористування.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте діаграму і зробіть висновки про великих споживачів, характер забруднення та можливість економії водних ресурсів.
2. Поясніть, які ресурси морів і океанів використовує людина.
3. З'ясуйте, чи можна говорити, що «комори Світового океану – невичерпні».
4. Нанесіть на контурну карту поверхневі течії Світового океану, а також великі структурні елементи світового океану.

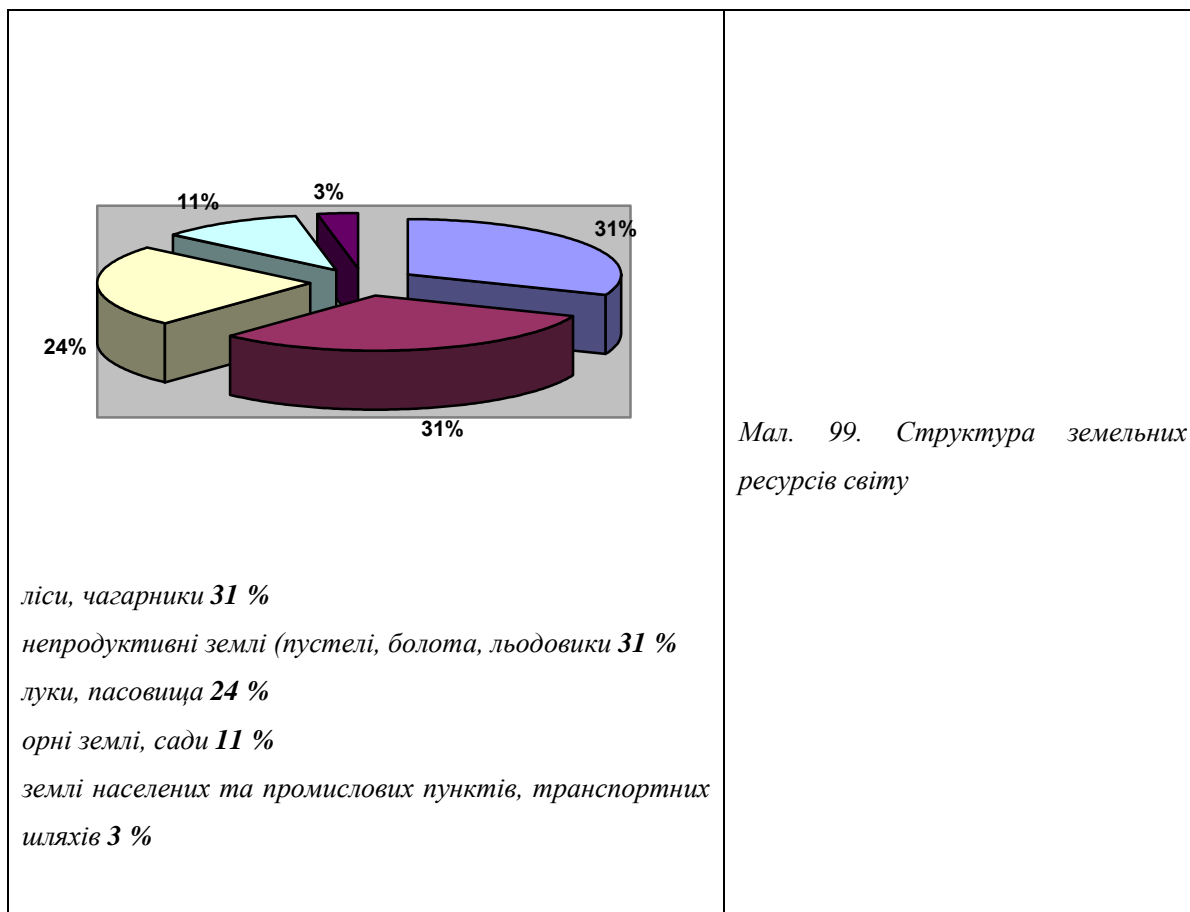
Додаткові джерела інформації

Хільчевський В. К., Дубняк С. С. Основи океанології. – К.: 2001.

Шуйський Ю. Д. Походження та історія розвитку Світового океану. – О.: Астропринт, 1989. – 198 с.

§ 19. Земля – унікальний природний ресурс

Землі, що використовуються в господарській діяльності людини, а також землі, які можуть використовуватися в різних галузях господарства, утворюють земельні ресурси світу (мал. 99).

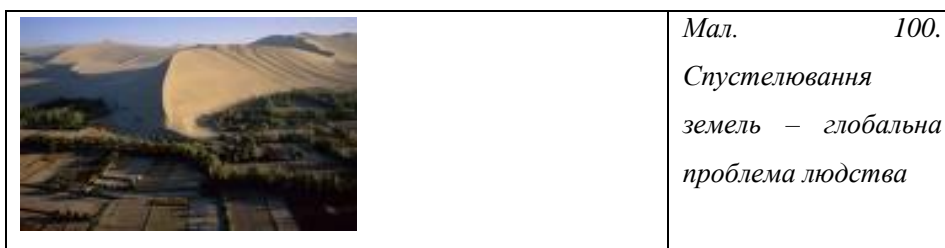
Земельні ресурси (ресурси з фр. *ressources* – запас, резерв) – це землі, що використовуються або

можуть використовуватися людським суспільством для сільського, лісового господарства, містобудування тощо. Земля в економіці – основний засіб виробництва в низці галузей господарства, насамперед сільського і лісового, наданий самою природою.

У багатьох законодавчих документах різних країн світу, в тому числі в Конституції України, сказано, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території країни, є об'єктами власності держави.

Гідне подиву. Властивості ґрунтів поліпшують дощові хробаки. Рухаючись у ґрунті, вони розрихлюють його, роблячи таким чином більш проникливим для повітря і води. За рік дощові хробаки заносять у свої нори велику кількість рослинних решток. Так ці істоти збагачують ґрунт гумусом.

Земельні ресурси є вичерпними, але відновлюваними. Безпеченість ними людства визначається світовим земельним фондом, що становить 13,4 млрд. га .

У структурі земельного фонду оброблювані землі (рілля, сади), що дають 88 % продуктів харчування, займають лише 11%. Усі сільськогосподарські угіддя (оброблювані землі, пасовища і сінокоси) у середньому займають 34 % земельного фонду світу; землі, зайняті лісами, – 30 % (найбільша лісистість у Південній Америці – 52 %). Частка земель, зайнятих будівлями, становить 2 % (у Європі цей показник найвищий – до 5 %), невикористовуванні землі сягають 34 % земельного фонду.

Структура земельного фонду не залишається постійною. З одного боку, людство веде боротьбу за розширення земель, придатних для життєдіяльності, а з іншого – відбувається деградація сільськогосподарських угідь внаслідок виснаження землі, ерозії ґрунтів, засолення, заболочування, спустелювання, відчуження земель для будівництва (мал. 98). Країни, що мають найбільші площі орної землі, розташовані в Північній півкулі (США, Росія, Індія, Китай, Канада, Бразилія). Найродючіші землі, що не потребують збагачення, становлять лише 11 % земельного фонду.

Частка оброблюваних земель від її загальної кількості у різних регіонах світу є незначною. Це пов'язано з різними природними умовами в регіонах та великою загальною площею земель. Так, великі території Азії зайняті пустелями, болотами і майже 50 % площі – горами. Гострий дефіцит земельних ресурсів спостерігається в Китаї, Японії, Бангладеш, Індії, Сінгапурі. Складнощі з використання земель є в країнах Африки та Австралії. Нині особливого значення набуває збереження земельного фонду. Це потребує грамотного землекористування: правильного обробітку земель, рекультивації (відновлення ґрунтового покриву після видобувних і будівельних робіт), раціонального використання хімічних добрив.

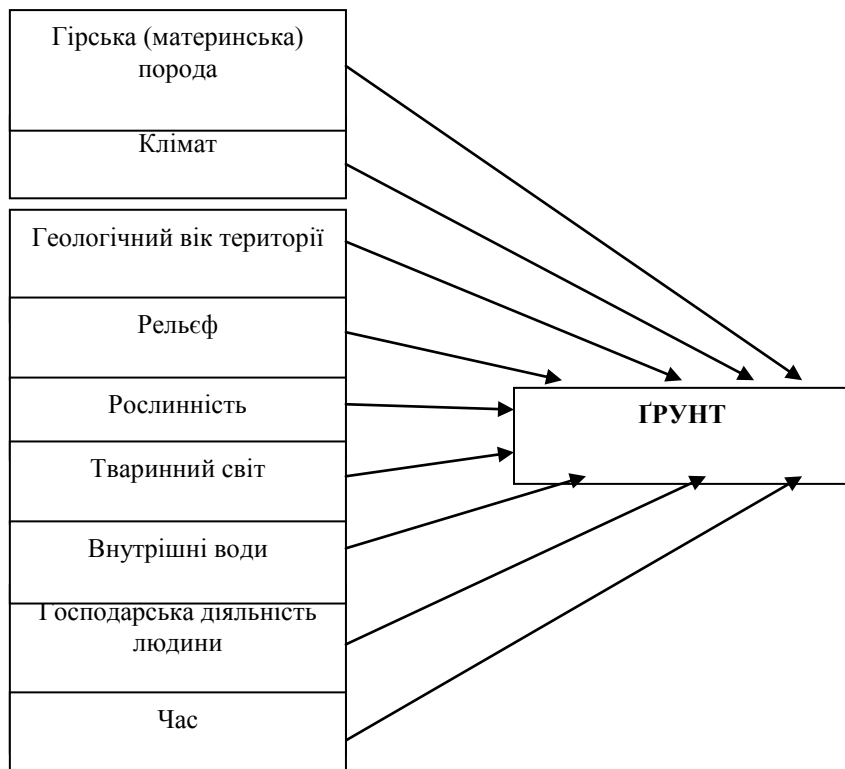
А що називається ґрунтом? Ви пам'ятаєте, що **ґрунт** – це поверхневий тонкий шар земної кори, що, як правило, вкритий рослинністю і має природну родючість. *Родючість ґрунту* – це можливість забезпечувати рослини водою, поживними речовинами і повітрям.

Гідне подиву. Від'їжджаю за межі Батьківщини, українці на згадку про неї брали з собою

грудочки сирієї землі або підкладали її в чоботи, щоб ходити по рідній землі, навіть з місця загибелі прийнято було брати землю. У давнину казали, що таким чином рідна земля надає силу, яка особливо допомагає в далеких маршах або у війнах, оскільки містить душу загиблого родича, який весь час оберігає.

Отже ґрунт має не тільки фізичне а й духовне значення. Проте на питання: «Як утворюються ґрунти»? тривалий час не було відповіді. Вперше її дав у книзі «Російський чорнозем» видатний російський дослідник В. В. Докучаєв у 1883 р. У тому самому році виникла нова наука, яка дістала назву «ґрунтознавство».

Утворюється ґрунт завдяки основним чинникам, що показані на мал. 101.

Мал. 101. Схема утворення ґрунту

Давайте проаналізуємо схему: ґрунти утворюються під впливом клімату, живих організмів, складу і будови материнських гірських порід, рельєфу місцевості та віку території. Залежно від складу гірської породи вони мають певні властивості:

- **хімічні:** різна насиченість органічних речовин та хімічних сполук (карбонатні, чорноземі);
- **фізичні:** водний та тепловий режим, швидкість руху речовин у ґрунті, механічний склад ґрунтів та структур – різні за розміром і формою (супіщані);
- **родючі:** можливість забезпечувати рослини водою, поживними речовинами і повітрям. Родючість залежить від наявності гумусу.

Рослини своїми коренями розпушують і розділяють породу, збагачуючи її перегноем. У породі весь час відмирають корені різних трав і дерев, на її поверхню падають відмерлі рослини та їх частини, в результаті цих процесів виникає перегній, який накопичується у верхніх шарах породи і утворює гумусовий горизонт.

Як люди, ґрунти також мають вік. Час – необхідна умова для будь-якого процесу в природі. Абсолютний вік ґрунтів Східноєвропейської рівнини визначений за допомогою радіовуглеводного методу, – від декілька сотень до декількох тисяч років.

У перетворенні гірської породи на ґрунт вагому роль відіграють рослини і тварини. Згідно з підрахунками Ч. Дарвіна, ґрунтова маса протягом декількох років повністю проходить через поживний тракт червів.

Клімат також впливає на утворення ґрунту. Наприклад, у ґрунтах, що розташовані в областях зі спекотливим сухим кліматом, утворюється мало перегною, але накопичується багато солей, а в ґрунтах, що розташовані в районах з більш прохолодним і вологим кліматом і де порода добре промивається, солі не накопичуються, а вимиваються. З кліматом пов'язане поширення основних типів ґрунтів.

Суттєвим чинником ґрунтоутворення, особливо останнім часом, є господарська діяльність людини.

Від характеру материнської породи залежить генетичний тип ґрунтів (табл. 3). Наприклад, в умовах лісової природної зони формуються ґрунти підзолистого типу, оскільки в межах цієї зони ґрунтоутвірні породи містять зменшену кількість карбонатів кальцію.

Таблиця 3.

Генетичні типи ґрунтів

(від лат. *ген* – походження)

Тип ґрунту	Вміст гумусу, %
Дерново-підзолисті	0,7–2,0
Сірі лісові	2,5–3,0
Темно-сірі опідзолені	3,5–4,5
Чорноземи опідзолені	3,5–5,5
Чорноземи	3,0–6,0
Чорноземи звичайні	4,0–6,5
Чорноземи південні	3,5–5,0
Каштанові	3,0–4,5
Бурі лісові	2,5–4,0
Коричневі	3,0–3,5

На карті ґрунтів відображають поширення різних типів і різновидів ґрунту на певній території. Для складання карти проводять експедиційні дослідження ґрунтового покриву, з урахуванням умов і чинників ґрунтоутворення. Карти ґрунтів використовують у плануванні сільськогосподарського виробництва, меліорації земель, лісонасаджень, охорони земельних ресурсів.

Поширенню ґрунтів властиві дві основні географічні закономірності: широтна зональність на рівнинних теренах і висотна поясність у горах.

Охорона земель охоплює систему організаційних, економічних, правових та інших заходів, що спрямовані на захист земель від безпідставного вилучення із сільськогосподарських сівозмін, нерационального використання, шкідливого антропогенного і природного впливу, мають на меті підвищення ефективності природокористування та створення комфортної екологічної ситуації.

Охорона та раціональне використання земель здійснюються на підставі комплексного підходу до угідь як складних природних утворень (екосистем) з урахуванням їх зональності та регіональних особливостей.

Система раціонального використання земель має природоохоронний та ресурсозберігаючий характер і передбачає збереження ґрунтів, обмеження негативного впливу на рослинний і тваринний світ, геологічні породи та інші компоненти довкілля.

Охорона землі передбачає:

- захист земель від водної та вітрової ерозії, солей, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, осушення, забруднення відходами виробництва тощо;
- рекультивацію ушкоджених земель, підвищення їх родючості тощо;
- зняття та збереження родючого шару ґрунту, з метою використання його для рекультивації земель або збільшення родючості малопродуктивних угідь;
- установа особливих режимів користування для земельних ділянок, що мають природоохоронне або історико-культурне значення.

Всі власники землі, землекористувачі та орендарі незалежно від форм і термінів користування землею здійснюють роботи, спрямовані на захист і поліпшення якості земель, за рахунок власних витрат і несуть відповідальність за екологічну ситуацію на власній ділянці.

Висновки. Ґрунт – це багатоскладовий природний комплекс, що є результатом тривалих змін гірських порід під впливом повітря, води, живих організмів. Структура земельного фонду постійно змінюється, оскільки весь час людство веде боротьбу за користування територією, в тому числі ту, де наявні родючі ґрунти, тому відбуваються виснаження землі, ерозія ґрунтів, засолення, заболочування, спустелювання, відчуження земель для будівництва, викидання промислових відходів тощо.

Запитання і завдання

1. Дайте визначення наукових понять «ґрунт» і «земельні ресурси».
2. Визначте, від чого залежить родючість ґрунту.
3. Поясніть чинники ґрунтоутворення.
4. Поясніть, як співвідносяться складові земельного фонду.
5. Назвіть заходи щодо раціонального використання земельних ресурсів.
6. Що зробили ви особисто для охорони земельних ресурсів?
7. З'ясуйте основні закономірності поширення ґрунтів у тій чи іншій місцевості. Чому в зоні розміщення каштанових ґрунтів не можуть з'явитися підзолисті?
7. Як ви думаєте, чи здатна людина вплинути на якість ґрунту? Поясніть, як люди різних професій впливають на процес ґрунтоутворення.
9. У віршах Миколи Руденка є такі рядки:

В моїм краю чорноземи метрові:

Голоблю посади – і та росте.

Чи, на вашу думку, всі ґрунти родючі?

Додаткові джерела інформації:

Брайон А. В., Гордецький А. В., Сьтник К. М. Биосфера, екологія, охорона природи. – К.:

Львів, 1992. – 523 с.

library@ilib.com.ua

Практична порада. Для того щоб визначити, коли навесні можна починати обробляти землю, використай просте правило. З глибини близько 10 сантиметрів візьми грудку землі і сильно стисни її в кулак. Потім витягни вперед руку і розіжми кулак — грудка впаде на землю. Якщо грудка не розпадеться, а тільки сплющиться в лепеху, землю обробляти рано, в ній ще багато води. Якщо грудка розсиплеться на дрібні часточки – земля пересохла, а отже, з обробкою вже запізнилися. Якщо грудка розпадеться на декілька окремих великих шматків, земля готова до обробітку.

Крім того, тип ґрунтів та їх властивості допомагають визначати рослини. Хаші кульбаби на городі показують значну щільність землі, те, що до посадки її варто розрихлити. Якщо рясно розрісся подорожник, ґрунти — квасні, на них не виросте врожай, тому необхідно додати добрива: вапна або попелу. Якщо серед бур'янів росте конюшина, це свідчить, що овочеві рослини також будуть добре рости. Щасливої роботи!

§ 20. Деградація земельних ґрунтових ресурсів. Проблеми спустелювання

Головною з причин деградації ґрунтів є людська діяльність (антропогенне втручання). Людство, чисельність якого становить понад 6 млрд. осіб, а щорічний приріст — 80–85 млн., оволодівши різними технологіями для забезпечення бажаних для себе благ і життєвого комфорту, змінює природу планети вже в глобальному вимірі. Не усвідомлюючи небезпеки, окремі нації і людство в цілому втягують Землю в грандіозний експеримент, перебіг і наслідки якого люди не можуть ні передбачити, ні контролювати.

Забруднення ґрунтів – це накопичення в них речовин, які негативно впливають на їх родючість та інші корисні властивості.

Деградація земель – це природне або антропогенне спрощення ландшафту, погіршення стану, складу, корисних властивостей і функцій земель та інших органічно пов'язаних із землею природних компонентів.

Деградація ґрунтів – це погіршення корисних властивостей та родючості ґрунту внаслідок впливу природних чи антропогенних факторів.

Застосування у великих регіонах монокультур, порушення сівозмін, майже повна відмова від органічних добрив, зменшення частки бобових культур спричиняють дегуміфікацію ґрунтів, зменшення врожаїв. Природні кормові угіддя і випаси практично ніколи не отримували ні органічних, ні мінеральних добрив.

Варто запам'ятати. Нормативи показників деградації земель устанавлюються для кожної категорії земель з метою запобігання погіршенню їх стану і використовуються для здійснення контролю за використанням та охороною земель. До нормативів показників деградації земель належать показники гранично допустимого погіршення стану і властивостей земельних ресурсів внаслідок антропогенного впливу та негативних природних явищ, а також нормативи інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення. Використання в сільськогосподарському виробництві техніки, питомий тиск ходових частин якої на ґрунт перевищує нормативи, забороняється. Показники

інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення встановлюються з урахуванням даних агрохімічної паспортизації земель.

Під час встановлення показників інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення визначають сільськогосподарські культури, вирощування яких обмежується або забороняється, а також технології та окремі агротехнічні операції щодо їх вирощування.

Показники інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення застосовують у процесі складання проектно-технологічної документації на вирощування сільськогосподарських культур.

За всіх способів землекористування найбільшої шкоди сільському господарству завдає ерозія ґрунтів. Вона відбувається в усіх частинах світу. Є такі різновиди **ерозії**:

- *геологічна ерозія* – це природний процес, що відбувається протягом геологічних епох і в результаті якого сформувався сучасний характер земної поверхні; чинники, що зумовлюють геологічну ерозію: опади, крутизна схилу, температурні коливання, фізичні властивості порід, землетруси тощо;
- *водна ерозія* виникає внаслідок змивання й вимивання частин ґрунту опадами, талими та проточними водами і залежить від кількості та інтенсивності опадів, рельєфу і властивостей ґрунту, рослинного ґрунту;
- *вітрова ерозія* поширена там, де немає перешкод сильним вітрам і немає природного рослинного покриву, що має захищати поверхневі шари ґрунту;

Один із найзагрозливіших, глобальних і швидкоплинних процесів сучасності – поширення спустелювання, повне знищення біологічного потенціалу Землі, що призводить до створення умов, аналогічних умовам природної пустелі. Природні пустелі і напівпустелі вкривають більше 1/3 земної поверхні. На цих землях проживає близько 15 % населення світу. *Пустелі* (мал. 102) – це території з украй посушливим континентальним кліматом, що зазвичай одержують у середньому лише 150—175 мм опадів на рік.

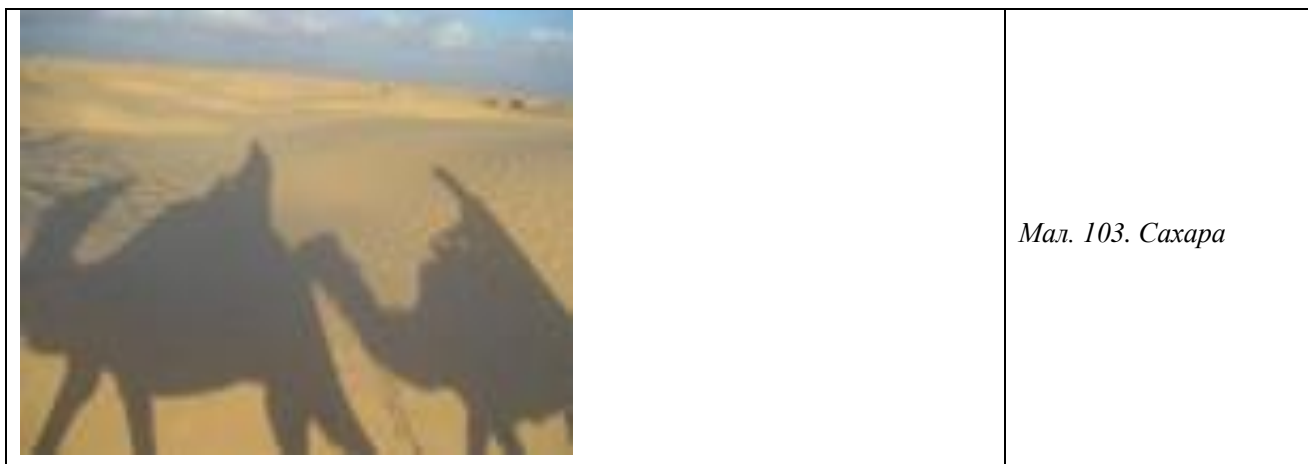
Мал. 102. Пустелі – природні утворення, що відіграють визначну роль у загальній екологічній збалансованості ландшафтів планети.

Як вважають експерти ООН, сучасні втрати продуктивних земель призведуть до того, що до кінця століття світ може втратити майже 1/3 своїх орних земель. Така втрата в період безпрецедентного зростання населення і збільшення потреби в продовольстві може стати справді згубною.

Спустелювання – це процес деградації всіх природних систем життєзабезпечення: щоб вижити, місцеве населення має або одержувати допомогу, або йти в пошуках земель, придатних для життя. У світі дедалі більше людей стає екологічними біженцями.

Гідне подиву. Слово «Сахель» арабською означає «берег, окраїна» (мал. 103). Так іменують перехідну зону завширшки до 400 км, що простягається до півдня від пустелі Сахара до саван Західної Африки. Наприкінці 60-х років у цій зоні розпочалася багаторічна посуха, що досягла апогею в 1973 р. У результаті цієї посухи в африканських країнах Сахельської зони – Сенегалі, Гамбії (з 1982 р. вони утворюють конфедерацію Сенегалу і Гамбії), Мавританії, Малі, Буркіна-Фасо, Нігері, Чаді, а також у

країнах Східної Африки – в Ефіопії, Судану та ін. – загинуло близько чверті мільйона осіб. Відбувся масовий падіж худоби, а скотарство становить основу господарської діяльності та джерело існування більшості населення цих районів. Пересихали багато колодязів, і навіть такі великі ріки, як Нігер і Сенегал. Поверхня озера Чад скоротилася до 1/3 його нормальної площі.

Сьогодні вже не може викликати сумніву те, що суцільне знищення земель твориться руками людини.

17 червня відзначається День боротьби зі спустелювання і посухою, присвячений соціальним проблемам, пов'язаним з цим явищем, – міграції й бідності. П'ята частина населення Землі страждає від наслідків спустелювання. Його поширення помітне в усіх куточках землі – в Азії, Північній Америці, на узбережжі Середземного моря. У Перу, наприклад, унаслідок спустелювання кожний п'ятий фермер змушений залишати свою ділянку землі і перебиратися жити в місто. 47 % родючих земель Мексики зруйноване спустелюванням. До 2020 р. 60 млн. жителів південної частини Африки у зв'язку зі втратою родючих шарів будуть змушені залишити свої будинки і перебраться в інші райони чи навіть в Європу. З роками проблема стає все серйознішою – фахівці вважають, що втрата родючого шару загрожує одній третині всієї поверхні Землі.

Але дотепер не систематизовано дію найвагоміших чинників погіршення природних властивостей земельних угідь. Хоча техногенний вплив на ґрунти і є сумарним за проявом, проте можна вирізнити його складові, встановивши залежність кожного з них з обсягами екологічних та економічних втрат відпрацьованих земельних ресурсів. На підставі цього визначається коло управлінських рішень та заходів, за допомогою яких можна протидіяти кожному з чинників порушення земель та мінімізувати збитки від антропогенного впливу в цілому.

Спостереження за динамікою стану відпрацьованих земель дають змогу визначити такі найбільш вагомі зміни умов їх подальшого господарського освоєння:

- геомеханічні переміщення гумусових горизонтів та зміна форми рельєфу місцевості;
- зміна типової структури відновлених земель;
- небезпека розвитку ерозійних процесів;
- знищення властивої природним землям флори та фауни;
- порушення водного режиму ґрунтів;
- фізичне та хімічне забруднення родючих горизонтів землі;
- зміна мікроклімату місцевості.

Кожен з перелічених екологічних факторів порушення природного стану земель у підсумку завдає опосередкованих економічних збитків їхньому власнику у вигляді збільшення поточних видатків сільськогосподарського виробництва та зниження рівня родючості землі.

Відновлення земель може бути скерованим на якнайшвидше їх повернення у господарське використання або супроводжуватися тимчасовою консервацією землі для природного накопичення в ній поживних речовин.

Відновлення родючого шару ґрунту називається **рекультивацією**. Рекультивація земель є однією з найважливіших проблем землеробства. З допомогою рекультивації відновлюються землі, що вийшли з обігу. Значний вплив порушених земель на навколишнє середовище пояснюється тим, що на поверхню виносяться токсичні породи, запилюється атмосфера, змінюється режим ґрунтових вод, включно з глибокими підземними, утворюються потужні маси ґрунтового шару, що накопичуються у так званих відвалах. Причому з сільськогосподарського обігу вилучаються не лише землі, з яких безпосередньо добуваються корисні копалини, а й площі для складування порожньої породи.

Інформація для прикладу. В Україні площа рекультивованих земель з 16,3 тис. га в 1980 р. зросла до 22,0 тис. га в 1986 р. і зменшилась до 19,2 тис. га у 1990 р. та 7,9 тис. га в 1993 р.

Рекультивація земель складається з двох етапів: гірничотехнічного та біологічного. *Гірничотехнічний етап* передбачає зняття та складування родючого шару ґрунту, планування поверхні, формування схилів, спорудження шляхів, гірничотехнічних і меліоративних споруд, а також покриття спланованої території родючим шаром ґрунту. *Біологічний етап* рекультивації охоплює комплекс агротехнічних і фітомеліоративних заходів, спрямованих на відновлення ландшафтів і відтворення родючості земель для використання їх у сільському чи лісовому господарстві.

Основні напрями використання порушених земель після проведення рекультиваційних робіт такі:

- 1) сільськогосподарське використання, що зумовлює необхідність створення нових ділянок ріллі, сіножатей, пасовищ, багаторічних сільськогосподарських насаджень;
- 2) лісове використання, включаючи створення лісів промислового та цільового призначення (ґрунтозахисні та водоохоронні насадження);
- 3) водогосподарське використання (створення водоймищ різноманітного призначення – для розведення риби та птиці, організації спорту, відпочинку, зрошування тощо);
- 4) рекреаційне використання (парки, зони відпочинку тощо);
- 5) використання під житлове та промислове будівництво.

Висновки. У результаті діяльності людини до останньої чверті ХХ ст. з'явилося ще понад 9 млн. кв. км пустель, і всього вони охопили вже 43 % загальної площі суходолу. У 90-х роках спустелювання стало загрожувати 3,6 млн. га посушливих земель. Це становить 70 % потенційно продуктивних посушливих земель, або 1/4 загальної площі поверхні суходолу, причому ці дані не включають площі природних пустель. Близько 1/6 населення світу страждає від цього процесу. Деградація, ерозія ґрунтів, зменшення гумусного покриву планети, забруднення отруйними хімічними й біологічними сполуками та радіонуклідами – такі очевидні наслідки антропогенного впливу на землю. Індустріальне суспільство мимоволі пришвидшує процеси планетарного масштабу, керувати якими не готове ні морально, ні інтелектуально, ні матеріально.

Запитання і завдання

1. Дайте визначення наукових понять «деградація ґрунтів» і «деградація земель».
2. Поясніть причини, види і ступінь деградації ґрунтів.
3. Позначте на контурній карті географію деградованих ґрунтів за континентами.
4. Поясніть причини виникнення пустель. З'ясуйте, як боротися з проблемою спустелювання.
5. Запропонуйте рішення стосовно відновлювання ґрунтів.

Додаткові джерела інформації

Географічна енциклопедія: В 4 т. – К.: 1994–1996.

Закон України «Про охорону земель». – К.: 2003.

Управління землями з особливим режимом використання в контексті збалансованого розвитку природокористування: Наук. вид. / За заг. ред. В.В. Горлачука. – Миколаїв: ПП «Шамрай», 2003. – 148 с.

[www/http.library.ilib.com.ua](http://http.library.ilib.com.ua)

§ 21. Вода – унікальне природне утворення

Інформація, що міститься в цьому розділі, знадобиться для орієнтування в гідрографічному просторі, коли ти опинишся на березі річки або побачиш у лісі струмочок чи джерело. У попередніх класах ти ознайомився з поняттями «водні ресурси», «річки», «озера», «моря» тощо. Після вивчення цього матеріалу ти знатимеш економічні чинники водозабезпеченості та водопостачання, а також країни – лідери за розмірами ресурсів прісних вод.

Вода (H₂O) – хімічна сполука водню й кисню – є складовою гідросфери, всіх живих організмів і входить до складу ґрунту, багатьох мінералів і гірських порід, а у вигляді пари міститься в атмосфері.

Будова літосфери сприяє тому, що на поверхні завдяки фізичним чинникам – клімату, рельєфу, ґрунту, утворюються водойми, до яких належать річки, озера, болота, лимани, ставки, підземні води тощо, які змінюються у часі і просторі. Найбільш активний компонент у загальному кругообігу води – річки. Вони поповнюють морські води і є основою для господарських (транспортні шляхи) та побутових (джерела енергії) потреб людини.

Водні ресурси, які утворюють прісні води, є вичерпними, але такими, що постійно поновлюються. Вони становлять лише 2,5 % від усієї гідросфери. Найменше їх міститься в ріках (77 тис. куб. км), однак саме ріки є головним джерелом прісної води для людства.

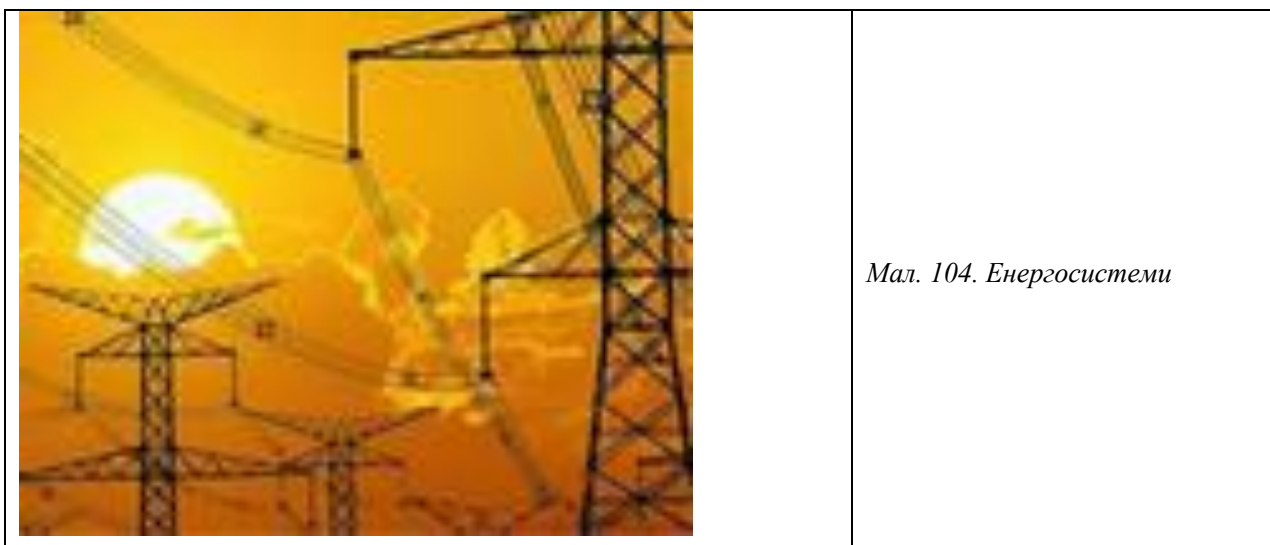
Найбільший сумарний річний об'єм річкового стоку припадає на азіатські ріки. Серед країн світу перше місце належить Бразилії, друге – Росії. Світове споживання води зростає швидко і дорівнює приблизно 4500 куб. км/рік. Головний споживач води – сільське господарство (приблизно 70 %, причому майже все споживання безповоротне), іншими споживачами є промисловість (20 %), комунальне господарство (6 %) і водосховища (4 %). За забезпеченістю водними ресурсами у розрахунку на одну особу на 1-му місці посідають Австралія та Океанія, далі з великим відривом іде Південна Америка, на останньому місці – Азія (без її російської частини).

Зростання споживання води за незмінних ресурсів річкового стоку створює реальну загрозу виникнення дефіциту прісної води. Як можна вирішити цю проблему? По-перше, зменшити водомісткість виробництв, використовувати на них замкнуті цикли водопостачання, скоротити втрати води. По-друге, побудувати водосховища, що збільшило б світові ресурси стоку на 25 %. По-третє, перекинути частину річкового стоку з одних територій в інші. Однак багато країн відмовилися від подібних проектів з економічних і екологічних міркувань.

До водних ресурсів належать поверхневі та підземні води, які використовуються або можуть використовуватися в господарській діяльності (води озер, річок, льодовиків, підземні води, опріснені води морів). Загальні запаси води на планеті становлять близько 1,4 млрд. куб. км. З них на прісні води припадає лише 2,5 %. Більшість їх зосереджена в льодовиках і багаторічних снігах, якими вкрито 10 % суходолу. Прісні води, доступні людині для безпосереднього використання, становлять менш як 1 % усіх запасів води на Землі.

Запаси доступної прісної води розміщені дуже нерівномірно. Так, в Африці лише 10 % населення мають регулярне водозабезпечення, тоді як у Європі цей показник становить 95 %. Одним зі способів одержання прісної води є опріснення морської, який застосовують в Японії, Кувейті, Туркменістані, Азербайджані.

Найбільшим споживачем прісної води є сільське господарство. Так, на вирощування 1 т пшениці потрібно 800 – 1200 куб. м, рису – 5000–7000, бавовнику — 4000–5000 куб. м води. До великих споживачів води належить і промисловість, особливо хімічна, металургійна та енергетика (мал. 104).

«Купатися заборонено» – сучасне словосполучення, яке часто можна побачити на берегах річок, озер та інших водойм. Навіть і без попереджувальної таблички, подивившись на каламутні води, зникає бажання зануритись у них або сидіти з удою на березі. «Водний голод», «Водна криза», «Водний дефіцит», «Проблеми води на земній кулі», «Вода – національне багатство» – такі назви в засобах масової інформації стали звичними. Вони віддзеркалюють труднощі, що виникли останніми роками у забезпеченні водою населення і промислових підприємств, об'єктів сільського господарства і енергетики.

Гідне подиву. Про виняткове біологічне значення води свідчить той факт, що тіла живих організмів у разі втрати близько 50 % води гинуть. У людини внаслідок втрати 10 % води, що міститься

в організмі, настають хворобливі розлади, а 20–30 % – смерть.

Для того щоб вирішити проблему води як таку, необхідно з'ясувати проблему водних ресурсів, їх розподілу, потреб у воді та низки спеціальних питань водокористування.

Водні ресурси мають три об'єктивні властивості, які визначають можливості та умови їх використання:

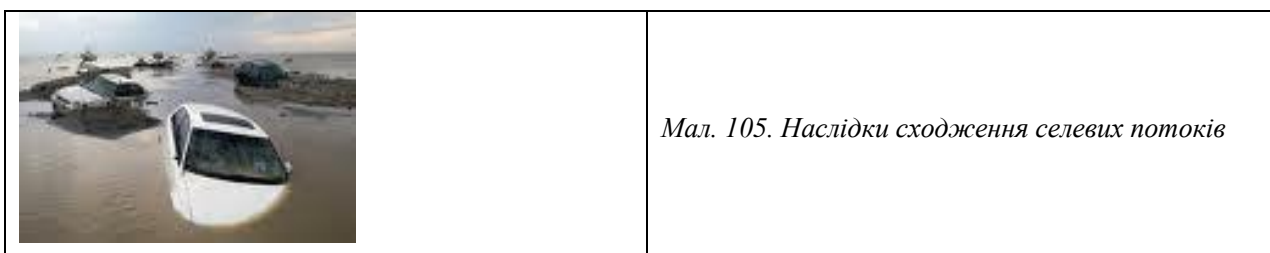
1. Природне відновлення в процесі кругообігу води в природі.
2. Нерівномірність розподілення в просторі і циклічність розподілення у часі.
3. Можливість зміни фізичних і хімічних властивостей під дією природних процесів або в результаті господарської діяльності людини.

Для точної оцінки водних ресурсів обчислюють водний баланс.

Інформація для прикладу. Об'єм річкового стоку в Україні становить 52 млрд куб. м на рік, або 86,6 тис. куб. м на рік на 1 кв. км території. На одного мешканця України припадає 1130 куб. м води на рік. Дефіцит питної води відчувають промислові райони Донбасу та Придніпров'я, Крим та південні області.

Водний баланс Землі – це кількісне відображення водогообігу на Землі. Це співвідношення між кількістю води, що потрапляє на поверхню землі у вигляді опадів, і кількістю води, що випаровується з поверхні суходолу і Світового океану за певний проміжок часу. Він тісно пов'язаний із тепловим балансом і разом з ним є одним із важливих показників для характеристики природних зон. Понад 94 % води міститься у Світовому океані, інша частина гідросфери – це підземні води (4 %), водночас треба враховувати, що велика їх частина належить до глибинних розсолів, а прісні води становлять приблизно 1/15 частку, або 4–5 тис. куб. км. Значним є також об'єм льоду полярних льодовиків: у перерахунку на воду він дорівнює 24 млн. куб. км, або 1,6 % об'єму гідросфери. Природні прісноводні озера планети, що вміщують близько 125 тис. куб. км води, поряд з річками й штучними водосховищами є важливим джерелом питної води для людей і тварин. Вони також використовуються для зрошування сільськогосподарських земель, навігації, рекреації, рибальства і, на жаль, для скидання побутових і промислових стоків.

Гідне подиву. Внаслідок випадання дощів можуть формуватися селеві потоки – короткочасні, з великим вмістом твердого матеріалу (10–75 %), що мають велику руйнівну силу. Інколи вони руйнують дороги, будівлі, орні землі (мал. 105).

Потреби людини в чистій прісній воді постійно зростають. Вже сьогодні в нашій країні на кожного мешканця в середньому припадає майже 160 л води на день. У зв'язку з цим гостро постала проблема економного та ощадливого ставлення до використання води.

Висновки. Використання водних ресурсів людиною має як позитивні, так і негативні аспекти: регулювання стоку, очищення вод, дна річок, озер, розчищення джерел, забруднення вод промисловими відходами, спорудження водосховищ та каналів.

Завдання і запитання

1. Подумайте, чи може вода вважатися корисною копалиною.
2. Визначте відмінність між поняттями «внутрішні води» та «водні ресурси».
3. Встановіть, якою водою ви користуєтесь у вжитку.
4. Поясніть, чому водні ресурси будь-якої країни, необхідно охороняти комплексно разом з іншими державами. Наведіть приклади.
5. З'ясуйте, як розподілені водні ресурси в нашій країні.
6. Які заходи вживаються для охорони та збереження водних ресурсів?
7. Розкажіть, як ви та ваша родина ставитесь до економного витрачання води.
8. Користуючись картами атласу, порівняйте, забезпеченість водними ресурсами західних і східних регіонів України, поясніть виявлені відмінності.
9. З'ясуйте, чи може природна вода самоочищуватися.

Додаткові джерела інформації

Осокин С. Д. Мировой океан. – М., 1972

Черевко Г. В., Яцків М. І. Економіка природокористування. – Л.: Світ, 1995 – 208 с.

Географія. 11 клас: Відповіді на питання екзамен. білетів / І. Дітчук, О. Заставецька, Б.

Федуник. – Т.: Підручники і посібники, 2001. – С. 15–16, 18–19.

Практична порада. Візьміть воду з криниці та перевірте її прозорість і смакові якості.

§ 22. Водосховища світу

З параграфу ви дізнаєтесь про створення водосховищ світу, про кількість і розміри водосховищ, їх значення, ознайомитесь з проблемами, пов'язаними з опрісненням солоних вод.

Як вам відомо з попередніх географічних курсів **водосховище** – це штучна водойма (озеро), що створено з метою регулювання стоку, у зв'язку з роботою ГЕС чи іншою економічною необхідністю.

Водосховища поділяють на два типи: озерні й річкові. Для водоймищ *озерного типу* характерне формування водних мас, істотно відмінних за фізичними властивостями від властивостей вод припливів. Течії в цих водосховищах переважно зумовлюються вітрами. Водоймища *річкового (руслового) типу* мають витягнуту форму, течії в них зазвичай стокові; водна маса за характеристиками близька до річкових вод. Основними параметрами водоймища є обсяг, площа дзеркала й амплітуда коливання рівнів води в умовах його експлуатації. Створення водосховищ істотно змінює ландшафт річкових долин, а регулювання ними стоку перетворює природний гідрологічний режим ріки в межах підпору. Найбільшими за площею дзеркала водосховищами світу є такі:

Вольта (Гана) – 8482 кв. км;

Смолвуд (Канада) – 6527 кв. км;

Куйбишевське (Росія) – 6450 кв. км;

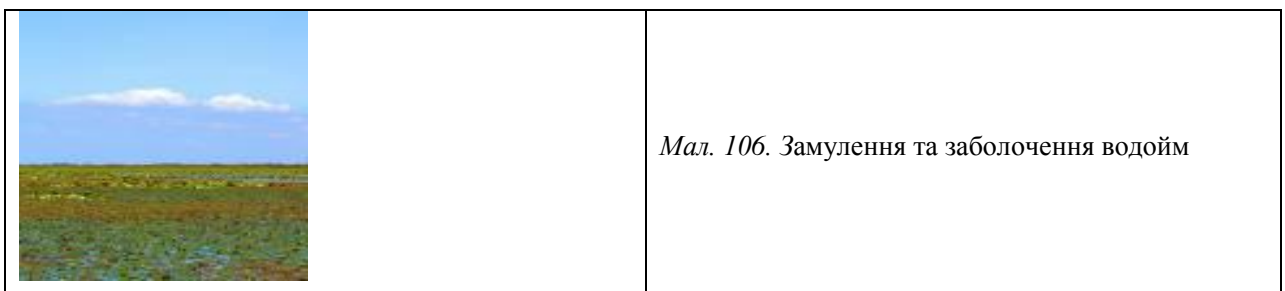

Каріба (Зімбабве) – 5580 кв. км;
 Бухтарминське (Казахстан) – 5490 кв. км;
 Братське (Росія) – 5426 кв. км;
 Насер (Єгипет, Судан) – 5248 кв. км;
 Рибінське (Росія) – 4580 кв. км;
 Найбільшими за об'ємом водоймища світу є такі:
 Вікторія (Уганда) – 204, 8 куб. км;
 Братське (Росія) – 169,3 куб. км;
 Каріба (Зімбабве, Замбія) – 160,3 куб. км;
 Насер (Єгипет) – 160,0 куб. км;
 Вольта (Гана) – 148,0 куб. км;
 Даніель Джонсон (Канада) – 141,2 куб. км;
 Гурі (Венесуела) – 138,0 куб. км;
 Тартар (Ірак) – 85,0 куб. км;
 Красноярське (Росія) – 73,3 куб. км;
 Гордон Хрум (Канада) – 70,1 куб. км.

Одна з найважливіших проблем дослідження та освоєння водосховищ – це оцінювання і прогноз розвитку регіональних та індивідуальних особливостей їх акваторій і прибережних зон. Як показує досвід, найоптимальнішим засобом відображення цих особливостей є районування. Під **районуванням водосховищ** розуміють метод територіальної класифікації (виокремлення акваторій і ділянок берегової зони) на основі сформульованого критерію (або їх сукупності), встановленого відповідно до мети дослідження. Під час районування водосховищ використовують три методичні підходи: генетичний, типологічний і функціональний. Найбільш поширеним є генетичний підхід з елементами типологічного, що враховує як походження окремих компонентів екосистеми (генезис), так і класифікацію таксонів (типізацію).

Під час створення водосховищ змінюється режим, а іноді й загальний напрямок руху підземних вод, виникають нові водоносні горизонти, які до підпору були сухими. У зонах водосховищ відбуваються процеси підтоплення та затоплення земель.

Інформація для прикладу. На незахищених масивах у зонах впливу водосховищ Дніпра площі підтоплених земель становлять 90 тис. га, а на незахищеному мілководді – близько 133 тис. га. З цими процесами пов'язані такі явища, як трансформація земель, деградація рослинного і тваринного світу, замулення та заболочення, ефтрофікація водойм (мал. 106).

Використовують водосховища для потреб електроенергетики, рибного господарства, водопостачання, як місце відпочинку. Водночас створення водосховищ спричинює низку негативних

явищ: «цвітіння води», розмивання водою берегів, підтоплення прилеглих територій. Зміна температури води у водосховищі, зменшення швидкості течії порівняно з річкою, наявність значних мілин призводять до значного розвитку в них синьо-зелених водоростей. Відмирання водоростей супроводжується поглинанням кисню і виділенням у воду отруйних речовин, тому часто трапляється замор риби.

Якщо хімічні елементи, розчинені у водах Світового океану, становлять велику цінність для суспільства, то не менш цінними є і сам розчинник – власне вода, яку академік А. Є. Ферсман образно назвав «найважливішим мінералом нашої Землі, що не має замінників». Забезпечення прісною водою сільського господарства, промисловості, побутових потреб населення не менш важливе завдання, ніж забезпечення паливом, сировиною, енергією.

Відомо, що без прісної води людина жити не може, потреби у ній швидко зростають і все більш гостро відчувається її дефіцит. Стрімке зростання населення, збільшення площі зрошувального землеробства, промислового використання прісної води перетворили проблему дефіциту води з місцевої на глобальну. Важлива причина дефіциту води також у нерівномірності водозабезпечення суходолу: нерівномірно розподілені атмосферні опади, нерівномірно розміщені ресурси річного стоку. Великі регіони і міста з населенням у мільйони жителів потребують величезних водних ресурсів, якими не надають місцеві джерела. Вирішити проблеми намагаються за кількома взаємопов'язаними напрямками:

- раціоналізувати водовикористання з тим, щоб звести втрати води до мінімуму та здійснити перескид частини води з районів із надлишковим зволоженням у райони, де відчувається дефіцит вологи;
- кардинальними та ефективними методами запобігти забрудненню рік, озер, водосховищ та інших водойм і створити великі резерви прісної води;
- розширити використання нових джерел прісної води. Нині такими є доступні для використання підземні води, опріснення океанських та морських вод, отримання прісної води з айсбергів.

Одним із найбільш ефективних і перспективних шляхів забезпечення прісною водою є опріснення солених вод Світового океану, тим більше, що великі площі посушливих і малозабезпечених водою територій прилягають до його берегів або розташовані поблизу них. Таким чином, океанські та морські води є сировинними ресурсами для промислового використання. Їх величезні запаси практично невичерпні, але на сучасному рівні розвитку техніки вони не скрізь можуть рентабельно експлуатуватися внаслідок вмісту в них розчинених речовин.

На сьогодні відомо приблизно 30 способів опріснення морської води. Зокрема, прісну воду отримують під час випаровування або дистиляції, виморожування, використання іонних процесів, екстракції. Всі способи перетворення соленої води на прісну потребують великих затрат енергії.

Інформація для прикладу. Під час опріснення шляхом дистиляції витрачається 13–15 кВт · год на 1 т продукції. Загалом на частку електроенергії припадає приблизно половина всіх витрат на опріснення, решта надходить на ремонт та амортизацію обладнання. Таким чином, вартість опрісненої води залежить переважно від вартості електроенергії.

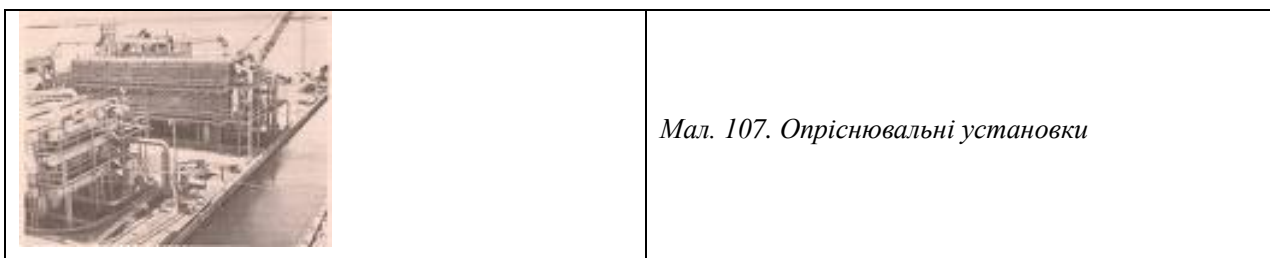
У деяких районах опріснення, незважаючи на його високу вартість, екологічно вигідніше, ніж

привезення води здалеку.

Опріснення солених вод розвивається досить інтенсивно, у результаті чого кожних 2–3 роки сумарна рентабельність установок подвоюється.

Промислове опріснення океанських і морських вод у приатлантичних країнах здійснюється на Канарських островах, у Тунісі, Великій Британії, на острові Аруба у Карибському морі, у Венесуелі, на Кубі, у США тощо.

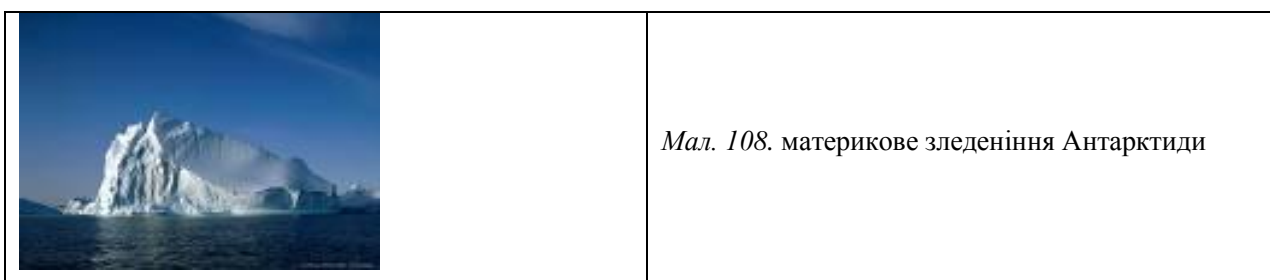
Гідне подиву. В Україні опріснювальні установки використовують у північно-західній частині Причорномор'я та Приазов'я (мал. 107).

Опріснювальні установки функціонують також у деяких районах Тихоокеанського узбережжя – у Каліфорнії, наприклад, така установка виробляє на добу 18,9 тис. куб. м води для технічних цілей. Порівняно невеликі опріснювальні установки встановлені у латиноамериканських країнах. Високорентабельні опріснювальні установки з виходом 1–3 млн. куб. м води на добу проектується в Японії. У великих масштабах опріснюються води в Індійському океані. Нещодавно у Кувейті, наприклад, тонна нафти коштувала значно дешевше тонни води, привезеної з Іраку.

Однак економічні показники тут відіграють другорядну роль, оскільки привезена вода необхідна для життєзабезпечення людей.

Колосальні ресурси чистої і прісної води (близько 2 тис. куб. км) містяться в айсбергах, 93 % яких дає материкове зледеніння Антарктиди (мал. 108). Важливий запас льодовикових гір, які щорічно відколюються від льодовиків і плавають в океані, приблизно дорівнює кількості води, яка міститься у руслах всіх річок світу і в 4–5 разів перевищує те, що можуть дати всі опріснювачі світу. Вартість прісної води, яка міститься в айсбергах, що утворюються тільки за один рік, оцінюється у трильйони доларів.

Однак у використанні водних ресурсів айсбергів виникають великі труднощі на етапах розробки та втілення способів їх доставки до посушливих районів узбережжя. Певна маса айсбергів має перевозитися з певною швидкістю, наявністю певної кількості буксирів. Крім того, під час транспортування айсберг необхідно захистити від спеки пластиком, що дає можливість втратити під час транспортування не більше 1/5 його об'єму.

Інтерес до антарктичного джерела водозабезпечення виявляють США, Канада, Франція, Саудівська Аравія, Єгипет, Австралія та інші країни.

Проблему опріснення океанських і морських вод вивчають органи ООН, Міжнародне агентство з атомної енергії, національні організації понад 15 країн світу. Зусилля вчених та інженерів спрямовані на розробку ефективних заходів щодо комплексного використання вод Світового океану, за якого видобуток з них корисних компонентів буде співвідноситися з виробництвом чистої води. Такий шлях сприятиме найефективнішому освоєнню водних багатств океану.

Висновки. Закінчився час, коли прісну воду розглядали як безкоштовний дар природи; зростання дефіциту, збільшення витрат на утримування та розвиток водного господарства, на охорону водойм роблять воду не лише даром природи, а й продуктом людської праці, сировиною у подальших процесах виробництва і готовим продуктом у соціальній сфері.

Запитання і завдання

1. Дайте визначення наукового поняття «водосховище».
2. Поясніть значення водосховищ.
3. На контурну карту нанесіть найбільші водосховища світу.
4. Визначте водозабезпеченість різних регіонів світу.
5. Назвіть методи опріснення солоної води.
6. Яке економічне значення льодовиків Антарктиди?

Додаткові джерела інформації

Баканов А. И. Обзор существующих подходов к районированию водохранилищ // Тр. Ин-та иол. внутр. вод. – 1990. – Вып. 62 (65). – С. 3–16.

Паламарчук М. М. Географія України: Підручник для серед. школи – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Освіта, 1992. – 159 с.: іл., карти.

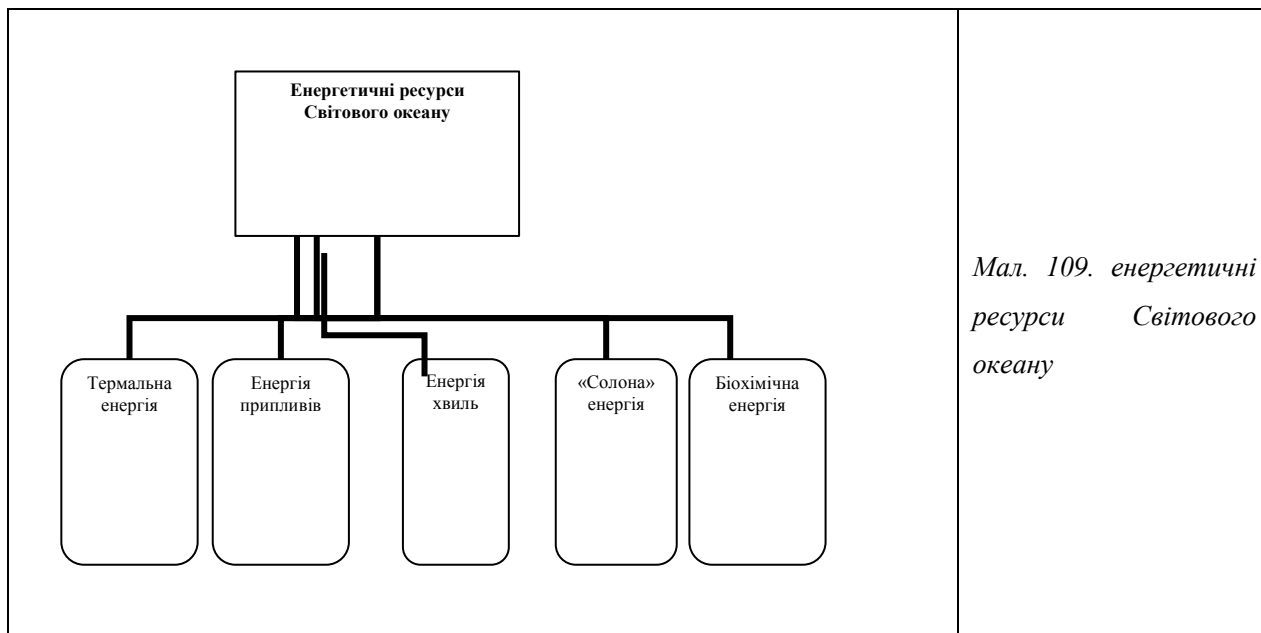
Шевчук В. Я., Гусєв М. В. та ін. Економіка і екологія водних ресурсів Дніпра. – К.: Вища шк., 1996

<http://uk.wikipedia.org.com.ua>

§ 23. Гідроенергетичний потенціал Світового океану

Вивчення енергетичних ресурсів Світового океану почалося в середині ХХ століття. Ці ресурси становлять велику цінність, як відновлювані та майже невичерпні.

Океан – гігантський акумулятор і трансформатор сонячної енергії, яка перетворюється на енергію течій, тепла і вітру (мал. 109).

Мал. 109. енергетичні ресурси Світового океану

Води багатьох районів Світового океану поглинають велику кількість сонячного тепла, більша частина якого акумулюється у верхніх пластах і лише у невеликій кількості поширюється у нижні.

Тому утворюються великі різниці температури поверхневих і глибоких вод. Вони особливо добре виражені у тропічних широтах.

Гідне подиву. Між тропіком Рака та тропіком Козерога поверхня води нагрівається до 27 °С. На глибині 600 метрів температура падає до 2–3,5 °С. Виникає питання: чи можна використовувати різницю температур для отримання енергії? Чи могла б теплова енергоустановка, яка пливе під водою, виробляти електрику? Так, і це можливо.

Ідея використання термальної енергії, накопиченої тропічними і субтропічними водами океану, була запропонована ще наприкінці XIX ст. У далекі 20-ті роки XX ст. Жорж Клод, талановитий, рішучий і досить настирливий французький фізик, вирішив дослідити таку можливість. Вибравши ділянку океану поблизу берегів Куби, він таки зумів після низки невдалих спроб побудувати установку потужністю 22 кіловати. Це було великим науковим досягненням, яке привітали багато вчених. У 70-ті роки в деяких країнах почали проектувати та будувати океанські теплові електростанції.

Нині велика увага приділяється «океанотермічній енергоконверсії», тобто отриманню електроенергії за рахунок різниці температур між поверхневими океанськими водами та глибинними водами, які всмоктує насос.

Використовують енергетичні можливості океану і на гідротермальних станціях – системах перетворення теплової енергії океану (ПТЕО). Перша така станція була створена на річці Маас у Франції. Зусилля спеціалістів спрямовані не тільки на вирішення технічних завдань, а й на пошук шляхів зниження собівартості обладнання гідротермальних станцій для підвищення їх ефективності. Діючі ПТЕО є в Японії (мал. 110), Майамі (США) та на острові Куба.

Мал. 110. Діюча система перетворення теплової енергії Океану в Японії

Під впливом Місяця та Сонця, що зумовлюють утворення припливів, в океанах та морях збуджуються припливи. Вони виявляються у періодичних коливаннях рівня води у її горизонтальному переміщенні. Відповідно енергія припливів складається з потенціальної енергії води та кінетичної енергії хвилі, що рухається.

Інформація для прикладу. Під час розрахунків енергетичних ресурсів Світового океану для виробництва електроенергії вся енергія припливів оцінюється в 1 млрд. кВт, тоді як сумарна енергія всіх річок земної кулі дорівнює 850 млн. кВт. Колосальні енергетичні потужності океанів та морів становлять величезну природну цінність для людини.

З давніх-давен люди намагались опанувати енергію припливів. Уже в Середньовіччя її намагались використовувати з практичною метою. Першими спорудами, механізми яких приводились у дію припливною енергією, були млини та лісопилки, що з'явилися в X–XI ст. на берегах Англії та Франції. Проте ритм роботи млинів достатньо переривчастий – він був допустимим для примітивних споруд, які виконували прості, але корисні для свого часу функції.

Гідне подиву. Перша припливна електростанція почала діяти в 1966 р. на півночі Франції, де спостерігаються найбільші припливи у Світовому океані з різницею у рівнях води до 13,5 м. Турбіни таких електростанцій виробляють електроенергію під час як припливу, так і відпливу.

Для використання енергії припливів необхідно створювати на берегах океанів і морів припливні електростанції (ПЕС).

Створення ПЕС пов'язано з великими труднощами. Насамперед вони пов'язані з характером припливів, на які впливати неможливо, оскільки вони залежать від астрономічних причин. Незважаючи на це, люди настирливо намагаються оволодіти енергією морських припливів. До сьогодні запропоновано близько 300 різних технічних проектів будівництва ПЕС. Однак не в кожному районі земної кулі є умови для будівництва гідроелектростанцій з водосховищами багаторічного регулювання. Дослідження показали, що передача припливної електроенергії з узбережної зони у центральні частини материків виправдане для районів Західної Європи, США, Канади, Південної Америки.

Вітер збуджує хвильовий рух поверхні океанів та морів. Хвилі та береговий прибіг мають дуже великий запас енергії. Кожен метр гребеню хвилі заввишки 3 метри несе в собі 100 кВт енергії. За оцінками дослідників США, загальна потужність Світового океану дорівнює 90 млрд кВт.

З давніх часів інженерно-технічну думку людини привабила ідея практичного використання колосальних запасів енергії хвиль океану. Однак це дуже складне завдання, і в масштабах великої енергетики воно ще далеке від вирішення.

Поки що вдалося домогтися певних успіхів у галузі використання енергії морських хвиль для виробництва електроенергії. Хвилеенергетичні установки використовуються для живлення маяків, буїв, сигнальних морських вогнів, стаціонарних океанологічних приладів, розташованих далеко від берега. Порівняно зі звичайними електроакумуляторами, батареями та іншими джерелами струму вони

дешевші, надійніші й рідше потребують обслуговування. Таке використання енергії хвиль широко практикують у Японії, де понад 300 буїв, маяків та інших одиниць устаткування отримує живлення від таких установок. Хвильовий електрогенератор успішно експлуатується на плавучому маяку Мадраського порту в Індії. Протягом останніх років з'явилося багато різних технічних проєктів. Так, в Англії енергетики спроектували агрегат, що виробляє електроенергію з використанням ударів хвиль. На думку проєктувальників, 10 таких агрегатів, установлених на глибині 10 метрів поблизу західних берегів Великої Британії, забезпечать електроенергією місто з населенням 300 тис. людей.

На сучасному рівні науково-технічного розвитку, а тим більше у перспективі, увага до проблеми оволодіння енергією морських хвиль, без сумніву, сприятиме тому, що вона стане важливою складовою енергетичного потенціалу морських країн.

Солона вода океанів та морів містить величезні нерозвідані запаси енергії, яка може бути ефективно перетворена в інші форми енергії у районах з великими градієнтами солоності.

Осмотичний тиск виникає під час змішування прісних річних вод із соленими, пропорційно різниці в концентраціях солей у цих водах. Як джерело осмотичної енергії пропонують також використовувати сольові куполи в товщі океанського дна. Розрахунки показали, що використовуючи енергію, отриману при розчиненні солі середнього з запасами нафти соляного куполу, можна отримати не менше енергії, ніж використовуючи нафту, яка міститься в ньому. Роботи з перетворення «солоні» енергії в електричну поки що перебувають на етапі проєктів.

У біомасі океанських водоростей міститься велика кількість енергії. Передбачається використовувати для переробки на паливо як прибережні водорості, так і фітопланктон. Як основні способи переробки розглядаються бродіння вуглеводів водоростей у спирти та ферментація великих кількостей водоростей без доступу повітря для виробництва метану. Розробляється також технологія переробки фітопланктону для виробництва рідкого палива. Цю технологію передбачається поєднати з експлуатацією океанських термальних електростанцій, підігріті глибинні води яких будуть забезпечувати процес розведення фітопланктону теплом і поживними речовинами.

Потенційним джерелом енергії є ізотоп водню – дейтерій (запаси – майже 300 млрд. т).

Світовий гідроенергетичний потенціал оцінюється майже в 10 трлн. кВт • год, з яких використовується лише 21 %. Найбільший ступінь освоєння гідроенергопотенціалу – в Європі (70 %), а 65 % всіх неосвоєних гідроенергоресурсів припадає на країни, що розвиваються. Найбільш багаті гідроенергоресурсами країни – Китай, Росія, США, Демократична Республіка Конго, Канада, Бразилія. Геотермальні ресурси – це енергія термальних вод або гарячої пари, що надходять з надр Землі. Піонером у використанні цих ресурсів є Ісландія (мал. 111); крім того, геотермальна енергія використовується в Росії (на Камчатці), Італії, Новій Зеландії, Японії.

Мал. 111. Виверження гейзеру в Ісландії

Висновки. Нині відбувається активне економічне освоєння океану. Воно має охоплювати не тільки використання його ресурсів, а й турботу про їх охорону. Тобто не тільки океан має віддавати людям свої багатства, а й люди повинні раціонально, по-господарськи їх використовувати. Все це можливо, якщо в темпах розвитку морського виробництва враховувати збереження ресурсів океанів та морів і раціонально використовувати їх багатства. За такого підходу Світовий океан допоможе людству у вирішенні харчової, водної та енергетичної проблем.

Запитання і завдання

1. Поясніть відмінність між видами енергії Світового океану.
2. З'ясуйте економічну вигоду від процесу «океанотермічної енергоконверсії».
3. Поясніть, які ресурси називають геотермальними.
4. Назвіть найбільш багаті гідроенергоресурсами країни

Додаткові джерела інформації

Лакомб А. Енергія моря: Пер. з фр. – К., 1972.

Родіонова І. А. Глобальні проблеми людства. – К.: Аспект-Прес, 1999.

Степанов В. Н. Світовий океан. – К.: Знання, 1974.

www.geol.univ.kiev.ua

<http://library.iapm.edu.ua>

§ 24. Ліси – легені планети та біологічний ресурс

З попередніх географічних курсів вам відомо, що ліс – це сукупність ґрунтів, рослинності, в якій домінують дерева, чагарники, трав'яний покрив, а також тварини і мікроорганізми та інші природні компоненти, що у своєму розвитку біологічно пов'язані, впливають одне на одного і на навколишнє середовище.

Ліси можна знайти в будь-якому регіоні, де природні умови придатні для сталого росту дерев.

Усі ліси певної країни становлять її лісовий фонд. Вивчає закони життя, вирощування та формування систем рубок, підвищення комплексної продуктивності лісових насаджень наука *лісознавство* та її галузь – лісництво. Великий внесок у науку зробили вчені: Г. М. Висоцький – фундатор теорії степового лісорозведення, В. М. Сукачов – засновник біогеоценології – науки про лісові біогеоценози, П. С. Погребняк – автор вчення про типи лісу, що і тепер широко використовується в лісовому господарстві нашої країни та за кордоном.

Основною функцією лісу в біосфері є зв'язування вуглекислого газу, утворення біотопів, придатних для життя багатьох видів тварин, рослин та грибів, регулювання гідрологічного режиму, розвиток та підтримка ґрунтів (мал. 112).

Розглянемо функціональне значення лісів.

Економічне значення полягає в тому, що ліс як продукт природи безперервно виробляє різноманітні сировинні ресурси. В наші дні ліс розглядається не тільки як біологічна, біофізична, природна і кібернетична система, але і як система економічна. Сировинне значення лісів як еколого-економічної системи можна поділити на чотири пов'язані між собою і зовнішнім середовищем обов'язкові компоненти:

- ресурси деревини, до яких належать стовбурна деревина та інші потенційні продукти деревного походження (гілки, деревна зелень, кора та ін.);
- ресурси недеревного рослинного походження, що включають гриби, ягоди, плоди, лікарську та технічну сировину, кормові ресурси та ін.;
- ресурси тваринного походження – птахи, звірі, комахи;
- специфічні матеріальні ресурси неречовинного походження, під якими розуміють рекреаційну (оздоровчу) цінність лісів, їх ґрунтозахисну, водоохоронну, пожезахисну роль тощо.

Естетичне значення зумовлене тим, що ліс є невичерпним джерелом краси і водночас позитивно впливає на естетику інших ландшафтів – природних, окультурених, урбанізованих. Основу краси лісу становлять оптимальне співвідношення його різноманіття в просторі та часі. Відносно монолітними первинними одиницями лісового ландшафту є групи дерев, пейзажні групи можуть об'єднуватись у великі одиниці – ділянки лісу. Естетичність лісу оцінюється за критеріями: склад і вік насаджень, вологість умов зростання, а для гірських умов – експозиція і крутизна схилів.

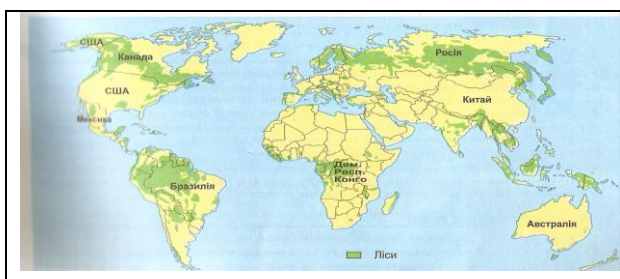
За **рекреаційним значенням** ліси поділяються на декілька зон:

- *внутрішньоміські* (маленькі ліси, парки, сади, сквери) і *приміські* (парки і лісопарки, дендросади і ботанічні сади), які забезпечують щоденне використання людиною вільного часу після роботи;
- *заміські* – для реалізації потреб у заміському відпочинку у вихідні дні (ліси зелених зон);
- *автономні стаціонарні системи*, що використовуються в період відпусток і канікул.

Основна відмінність зон – різна інтенсивність відвідування. За функціональними особливостями рекреаційну діяльність у лісах поділяють на види: лікувальна, оздоровча, спортивна,

туристична, пізнавальна. З погляду рекреаційного лісокористування найважливішими характеристиками є лісистість, породовий склад, різноманітність ландшафтів, рослинного покриву, його ярусність, фітоцидність, естетичність пейзажів, частота їх змінюваності, заболоченість територій, рельєф, наявність грибних і ягідних місць, водойм, транспортна та пішохідна доступність, наявність елементів рекреаційного благоустрою, медико-географічні особливості району.

Екологічне значення полягає в захисті ґрунтів від ерозії, підвищенні врожайності сільськогосподарських культур, регулюванні водостоку, продукуванні кисню та ін. Лісові біогеоценози впливають на навколишнє середовище як біологічна система, виділяючи в зовнішнє середовище речовину та енергію в процесі фотосинтезу, дихання, транспірації та ін. Лісові угруповання відбивають і поглинають сонячну радіацію, затримують частину атмосферних опадів, конденсують водяну пару, затримують пил, переводять поверхневий стік у внутрішньогрунтовий та ін.

Мал. 113.

Картограмма розміщення лісових ресурсів в світі

Гідне подиву. Від чистоти повітря залежить фізичний і духовний стан людини, її здоров'я. Ліси відіграють велику роль у поглинанні пилу, очищенні повітря від шкідливих газів. Затримуючи тверді та газоподібні домішки, вони є своєрідним фільтром, особливо для атмосфери міст і селищ. В 1 куб. м повітря великих промислових міст міститься від 100 до 500 тис. частинок пилу і сажі, в лісі їх майже в 1000 разів менше. Гектар лісу здатен затримати від 32 до 68 т пилу.

Лісові ресурси – один з найважливіших видів біологічних ресурсів. Це вичерпні, але відновлювані ресурси багатоцільового призначення.

Ліси світу поширені нерівномірно (мал.111). Вони утворюють два приблизно однакових за площею та запасами деревини лісові смуги – північну і південну. Північна смуга розташована у зоні помірної і частково субтропічного клімату. Найбільш заліснені країни північного поясу – Росія, США, Канада, Фінляндія, Швеція. Південна смуга – у зоні тропічного й екваторіального типів клімату. Основні лісові райони південного поясу – Амазонія, басейн Конго, Південно-Східна Азія, країни – Демократична Республіка Конго, Бразилія, Венесуела.

Щороку площа лісів скорочується на 25 млн. га, що є важливим аспектом екологічної проблеми. За запасами деревини провідні місця в світі належать Росії, Канаді, Бразилії, США, Індонезії; з-поміж африканських країн – Демократичній Республіці Конго.

Лісові ресурси (ліси) називають «легенями» планети, вони відіграють величезну роль у житті всього людства. Вирубання тропічних лісів Амазонії призводить до порушення стану «легень» планети. Збереження лісів необхідне, зокрема, і для здоров'я людства.

Світові лісові ресурси характеризуються двома головними показниками: величиною лісової площі (4,1 млрд га, чи близько 27 % площі суходолу) і запасами деревини на корені (350 млрд. куб. м), що завдяки постійному приросту щорічно збільшуються на 5,5 млрд. куб. м. Однак ліси зводяться під ріллі та плантації, під будівництво. До того ж деревина широко використовується на дрова і

деревообробну продукцію. У результаті знеліснення набуло загрозливих масштабів. Площа лісів у світі щороку зменшується як мінімум на 25 млн. га, а світова заготівля деревини в 2010 р. має досягти 10 млрд куб. м. Це означає, що її щорічний річний приріст буде цілком використано. Нині катастрофічно швидко зводять тропічні ліси. За останні 200 років площа лісів скоротилась як мінімум у два рази. Щороку знищується ліс на площі 125 тис. кв. км, що дорівнює території таких країн, як Австрія і Швейцарія разом узяті. Головними причинами знищення лісів є розширення сільськогосподарських угідь і вирубування лісів з метою використання деревини. Ліси вирубують у зв'язку з будівництвом смуг зв'язку. Найбільш інтенсивно знищують зелений покрив тропіків. У більшості країн, що розвиваються, ліси вирубують з метою використання деревини як палива, а також випалюють їх для одержання орних земель. Скорочуються і деградують внаслідок забруднення атмосфери і ґрунтів ліси у високорозвинутих країнах: наприклад, відбувається масове усихання верхівок дерев унаслідок ураження кислотними дощами. Така ситуація не може залишатися непоміченою. Найбільш розвинуті й водночас малозабезпечені лісом країни вже втілюють у життя програми, спрямовані на збереження та поліпшення лісових угідь. Так, у Японії й Австралії, а також у деяких західноєвропейських країнах площі під лісами залишаються стабільними, а виснаження деревостою не спостерігається.

Вирішуються ці проблеми, на жаль, доволі повільно. Основні шляхи їх вирішення такі:

- 1) комплексна переробка лісової сировини;
- 2) невирубування лісу в обсязі, що перевищує його приріст;
- 3) лісовідновлювальні роботи;
- 4) контроль за якістю вод, повітря;
- 5) заміна деревини іншими конструкційними матеріалами і джерелами палива.

Видовий склад лісів дуже різноманітний – від корабельних найцінніших сосен до карликових беріз.

Інформація для прикладу. Ліси на території України розміщені нерівномірно. Так, на Поліссі їх площа становить 37 %, у Лісостепу – 30,2, Карпатах – 22,8, Степу – 5,8 і Криму – 4,2 % загальної території цих зон. Найвища лісистість у Карпатах – 40,2 %. У лісах України росте 200 деревних і чагарникових порід: сосна, дуб, ялина, смерека, бук, граб, ясен, береза, вільха, осика, верба тощо. На Україні переважають насадження з листяних порід – 55 % площі. У них росте 21,4 % дубових лісів країни. Букові ліси становлять 19 %, насадження ясена – 12 %.

Ще одна поширена проблема, пов'язана з лісовими ресурсами, – лісові пожежі (мал. 114). Вони пошкоджують або повністю знищують ліс разом з підліском і ґрунтовим покривом на великих площах. Поряд з деревиною пожежі знищують місця поселень лісових тварин. Вони негативно впливають на відновлення лісу та продуктивність нових насаджень. Лісові пожежі здебільшого виникають у хвойних лісах, особливо влітку. Однією з головних причин лісових пожеж є недбале поводження людей з вогнем у лісі: залишення непогашених вогнищ, недопалків, сірників, тліючих мисливських пижів тощо. Лісові пожежі можуть виникнути від іскри будь-якого вогнища та інших установок, що діють у лісі, від блискавок і самозаймання органічної речовини.

Мал. 114. Лісова пожежа в Каліфорнії

Проти лісових пожеж застосовують запобіжні заходи, встановлюють дозорно-сторожову службу і, нарешті, безпосередньо борються з ними. Особливо важливі для лісового господарства запобіжні протипожежні заходи. Закладаючи лісові культури, передбачають і враховують їх пожежостійкість. Важливим запобіжним заходом є також протипожежна пропаганда серед населення: лекції, бесіди тощо.

Перед людством постала проблема раціонального використання та збереження лісових ресурсів, а отже, підтримання рівноваги в природному комплексі всієї планети.

Гідне подиву. Для однієї людини протягом її життя потрібно майже 200 дерев – на житло, меблі, іграшки, зошити, книжки, сірники. Тільки у вигляді сірників жителі нашої планети щороку спалюють 1,5 млн. куб. м деревини.

Висновки. Лісові ресурси – це ліси певної території, які використовуються або можуть використовуватися для задоволення будь-яких потреб суспільства. Вони складаються з деревних, технічних, харчових, кормових, лікарських ресурсів. Ліси виконують також захисні, водоохоронні, оздоровчі, заповідні функції.

Запитання і завдання

1. Дайте наукове визначення поняття «лісові ресурси».
2. З'ясуйте функції, які виконують ліси.
3. Поясніть різноманітне значення лісів.
4. Опишіть видовий склад лісів світу
5. Запропонуйте власне бачення вирішення проблеми знеліснення.
6. Відомий письменник М. Пришвін писав: «У лісі я знайшов для себе джерело нескінченних відкриттів». А що для себе в лісі знайшли ви?
7. На карті покажіть головні лісові пояси світу та країни – лідери за запасами деревини.

Додаткові джерела інформації

Балацький О. Ф. Охорона навколишнього середовища. – К.: Знання, 1977. – 11 с.

Білявський Г. О., Падун М. М., Фурдуй Р. С. Основи загальної екології. – К.: Либідь, 1993. – 3-6 с.

Свириденко В. Е., Швиденко А. Й. Лісівництво. – К.: Сільгоспосвіта, 1995.

Lund, H. Gyde (coord.) 2006. 'Definitions of Forest, Deforestation, Afforestation, and Reforestation'. Gainesville, VA: Forest Information Services.

<http://home.comcast.net>.

www.geocities.com

Практична порада

Вчені-психологи давно помітили, що повністю людина відпочиває тільки на природі. Найбільш релаксаційну функцію людині надає лісове середовище, де представлені майже всі природні компоненти: слухаючи дзюркотіння струмка чи співи пташок, спостерігаючи за рухом повітря у верхівках дерев ми розвантажуюмо мозок, який утомився від навчальної інформації. І якщо не вистачає часу відвідати реальний ліс зі справжнім повітрям, можна скористатися інформаційними джерелами – через Інтернет завантажити комп'ютерну програму, яка називається «Аура лісу».

§ 25. Біологічні ресурси

Біологічні ресурси – це запаси необхідних для людини рослин і тварин, які мають складові – біомасу суходолу та біомасу Світового океану.

Сукупність усіх живих організмів утворює **біомасу** (або, за висловом В. І. Вернадського, «жива речовина») планети. Кількість біомаси визначається за вагою речовини живих організмів. Абсолютну величину біомаси сучасних організмів земної кулі можна визначити дуже наближено. Наприклад, вага живих організмів Світового океану дорівнює приблизно 16 млрд. тонн, а організмів суходолу – приблизно 6 трлн тонн.

Незважаючи на незначну загальну біомасу, роль живих організмів у процесах, які відбуваються на планеті, величезна. Саме діяльністю живих організмів зумовлені хімічний склад атмосфери, концентрація солей у гідросфері, утворення одних і руйнування інших гірських порід, формування ґрунту в літосфері тощо. Найбільша біомаса суходолу зосереджена у тропічних лісах. Залежно від інтенсивності розвитку життя в різних географічних широтах змінюється біологічна продуктивність. Підраховано, що загальна первинна продуктивність суходолу (біомаса, утворена автотрофними організмами за одиницю часу на одиницю площі) становить близько 150 млрд. т, у тому числі на частку лісів земної кулі припадає 8 млрд. т. органічної речовини в рік. Сумарна рослинна маса на 1 га у тундрі становить 28,25 т, у тропічному лісі – 524 т. У помірному поясі 1 га лісу за рік утворює близько 6 т деревини і 4 т листків, що становить $193,2 \cdot 10^9$ Дж ($\sim 46 \cdot 10^9$ кал). Вторинна продуктивність (біомаса, утворена гетеротрофними організмами за одиницю часу на одиницю площі) у біомасі комах, птахів та інших у цьому лісі становить від 0,8 до 3 % біомаси рослин, тобто близько $2 \cdot 10^9$ Дж ($5 \cdot 10^8$ кал).

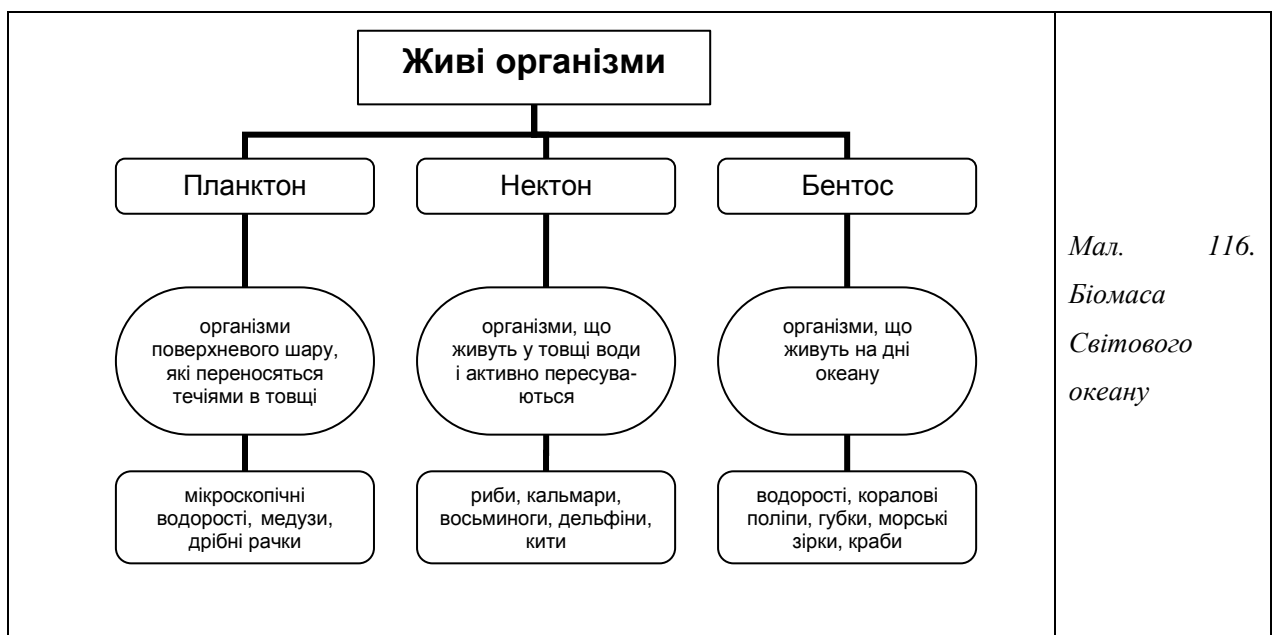
Урожай, який збирає людина, становить лише 0,5 % загальної біологічної продуктивності поля (мал. 115). Значна частина первинної продукції руйнується сапрофітами – мешканцями ґрунтів. Організми концентрують у собі біогенні елементи: після відмирання рослин і тварин та розкладання їхніх решток ці елементи переходять до складу ґрунту, завдяки чому в ньому акумулюються біогенні елементи, а також нагромаджуються не повністю розкладені органічні речовини. У ґрунті міститься величезна кількість мікроорганізмів. Поза біосферою виникнення й існування ґрунту неможливі. Ґрунт – середовище для життя багатьох організмів (одноклітинних тварин, кільчастих і круглих черв'яків, членистоногих і багатьох інших). Ґрунт пронизаний коренями рослин, з нього рослини вбирають поживні речовини і воду. З життєдіяльністю живих організмів, які є в ґрунті, пов'язана урожайність сільськогосподарських культур. Внесення хімічних речовин у ґрунт часто згубно впливає на життя в ньому. Тому потрібно раціонально використовувати ґрунти й оберігати їх.

Мал. 115. Урожай, який збирає людина

Інформація для прикладу. На території України виокремлюють ґрунтові зони: Полісся, Лісостеп, Степ, Сухий степ, а також Карпатську і Кримську гірські області з властивими кожній з них типами структури ґрунтового покриву. Для Полісся характерні дерново-підзолисті, сірі лісові, темно-сірі лісові ґрунти, чорноземи опідзолені тощо. У зоні Лісостепу поширені сірі та темно-сірі лісові ґрунти. Зона Степу в основному представлена чорноземами. В Українських Карпатах переважають бурі лісові ґрунти. У Криму трапляються різні ґрунти (чорноземи, каштанові тощо), але вони, як правило, щебенюваті та кам'яністі.

Біомаса Світового океану – це живі організми, які людина використовує або може використовувати для власних потреб (мал. 116). Фізичні властивості та хімічний склад вод океану сприятливі для розвитку та існування життя. Як і на суходолі, в океані густота життя найбільша в екваторіальній зоні і знижується в міру віддалення від неї. У верхньому шарі, на глибині до 100 м, живуть одноклітинні водорості, які утворюють планктон. Майже всі ланцюги живлення в океані починаються з фітопланктону, яким живляться тварини зоопланктону (наприклад, рачки). Рачки є їжею для багатьох видів риб і вусатих китів. Риб поїдають птахи. Великі водорості ростуть переважно в прибережній частині океанів і морів. Найбільша концентрація життя – в коралових рифах. Океан бідніший на життя, ніж суходіл, біомаса його продукції в 1000 разів менша. Більшість утвореної біомаси – одноклітинні водорості та інші мешканці океану – відмирають, осідають на дно і їхня органічна речовина руйнується редуцентами. Лише близько 0,01 % первинної продуктивності Світового океану через довгий ланцюг трофічних рівнів доходить до людини у вигляді їжі та хімічної енергії. Океан дає 12–15 % білків тваринного походження і 3–4 % тваринних жирів загальносвітового використання. Активне рибальство охоплює все нові райони океану.

Гідне подиву. Найбільшу частку у промислі морських продуктів має риба – близько 90 %, на різні моллюски припадає близько 5, на ракоподібних – 3 %, на водяні рослини – 1,5 %. предметом

промислу також є морські ссавці. Світовий морський промисел охоплює близько 25 % акваторії океану, основні промислові райони розташовані у межах шельфу.

На дні океану в результаті життєдіяльності організмів, формуються осадові породи: крейда, вапняки, діатоміт та ін. До найбільш продуктивних належать Берингове, Охотське та Японське моря і Північна Атлантика. У наш час споживання морепродуктів (моллюсків, ракоподібних, водоростей) збільшилося.

Жива речовина (біомаса) активно регулює геохімічну міграцію атомів. Завдяки цьому зберігається стабільність біосфери і відбувається еволюція як живих організмів, так і всієї біосфери в цілому. Цей особливий вид стану рівноваги, що постійно змінюється, В. І. Вернадський назвав динамічною рівновагою.

Висновки. Живі організми, що мешкають у біосфері, утворюють біомасу і слугують біоресурсами для потреб людини, без їх існування ми мали б зовсім іншу будову атмосфери, літосфери, гідросфери, ґрунтів тощо. Біомаса міститься як на суходолі, так і у водах Світового океану. У зв'язку зі швидким розвитком освоєння біологічних ресурсів виникла небезпека, що нерегульоване та нерациональне їх використання призведе до зменшення запасів чи до невідновних втрат. У зв'язку з необхідністю найбільш раціонального освоєння біоресурсів світу постало питання про міжнародну співпрацю у цій галузі.

Запитання і завдання

1. Дайте наукове визначення поняття «біомаса».
2. Риби, моллюски, ссавці, ракоподібні, водорості використовуються як продукти харчування, але не тільки. Поясніть, в яких ще галузях можна використовувати ці ресурси.
3. Поясніть, чому найпродуктивнішою зоною океанів є шельфова.
4. На контурній карті позначте найбільш продуктивні моря.
5. Чи можна говорити, що «комори Світового океану – бездонні»? Поясніть свою думку.

Додаткові джерела інформації

Багров М. В., Боков В. О., Черваньов І. Г. Землезнаство: Підручник. – К.: Либідь, 2000. – 464 с.

Волошин І. І., Чирка В. Г. Географія Світового океану. – К.: Перун, 1996. – 408 с.

ukr-tur.narod.ru

Практична порада

Людам, що страждають на йододефіцит, лікарі рекомендують активно вживати в їжу морські водорості. Пропонуємо рецепт салату: три круто зварених яйця потерти на терці, перемішати з 200 г водоростей, додати лимонного соку та соєвого соусу. Смачного!

§ 26. Кліматичні та рекреаційні ресурси – ресурси майбутнього

Кліматичні умови відіграють важливу роль у житті людей. На формування клімату впливають кліматотвірні чинники: кількість сонячної радіації, рух повітряних мас, характер підстилаючої поверхні. Вплив кожного чинника неоднаковий у різні пори року і в різних районах країни або території.

Кліматичні ресурси – це оцінка елементів клімату для різних галузей господарства. Найважливішою є оцінка агрокліматичних ресурсів. Їх показником є тривалість вегетаційного періоду. Оцінка кліматичних особливостей території і прогнозування погоди дуже визначна для життя людей.

Агрокліматичні ресурси оцінюються переважно за сумою активних температур та зволоженістю території. Середньодобові температури, що перевищують 10 °С, називають активними. Їхню величину за рік підсумовують.

Рекреаційні ресурси – це об'єкти або явища природи, які можна використовувати з метою відпочинку і лікування. Серед них домінують санаторно-курортні, до складу яких входять мінеральні води, лікувальні грязі, ропа, кліматологічні ресурси лісів, морів, гір.

Інформація для прикладу. На території України відомо понад 100 джерел мінеральних вод: «Нафтуса» – у Львівській, «Куяльник» – в Одеській, «Миргородська» – у Полтавській, зразка «Боржомі» – у Рахівському районі Закарпатської, «Великодолинський нарзан» – в Одеській областях тощо (мал. 117).

Мал. 117. Мінеральна вода, що розлита в пляшки і продається в магазинах: «Миргородська», «Моршинська», «Поляна квасова»

У рекреаційній географії склались основні типи оцінки природних рекреаційних ресурсів: соціально-економічна, медико-біологічна, освітньо-виховна, психолого-естетична, культурно-історична, технологічна, політична та природоохоронна.

Суть **соціально-економічної оцінки** полягає в отриманні економічного ефекту завдяки функціонуванню рекреаційного підприємництва. Рекреаційна діяльність за належної організації здатна дати поштовх соціально-економічному розвитку території, на якій цю діяльність проводять. Окрім того, побічний соціально-економічний ефект досягається завдяки підвищенню продуктивності праці, зниженню захворюваності рекреантів. Досліджено, що в перший місяць після активного відпочинку

продуктивність праці зростає на 15–25 %, потім поступово знижується і через 4–8 місяців спадає до попереднього рівня.

Медико-біологічна оцінка відображає вплив природних факторів на організм людини. Провідну роль тут відіграє клімат. Розроблено низку методик, які дають змогу оцінити комплекс кліматичних факторів з урахуванням їхнього впливу на стан організму людини. Є необхідність лікування та оздоровлення населення на основі бальнеологічних, кліматичних та мікрокліматичних ресурсів, психокомфортного природного середовища. На формування попиту на рекреаційні послуги вагомий вплив справляє також територіальний чинник, який, у свою чергу, залежатиме від геополітичного положення, наявності та забезпечення рекреаційними природними ресурсами навколишніх територій, економічної ситуації та багатьох інших чинників.

Медико-біологічна функція рекреаційної діяльності сприяє зменшенню захворюваності, збільшенню тривалості життя людей. Активний відпочинок у лісі знижує рівень захворюваності серцево-судинної системи приблизно на 50 %, органів дихання – на 40, нервової та кістково-м'язової систем – на 30 %. Велике значення активний відпочинок має у профілактиці психічних захворювань. Розглядаючи медико-біологічну функцію рекреації, часто нехтують важливістю активного туризму. Хоча, власне, екстремальність цього виду рекреаційної діяльності є основним фактором запобігання багатьом психічно-нервовим і похідним від них захворювань. Нині умови проживання обмежують людину в повноцінній руховій активності, створюють психологічний дискомфорт, породжують як дефіцит часу, так і дефіцит пошукової активності, синдром нереалізованих можливостей. Виникає так званий техногенний стрес, який часто є надто тривалим у часі й супроводжується пасивно-захисною реакцією організму, що, у свою чергу, призводить до серйозних як психічних, так й інших захворювань – печінки, серця, шлунку. Активна участь у туристичних походах, що супроводжуються екстремальними погодними і побутовими умовами, низкою небезпек і перешкод, сприяє мобілізації активно-захисних функцій організму через такі збудники, як тривога, страх, фізичні навантаження, емоційне збудження, інтелектуально-пошукова активність.

Потреба в красі є виявом естетичного начала в людині і визначає певною мірою її духовний світ. Тому за **психолого-естетичної оцінки** має розглядатись емоційний вплив природного ландшафту або його компонентів на людину. Певний вплив справляють і розташовані на досліджуваній території пам'ятки архітектури (мал. 118).

Мал. 118. Навчальний зошит, що дозволяє запам'ятати найвеличніші пам'ятки архітектури

За *технологічного* типу оцінюють придатність території для певного типу рекреаційних занять, а також можливість її інженерно-будівельного освоєння. В основу оцінки придатності територій для рекреаційних занять мають бути покладені насамперед природні умови: наявність природних ресурсів рекреації, комфортність, а також психолого-естетичні фактори. Можливості інженерно-будівельного освоєння визначаються транспортними комунікаціями і базою виробничої інфраструктури.

Гідне подиву. У наших умовах з різних причин процес відновлення життєвих сил часто має традиційно пасивний характер і пов'язаний з уявленням про спокій у домашніх умовах як найкращу форму відпочинку. Такий підхід спричинює низку негативних наслідків – зростання взаємопов'язаних фізичних і психічних захворювань, які поступово переходять у хронічні, погіршення параметрів здоров'я у нації. Таке становище викликане як погіршенням стану природного середовища, так і зміною характеру життєдіяльності населення у створеному дисбалансі між характером затрат фізичних та інтелектуальних сил людини та їх відновленням. За таких обставин процес відтворення повноцінної працездатності може бути забезпечений тільки в результаті зростання споживання рекреаційних послуг.

Освітньо-виховна функція реалізується в основному через задоволення пізнавальних потреб населення. Із загостренням інформаційного та техногенного впливу на людину послаблюється етичне відчуття природи, що пов'язано зі зменшенням безпосередніх зв'язків більшості людей з природою і, відповідно, обмеженням сприйняття та розуміння її процесів та явищ. Людина, віддалена від природи, не здатна усвідомити не лише масштаби антропогенного впливу на довкілля, а й свою залежність від нього. За таких умов процес пізнання, на основі якого формується освітньо-виховна функція, надзвичайно важливий.

Для формування екологічного світогляду замало лише знань, набутих з підручника чи з джерел масової інформації. Необхідний тісний позитивний зв'язок знань з почуттями у процесі діяльності. Перебування на теренах природи, безпосереднє її вивчення і набуття конкретних природничих знань у поєднанні з емоційним збудженням, пов'язаним з естетичною красою навколишніх ландшафтів, певною екстремальністю умов, дає змогу зробити якісно новий крок для досягнення цілей екологічного виховання. Власне цей аспект поєднання інтелектуальної та емоційної діяльності важко переоцінити у формуванні екологічної свідомості.

У комплексі рекреаційних ресурсів особливе місце посідають розміщені в містах та селах культурно-історичні ресурси, що є спадком минулих епох суспільного розвитку. Вони є передумовою для організації культурно-пізнавальних видів рекреаційних занять і на цій основі оптимізують рекреаційну діяльність у цілому, виконуючи досить серйозні виховні функції. Серед культурно-історичних об'єктів провідна роль належить пам'яткам історії і культури, які вирізняються найбільшою привабливістю, а отже, є головним засобом задоволення потреб пізнавально-культурної рекреації. Залежно від основних ознак пам'ятки історії і культури поділяють на п'ять основних видів: історії, археології, містобудування та архітектури, мистецтва, документальні пам'ятки.

Гідне подиву. Пам'ятки археології – це кургани (мал. 119), залишки давніх поселень, укріплень, виробництв, каналів, доріг, стародавні місця захоронень, наскальні зображення, старовинні предмети, ділянки історичного культурного шару давніх населених пунктів.

Мал. 119. Кургани

Охорона ландшафтів у процесі їх рекреаційного використання є одним з важливих розділів охорони природи. Створення наукової основи рекреаційного використання потребує вивчення фізіологічних і психологічних передумов вибору форм відпочинку здоровими людьми, врахування рекреаційного навантаження, якого зазнають цілі ландшафти або окремі їх компоненти.

Ненормоване рекреаційне використання ландшафтів часто призводить до порушення ґрунтового і рослинного покривів, погіршення умов проживання і безпосереднього винищення диких тварин, забруднення середовища, порушення зв'язків у біогеоценозах. Але найбільше страждає від рекреаційної дії, як і від деяких інших форм антропогенного впливу на середовище (сінокоси, випасання худоби і т. ін.), жива природа. Навіть за дуже помірного навантаження (двоє відпочивальників у лісі на 1 га на добу) рекреація призводить до суттєвих змін видового складу та чисельності рослин і тварин. У кінцевому підсумку, наприклад, у лісі, де систематично відпочивають люди, витоптується трав'яний покрив, спочатку стає рідшим, а потім повністю гине підлісок і підріст. Розрідження підліскового ярусу і порушення надґрунтового покриву різко знижують кормові ресурси і погіршують умови для розмноження тварин і птахів.

Отже, рекреаційна територія за неправильного її використання досить швидко втрачає своє значення і стає малоприсадною для відпочинку. Потік відпочивальників спрямовується в інші місцевості, які також проходять увесь цикл рекреаційної дегресії. Найнебезпечніші масові відвідувачі в тих місцях, де є особливо цінні природні комплекси, пам'ятки природи і т. ін. Щоб цього не відбувалось, спеціалісти з рекреаційної географії повинні проводити велику роботу з функціонального зонування різних територій, особливо в місцях масового відпочинку поблизу великих міст. Дослідники намагаються якомога точніше визначити, зважаючи на фізико-географічні умови місцевості, допустиме для неї максимальне навантаження, розробити правила поведінки відпочивальників (чи можна всюди ходити по рекреаційній території чи тільки по визначених доріжках; чи можна збирати гриби або ягоди; де рекомендується встановлювати палатку; чи можна і в якому місці розводити вогнище та ін.).

Цим завданням відповідають створювані державні національні парки, заповідники (мал. 120) і природоохоронні стежинки, що прокладаються. Приваблюючи туристів, національні парки тим самим «відтягують» їх від приміських лісів, луків, водойм та інших подібних місць, яким «дикий» туризм завдає великих збитків. Основне призначення природоохоронних стежинок – виховання культури поведінки людей у природних умовах. Таким чином виконується природоохоронна функція. З допомогою подібних стежинок поглиблюються і розширюються знання екскурсантів про навколишню природу (рослинний і тваринний світ, геологічну будову місцевості тощо), що сприяє розумінню закономірностей біологічних та інших природних процесів.

Мал. 120.
Карпатський
біосферний
заповідник

Висновки. У справі раціонального використання рекреаційних територій найважливішими є такі умови: по-перше, регулювання чисельності відвідувачів і режиму їх поведінки; по-друге, охорона цих територій, які забезпечують лікування, відпочинок і туризм, від неправомірних дій. Недостатньо поінформовані про вимоги охорони природи, люди нерідко неправильно розміщують споруди, архітектура яких до того ж порушує ландшафтну цілісність території, нераціонально з погляду інтересів охорони ландшафту прокладають дороги тощо. Дотримання відповідних науково обґрунтованих норм і правил забезпечує невизначено тривале використання ландшафтів для лікування і відпочинку, дає можливість зберегти їх рекреаційну цінність.

Запитання і завдання

1. Дайте наукове визначення поняття «кліматичні ресурси».
2. З'ясуйте склад кліматичних ресурсів.
3. Поясніть особливості агрокліматичних ресурсів.
4. Дайте наукове пояснення понять «рекреація» і «рекреаційні ресурси» та поясніть їх класифікацію.
5. Розкажіть про заходи щодо збереження та відновлення генофонду.

Додаткові джерела інформації

Гетьман В. І. Платні рекреаційні послуги установ природно-заповідного фонду України: законодавчі норми та економічні можливості // Укр. геогр. журн. – 2002. – № 1. – С 58–64.

Жупанський Я. І. Історія географії в Україні: Навч. посіб. – Л.: Світ, 1997. – 264 с.

Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посіб. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.

Нудельман М. С. Социально-экономические проблемы рекреационного природопользования. – К.: Наук. думка, 1987.– 128 с.

Природно-заповідний фонд України загальнодержавного значення: Довідник. – К., 1998. – 240 с.

ТЕРИТОРІЯ КОНТРОЛЬНОЇ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ

1. Поясніть, у чому полягає відмінність між поняттями «природні умови» і «природні ресурси»?
2. З'ясуйте, що називають раціональним і нераціональним природокористуванням?
3. Виясніть за якими принципами класифікують природні ресурси?
4. Роз'ясніть, як ви розумієте поняття «ресурсний потенціал»? Проаналізуйте ресурсний потенціал України.
5. Поясніть, що називають ресурсозабезпеченістю? Від чого залежить ресурсозабезпеченість країни?
6. Охарактеризуйте запаси мінеральних ресурсів світу.
7. З'ясуйте, у чому полягають причини нерівномірного розподілу мінеральних ресурсів на нашій планеті?
8. Дайте характеристику паливно-енергетичних ресурсів світу.
9. Назвіть країни, які посідають перші місця за видобутком нафти, вугілля, мідної руди?
10. Охарактеризуйте світові земельні ресурси.
11. Проаналізуйте структуру земельного фонду світу.
12. Поясніть причину того, що частки орних земель помітно відмінні в різних частинах світу.
13. Проаналізуйте вплив людини на кліматичні ресурси.
14. Охарактеризуйте ресурси Світового океану.
15. Розкрийте склад загальних запасів води на Землі. Яка частка припадає на прісні води?
16. Дайте визначення рекреаційних ресурсів світу і поясніть їх значення для господарської діяльності населення.
17. Дайте визначення біологічних ресурсів світу.
18. Яке загально планетарне значення мають заходи, спрямовані на збереження лісових ресурсів?
19. Для яких галузей господарства земля є територіальним ресурсом? Наведіть приклади.
20. Поясніть, які країни можуть практично повністю забезпечити себе всіма видами природних ресурсів?

ТЕРИТОРІЯ ПРАКТИЧНИХ ВИПРОБУВАНЬ

Підготуйте проект «Збереження Чорного й Азовського морів».

Проведіть дискусію на тему: «Ліси потребують допомоги».

Виконайте практичну роботу, мета якої полягає в позначенні на контурній карті найбільших рекреаційних зон світу.

Здійсніть творчу роботу «Створення картографічної моделі світового експорту та імпорту паливно-енергетичних ресурсів».

Напишіть твір-есе «Поле надій».

Зіграйте в ділову гру «Життєвий цикл олівця».

Реалізуйте набуті теоретичні знання в інтерактивному екологічному тренінгу «Проблема енергетики та енергозбереження».

Упорядкуйте каталог культурно-історичних об'єктів свого краю чи області.

ТЕРИТОРІЯ ТЕСТОВИХ ВИПРОБУВАНЬ

1. Оберіть з перелічених гірських порід ті, які за класифікацією належать до метаморфічних:

А граніт;

Б мармур;

В базальт;

Г крейда.

2. Визначте, яка рідина є найважчою на планеті:

А вода;

Б нафта;

В ртуть;

Г магма.

3. Визначте причину утворення ґрунту:

А руйнування мінералів і гірських порід унаслідок вивітрювання;

Б розчинення різних речовин у воді;

В взаємодія живих організмів та їх решток з гірськими породами;

Г розклад решток тварин і рослин та інших організмів.

4. Визначте причину, через яку стає необхідним прогнозування природних процесів:

А запобігання несприятливим наслідкам і раціональному використанню природних багатств;

Б раціональне розміщення промислових підприємств та транспортних засобів;

В нераціональне використання природних багатств та ресурсів;

Г вплив на клімат окремих частин Землі.

5. Визначте одиницю вимірювання солоності Світового океану:

А. відсотки;

Б. кілограми;

В. проміле;

Г. метри.

6. Назвіть країни світу, що мають найбільші запаси лісових ресурсів:

А Бразилія, США, Китай, Україна;

Б Норвегія, Фінляндія, Данія, Швеція;

В Канада, Індія, Франція, Польща;

Г Росія, Канада, Норвегія, Бразилія.

7. Розрахуйте ресурсозабезпеченість Індії (у роках) кам'яним вугіллям, якщо його запаси оцінюються в 63 млрд. тонн, а щорічний видобуток становить 300 млн. тон.
8. Розрахуйте термін ресурсозабезпечення планети вугіллям, якщо його світові запаси становлять $15 \cdot 10^6$ млн. т, а щорічний видобуток – 5 млрд. т.
9. Визначте частку площі водосховищ від усієї площі Франції, якщо площа основних водосховищ Франції – 7400 кв. км, а загальна площа території Франції – 544,2 тис. кв. км.
10. Розрахуйте, яку площу лісів треба закріпити за лісопереробним комбінатом у Фінляндії з річним обсягом переробки деревини 5 млн. куб. м за умови, що середній запас її на кожному гектарі становить 200 куб. м, а термін, необхідний для відновлення, дорівнює 90 рокам.
11. Розрахуйте площу земельних угідь, яку зайняв яр завдовжки 150 м, завглибшки 3 м, завширшки 8 м.
12. Встановіть співвідношення між країнами та структурою їхнього господарства:
А. Японія;	1) аграрна;
Б. Польща;	2) аграрно-індустріальна;
В. Сенегал;	3) індустріальна;
Г. Аргентина;	4) постіндустріальна;
	5) соціалістична
13. Розташуйте послідовно ґрунти залежно від найбільшого вмісту гумусу в них:
- А каштанові;
 Б чорноземні;
 В сірі лісові;
 Г болотно-торфові;
14. Встановіть відповідність між походженням та назвою гірської породи:

А магматичні;	1) гнейс;
Б осадові;	2) нафта;
В метаморфічні;	3) повітря;
Г органічні корисні копалини	4) граніт;
	5) крейда

А	
Б	
В	
Г	

15. Встановіть відповідність між назвою металу та групою, до якої він належить

А свинець;	1) легкі;
Б алюміній;	2) легуючі;
В золото;	3) рідкісноземельні;
Г вольфрам	4) благородні;
	5 важкі

А	
Б	
В	
Г	

16. Встановіть відповідність між видами природних ресурсів та їх конкретними прикладами:

А Вичерпні	1. Енергія Сонця, кліматичні, гідрогеологічні
Б Вичерпні, відновлювані	2. Родовища вугілля, газу, нафти
В Вичерпні не відновлювані	3. Родовища сірки, лісові ресурси, енергія Землі
Г Невичерпні	4. Родючість ґрунтів, лісові ресурси, біологічні
	5. Родовища мармуру, ґрунтові ресурси, рослини, тварини

А	
Б	
В	
Г	

17. Обчисліть площу лісу (у гектарах), якщо на плані масштабу 1: 10 000 він займає площу 100 см².

18. Вкажіть головний фактор, який зумовлює зональність ґрунтового і рослинного покриву, перебіг фізико-географічних процесів, виокремлення класів ландшафтів:

А співвідношення тепла і вологи на певній території;

Б широтна витягнутість території;

В меридіональна витягнутість території;

Г висота над рівнем моря.

ТЕМА 3. ЛЮДСТВО – ТВОРЕЦЬ НООСФЕРИ

§ 27. Людина – біосоціальний вид. Вплив людини на природу

Людина досягла висот цивілізації, але залишається специфічною природно-біологічною одиницею. Людина саме тому включена в природне середовище, що є природною істотою. Втім, вона виявляє себе в природному середовищі не лише як біологічна, а і як соціальна істота.

Зважаючи на обидва названі суттєві вияви людини, в сучасній науковій і філософській літературі визнається біосоціальна організація людини. Людина як біосоціальна істота здатна до двох видів самоорганізації – біологічної та соціальної. Перша зумовлена генетичною програмою розвитку й автоматично забезпечує фізіологічний розвиток індивіда. Соціальна самоорганізація набувається упродовж життя під впливом соціального середовища, системи виховання, предметно-практичної та

особистісно-рольової діяльності людини. Соціальна самоорганізація передбачає процес самопізнання, самовизначення, саморозвитку та самореалізації. Вона має вирішальний вплив на формування світогляду й морально-етичних переконань, на практичний вияв громадянських почуттів. Біосоціальній організації людини притаманна така цілісність, що не можна відокремити свідомість від мозку, а психіку, емоції – від функціонування нервової системи. Інакше цілісність людини втрачається. Розуміння людини як біосоціальної істоти дає змогу акцентувати на таких важливих в екологічному аспекті висновках:

1. Сучасна екологічна ситуація не є результатом протистояння людини, що вийшла з природи, і самої природи.

2. Навпаки, сучасна екологічна ситуація є яскравим свідомством того, що людина не може вийти з природи.

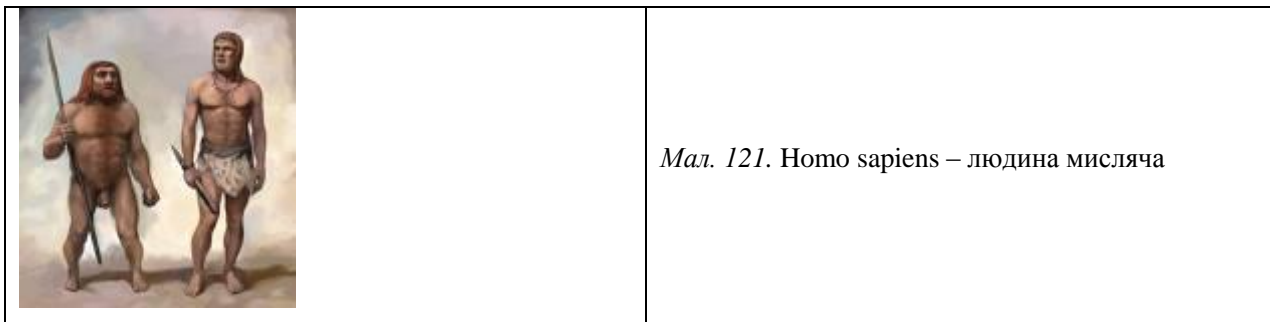
3. Соціокультурне середовище, тобто штучне середовище, що є результатом соціокультурного і цивілізаційного розвитку людини, який мав зробити її незалежною від природи, ще більше посилює цю залежність і робить її дедалі різноманітнішою.

Отже, як не парадоксально, але саме людська діяльність є причиною збільшення залежності людини від природи. Хоча й вплив людини на природу такий, що породжує нову якість біосфери. Як ми вже з'ясували в попередніх темах, біосфера – цілісна, самоорганізована система. Але як ціле біосфера входить у ще більш об'ємне утворення – довкілля, або географічну оболонку. З появою людини біосфера починає трансформуватися. За міркуваннями В. І. Вернадського, виникнення людини знаменує собою нову геологічну добу в історії Землі. Через людську діяльність біосфера, на думку В. І. Вернадського, геологічно швидко переходить у новий стан – ноосферу. Тобто в такий стан, в якому мають виявлятися розум і спрямована ним робота людини як нова, небувала на планеті геологічна сила.

Яким саме виявився вплив людини на природу, на біосферу протягом тривалої історії людства?

За поглядами дослідників можна говорити про три стадії історії взаємодії суспільства і природи.

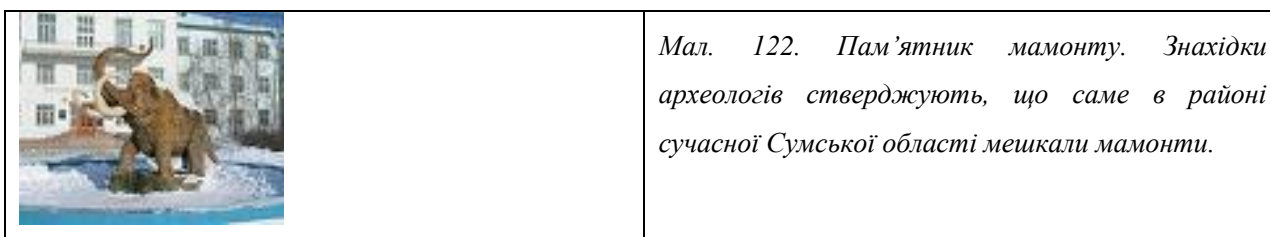
Перша стадія тривала приблизно 2–3 млн. років. Це період від появи на Землі перших людей примітивного виду *Homo habilis* до виникнення близько 40 тис. років тому сучасного людського виду *Homo sapiens* на початку пізньої палеолітичної доби (мал. 121). У цей час взаємодія людини з природою обмежувалась біологічним обміном речовин. У людині як істоті біосоціальній ще переважало біологічне. Нечисленні первісні стада людей були озброєні недосконалими кам'яними знаряддями. Первісні люди органічно вписувались у природні екосистеми як їх елементи. Своєю діяльністю люди ще не порушували рівноваги природних екосистем. На цій стадії слабкі антропогенні впливи не могли спричинити помітних змін у навколишньому середовищі.

Друга стадія тривала близько 40 тис. років – від початку пізнього палеоліту до Другої світової війни (середина XX ст.). На цій стадії людство вже відчутно впливало на навколишнє середовище. Відповідно до цивілізаційного прогресу антропогенний тиск на природу неухильно зростає. Людська діяльність спричинила вимирання багатьох видів тварин і рослин. Але на цій стадії природний кругообіг речовин та енергетичних потоків на планеті ще не був порушений унаслідок антропогенного впливу, хоча негативні дії людини вже почали викликати зворотну реакцію природи. В межах цієї стадії виокремлюють три етапи:

- 1) *примітивний*, коли людина впливала на природне середовище полюванням та рибальством;
- 2) *агрокультурний*, коли основними засобами антропогенного впливу на природу були скотарство та землеробство;
- 3) *машино-індустріальний*, коли основним фактором руйнування довкілля стало промислове виробництво.

Гідне подиву. На першому етапі взаємодії людини і природи – примітивному – природа вже зазнала великих втрат. Мисливство було провідною галуззю господарства, а мамонти, волохаті носороги, велетенські олені – основними продуктами харчування. У той час для полювання використовували загінний спосіб. Тобто стада оточували і заганяли на високі кручі. Тварини падали і масово гинули. Поступово це призвело до різкого скорочення чисельності мамонтів, а згодом – до їх повного вимирання. Знахідки кісток засвідчують величезні масштаби винищення цих гігантських тварин. У Сумській області України є пам'ятник мамонту (мал. 122).

Третя стадія взаємодії природи і людини почалася в середині XX ст. після закінчення Другої світової війни. Саме війна стимулювала стрибок у розвитку техніки. Відтоді людина більше, ніж раніше, виявляє себе як наймогутніша сила на планеті. Можна сказати, що людська діяльність за потужністю і масштабами перевищує найбільші стихійні явища. Втім, наслідки такої діяльності і для природи, і для людини є негативними. Внаслідок антропогенного тиску на природу руйнування біосфери загрожує стати необоротним. Процес може досягти такого ступеня, що природне середовище стане непридатним для подальшого існування людей.

Висновки. Отже, на жаль, людина виявила себе як руйнівна сила. Ідея В. І. Вернадського про ноосферу як етап розумного впливу людини на природу, про можливість злиття науки, суспільного

розвитку і державної політики, про світ без війн і екологічних проблем є важливим світоглядним орієнтиром у сьогоденному прагненні людства розв'язати екологічні проблеми.

Запитання і завдання

1. Поясніть дуалістичну самоорганізацію людини – біологічну та соціальну.
2. Перелічіть три стадії історії взаємодії суспільства і природи:
3. Дайте наукове визначення поняття «біосфера».
4. Підготуйте доповідь про вчення ноосфери, започатковане В. І. Вернадським.

Додаткові джерела інформації

Аверін М. Метод самоорганізації особистості та його соціально-педагогічні перспективи //

Кроки

до компетентності та інтеграції в суспільство: *Наук.-метод. зб.* – К.: Контекст, 2000. – 336 с.

Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере. – М.: Биосфера, 1967.

Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. – М.: 1989.

§ 28. Агро- та техногенні ландшафти, урбанізовані території

Якщо подивитися на Землю з Космосу, то можна побачити надзвичайну складну багатокольорову мозаїку з розмаїттям природних особливостей на кожній з її ділянок. Це природні територіальні комплекси, які потребують узагальнення, поєднання за розмірами, особливостями природних умов. Після вивчення цього розділу, ви удосконалити знання про природні комплекси та різноманітні ландшафти.

Сукупність природних компонентів задовольняє і фізіологічні, і виробничі потреби людини. Стосовно людства географічна оболонка виступає як географічне середовище. **Географічне середовище** – це середовище, яке створене матеріальним виробництвом і існує лише на його основі. Географічне середовище – частина географічної оболонки з якою суспільство перебуває у певний момент у безпосередній взаємодії. Істотна відмінність між географічним середовищем і географічною оболонкою в тому, що географічна оболонка – поняття безвідносне, вона існувала задовго до появи людини, а географічне середовище – поняття відносне, тобто немислиме без існування людського суспільства. Вплив географічного середовища на життя і розвиток суспільства називають географічним фактором.

Природним комплексом називають частину географічної оболонки, що виділяється єдністю походження і відносною однорідністю структури та її функціонуванням. Таким чином, сукупність компонентів природи земної поверхні утворює різні за розмірами природні комплекси.

У перекладі з німецької мови ландшафт – краєвид (*Land* – місцевість, земля, *Shaft* – вигляд, пейзаж), отже, в самій назві міститься визначення: **ландшафт** – це територіальний комплекс, який складається з взаємопов'язаних природних компонентів. Тому в ландшафтах і виявляється одна з географічних закономірностей – цілісність. Важливим також є рівень впливу господарської діяльності людини на ландшафти. Унаслідок використання різних видів природних ресурсів поступово утворились антропогенні (від грецької *antropos* – людина, *gen* – походження) ландшафти, тобто ті, що

виникли внаслідок людської діяльності або рукотворні.

За видом господарської діяльності, під впливом якої змінений природний ландшафт, серед антропогенних ландшафтів виокремлюють: агроландшафти, техногенні, урбанізовані тощо.

Агрогенез – найдавніша форма виробничої діяльності суспільства та її впливу на природу. Агрогенез почав активно розвиватися ще з VI тисячоліття до н. е. Спочатку його розвиток відбувався вшир за рахунок освоєння нових земель, виведення і використання продуктивніших видів рослин і порід тварин, а потім і вглиб за рахунок застосування інтенсивніших систем землеробства, механізації, іригації, хімізації, боротьби з шкідниками. Агрогенез спричинив зміни видового складу тварин і рослин внаслідок генетики та селекції, підвищення їх продуктивності. Внаслідок агрогенезу прискорюються певні природні процеси: площинний стік, ерозія, засолення, дефляція тощо.

Науково-технічна революція посилює значення техногенезу. **Техногенез** – це сукупність різних процесів, основними ланками якого є гірничодобувна промисловість, енергетика, металургія, машинобудівна промисловість, хімічна та ін. Нині техногенез досяг планетарного масштабу. Суспільство використовує величезну кількість матеріалів, металів, мінеральних добрив, пластмас, що виражається в сотнях мільйонах тонн. На великих площах формуються антропогенні природно-територіальні комплекси (ПТК), кар’єрно-відвальні типи ландшафтів та торфово-болотні пустища (мал. 123). Так, будови і комунікації зайняли 2 % площі суходолу, антропогенні пустища – 3 %.

Мал. 123. Торфово-болотні пустища

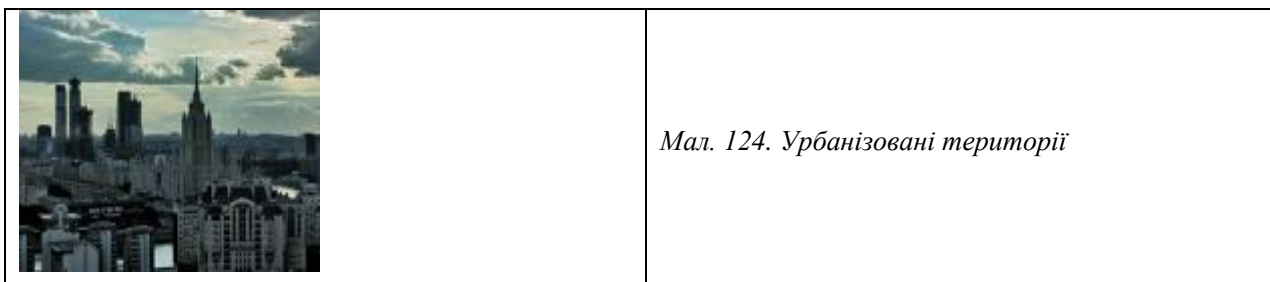
Внаслідок потужного техногенного впливу посилилася загроза «парникового ефекту». Так, сьогодні на Землі щороку спалюють приблизно 2 т млрд. вугілля. Як наслідок, в атмосферу викидаються мільярди тонн вуглекислого газу. Наземні рослини не встигають переробляти таку величезну його кількість, тому він швидко накопичується. За таких темпів спалювання органічного палива очікується, що в 2015 р. викиди вуглекислого газу сягнуть 15 млрд. тонн. У таких умовах виявиться «парниковий ефект», за якого атмосфера буде безперервно нагріватися.

Великий вплив на природне середовище мають процеси урбанізації.

Гідне подиву. Просторово-організаційною формою урбанізації є місто. Перші міста виникли у VI–IV тисячоліттях до н. е. Пізніше зростання міст посилювалося, і ця тенденція триває. Тепер уже утворилися цілі міські агломерації (Нью-Йорк, Бостон, Токійська та ін.). Проте за останні десятиліття в багатьох містах-мільонерах кількість жителів зменшилася. Міста займають 2 % території суходолу, а до 2020 р. ця цифра зросте до 15–17 %. Загальна площа всіх міст планети перевищує площу Франції. Місто знищує природні біоценози, зональні типи рослинності замінюються азональними. Змінюється літогенна основа, накопичується «культурний» шар, лихом міст стало сміття. Забруднення атмосфери міст призводить до втрати освітлення на 20 %. Міста споживають обсяг води, що набагато перевищує обсяг опадів над ними. Вони забирають поверхневі, ґрунтові та підземні води сусідніх регіонів. Забір підземних вод призводить до зниження рівня поверхні. Наприклад, осадка Мехіко з 1880 по 1965 р.

досягла 7,6 м. Отже, зростання густої сітки поселень розширює фронт впливу суспільства на природу (мал. 124).

Висновки. Всі ці знання необхідні вам у подальшому дорослому житті для того, щоб знати, як можна змінювати ландшафт, не порушуючи природної цілісності природного комплексу.

Запитання і завдання

1. Поясніть, для чого класифікують ландшафти.
2. Поясніть відмінності між ландшафтом і природно-територіальним комплексом.
3. З'ясуйте, які є види ландшафтів.
4. З'ясуйте, як впливає на ландшафти антропогенний чинник.
5. Чому потрібно вивчати властивості ландшафтів?

Додаткові джерела інформації

zapovidnyk@sena.kherson.ua

pecheneg@ic.kharkov.ua

§ 29. Стан ландшафтів і здоров'я людини. Техногенні аварії та їх наслідки

Навколишнє середовище (довкілля) – сукупність матеріальних сил і явищ середовища, його речовина і простір, діяльність людини, що контактує з неживими і живими істотами, сукупність абіотичних, біотичних і соціальних середовищ, які впливають на людину.

Комплексним показником стану людського суспільства є рівень здоров'я самих людей. За сучасними уявленнями, **здоров'я** – це природний стан організму, що перебуває в повній рівновазі з біосферою і характеризується відсутністю будь-яких патологічних змін. За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), «здоров'я – це стан повного фізичного, духовного та соціального добробуту, а не лише відсутність захворювання чи фізичних дефектів».

Стан здоров'я віддзеркалює динамічну рівновагу між природним середовищем і організмом. На здоров'я людини впливають спосіб життя, генетичні фактори та фактори навколишнього природного середовища. Сферою науково-практичних інтересів охорони здоров'я людини є також **адаптація** – пристосування організму на індивідуальному і популяційному рівнях до умов зовнішнього середовища, вироблене в процесі еволюційного розвитку. Людина піддається впливу природних, економічних, соціально-культурних, психологічних факторів, що позначаються на її здоров'ї.

Великий вплив справляють на здоров'я людини техногенні аварії і катастрофи.

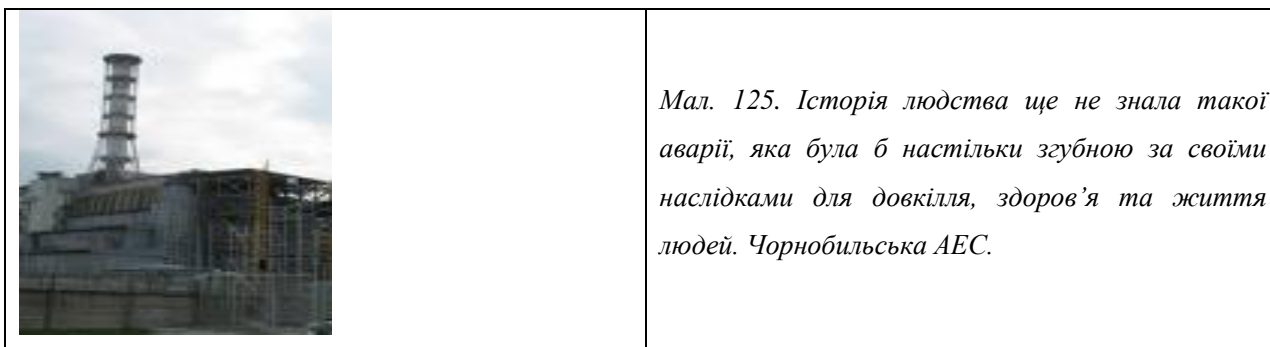
Катастрофа – це великомасштабна аварія, яка призводить до важких наслідків для людини, тваринного і рослинного світу, змінюючи умови середовища існування. Глобальні катастрофи охоплюють цілі континенти і їх розвиток ставить під загрозу існування всієї біосфери.

Одним з найяскравіших прикладів техногенної катастрофи є аварія, яка трапилась на хімічному підприємстві американської транснаціональної корпорації «Уніон кар байд» в індійському місті Бхопалі у 1984 р. Викид стався раптово, у нічний час. У результаті катастрофи в атмосферу потрапило декілька десятків тонн газоподібного компонента – метилізоціанату. Ця сполука – дуже сильна отрута, яка викликає ураження очей, органів дихання, мозку та інших життєво важливих органів людини. Загибло більше 2,5 тис. осіб, 500 тис. осіб отруїлися, з них у 70 тис. отруєння спричинили багаторічні захворювання. Збитки від цієї техногенної катастрофи оцінюються в 3 млрд. дол. США. Офіційне розслідування причин цієї катастрофи виявило значні прорахунки в проектуванні підприємства, недосконалість системи попередження витоків отруйних газів. Місцева влада та населення не були заздалегідь сповіщені про потенційну небезпеку для жителів, пов'язану з технологією виробництва отрутохімікатів.

Найнебезпечнішими за наслідками є аварії на АЕС з викидом в атмосферу радіоактивних речовин, внаслідок яких відбувається тривале радіоактивне забруднення місцевості на величезних площах. На підприємствах атомної енергетики сталися такі значні аварії:

- 1957 р. – аварія в Уїндскейлі (північ Великої Британії) на заводі з виробництва плутонію (зона радіоактивного забруднення становила 500 кв. км);
- 1957 р. – вибух сховища радіоактивних відходів біля Челябінська, СРСР (радіаційне забруднення переважно стронцієм-90 території, на якій мешкало 0,5 млн. осіб);
- 1961 р. – аварія на АЕС в Айдахо-Фолсі, США (вибух у реакторі);
- 1979 р. – аварія на АЕС «Тримайл-Айленд» у Гарисберзі, США (зараження великих територій короткоживучими радіонуклідами, що призвело до необхідності евакуювати населення з прилеглої зони).

Однак найбільшою за масштабами забруднення навколишнього середовища є аварія, яка сталася у 1986 р. на Чорнобильській АЕС (мал. 125). Внаслідок грубих порушень правил експлуатації та помилкових дій 1986 р. став для людства роком вступу в епоху ядерного лиха. Радіаційне забруднення величезних територій та водоймищ, міст та сіл, вплив радіонуклідів на мільйони людей, які тривалий час проживають на забруднених територіях, дає змогу назвати масштаби Чорнобильської катастрофи глобальними, а ситуацію надзвичайною.

За оцінками фахівців, відбулись викиди 50 мегакюрі небезпечних ізотопів і 50 мегакюрі хімічно інертних радіоактивних газів. Сумарне радіоактивне забруднення еквівалентне випаданню

радіоактивних речовин від вибуху декількох десятків таких атомних бомб, які були скинуті над Хіросімою. Були забруднені води, ґрунти, рослини, дороги на десятки й сотні кілометрів. Під радіоактивне ураження потрапили території України, Білорусі, Росії, де тепер проживає 5 млн. осіб.

Нині радіоактивний стан об'єкта ЧАЕС такий: доза опромінення становить 15–300 мР/год, а на окремих ділянках 1–5 Р/год. Проектний термін служби саркофага, який захищає четвертий реактор, – 30 років. Нині планується будівництво «Саркофага-2», який має вмістити «Саркофаг-1» і зробити його безпечним. 15 грудня 2000 р. відбулося закриття Чорнобильської АЕС.

Сьогодні ніхто практично не застрахований від впливу наслідків цієї аварії чи будь-якої іншої аварії на об'єктах атомної промисловості. Навіть віддаленість на сотні і тисячі кілометрів від АЕС не може бути гарантією безпеки.

Інформація для роздумів та аналізу. У результаті розриву тепломережі 120-тисячний Алчевськ взимку 2006 р. залишився без тепла. Близько місяця тривали роботи з ремонту внутрішніх тепломереж будинків і підключення їх до мережі теплопостачання.

Вибух газу, який стався в жовтні 2007 р. у Дніпропетровську в 10-поверховому будинку на вулиці Мандриківській, 127, є однією з наймасштабніших українських трагедій 2007 р. 23 особи загинули, ще 20 були поранені.

Висновки. З розвитком суспільства збільшуються потреби людей, а тому посилюється їхній вплив на природу. Зростає він, оскільки завдяки науці, застосуванню технічних винаходів людина стає чимраз могутнішою. Посилюється тиск на природне довкілля внаслідок збільшення чисельності землян. Для збереження та вивчення унікальних природних комплексів, окремих видів рідкісних рослин, ендеміків, реліктів, цікавих об'єктів неживої природи створюються різні природоохоронні об'єкти, розробляється природоохоронне законодавство.

Запитання і завдання

1. Поясніть, як зменшити вплив техногенного обміну речовин на стан природи.
2. З'ясуйте, як впливає природа на людину (атмосферний тиск, вологість, різкі перепади температурного режиму тощо). Чи є у вас знайомі метеозалежні?
3. Роз'ясніть наслідки впливу на довкілля техногенних аварій і катастроф.
4. Підготуйте доповідь про те як на вас та вашу родину вплинула аварія на Чорнобильській АЕС.

Додаткові джерела інформації

Данилишин Б. І., Дорогунцов С. І., Мищенко В. С. та ін. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – К.: РВПС України, 1999. – 716 с.

<http://www.studentam.net.ua>

ТЕРИТОРІЯ ПРАКТИЧНИХ ВИПРОБУВАНЬ

Розробіть проект «Екологічний будинок».

Проведіть постер «Ландшафт, який хочеться зберегти» (аналіз і захист малюнків).

Виконайте творчу роботу «Роль ландшафту в становленні духовності народу України».

Зіграйте в ділову гру «Оцінка стану ландшафтів (екологічна, санітарно-гігієнічна, естетична, рекреаційна)».

ТЕМА 4. ЛЮДИНА В ОРГАНІЗОВАНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

§ 30. Чисельність населення у світі

Уважно вивчивши цей параграф, ви дізнаєтесь про чисельність населення світу, процеси, пов'язані з відтворенням населення, різними типами такого відтворення, демографічні процеси.

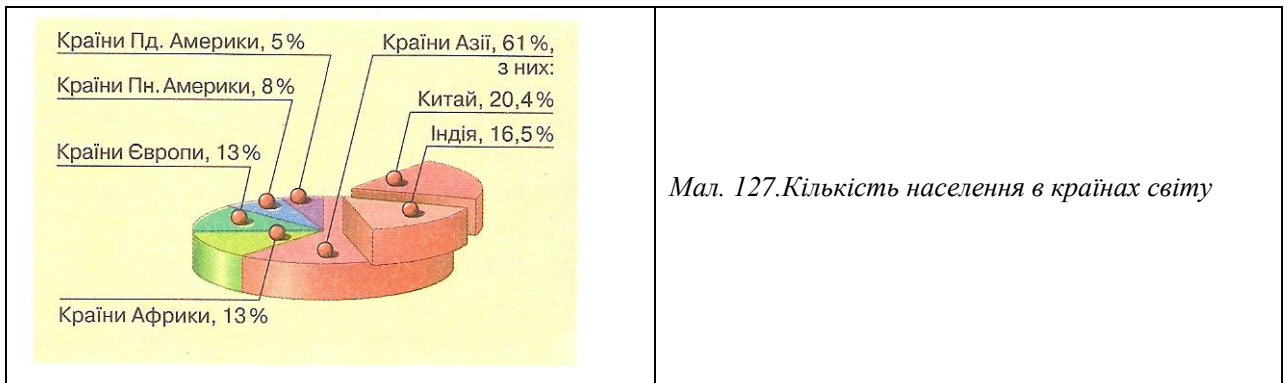
Загальна чисельність населення світу – 6 млрд. 794 млн. осіб (2009 р.). Сучасні політичні та соціально-економічні проблеми залежать від зростання чисельності та розміщення населення на Землі. Вивченню населення земної кулі приділяється велика увага. Цим питанням займаються державні органи та наукові установи країн світу. Прискорене зростання народонаселення в останнє десятиріччя перетворилося на одну зі світових проблем, з якою пов'язано забезпечення населення продуктами харчування, роботою, житлом, збереження та використання навколишнього середовища. (мал. 124)

Гідне подиву. У 2000 р. кількість населення Індії сягнула 1 млрд., якщо народжуваність залишиться на такому самому рівні, то через 50 років населення країни становитиме 1,5 млрд. осіб. Причому більшість людей у країні буде змушена голодувати. Лише 2/3 індійців у віці від 6 до 14 років навчаються в школі.

Нині кількість населення збільшується щороку приблизно на 80–90 млн. осіб (мал. 126). Але в різних регіонах світу цей процес відбувається неоднаково, що пояснюється різним рівнем відтворення населення (мал. 127).

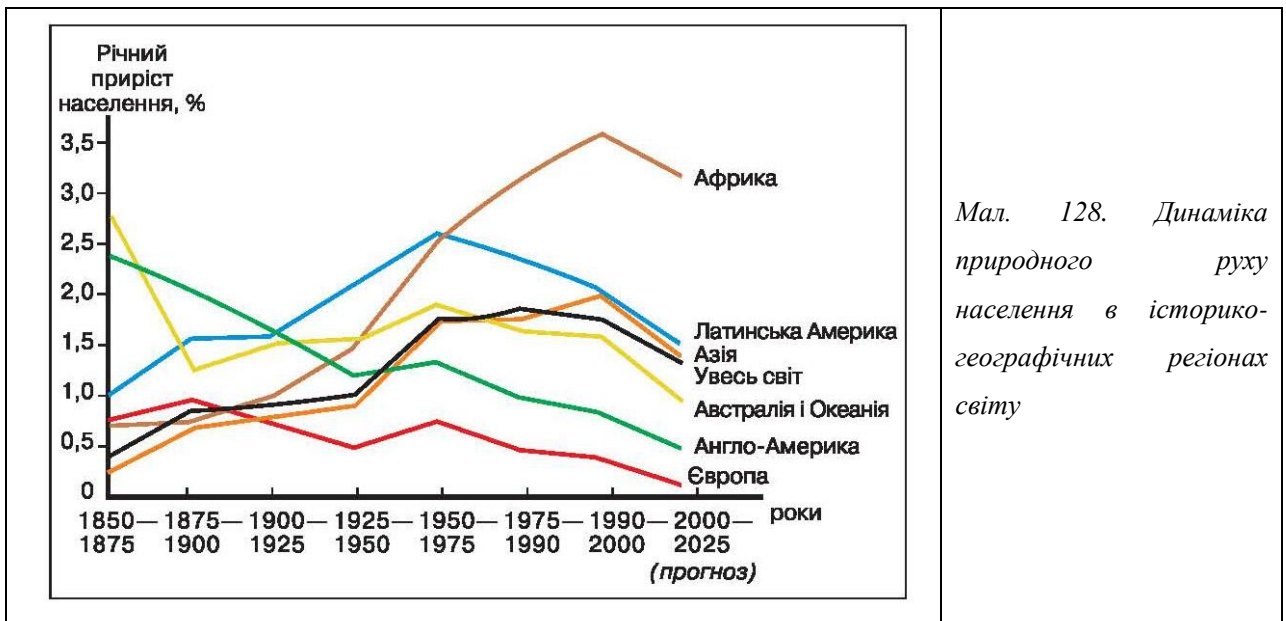

Мал. 126. Якщо такі прискорені темпи зростання населення зберігатимуться, то, за прогнозами спеціалістів, у 2030 р. кількість населення Землі збільшиться до 10 млрд. осіб.

Мал. 127. Кількість населення в країнах світу

Природний рух (відтворення) населення – процес збереження в часі та просторі конкретно-історичної міри певного населення. Співвідношення між народжуваністю і смертністю в різних регіонах світу і країнах неоднакові (мал. 128). На природний приріст населення впливають багато чинників: соціально-економічний, матеріальний, культурний, становище жінок у суспільстві, особливості статевої та вікової структури населення, традиції, звичаї, політика в державі щодо народонаселення тощо.

Мал. 128. Динаміка природного руху населення в історико-географічних регіонах світу

Розрізняють два типи відтворення населення.

Відтворення населення – це сукупність процесів народжуваності та смертності, які визначають природний приріст.

Перший тип відтворення поширюється на держави з розвинутою економікою – країни Європи, Північної Америки, Австралію і Нову Зеландію. Для цього типу характерні невисокі та низькі показники народжуваності та смертності й уповільнені темпи природного приросту населення, що зумовлено демографічними і соціально-економічними причинами. Показник смертності – дуже низький, а природний приріст становить 5—10 осіб на 1000 жителів. Частка людей похилого віку збільшується, а кількість народжених малюків зменшується. Є країни, в яких не забезпечується розширене відтворення населення. Вони мають «нульовий» або низький природний приріст (наприклад, Італія, Велика Британія, Польща). Є країни з від’ємним природним приростом, де смертність перевищує народжуваність (наприклад, Україна, Росія, Білорусь, Угорщина, Німеччина, Болгарія). Як наслідок, загальна кількість населення зменшується, а кількість людей похилого віку збільшується, відбувається процес «старіння»

нації. Демографи називають явище глибокого порушення відтворення населення, що загрожує самому його існуванню, депопуляцією, або демографічною кризою.

Демографія (в перекладі з грецької *demos* – народ, *grapho* – пишу) – це система наук, до складу яких входять демографічна статистика, демографічна політика, економічна демографія, які вивчають різні аспекти процесу відтворення народонаселення.

Другий тип відтворення населення характерний для більшості країн Африки, Азії, Південної Америки, що розвиваються, з низькими показниками економічного і соціального розвитку. Там дуже високим є рівень народжуваності (40–50 осіб на 1000 жителів) і відносно низьким – рівень смертності.

Високий рівень народжуваності в цих країнах зумовлений соціально-економічними причинами: ранніми шлюбами, недостатнім рівнем розвитку культури, неосвіченістю переважної частини населення, релігійними та іншими причинами. Найбільший природний приріст населення характерний для Малі, Чаду, Судану, Конго, Сирії, Оману, Пакистану. Народжуваність у цих країнах становить понад 30 осіб на 1000 жителів.

Демографічна політика – це система адміністративних, економічних, пропагандистських та інших заходів, за допомогою яких держава може впливати на зміну кількості населення

Останнім часом більшість держав зосереджує увагу на управлінні приростом населення, тобто проводить визначену урядом демографічну політику. Природно, що спрямованість демографічної політики в різних країнах залежить від характеру проблем у державі в цілому. У країнах з дуже високим показником приросту населення вона спрямована на його зменшення. Так, мета влади Китаю – найчисленнішої за населенням країни планети – різке зменшення приросту населення. Для цього вживають адміністративні, економічні та пропагандистські заходи щодо планування сім'ї. У результаті річний приріст населення знизився з 18 % (1988 р.) до 5-8 % (2009 р.), тобто став нижчим за середньосвітовий.

Демографічний вибух – це різке зростання кількості населення

Більшість країн Азії – Індія, Бангладеш, Індонезія, Шрі-Ланка, Пакистан та ін. пішли шляхом Китаю. Але зусилля державних органів цих країн щодо вимушеного зменшення рівня народжуваності та планування сім'ї значних результатів поки що не дали.

Демографічна політика більшості європейських та північноамериканських держав спрямована на заохочування тих, хто бажає мати дітей. Для цього створюється система державної підтримки багатодітних сімей.

Країни Азії, що розвиваються, впливають на кількість і відтворення населення у світі та визначають демографічну політику планети. Для стабілізації чисельності населення необхідно цілеспрямовано проводити демографічну політику. Це сприятиме підвищенню життєвого, культурного рівнів, розвитку науково-технічного прогресу, стабілізації соціально-економічних відносин між країнами.

Висновки. Кількість людей на планеті – рухома в часі категорія, на неї впливають різні природні та соціальні чинники: демографічні, політичні, культурні, психологічні, військові, юридичні, етнічні, релігійні.

Запитання і завдання

1. За новітніми даними з'ясуйте, яка нині кількість населення світу.
2. Поясніть, хто відстежує кількість населення і як це здійснюється.
3. Розкрийте, наукове поняття «демографія».
4. Підготуйте доповідь про те яким чином здійснюється демографічна політика в Україні.

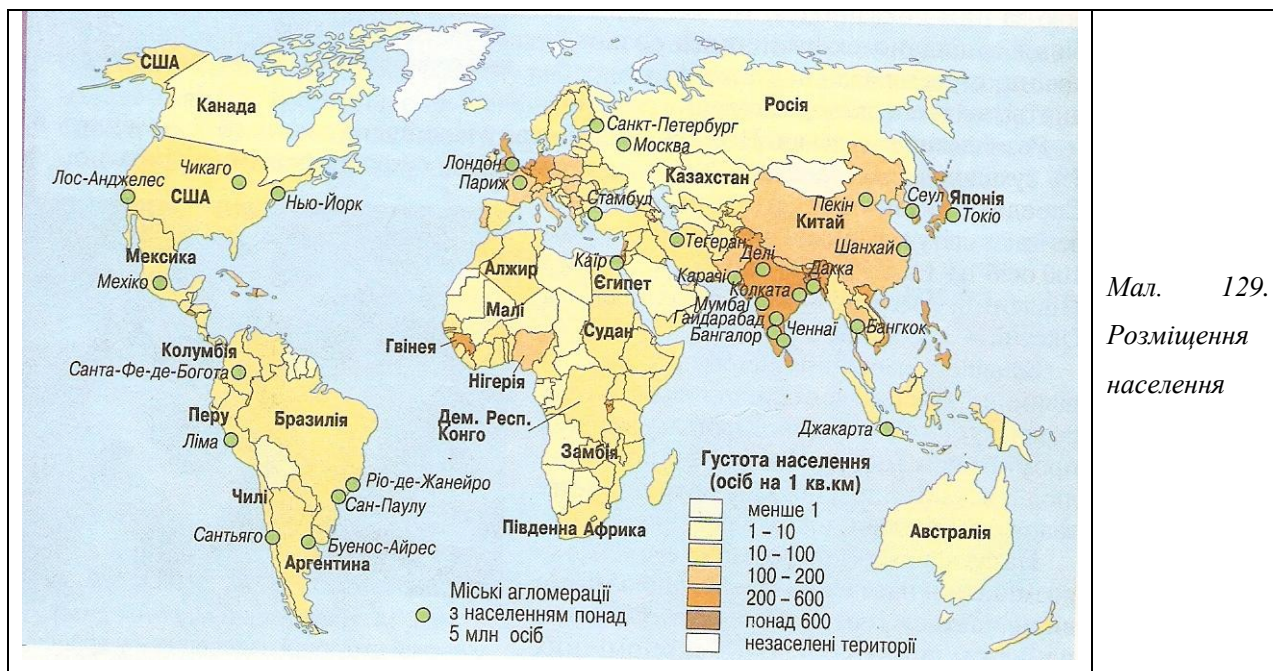
Додаткові джерела інформації

www.isgeo.kiev.ua

§ 31. Розміщення населення

Населення країн світу розміщене досить нерівномірно. Це зумовлено різними причинами: впливом природного фактора: пустелі, тундра, високогір'я, території, вкриті льодом, та тропічні ліси не сприяють розселенню людей; історичними особливостями заселення земного суходолу; відмінностями в сучасній демографічній ситуації – особливості приросту населення на континентах; впливом соціально-економічних умов життя людей, їх господарською діяльністю, рівнем розвитку виробництва.

7 % суходолу Землі заселено 70 % населення, а 15 % суходолу зовсім не заселено. Середні показники густоти населення в регіонах світу відмінні: в Європі – близько 100 осіб на 1 кв. км, в Азії – 15, у Північній і Південній Америці – 21, а в Австралії та Океанії – 3 особи на 1 кв. км (мал. 129).

Найгустіше заселені території давнього зрошувального землеробства: острів Ява, долина Нілу, Індо-Ганзька низовина, Велика Китайська рівнина, дельти річок півострова Індокитай, Японські острови, де густота населення місцями перевищує 300 осіб на 1 кв. км. Густо заселені також оазиси аридної зони, старі промислові райони Європи, схід Північної Америки (понад 200 осіб на 1 кв. км) та узбережжя Південної Америки, Африки, Австралії, що пов'язано з історією їх освоєння.

Середня густина населення збільшується пропорційно зростанню його кількості на Землі, частково віддзеркалюючи ступінь освоєності певного типу природного середовища, задіяності його в господарській діяльності.

Інформація для порівняння. Середня густина населення на Землі в 1975 р. становила 29 осіб на 1 кв. км, у 1987 р. – 38, у 1994 р. – 40 осіб на 1 кв. км. Густина населення в різних частинах світу неоднакова – від трьох осіб на 1 кв. км в Австралії до 130 осіб на 1 кв. км в Азії. Найгустіше заселена Євразія – 105 осіб на 1 кв. км. Найбільша густина населення в Бангладеш (1200 осіб на 1 кв. км). Утрічі меншу, ніж в Євразії середню густоту населення мають Латинська Америка та Африка – 43 особи на 1 кв. км. У Латинській Америці найгустіше заселені острівні центральноамериканські держави.

Гідне подиву. Більшість населення Землі проживає на рівнинах, у місцях, де є сприятливі умови для розвитку сільського господарства, у великих промислових містах. Є так звана зона виноробства, яка розташована між 35-ю та 53-ю паралеллю і притягує до себе людей, оскільки в ній сконцентровані комфортні умови життя, так звана «смуга мільонерів». Половина людства заселяє 200-кілометрову зону вздовж узбережжя морів та океанів (мал. 130).

Мал. 130. Комфортні умови життя – середземноморський тип клімату. Європейська Рів'єра.

За місцем проживання населення світу поділяється на міське та сільське. Але єдиного для всіх країн критерію належності того чи іншого поселення до міського немає, що значно ускладнює порівняльний аналіз. Критерії міста закріплюються законодавчо в кожній країні, коливаючись від 2 тис. осіб в Ісландії до 50 тис. осіб в Японії. Нині у світі міське населення становить трохи менше половини, але його кількість невідмінно зростає. Найбільша частка міського населення в Австралії (85 %), країнах Західної Європи, Північної Америки (близько 75 %), Латинської Америки (понад 60 %). Міське населення зростає з багатьох причин, серед яких головними є вплив людей з сільської місцевості в міста, перетворення частини сільських поселень на міські та ін.

До найважливіших соціально-економічних процесів сучасності належить урбанізація.

Урбанізація – це світовий історичний процес підвищення ролі міст у житті суспільства, поступове перетворення його на міське за характером праці, способом життя, культурою, що пов'язано з розвитком цивілізації, перебігом науково-технічного прогресу. Головна ознака урбанізації – зростання міст, збільшення їх впливу на розселення та відповідне ускладнення функцій (мал. 131). Основні риси сучасної урбанізації: 1) значний темп зростання міського населення, особливо у країнах, що розвиваються; 2) концентрація господарства і населення переважно у великих містах, серед яких виділяються міста-мільйонери; 3) територіальне розширення міст, що зумовлює утворення міських агломерацій (мал. 132).

	<p><i>Мал. 131. Картосхема. Зростання міст і їх перетворення в агломерації</i></p>		<p><i>Мал. 132. Виникнення агломерації та мегалополісів</i></p>
---	--	--	---

За структурою зайнятості населення, джерелами його існування, характером зв'язків можна визначити функціональну структуру міста, що залежить від його величини, адміністративного статусу, геополітичного положення, історії розвитку та формування.

До найбільш урбанізованих країн, де міське населення становить понад 4/5 жителів, належать Велика Британія, Німеччина, Швеція, Ісландія, Австралія, Уругвай, Кувейт, Ізраїль, Японія. Водночас уповільнилися темпи зростання великих міст у розвинутих країнах, спостерігається навіть деякий відплив населення з міст у приміську зону, де кращі екологічна ситуація та умови життя.

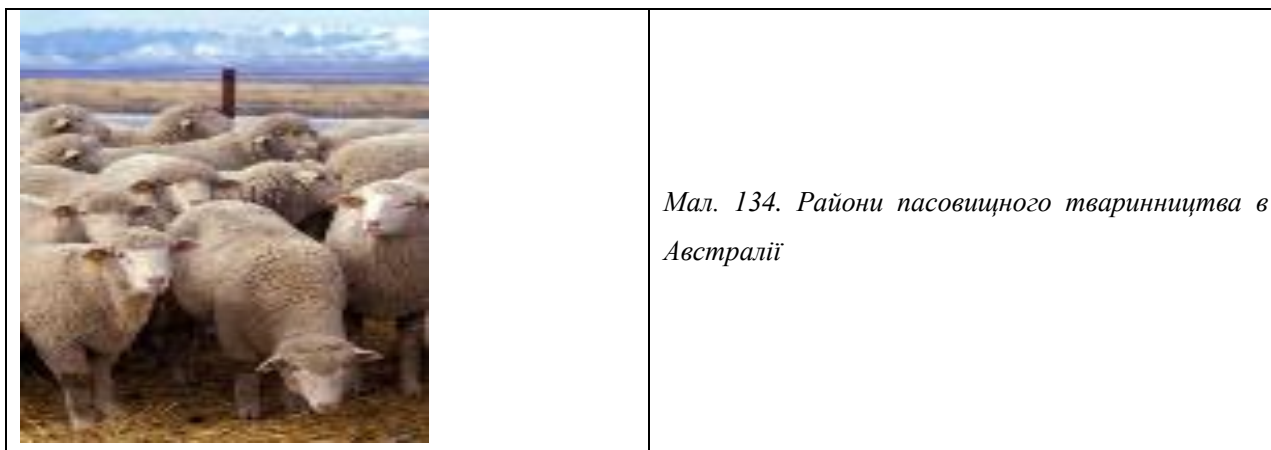
Міста відіграють провідну роль в економічному, політичному та культурному житті. Вони є центрами культурно-побутових, інформаційно-управлінських, рекреаційних та інших зв'язків. У результаті формується така сучасна групова форма міського розселення, як агломерація. **Міська агломерація** – це система поселень, розміщених на певній території і об'єднаних політичними, трудовими, культурно-побутовими, виробничими, організаційно-господарськими, адміністративно-управлінськими та іншими зв'язками. Агломерації формуються навколо одного чи кількох центрів. Найбільші у світі агломерації сформувалися навколо Токіо, Нью-Йорка, Мехіко, Сан-Паулу, Лондона, Парижа (мал. 133), Лос-Анджелеса, Буенос-Айреса, Осака – Кобе – Кіото, Ріо-де-Жанейро. У США налічується більш як 150 агломерацій, в яких проживає 70 % населення країни, у Великій Британії – 8 агломерацій з населенням понад 2 млн осіб кожна. Швидкими темпами формуються урбанізовані території в Китаї, Індії, Бразилії, інших країнах, що розвиваються.

	<p><i>Мал. 133. Міська Паризька агломерація</i></p>
---	---

Злиття зон суцільної урбанізації утворюють **мегалополіси** (від власної назви великого міста в Греції) – величезне скупчення агломерацій і міст, що зливаються одне з одним, наприклад, мегалополіс Бос-Ваш на північному сході США об'єднує агломерації Бостона, Нью-Йорка, Філадельфії, Вашингтона та інших міст, концентруючи близько 50 млн. осіб. Мегалополіс Токайдо об'єднує агломерації Токіо, Йокогами, Осаки – Кобе – Кіото.

Незважаючи на швидке зростання міст, половина населення світу нині проживає в сільській місцевості. Сільське населення переважає в таких країнах, як Бангладеш (понад 70 %), Індія, Пакистан, Індонезія, Китай. У більшості країн Африки воно становить близько 80 % усього населення.

Сільське населення більше зв'язане з природними умовами, тому його розселення наочніше відображає характер природокористування. Форми розселення в районах землеробства відрізняються від форм розселення в районах пасовищного тваринництва (мал. 134).

Розрізняють дві основні форми сільського розселення: групову різних видів і розкидану (дисперсну). Групові форми розселення переважають в Україні, Росії, зарубіжній Європі, Японії, Китаї, в більшості країн, що розвиваються. Розкидана форма розселення (фермерський тип) переважає в таких розвинутих країнах, як США, Канада, Австралія.

У розвинутих країнах значна кількість людей працює у місті, а живе у приміській зоні, де вони оселяються з екологічних та соціально-економічних причин. Водночас у країнах з низьким рівнем економічного розвитку частина міських жителів займається сільським господарством. Таким чином, форми розселення населення постійно ускладнюються, віддзеркалюючи відповідні зміни у розвитку цивілізації від античного «поліса» (міста-держави) до сучасного мегалополіса.

Гідне подиву. У різних країнах світу містом називають різні за кількістю мешканців населені пункти. У Швеції, Данії, Фінляндії містом називають поселення, в якому налічується понад 200 осіб, у Австралії і Канаді – 1000, у Франції і ФРН – 2000, у США, Індії, Австрії, Ірані – 5000, у Швейцарії – 10 000, в Україні – 12 000, в Японії – 30 000, у Південній Кореї – 40 000 осіб.

Для багатьох країн, що розвиваються, характерна так звана несправжня урбанізація (псевдоурбанізація), коли розширення міст відбувається за рахунок селян, які збільшують кількість населення у великих містах, утворюючи нетрі на їх окраїнах (табл. 4).

Таблиця 4.

Частка сільського і міського населення в окремих країнах світу, %

Країна	Частка населення %	
	міського	сільського
Сінгапур	99,9	0,1
Люксембург	91	9
Велика Британія	89	11
Аргентина	86	14
Австралія	85	15
Японія	78	22
Канада	77	21
США	75	25
Франція	73	27
Україна	68	32
Туреччина	61	39
Китай	26	74

Індія	21	79
-------	----	----

Висновки. У сучасних умовах роль контрастів, викликаних природними умовами, знижується у зв'язку з індустріалізацією, впровадженням науково-технічного прогресу, щоразу більший вплив на розміщення населення справляють соціально-економічні фактори. Одним з найважливіших соціально-економічних процесів, що відбуваються в країнах світу, є урбанізація – процес зосередження населення в містах і підвищення ролі міст в економічному житті.

Запитання і завдання

1. За картою атласу визначте найбільш та найменш густозаселені країни, з'ясуйте основний чинник густоти населення.
2. Дайте наукове визначення поняття «урбанізація».
3. Розкрийте основні риси сучасної урбанізації.
4. З'ясуйте, в яких країнах розміщені найбільші агломерації та мегаполіси світу.
5. Чому явище псевдоурбанізації характерне для країн Латинської Америки?

Додаткові джерела інформації:

Заставний Ф. Д. Географія України. – Л.: Світ, 1990. – С. 254.

www.ukrcensus.gov.ua

§ 32. Механічний рух населення

Широке розуміння предмета демографії передбачає вивчення міграції населення у різних генераціях, соціальних групах і на різних територіях. Становлячи сукупність усіх видів переміщень у просторі, міграції зумовлюють зміни географічного розміщення населення, його густоти та заселеності територій, їх супроводжують збільшення або скорочення чисельності населення, зміни його статеві-вікового, сімейного, шлюбного та етнічного складу, соціальної структури територіальних спільнот у місцях як виходу, так і вселення мігрантів.

Загальна кількість індивідів, що проживають у країні, яка є для них не рідною, становить 175 млн. осіб. На сьогодні мігрантами є 3 % населення земної кулі.

Механічний рух населення в просторі називається **міграцією**. Люди переміщуються з одного місця поселення в інше в межах конкретної території (сільський район, область) або між територіями всередині країни (області, штати), так звані внутрішні міграції, або між державами – зовнішня міграція. Виїзд до іншої країни на постійне місце проживання називається **еміграцією**, а в'їзд до країни – **імміграцією**. Що ж примушує людей рухатись в просторі? Найбільш поширеними мотивами міграцій є економічні (мал. 135), соціально-побутові, політичні, релігійні, воєнні чинники, а також стихійні лиха.

Мал. 135. Рух населення – вранці на роботу – ввечері додому.

Сезонні міграції населення – це тимчасові міграції, яким властиве тимчасове (сезонне) територіальне переміщення мігрантів. Відповідно сезонні міграції можуть бути внутрішньодержавними і міждержавними. Залежно від причин, що їх зумовлюють, відокремлюють економічну сезонну міграцію (необхідність забезпечити робочою силою певні галузі господарства на період сезонного збільшення робіт) і соціально-культурну сезонну міграцію (поїздки на навчання, лікування, відпочинок, туризм).

Інформація для прикладу. Для України типовими сезонними міграціями є поїздки населення західних та північних областей на збір зернових, баштанних та інших культур в області українського Степу (Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську) та Крим. На сезонні заробітки в Донбас, Придніпров'я, на південь України виїжджають будівельні бригади з Карпат, Передкарпаття, деяких подільських областей. Названі сезонні міграції зумовлені економічними причинами, але є й викликані соціально-культурними мотивами. Так, чимало жителів різних регіонів України виїжджає на відпочинок, лікування, на курорти, в санаторії, пансіонати на Південний берег Криму, в Одесу, в Карпати, Закарпаття, Передкарпаття, інші місця нашої держави. Чимало молоді їде з різних регіонів у великі міста України здобувати освіту.

Існують маятникові міграції. **Маятникова міграція** – це регулярне переміщення населення з одного населеного пункту в інший на роботу або навчання без зміни місця проживання. Маятникові міграції зумовлюються невідповідністю між розміщенням виробництва і розселенням населення. Головний напрям цих міграцій – із села в місто, із малого міста у велике (мал. 136).

Мал. 136 Найбільші маятникові міграції спостерігаються в приміських зонах середніх і малих міст, у сільській місцевості урбанізованих територій.

Протягом 2000–2010 рр. більш розвинуті регіони світу, приймали щорічно приблизно 2,8 млн. мігрантів з менш розвинених країн, або 11,6 млн. мігрантів за весь період. Найбільше іммігрантів у 2009 р. прийняла Північна Америка (1,4 млн.), майже у два рази менше – ЄС (0,9 млн.), Океанія, включно з Австралією і Новою Зеландією – 90 тис. Рівень чистої міграції Океанії становив майже 3 іммігранти на 1000 корінних жителів, в Європі – 1 мігрант на 1000 жителів. Найвищий рівень еміграції спостерігався в Латинській Америці та Карибських країнах, де втрати населення дорівнювали 1 емігранту на 1000 корінних жителів. Для Африки та Азії чиста еміграція становила, відповідно, 0,6 і 0,4 осіб на 1000 корінних мешканців.

На початок XXI ст. одна з 35 осіб у світі є мігрантом, і якби всі мігранти жили в одній країні, це була б п'ята за чисельністю населення країна світу.

У зв'язку з економічними причинами основні потоки мігрантів, як правило, спрямовані з країн з низькими приватними доходами в країни з високими. Оскільки немає достовірної статистики міжнародного переселення і широкого розмаху нелегальної міграції, визначити точно кількісну ієрархічність спрямувань міграції дуже важко.

Труднощі переїзду та адаптації до нових умов життя негативно впливають на здоров'я мігрантів, частоту й характер їх захворюваності, знижуючи тривалість життя та спричинюючи у низці випадків підвищену й передчасну смертність цього контингенту. Як правило, міграції сполучені з тимчасовим, а іноді й тривалим розривом сімейних зв'язків, відстроченими шлюбами та народженням дітей. Отже, міграції є складником демографічної ситуації, впливають на характер демографічного розвитку, взаємопов'язані з процесами відтворення населення, вносять істотні зміни в його структури.

Гідне подиву. Серед довгожителів, яким було понад 90 років, демографи виявили цікавий факт: вони ніколи не від'їздили за межі свого населеного пункту.

Ще один вид міграції – **заміщення** – термін, який позначає кількість іммігрантів, потрібну країні для того, щоб запобігти зменшенню населення або його старінню внаслідок низької народжуваності та смертності. Це питання висвітлено у звіті ООН з міграції заміщення, в якому розглянуто вісім країн з низькою народжуваністю (Франція, Німеччина, Італія, Японія, Республіка Корея, Росія, Велика Британія і США), а також два регіони – Європу та ЄС. У звіті аналізувалось кілька альтернативних сценаріїв і рівнів імміграції, необхідних для запобігання зменшенню та старінню населення. Отже, протягом першої половини ХХІ ст. маса населення розвинутих країн прогнозовано стане меншою і старшою, якщо не відбуватиметься міграції. Водночас лише невеликий рівень міграції міг би компенсувати від'ємний приріст населення.

За способом реалізації міграції класифікують як організовані та неорганізовані. Перші здійснюються за допомоги й за участю державних та громадських органів, другі – силами й коштом самих мігрантів без матеріальної та організаційної підтримки з боку будь-яких установ. Неорганізовані міграції називають іноді індивідуальними.

Для кожної окремої людини міграція становить одиничну подію. Але як масовий процес міграції населення складені з потоків, що належать до певного часу й території. Під міграційними потоками у демографії розуміють сукупності одиничних міграційних переміщень, об'єднаних спільністю напрямку, який визначається районами вибуття або прибуття мігрантів упродовж певного календарного проміжку часу. Однією з істотних закономірностей міграційних процесів є наявність зустрічних потоків між місцями прибуття та вибуття мігрантів, їх називають прямими та зворотними потоками.

Мал. 137. Надія на кращу долю завжди спокутувала людей на переїзд.

Територіальні переміщення населення відбуваються в певному соціальному просторі, кожна точку якого характеризує певний набір життєвих благ, можливостей працевлаштування, отримання або придбання житла, здобуття освіти, змістовного дозвілля, спілкування, відпочинку, віровподобань, різні екологічні параметри, рівень політичної стабільності та особистої безпеки. Економічні міграційні мотиви пов'язані з прагненням індивіда зміцнити свій економічний статус та поліпшити матеріальний добробут сім'ї. Соціальні міграційні мотиви поєднані з бажанням потенційного мігранта підвищити соціальний статус, суспільний авторитет та престиж (мал. 137).

Висновки. Переміщення населення у просторі можливостей, або стимулів, є самоорганізованим процесом суспільної поведінки індивідів, скеровуваним системою вподобань. Просторова самоорганізація населення відображається у вибіркового ставленні жителів до території їхнього проживання. За останні кілька років широкий спектр видів діяльності, пов'язаної з міжнародною міграцією та розвитком, проводять відповідні установи, агентства, фонди і програми системи ООН, як і інші організації, які працюють на міжнародному рівні. Уроки, засвоєні в процесі еволюції поглядів на політику стосовно міграції, а також поради щодо створення правових актів з питань міграції і їх призначення, допомогли почати керувати наслідками міжнародної міграції та її впливом на розвиток країн. Це допомогло в міру можливостей зрозуміти, як саме можна максимізувати вигоду від міжнародної міграції.

Запитання та завдання

1. Поясніть відмінність між рухом населення в часі та просторі.
2. Обґрунтуйте залежність міграцій від соціально-економічних чинників.
3. Приклад міграції описав Василь Стефаник в своїй новелі «Кам'яний хрест». Поясніть головний мотив від'їзду до Канади селянина Івана?
4. З'ясуйте, які є типи міграцій населення?
5. Аргументуйте таке явище міграції як «маятникова».

Додаткові джерела інформації

Доценко А. І. Регіональне розселення: проблеми і перспективи. – К.: Наук. думка, 2001.

Економічна активність населення України у 2001 році: Стат. зб. / Державний комітет статистики

України; відп. за вип. Н. В. Григорович. – К.: 2002

Прибиткова І. М. Основи демографії. – К.: 1997. – С. 231–247.

Розміщення продуктивних сил: підручник / В. В. Ковалевський, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенов

та ін.; за ред. В. В. Ковалевського. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2001.

<http://www.unpopulation.org>

§ 33. Статеві-вікова структура населення і сімейно-шлюбні стосунки

Структура населення відображає співвідношення різних угруповань людства. Наприклад, співвідношення чоловіків і жінок (статева структура), дітей, дорослих і осіб похилого віку (вікова структура), службовців, робітників, науковців, безробітних (структура зайнятості).

У світовій статевій структурі жінок на 34 млн. менше, ніж чоловіків. Це пояснюється двома основними причинами: по-перше, за генетичними законами, на 100 народжених дівчат припадає до 105 народжених хлопчиків; по-друге, у більшості азіатських, центральноамериканських та північноафриканських країн соціально-економічне становище жінок перебуває на вкрай низькому рівні. У розвинутих і постсоціалістичних країнах Європи жінок більше, ніж чоловіків (52 % на 48 %). Головна причина – рівноправне становище жінки в суспільстві й приблизно на 5–8 років більша тривалість життя. Взагалі світове переважання чоловічої статі над жіночою досягається завдяки двом країнам – КНР та Індії.

У віковій структурі населення поділяється на три вікові групи: з народження до 14 років, 15–59 років, понад 60 років. Вікова структура залежить від демографічних процесів конкретної території та від рівня соціально-економічного розвитку. Найменше дітей – у Німеччині і Люксембурзі (17 %), найбільше – у Ботсвані та Кенії (по 50 %); найменше осіб похилого віку – у Малі (3 %), найбільше – у Швеції (22 %), Франції, Великій Британії (15–20 %).

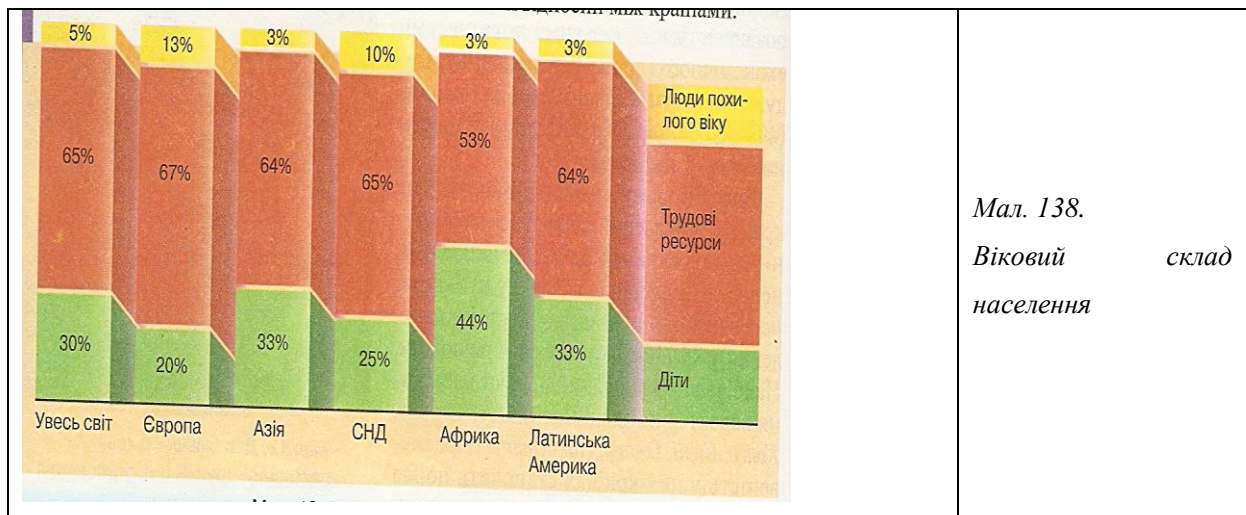
Середня тривалість життя у світі становить 65 років (у розвинутих країнах – 75, найменш розвинутих – 52 роки); мінімальна – 40 років (Сьєрра-Леоне), максимальна – 80 років (Японія). У середньому жінки живуть 67 років, чоловіки – 63 роки. Ці данні можна побачити в таблиці 5.

Таблиця 5.

Вікова структура населення світу у %

Регіон	Діти (0–14 років)	Дорослі (15–59 років)	Особі похилого віку (понад 60 років)
Світ у цілому	32	62	6
Європа	20	66	14
Азія	32	63	5
Африка	44	53	3
Північна Америка	26	60	14
Латинська Америка	34	61	5
Австралія	31	59	10

Кожному типу відтворення населення відповідає тип вікового складу. Вікову структуру населення країн визначають поділом населення за віковими групами. Вік є головним критерієм для визначення економічно активного населення країни, що є складовою трудових ресурсів. Про ступінь задіяності в суспільному виробництві свідчить показник кількості економічно активного населення. Загальна чисельність економічно активного населення світу становить понад 2 млрд. осіб (в Україні – майже 30 млн. осіб). Деякі країни і регіони дуже різняться між собою за цим показником. Це залежить від рівня соціально-економічного розвитку країни, ступеня задіяності жінок у виробництві, вікового складу населення (мал. 138).

Мал. 138.
Віковий склад населення

Гідне подиву. Вік, у якому беруть шлюб, традиційно залежить від релігійних уподобань. Так, індуїзм заохочує ранні та обов'язкові шлюби. Раніше дівчата-підлітки до 14 років були вже всі одруженими, і нині вік наречених в Індії – наймолодший у світі. У деяких католицьких державах, зокрема Іспанії, країнах Латинської Америки, чоловікам також офіційно дозволяють одружуватися з 14, а жінкам – з 12 років. В Україні закон дозволяє одружуватися з 16 років.

Поняття «сім'я» вживається у соціологічному і правовому значеннях. Такий поділ зумовлений тим, що сімейні відносини регулюються не лише юридичною наукою, а й соціологією, етикою, психологією, в тому числі і географією.

Сім'я в соціологічному значенні – це основана на шлюбі чи кровному спорідненні невелика група людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою. Хоча сім'я має специфічні біологічні функції відтворення людського роду, вона водночас є формою соціальної спільності людей, характер якої визначається економічним базисом суспільства і змінюється з історичним розвитком людства.

Стосовно визначення **сім'ї в юридичному значенні**, то у новому Сімейному кодексі (СК) України його немає, у статті 3 лише зазначено, що сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Там само дано також визначення складу сім'ї, до якої належать особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Сім'я через свої складові, наділення моральними та духовними ознаками є складним соціальним явищем. Багатогранність її виявляється у різному суб'єктному складі кожної сім'ї, у наявності в її членів персоніфікованих з огляду на їхнє становище в сім'ї прав та обов'язків. Складність цього явища виявляється також у тому, що суб'єктом сімейних правовідносин постає не сама сім'я як колективне утворення, а кожен член сім'ї окремо.

В юридичній науці спорідненість розглядають як родинні зв'язки між людьми, що ґрунтуються на походженні однієї особи від іншої чи кількох осіб від спільного пращура. До осіб, що походять одна від одної, належать пращури та їхні нащадки чоловічої і жіночої статі (наприклад, прадід, дід, мати, дочка, онук, правнук та ін.).

Поняття шлюбу. Відповідно до стаття 21 СК України, шлюб – це сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану (РАЦС). Таке визначення не розкриває повною мірою зміст цього поняття, але подає його лише в тих межах, в яких

відносини шлюбу підлягають регламентації сімейно-правовими нормами. В юридичній літературі трапляються визначення, які вміщують основні ознаки шлюбу, наприклад: такий, що укладається в установленому порядку з дотриманням вимог закону, добровільний і рівноправний союз вільних жінки і чоловіка, спрямований на створення сім'ї, що породжує у них взаємні права та обов'язки. В кожній країні є власне законодавство стосовно шлюбності.

Основними ознаками шлюбу є: добровільність, тобто наявність добровільної згоди обох з подружжя; досягнення шлюбного віку жінкою і чоловіком, що вступають у шлюб; реєстрація шлюбу у встановленому законом порядку органом, визначеним Сімейним кодексом; спрямованість на утворення особистого сімейного союзу чоловіка і жінки.

Інша справа – шлюбний договір, яким особи, що вступають у шлюб, чи подружжя у період шлюбу врегульовують відповідні майнові відносини на час шлюбу. У такому разі шлюбному договору притаманні майже всі ознаки цивільно-правового договору.

Гідне подиву. Новий Сімейний кодекс України, як і попередній Кодекс про шлюб та сім'ю України, не визнає шлюб, не зареєстрований в органах РАЦСу, а також церковний шлюб. Однак у статті 21 СК зазначено, що релігійний обряд шлюбу є підставою для виникнення у жінки і чоловіка прав та обов'язків подружжя у тому разі, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення державних органів РАЦС. Стосовно шлюбу, не зареєстрованого в органах РАЦСу, то новий СК визнає можливість поширення на майно, набуте особами, що не перебувають у зареєстрованому шлюбі, за час спільного проживання, режиму права спільної сумісної власності у разі, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

Договірна концепція шлюбу є найпоширенішою. Вона ґрунтується на вимогах, що ставляться законом до порядку укладення будь-яких договорів (Англія, США, Японія, Франція). Шлюб-партнерство, змістом її є чіткий поділ функцій між подружжям. Розуміння шлюбу як союзу двох незалежних і рівноправних партнерів (Східна Європа, зокрема і Україна) передбачає закріплення у законодавстві відносної свободи кожного з них у вирішенні питань про продовження чи припинення спільного життя.

Дещо іншим є розуміння шлюбу як союзу чоловіка і жінки в мусульманських державах. У них союз тлумачиться нормами шаріату як освячений Богом. Підставою його реєстрації є попередня домовленість (договір) між родичами майбутніх наречених.

Досягнення шлюбного віку особами, які бажають побратися, передбачене правовими джерелами всіх держав. У більшості з них вік шлюбного повноліття нижчий від віку загального повноліття; шлюбний вік для жінок здебільшого нижчий, ніж для чоловіків. У різних державах цей вік неоднаковий. Приміром, у Франції шлюбний вік для чоловіків становить 18 років, а для жінок – 15 років. В Україні – відповідно, 18 і 17 років. У Великій Британії для обох із подружжя – 16 років. В Австралії – 18 років для чоловіків і 16 для жінок. У різних провінціях Канади шлюбний вік коливається від 16 до 19 років. Відповідно до індуського Закону про шлюб 1955 р., шлюбний вік для чоловіків становить 21 рік, а для жінок – 18 років. Найнижчим шлюбний вік є в державах Латинської Америки. Наприклад, у Перу для чоловіків і жінок він становить, відповідно, 16 і 14 років, у Колумбії та Еквадорі – 14 і 12 років.

Гідне подиву. В окремих державах реєстрації шлюбу передують договори про майбутній шлюб (заручини). Здебільшого це своєрідний ритуал, що може супроводжуватися, наприклад, обрядом обміну подарунками (Японія). Присутність обох сторін, які беруть шлюб, є умовою, що передбачена майже в усіх правових системах, у тому числі в Україні. Тільки в окремих державах як виняток допускається представництво (наприклад, в Іспанії, Панамі, Перу).

В усіх державах абсолютно недійсним є шлюб між кровними родичами чи свояками.

Ні для кого не секрет, що останнім часом дедалі більше пар живуть спільно, однією сім'єю, без державної реєстрації шлюбу. Ця проблема не стільки психологічна, скільки юридична. Поняття «громадянський шлюб», яке досить широкого використовують нині в суспільстві, означає вільне бажання чоловіка і жінки жити на одній території, вести спільне господарство, не оформлюючи такі відносини в органах державної влади. Але всі правові питання, пов'язані з економіко-фінансовою сферою та народженням дітей, ускладнюються саме внаслідок того, що немає реєстрації. Вироблення ефективної державної політики стосовно правового регулювання фактичного шлюбу потребує глибоких і всебічних досліджень.

Існує також так званий гостьовий шлюб, під яким розуміють проживання подружньої пари окремо – у різних квартирах і часом навіть у різних містах, але водночас шлюб зареєстрований в органах державної влади.

Планування сім'ї як складова демографічної політики у країнах світу є одним з пріоритетних питань для розвитку держав.

Висновки. Хоч би яким був шлюб, гостьовим чи фактичним або зареєстрованим, суспільство має толерантно ставитися до людей, які обрали для себе певну форму існування. Слід пам'ятати: наш розум обмежений і те, що ми вважаємо правильним для себе, не завжди є таким. Можливо, надаючи одне одному свободу від стандартів, ми даємо змогу народитися якійсь новій формі людських стосунків узагалі.

Запитання і завдання

1. Поясніть статеву структуру населення світу.
2. За картою атласу визначте території, де зосереджено більшість чоловічого населення.
3. Роз'ясніть відмінність між поняттями «спорідненість», «сім'я», «шлюб».
4. Підготуйте доповідь про географію своєї родини до 5-го покоління.

Додаткові джерела інформації

Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: тематична державна доповідь про становище сімей

в Україні за підсумками 2001. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 92 – 99.

Громадянська програма запобігання насильству в сім'ї. – Проект «Гармонія», 2005. – 16 с.

Правознавство: Підручник / Авт. кол.: С. Е. Демський, В. С. Ковальський, А. М. Колодій (кер. авт.

кол.) та ін.; За ред. В. В. Копейчикова. – 6-е вид., стер. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 547 – 549.

§ 34. Етнографічні особливості та структура населення

Людина – істота соціальна: подібно до інших живих істот, вона може існувати і розвиватися лише як частина соціуму. Найжиттєспроможнішими і найтривалішими соціальними утвореннями є етноси (біосоціальні організми). Вищою формою розвитку етносу є нація – структурований етнос.

Внаслідок тривалого історичного розвитку на планеті формувалася певний етнічний склад населення. Головною умовою виникнення і функціонування **етносу** (у перекладі з грецької *ethnos* – група, плем'я, народ) є географічне середовище, яке постійно впливає на етнічні процеси (мал. 139). Рівень розвитку етносу, його культуру визначають рівень науково-технічного прогресу, здатність народу використовувати ці досягнення у природному середовищі.

Мал. 139.
Етнічні землі
України

Етноси вирізняють на основі спорідненості історичних, культурних і господарських особливостей. Народ (етнос) – історично сформована на визначеній території стійка сукупність людей, які мають загальні, відносно стабільні, особливості культури і психіки.

Під час характеристики народу враховують такі властивості, як спільність господарства і культури (мови, релігії, звичаїв). Народ відрізняється від племені тим, що воно утворене з родів на основі шлюбних і родинних зв'язків. Народи об'єднуються на основі *консолідації* – рівноправного об'єднання народів, *інтеграції* – злиття, *асиміляції* – поглинання одного народу іншим. Через політико-господарське об'єднання формуються нації. Нація може включати народності, що відрізняються культурними особливостями (німецька нація включає баварців, саксонців та ін.; до українців належать бойки, лемки, гуцули, поліщуки).

Поняття «мова», «плем'я», «народ» (грецької – *етнос*, латиною – *genes*, старовірської – *гой*) належать до досить давніх понять, створених людством у процесі розвитку. В найдавніших письмових документах різних земель і народів, які дійшли дотепер – релігійних, історичних і юридичних текстах, згадуються різні держави і племена, описуються відносини між ними.

Історія науки. У Римській імперії, крім римського права, для іноземців існувало так зване право народів (*jus gentium*), аналог сучасного міжнародного права, яке регулювало відносини між людьми племен, що не входили до складу Римської держави. Також саме за часів Стародавніх Греції і Риму з'явилося поняття «язичник» – людина, яка вірить у богів свого племені, на відміну від людей, які вірять у Всевишнього, єдиного для всіх людей незалежно від племені. Це поняття набуло подальшого розвитку у християнську добу.

Основи сучасної теорії етносу заклав у 20-х роках ХХ ст. С. М. Широкогоровий. Він розглядав етнос як основну форму існування локальних груп людства, а основною його ознакою вважав «єдність походження, звичаїв, мови й укладу життя».

У працях представників іншого теоретичного напрямку [А. С. Арутюнова](#) і [Н. Н. Чебоксарова](#) етнос розглянуто в контексті [теорії комунікації](#). Етноси становили ніби ареали підвищеної щільності [інформації](#). Особливу увагу приділено трансляції інформації між поколіннями, що забезпечує наступність і стабільність етнічної системи в часі. Стадіальні типи етнічних спільнот – [племена](#), [народності](#) й [нації](#) розглядались як три різні типи інформаційної щільності. Концепція цих авторів є найпродуктивнішим в інструментальному і прикладному аспектах варіантом теорії етносу.

Послідовно інший підхід до феномену етносу характерний для праць Л. М. Гумільова. У нього етноси представлені як елементи [етносфери](#) – особливої біосоціальної реальності, що розвивається за своїми унікальними законами. Етнос, за Гумільовим, може перебувати в циклічному і динамічному стані. Перехід в останній зумовлений свого роду мутаціями – пасіонарними поштовхами. За Гумільовим, етнос проходить ряд стадій розвитку і, подібно до живого організму, помирає.

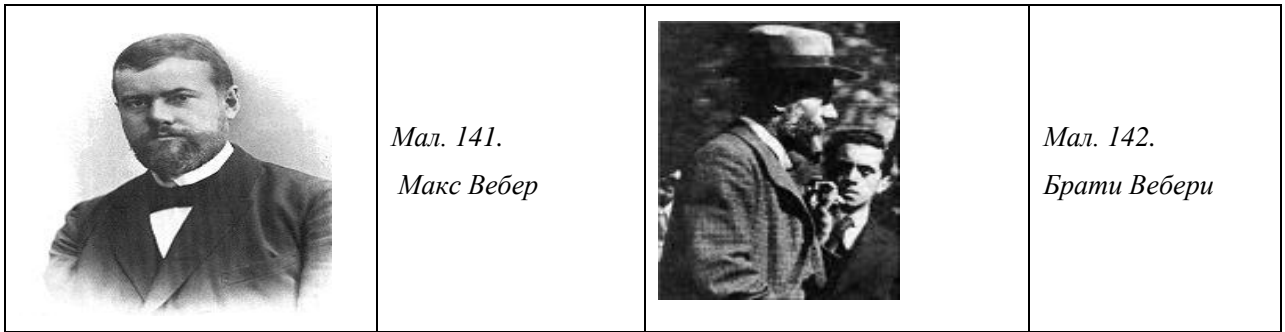
Гідне подиву. Лев Миколайович Гумільов (мал. 140) запропонував комплекс оригінальних методів вивчення етногенезу, сенс якого полягає у паралельному вивченні історичних даних, клімату, геології, географії, ландшафту, археологічних і культурних джерел. Базою його дослідництва була оригінальна пасіонарна теорія етногенезу, за допомогою якої він намагався обґрунтувати закономірності історичного процесу. У власних дослідженнях Л. М. Гумільов дотримувався ідеї про вплив ландшафтів на утворення етносів. Наприклад, серед етносів, що жили в горах, ніколи не було рабів – це свободолюбні люди, за Гумільовим, яких не можна здолати.

Мал. 140. Лев Миколайович Гумільов – син російських поетів Миколи Гумільова та Анни Ахматової

У західній соціально-культурній [антропології](#) поняття «етнос» уживають порівняно рідко. Більш поширеним є поняття [«етнічність»](#), що відображає належність до певної [нації](#) або етнічної групи. Дотепер зберігає значущість надане Максом Вебером (мал. 141) визначення етнічної групи: це група, члени якої «мають суб'єктивну віру у своє спільне походження через схожість фізичного вигляду або звичаїв, або того й другого разом, або через спільну пам'ять про колонізацію і міграцію».

Варто знати. Максиміліан Карл Еміль Вебер (1864–1920) – німецький соціолог, історик і економіст, старший брат Альфреда Вебера (див. мал. 27 на с. 13). Світову славу вченому здобули його дослідження культурно-духовних джерел новоєвропейського капіталізму, праці з історії господарства та господарської етики світових релігій, новаторські відкриття у галузі соціологічної та політологічної теорії.

Наука, об'єктом дослідження якої є [народи](#), їхня [культура](#) і [побут](#), походження (етногенез), розселення, процеси культурно-побутових відносин на всіх етапах історії людства називається **етнографією** (від грецької *ethnos* – плем'я, народ; *графо* – писати).

Етнографія — це історія народу, яка охоплює історію його житла, [одягу](#), харчування, його родинного укладу, форм побуту в широкому значенні цього слова. Це історія його світогляду, народних знань, вірувань і марновірства, обрядів і звичаїв. Етнографія вивчає соціальні відносини, опосередковані матеріальними предметами. Наприклад, функції одягу на перших етапах були захисними (від холоду, інших несприятливих впливів природи), а у спекотливих країнах існувала інша функція, також первинна, – прикрашати тіло. Але вже з давніх-давен з'являються вторинні функції одягу: статево-роздільна і соціально-роздільна. Остання містить обрядову, культову роль одягу. Таким чином, він постає як соціальний знак, мітка, що позначає місце людини в суспільній системі. Одяг об'єднує людей однакового соціального (зокрема етнічного) статусу як інтеграційний фактор усередині певної групи і водночас протиставляє її іншим.

Процес утворення етнічної спільноти та походження [народів](#) на основі спільних етнічних компонентів називається **етногенезом** (від грецької *ethnos* – плем'я, народ і *gen* – походження). Етногенез охоплює як початкові етапи виникнення якого-небудь народу, так і подальше формування його [етнографічних](#), [лінгвістичних](#) і [антропологічних](#) особливостей.

У процесі етногенезу, під впливом особливостей господарської діяльності у певних природних умовах та з інших причин, формуються специфічні для нового етносу риси матеріальної і духовної культури, побуту, групових психологічних характеристик, що відрізняють його від інших [етносів](#). У членів нової етнічної спільноти складається спільна самосвідомість, значне місце в якій посідає уявлення про спільність їхнього походження. Зовнішнім виявом цієї самосвідомості є спільна самоназва – **етнонім**. Вивчення етногенезу потребує комплексного підходу з залученням даних суміжних дисциплін: [етнографії](#), антропології, [археології](#), [порівняльного мовознавства](#). Для етнографії, що розглядає особливості розвитку культури і побуту народів у історичному розвитку, особливо важливі письмові свідчення минулого, хроніки, живописні матеріали, карти. Цінним джерелом є археологічні комплекси, музейні зібрання, фольклор, предмети культу, народного мистецтва. Безпосереднє спостереження та опис звичаїв, побуту, світогляду народу – основний метод етнографії.

Етнічна система є результатом еволюції етнічної одиниці нижчого порядку. Розрізняють етнічні системи за ступенем зниження рівня етнічної ієрархії: суперетнос, етнос, субетнос, конвіксію і консорцію.

Суперетнос – найбільша етнічна система, що складається з етносів. Загальний для суперетносу стереотип поведінки є світосприйняттям його членів і визначає їхнє ставлення до фундаментальних питань життя. Приклади: європейський, римський, мусульманський суперетноси.

Етнос – етнічна система нижчого порядку, іноді як синонім застосовують поняття «народ». Члени етносу (народу) об'єднані загальним стереотипом поведінки, певним чином пов'язаним з ландшафтом (місцем розвитку етносу), релігією, мовою, політичним і економічним устроєм, – *національним характером*. Приклад: росіяни.

Субетнос, конвіксія і консорція – частини етносу, жорстко пов'язані з конкретним ландшафтом і загальним побутом або долею. Приклади: помори, старообрядці, козаки.

Висновки. Етноси вирізняють на основі спорідненості історичних, культурних і господарських особливостей. Народ (етнос) – історично сформована на певній території стійка сукупність людей, які мають спільні, відносно стабільні особливості культури і психіки.

Запитання і завдання

1. Поясніть відмінність у змісті понять «етнос», «народ», «нація».
2. Роз'ясніть зміст наукового поняття «етногенез».
3. Охарактеризуйте ознаки виокремлення етносів.
4. Назвіть етнічні процеси, розкрийте їх сутність.
5. Схарактеризуйте і дайте власну характеристику вченню Л. М. Гумилева.

Додаткові джерела інформації:

- Вебер М. Избранные произведения Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова предисл. П. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова. — М.: Прогресс, 1990
- Вебер М. Аграрная история Древнего мира. — М.: Канон-пресс-Ц: Кучково поле, 2001
- Вебер М. Напрями і шаблі релігійного заперечення світу // Проблеми філософії. – 1991. – Вип.87
- Вебер М. До стану буржуазної демократії в Росії // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – Вип. 10.
- Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Попередні зауваження // Проблеми соціології. – 1992. – Вип. 1.
- Грушевський Михайло З історії релігійної думки на Україні. – Вінніпег, 1962.
- Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – СПб.: Кристалл, 2001.
- <http://gumilevica.kulichki.net/works.html>
- <http://litopys.org.ua>

§ 35. Етнографія в Україні

Становлення української етнографії як окремої наукової дисципліни відбулося в середині XIX ст. Її розвиток тісно пов'язаний з іменами Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Павла Чубинського, Володимира Шухевича, Миколи Сумцова, Федора Вовка, Дмитра Яворницького та багатьох інших видатних діячів української культури. Значний внесок у розвиток українського народознавства зробили письменники Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський та ін. Провідну роль у дослідженнях з етнографії відіграло Львівське наукове товариство імені Тараса Шевченка, при якому в 1898 р. було створено Етнографічну комісію, яка видавала «Етнографічний вісник», «Матеріали до українсько-руської етнології» та ін.

Зародженню етнографії як науки передувало накопичення етнографічних знань, витоки яких сягають часів Київської Русі. У славнозвісній пам'ятці «Повість временних літ» уперше було сформульовано принципово важливе для етнографії як науки положення про своєрідність усіх племен і народів: «Имяхуть бо обичаї свої, і закони отець своїх и преданія, каждо свої нрави». Інші, не менш важливі для становлення етнографії, положення – про походження народів, розселення їх, систему звичаїв, традицій, матеріальну культуру і духовний світ – згадуються у пам'ятках «Слово о полку Ігоревім», «Слово про погибель Руської землі», у Густинському літописі, в поемі «Роксоланії» С. Кльоновича, «Хроніці» Ф. Сафоновича, старшинських літописах Самовидця, С. Величка, Г. Грабянки та ін.

У міру накопичення етнографічних знань етнографія формувалась як наука. Першим свідченням зародження української етнографії була «Програма» для опису України Ф. Туманського.

Варто знати. Фєдїр Йосипович Туманський (1757–1810) — історик, етнограф, громадський діяч, вихованець Кенїгсберзького університету, член Королівського Прусського німецького товариства. Закінчивши навчання за кордоном, повернувся в Україну, де організував «Топографічний опис» Гетьманщини та склав детальні анкети-програми для збирання історичних, географічних, економічних, етнографічних, а також природознавчих й антропологічних відомостей. Обраний 1779 р. членом-кореспондентом Петербурзької академії наук, розгорнув широкі плани культурно-наукової праці в Україні.

Українська етнографія має своєрідну природу формування: вона зароджувалася на народознавчій основі, на ґрунті фольклору і літератури, концентруючи головну увагу на дослідженні духовної культури. Предметна спрямованість української етнографії логічно виникала зі своєрідного стану тодішньої України – напівколоніальної національної окраїни. Українська інтелігенція намагалася через осмислення духовності українського народу виявити його потенції для визволення і здобуття волі.

Українська етнографія біля своїх витоків формувалася переважно як описова дисципліна. Вона ґрунтувалася на базі трьох народознавчих центрів: Харківського університету (початок XIX ст.), Київського університету (40-ві роки XIX ст.) та Львівського університету (кінець XIX ст.). Харківська «романтична» школа (І. Срезневський, А. Метлинський, М. Костомаров, К. Сементовський та ін.) зосереджувалася насамперед на вивченні міфології та демонології; київська (М. Максимович, П.

Куліш, Т. Шевченко, О. Афанасьєв-Чубинський, П. Чубинський та ін.) – на вивченні етнічної історії та культури, вона розпочала систематичні етнографічні обстеження, утворивши «Етнографічно-статистичну експедицію»; львівська (М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Колесса, В. Шухевич та ін.) – на розробленні карпатської проблематики, висвітлюючи її на сторінках першого спеціального друкованого органу «Етнографічний вісник» та «Матеріалів до українсько-руської етнології».

Нині українська етнографія, традиційно поєднуючи два рівня досліджень: описовий і узагальнювальний, тяжіє до етнологічного, теоретичного осмислення емпіричного матеріалу. Як самостійна галузь науки етнографія оформилась у середині XIX ст. з виникненням еволюційної школи, з появою досліджень Л. Г. Моргана і праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884 р.), в якій було сформульовано основні положення про первісний лад.

У процесі розширення знань про культуру народів та їхню діяльність виникали різні школи та напрями в етнографічній науці.

Розвиток етнографії в Україні відбувався у постійних зв'язках з російською та білоруською етнографією. Перші свідчення про українців як окремий народ належать до XVI – першої половини XVII ст. Вони містяться у різних світських і церковних актах, творах Івана Вишенського, Климентія Зіновієва, літописах Самовидця, Самійла Величка, Григорія Грабянки, записках зарубіжних авторів (Б. де Віженера, Е. Лясоги, Г.Л. Боплана, З. Герберштейна та ін.).

У XIX – на початку XX ст. центрами етнографії в Україні стають Харківський, Київський, Новоросійський (Одеса) і Львівський університети, а також Комісія з описання губерній Київського навчального округу, Південно-західний відділ Російського географічного товариства. Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові, Етнографічна комісія Українського наукового товариства в Києві. Розвиток передової етнографічної думки в Україні тісно пов'язаний з іменами Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки, П. А. Грабовського, С. А. Подолинського. Цінний фактичний матеріал міститься також у дослідженнях з етнографії М. Ф. Сумцова, В. Д. Шухевича, Я. Ф. Головацького, П. П. Чубинського і особливо – Ф. К. Вовка (Волкова). Важливе значення для етнографії України мають публікації Д. І. Яворницького, згодом академіка Академії наук України.

Останнім часом в Україні створено етнографічні музеї просто неба (у Переяславі-Хмельницькому (мал. 143-144), Ужгороді, Львові, Києві), виставлено етнографічні експозиції в інших музеях. У відкритому в 1976 р. у Києві Музеї народної архітектури та побуту України представлено особливості культури та побуту всіх історико-етнографічних районів. Нині дослідженнями з етнографії займаються інститути Національної академії наук України, етноцентри, музеї, навчальні заклади, які видають наукові записки, монографії, науково-популярні журнали, методичні посібники тощо. Народознавчі студії друкують журнали «Народна творчість та етнографія», «Родовід», «Берегиня», «Український світ», «Пам'ятки України», «Українська культура», інші видання, серед них і регіональні.

	<p>Мал. 143. Етнографічний музей в Переяславі-Хмельницькому Хата зовні</p>		<p>Мал. 144. Етнографічний музей в Переяславі-Хмельницькому Хата всередині</p>
---	--	--	--

Висновки. Розвиток української етнографії як окремої наукової дисципліни охоплює різні періоди – від накопичення етнографічних знань до описів і систематичних етнографічних обстежень. З українською етнографією пов'язані відомі в країні імена людей, які є символами України.

Запитання і завдання

1. Поясніть, яким чином відбулося становлення української етнографії як окремої наукової дисципліни.
2. Назвіть імена людей, які стояли у витоків української етнографії.
3. Висвітліть сучасний стан української етнографії.
4. З'ясуйте чи є у вашій місцевості етнографічний музей чи етнографічний осередок.
5. Нанесіть на контурну карту центри української етнографії.

Додаткові джерела інформації

Короткий енциклопедичний словник з культури. – К.: Україна, 2003.

Малий словник історії України / Відп. ред. В. Смолій. – К.:Либідь, 1997.

§ 36. Лінгвістична класифікація народів. Мови ООН

За різними даними, на Землі живе від 4 тис. до 5 тис. народів чисельністю від декількох десятків до сотень мільйонів людей. Національні критерії лежать в основі поділу світу на одну- та багатонаціональні держави. Однонаціональними є майже 100 країн світу, де більш як 90 % населення належать до однієї національності (Франція, Італія, Данія, Норвегія, Чехія та ін.). Винятком є КНР, де китайці становлять 91 % усього населення, проте чисельність інших народів (чжуанів, уйгурів, монголів та ін.) сягає 100 млн. осіб.

Одним із критеріїв народу є мова (їх приблизно 4–5 тис.). За спорідненістю мови народи об'єднуються у мовні групи, а ті зазвичай – у мовні сім'ї.

У світі налічується понад 20 мовних сімей. Найбільша з них – *індоєвропейська*, нею розмовляють понад 150 народів (45 % населення світу, 94,5 % в Європі). Вона поділяється на мовні групи – слов'янську, балтійську, германську, кельтську, романську, грецьку, албанську, іранську, індоарійську, вірменську. *Сино-тибетська* мовна сім'я – друга за чисельністю, включає найпоширенішу мову світу – китайську (1,1 млрд. осіб). Інші мовні сім'ї: афразійська, північнокавказька, уральська; алтайська, ескімосько-алеутська; австралійська, нігеро-кордофанська, папуаська тощо (мал. 145).

Мал. 145.
Карта мов
світу

Є мови, що не належать до жодної мовної сім'ї (наприклад, корейська, японська). За чисельністю осіб, що володіють однією мовою, найпоширеніші китайська (1,1 млрд. осіб), англійська (500 млн. осіб), хінді, іспанська, російська, бенгальська, португальська, німецька та французька мови.

Мова – критичний фактор для підтвердження етнічної належності. Процес відновлення давньої етнічної належності часто потребує відродження мови, оскільки в деяких випадках та виходить з ужитку. В Європі у 90-х роках ХХ ст. цим шляхом пішли, прагнучи відродити кельтську націю, в Уельсі й націоналісти в Країні басків. Відродити окситанську мову намагалися деякі активістські групи у 70-х роках ХХ ст. у Південній Франції.

Гідне подиву. Подібний рух відбувався у ХІХ ст. і у Фінляндії, коли прагнули підвищити статус фінської мови від «селянської», мови простолюду, до рівня офіційної національної мови. Започаткувала цей рух націоналістична Фінська партія. Видання у 1835 р. фінською мовою національного епосу «Калевала» стало фундаментом фінського націоналізму і етногенезу. Фінську мову було визнано як державну мову в Фінляндії лише в 1892 р. Проти цього виступали фінські шведи, які підтримували ідею використання у Фінляндії шведської мови. Відповідно до расистських теорій, фінські шведи вважали, що Фінляндія має дві «раси», одна з яких розмовляє шведською, а інша – фінською мовами. Фінські шведи стверджували, що шведська «німецька раса» вища за людей фінської мовної більшості.

В різні часи в різних країнах це питання стає актуальним. Існують країни в яких є декілька

державних мов, але в більшості країн – державною мовою є одна (мал. 146).

Мова як філософська категорія є рухомою системою, у своєму розвитку проходить стадії розквіту і занепаду, змінюються правила, правопис, орфографія тощо.

Мова належить до категорії, що сприяє розумінню і зближенню людей. Останнім часом світ стає полікультурним, а звідси і багатомовним. Глибокі зміни у суспільстві, світовій економіці та міжнародних відносинах сприяли розширенню та збагаченню міжнародних зв'язків між людьми і між державами, тому нині постала гостра потреба в оволодінні мовами як для ведення робочих переговорів, підтримки розмов, обміну діловим досвідом, так і для накопичення різноманітної інформації. Прикладом цього є діяльність ООН, де застосовують шість робочих мов: англійську, іспанську, французьку, російську, арабську, китайську. Цей вибір не випадковий, він залежить від кількості людей – носіїв цих мов.

Висновки. У світі налічують 4–5 тисяч мов, а з різновидами – 6 тисяч. Крім мов, є також вимови, що різняться, наприклад, англійська мова Шотландії та Північної Ірландії або українська мова Закарпаття і Полтавщини.

Запитання і завдання

1. Поясніть, у чому полягає сутність лінгвістичної класифікації народів світу.
2. Назвіть найбільші мовні сім'ї та групи.
3. Охарактеризуйте географію етносів, мови яких не входять до складу жодної сім'ї.
4. Поясніть, чому робочих мов в діяльності ООН саме шість.
5. На контурній карті позначте мовні сім'ї та найбільші мовні групи етносів світу.

Додаткові джерела інформації

Максаковский В. П. Историческая география мира: Учеб. пособие для вузов. – М.: Экопрос, 1997.

– 584 с.

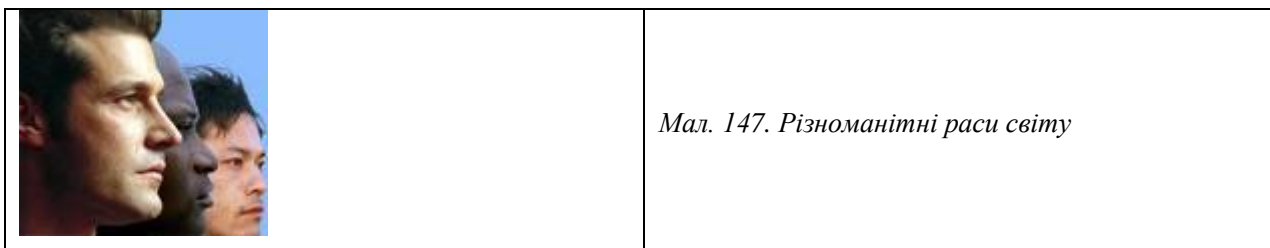
Топчівс О. Г. Основи суспільної географії: Навч. посіб. – О.: Астропринт, 2001. – С. 325–329, 406–

424.

§ 37. Світові раси та світові релігії

Расовий поділ населення світу здійснюють переважно за зовнішніми ознаками. Сучасний вид людей охоплює чотири раси: європеїдну (євразійську), монголоїдну (азіатсько-американську), негроїдну (африканську) і австралоїдну (океанійську).

Раси формуються під впливом природного середовища, а зовнішні відмінності передаються у спадок наступним поколінням і закріплюються у генотипі людини. Всі раси є рівноцінними за фізичними, психологічними та інтелектуальними можливостями. Більш як третина населення світу належить до змішаних рас (мал. 147).

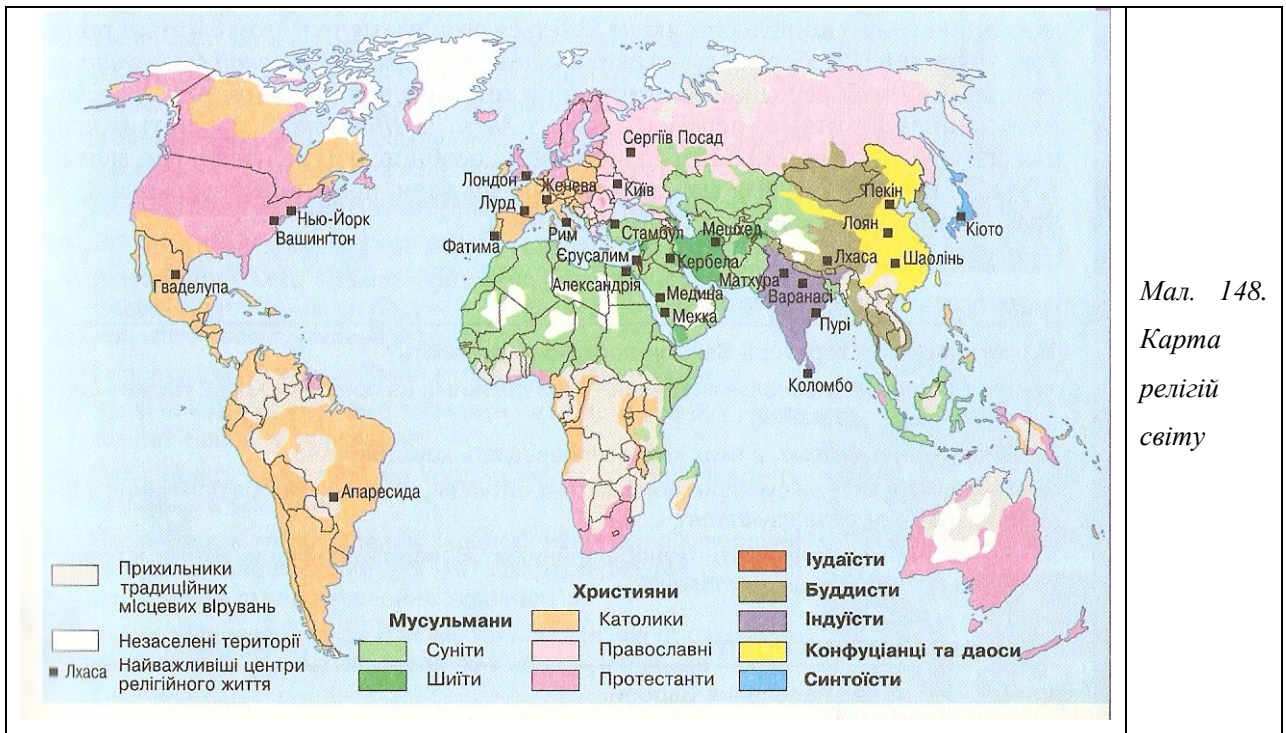

Расизм – це дії, спрямовані на утвердження переваги однієї раси або етносу над іншими. Термін «расизм» уперше зафіксовано у французькому словнику Ларусса у 1932 р.

Расизм і расова дискримінація містять расистську ідеологію, що ґрунтується на расових забобонах, дискримінаційній поведінці, структурній організації та відповідній практиці, що призводить до расової нерівності, а також ідеї про те, що подібні відносини між групами виправдані в моральному і науковому аспектах. Реалізація расистських теорій на практиці виявляється у політиці расової дискримінації: певних обмеженнях за расовими ознаками, кольором шкіри, родовим, національним або етнічним походженням, порушеннях прав людини і основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах суспільного життя. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації у 1965 р. оголосила расизм і расову дискримінацію злочином.

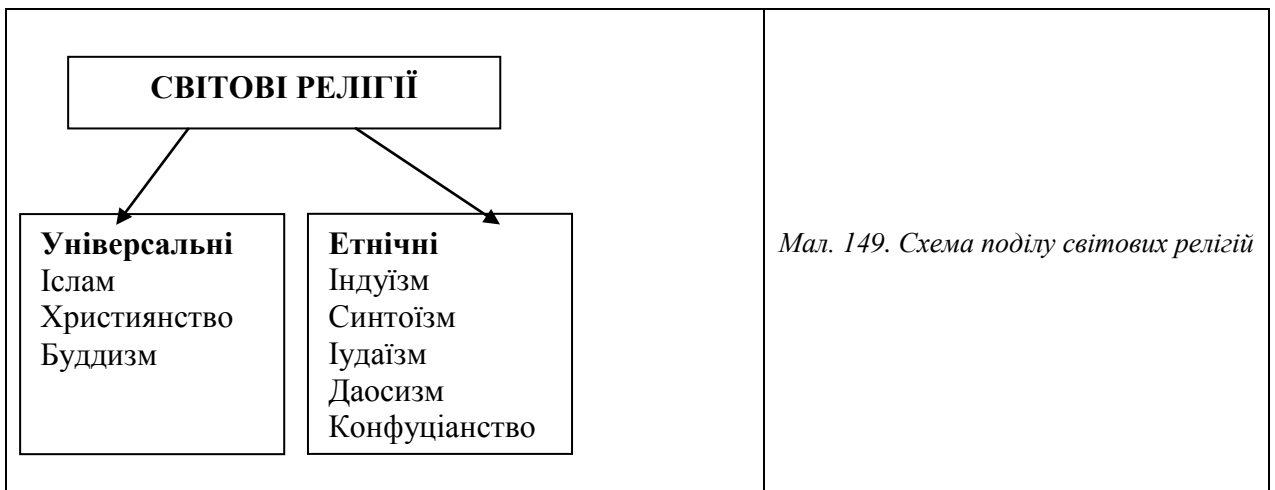
Релігія у багатьох країнах світу істотно впливає на суспільне життя та економічний розвиток. Релігійний склад населення земної кулі дуже різноманітний (мал. 148). Серед релігій найдавнішими є традиційні, які дійшли від далеких пращурів. Нині вони найпоширеніші в Африці. В Україні традиційною релігією вважають язичництво, яке в X—XI ст. було примусово замінено на світову універсальну релігію – християнство.

Мал. 148.
Карта релігій світу

Світові релігії, які мають більше послідовників і значне територіальне поширення, поділяють на **універсальні** та **етнічні** (мал. 149). Універсальні релігії мають прихильників у багатьох країнах і регіонах світу, а етнічні поширені переважно серед населення однієї національності окремих країн.

Мал. 149. Схема поділу світових релігій

До універсальних релігій належать християнство, іслам, або мусульманство (магометанство), і буддизм. Християнство, яке складається з трьох основних гілок – католицизму, православ'я і протестантизму (мал. 144, 145, 146), сповідують близько 2 млрд. осіб. Воно має найпотужніший вплив у країнах Європи, Америки та Австралії. Друге місце за кількістю вірян (близько 1 млрд. осіб) посідає іслам. Мусульмани живуть переважно у країнах *Близького Сходу* та *Північної Африки*. Буддизм поширений у *Південно-Східній Азії* (420 млн. вірян), культові споруди різних релігій можна побачити на малюнках 150-155.

	<p>Мал. 150. Християнські інституції: Золотоверхий Михайлівський православний собор в Києві</p>		<p>Мал. 151 Католицький костюл святого Станіслава у Могильові</p>		<p>Мал. 152 Протестантська церква в Каліфорнії</p>
---	---	---	---	---	--

	<p>Мал. 153. Блакитна мусульманська мечеть в Стамбулі</p>		<p>Мал. 154. Індуїстський храм на березі Гангу (Індія)</p>		<p>Мал. 155. Буддійська ступа в Катманду</p>
---	---	---	--	---	--

Крім світових релігій, існують також національні: конфуціанство, даосизм, синтоїзм, індуїзм, іудаїзм тощо.

Релігійні погляди і національні особливості населення є однією з причин міжнаціональних конфліктів, які не вдається розв'язати протягом багатьох років. Так, тривалий час зберігається велика напруженість у Північній Ірландії (Ольстер), де не припиняється релігійне протистояння між католиками (корінним населенням) і протестантами – переселенцями з Англії та Шотландії. У багатьох країнах світу релігія донині істотно впливає на особисте життя людей, їхні звичаї і традиції. В Україні релігія відокремлена від держави, проте кожен українець має право сповідувати релігію за своїм уподобанням.

Кожна зі світових релігій має культурні цінності, які можуть вплинути на етнічне самовизначення. До того ж етнічний термін може змінити значення з часом (наприклад, у XIX ст. в Європі гебреїв і арабів вважали єдиним етнічним блоком – *семітами*). Великі відмінності між, наприклад, християнським, гебрейським, індуїстським і ісламським суперетносами ґрунтуються на історичному векторі послідовників кожної релігії до якоїсь з мов: латина і грецька, іврит, санскрит і арабська мова, відповідно.

Не можна провести чітку етнічну межу між сектою і нацією. Секти, які деякі науковці зараховують до окремих націй, зазвичай мають як мінімум чіткий набір правил, засуджуючи кровозмішення з неадептами секти або тими, хто не в змозі виховати їхніх дітей в належній вірі. Наприклад, аміші, друзи тощо.

Географічні чинники можуть призводити до культурної та генетичної ізоляції від людського суспільства. Групи, які живуть на одній території і мають кровозмішення з покоління у покоління, з часом набувають істотних культурних і генетичних відмінностей, еволюціонуючи від початкової інформації, принесеної ними, через взаємодію з унікальним екологічним оточенням. Етногенез у цих

обставинах зазвичай зумовлює утворення спільноти, яка менш самосвідома, ніж та, що сформувалася внаслідок конкуренції з навколишнім населенням. Особливо це помітно в гірських народах, соціальна організація яких прагне до підтримання внутрішньородової спільноти, а не до колективної самосвідомості.

Останнім часом зростає науковий інтерес до сакральної географії – такого явища як **паломництва**. *Паломництво* (від латини *palma* – пальмова гілка, проща) – мандрування богомольців до «святих місць»: у християн – до Єрусалима (мал. 156), у мусульман – до Мекки і Медини (мал. 157), термін походить від звичаю прочан привозити з Єрусалима пальмову гілку.

Гідне подиву. На відміну від інших видів мандрівок, паломництво сповнене релігійного сенсу, насамперед є духовною подорожжю з метою кращого пізнання себе, своїх відносин з Богом і близькими. Паломництво було поширене протягом усієї історії християнства. Люди мандрували через цілі континенти, наражаючись на численні небезпеки, щоб на власні очі побачити церковні святині – храм святої Софії в Константинополі, місця біблійської історії в Ізраїлі та Єгипті. Звичайно, в сучасному світі цих небезпек уже немає, але все одно духовне паломництво є випробуванням терпіння й цілеспрямованості подорожуючих, а також вміння знаходити між собою спільну мову.

Висновки. Вченими доведено, що всі раси є рівноцінними за фізичними, психологічними та інтелектуальними можливостями. Расова дискримінація неприпустима в сучасному суспільстві, Міжнародною конвенцією расова дискримінація визнана злочином.

Важливу роль у духовному житті суспільства відіграє релігія. Існують універсальні та етнічні релігії.

Запитання і завдання

1. Дайте визначення наукового поняття «раса». Назвіть расові відмінності людей.
2. Поясніть процес формування перехідних рас.
3. Охарактеризуйте географію основних рас світу.
4. Визначте місцеві традиційні (первісні) вірування.
5. Назвіть світові релігії та регіони поширення їх. Які основні національні релігії та регіони поширення їх?
6. На контурну карту нанесіть регіони поширення світових і національних релігій.

7. Пригадайте, з попередніх географічних курсів, яким чином відомий учений-етнограф М. М. Міклухо-Маклай довів непереконливість расистських теорій.

Додаткові джерела інформації

Горовіц Д. Л. Міжетнічні конфлікти. – Х.: Каравела, 2004. – 684 с.

Любіцева О. О., Мезенцев К. В., Павлов С. В. Географія релігій. – К.: АртЕк, 1998.

Макаров А. Київське паломництво // Київська старовина.— 2001.— № 4. – С. 46 – 58.

Паломницька проза у контексті перегляду традицій // Східний світ.— К., 2003.— № 1.— С. 133

–
140.

Шевчук Л. Т. Сакральна географія: Навч. посіб.— Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 160 с.

§ 38. Економічно активне населення

Вироблення ефективної державної демографічної політики з метою впливу на процеси відтворення населення та забезпечення його зайнятості потребує вивчення трудових ресурсів.

Трудові ресурси – це частина працездатного населення, яка володіє фізичними і розумовими здібностями та знаннями, необхідними для здійснення корисної діяльності. Щоб зрозуміти сутність поняття «трудові ресурси», треба знати, що все населення залежно від віку, поділяється: на осіб молодших працездатного віку (від народження до 16 років включно); осіб працездатного (робочого) віку (в різних країнах цей вік визначено законодавством, в Україні це жінки – від 16 до 55 років, чоловіки – від 16 до 60 років включно); осіб старших працездатного віку, по досягненні якого встановлюють пенсію за віком (в Україні: жінки – з 55 років, чоловіки – з 60 років).

Залежно від здатності працювати розрізняють осіб працездатних і непрацездатних. Непрацездатні особи в працездатному віці – це інваліди I та II груп, а працездатні особи в непрацездатному віці – це підлітки і пенсіонери за віком, що працюють.

До трудових ресурсів належать: населення у працездатному віці, крім інвалідів I і II груп, що не працюють, та осіб, що не працюють, які одержують пенсію на пільгових умовах (жінки, що народили п'ять і більше дітей і виховують їх до восьми років, а також особи, які вийшли на пенсію раніше у зв'язку з важкими і шкідливими умовами праці); особи пенсійного віку, що працюють; особи віком до 16 років, що працюють.

Відповідно до рекомендацій міжнародних конференцій статистиків праці, все населення поділяється на економічно активне та економічно неактивне.

Економічно активне населення – це частина населення, яка пропонує свою працю для виробництва товарів і надання різних послуг. Кількісно ця група населення складається із зайнятих і з безробітних, які на цей момент не мають роботи, але бажають її одержати (зарєстровані на біржі праці та шукають роботу).

Економічно неактивне населення – це частина населення, яка не входить до складу ресурсів праці. До них належать: учні, студенти, курсанти, які навчаються на денних (стаціонарах) відділеннях

навчальних закладів; особи, які одержують пенсію за віком або на пільгових умовах; особи, які одержують пенсію у зв'язку з інвалідністю; особи, зайняті веденням домашнього господарства, доглядом за дітьми, хворими родичами; особи, які не можуть знайти роботу, припинили її пошук, вичерпавши всі можливості, проте можуть і готові працювати; інші особи, яким немає необхідності працювати незалежно від джерела доходу.

У розвинутих країнах частка економічно активного населення становить 50–70 %, у країнах третього світу – менше 50 %.

Трудові ресурси характеризуються різною кількістю (надлишок або дефіцит робочої сили) та якістю – рівнем освіти, кваліфікацією, мобільністю, станом здоров'я, віковим і статевим складом.

За структурою зайнятості економічно активне населення, що працює, у кожній країні розподілене своєрідно, але певну закономірність можна виявити і тут. Зі зростанням рівня економічного розвитку зменшується кількість зайнятих у сільському господарстві та збільшується частка тих, хто працює у нематеріальному виробництві (табл. б).

Таблиця б.

Структура зайнятості економічно активного населення країн світу, %

Сфери зайнятості	Найменш розвинуті аграрні країни	Країни, що розвиваються	Країни високого потенціалу	Країни середнього рівня розвитку	Розвинуті індустріальні країни
Промисловість	12	25	38	33	30
Сільське господарство	80	55	30	22	10
Сфера послуг	8	20	32	45	60

Використання робочої сили в процесі праці передбачає її відтворення, яке взаємопов'язане з відтворенням суспільного продукту. Процес відтворення робочої сили поділяється на окремі фази: формування, розподілу та перерозподілу і використання.

Фаза формування характеризується: природним відтворенням, тобто народженням людей і досягненням ними згодом працездатного віку; відновленням здатності до праці в наявних працівників. Для цього їм необхідні продукти харчування, одяг, житло, а також уся інфраструктура сучасного існування людини (транспорт, зв'язок тощо), здобуття людьми освіти, спеціальності й певної трудової кваліфікації.

Фаза розподілу і перерозподілу робочої сили характеризується поділом її за видами робіт, родом діяльності, а також за організаціями, підприємствами, районами, регіонами країни. У системі ринкової економіки ця фаза забезпечується функціонуванням ринку праці. Перерозподіл робочої сили здійснюється у вигляді її руху відповідно до попиту і пропозиції на ринку праці.

Фаза використання полягає у використанні економічно активного населення на підприємствах, в організаціях та економіці загалом. На цій фазі основна проблема полягає у забезпеченні зайнятості населення й ефективному використанні працівників.

Усі фази органічно пов'язані між собою.

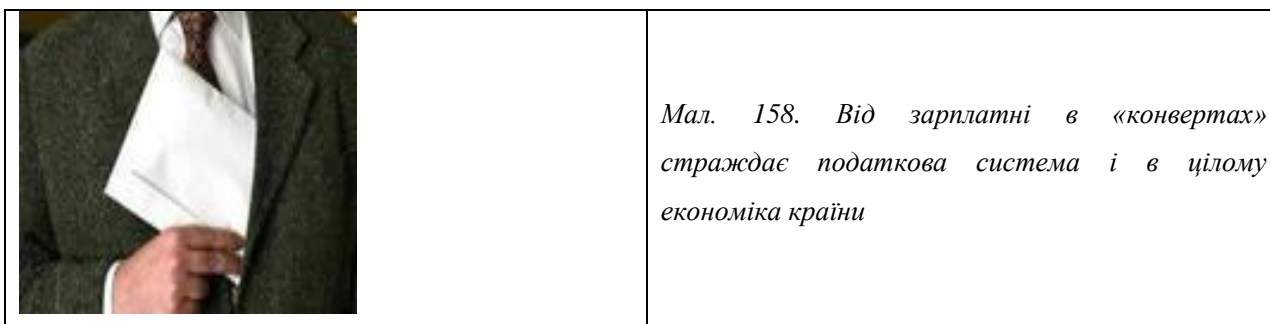
Розрізняють екстенсивний та інтенсивний типи відтворення робочої сили. **Екстенсивне відтворення** означає збільшення чисельності трудових ресурсів в окремих регіонах і країні загалом без зміни їхніх якісних характеристик. **Інтенсивне відтворення** трудових ресурсів пов'язане зі зміною їхньої якості. Це – підвищення освітнього рівня працівників, їхньої кваліфікації, фізичних і розумових здібностей тощо. Екстенсивний та інтенсивний типи відтворення взаємно доповнюють один одного.

Важливе значення для раціонального формування і розподілу трудових ресурсів має розроблення системи їхніх балансів. До системи балансів трудових ресурсів належать: зведений баланс робочих місць і трудових ресурсів (звітний і плановий); баланс розрахунку додаткової потреби в робітниках і службовцях та джерел забезпечення їх; балансовий розрахунок потреби в підготовці кваліфікованих робітників; балансовий розрахунок залучення молоді до навчання і розподіл її після завершення навчання; балансові розрахунки потреби в спеціалістах; міжгалузевий баланс затрат праці; баланс робочого часу.

Використання трудових ресурсів характеризується показником зайнятості. Зайнятість населення становить діяльність частини населення щодо створення суспільного продукту (національного доходу). Саме в цьому полягає її економічна сутність. Зайнятість населення – найбільш узагальнена характеристика економіки. Вона відображає досягнутий рівень економічного розвитку, внесок живої праці в досягнення виробництва. Зайнятість об'єднує виробництво і споживання, а її структура визначає специфіку їхніх взаємозв'язків. Соціальна сутність зайнятості відображає потребу людини в самореалізації, а також у задоволенні матеріальних і духовних потреб через дохід, який особа одержує за свою працю.

Розрізняють такі форми зайнятості: повну, неповну, часткову, первинну і вторинну зайнятість.

Гідне подиву. В Україні прихована неповна зайнятість поки що не регламентована законом. Водночас прихована неповна зайнятість у нашій країні набула загрозливих розмірів, коли працівники одержують зарплату «в конвертах» (мал. 158) і не сплачують податки.

Окрім цих видів зайнятості, є так звані нетрадиційні, до яких належать: сезонна, поденна і тимчасова зайнятість, зайнятість неповний робочий день.

Безробіття – складне економічне, соціальне і психологічне явище. Водночас це економічна категорія, яка відображає економічні відносини щодо вимушеної незайнятості працездатного населення. Факторами формування безробіття можуть бути: нестача сукупного ефективного попиту; негнучкість системи відносних цін і ставок заробітної плати та викривлення у ній, пов'язані з грошовою експансією держави і подальшою інфляцією; недостатня мобільність робочої сили; структурні зрушення в економіці; дискримінація на ринку праці жінок, молоді й національних меншин;

демографічні зміни в чисельності та складі робочої сили; сезонні коливання у рівнях виробництва окремих галузей економіки.

Досвід переходу окремих країн до ринкової економіки свідчить про те, що в кожний період рівень зайнятості й масштаби безробіття характеризуються значними коливаннями, зумовленими сукупним впливом багатьох чинників. Причини появи безробіття та його види можуть дуже різнитися. Розрізняють відкрите і приховане безробіття. Відкрите безробіття означає наявність явно незайнятого населення, приховане – формально зайнятого населення. На ринку праці розрізняють також застійне і хронічне безробіття. Застійне безробіття охоплює найстійкіший контингент безробітних – бідних, бродяг, осіб без визначеного місця проживання та ін.

Загострення проблеми безробіття супроводжується економічними втратами, насамперед зменшенням валового національного продукту (ВНП): чим вищий рівень безробіття, тим більше відставання ВНП.

Ринок праці як важлива багатопланова сфера економічного і соціально-політичного життя суспільства потребує кваліфікованого регулювання з метою підвищення ефективності його функціонування. Саме створення дієвої системи регулювання сфери зайнятості є одним з основних заходів розвитку суспільства.

Досвід розвинутих країн показує, що служба зайнятості успішніше діє там, де належить державі, підпорядкована органам влади, має штат висококваліфікованих спеціалістів з питань зайнятості. Проте в умовах ринкової економіки неминуче виникають різні приватні (недержавні) установи сприяння зайнятості (таб.7).

Таблиця 7.

Безробіття з причин незайнятості, статтю і місцем проживання в Україні у 2008 р.

Показник		Усього	У тому числі					
			Міське населення			Сільське населення		
			Разом	Жінки	Чоловіки	Разом	Жінки	Чоловіки
Усього, тис. осіб		2937,1	2368,3	1174,3	1194,0	568,8	247,7	321,1
У тому числі, %	вивільнені у зв'язку з реорганізацією, ліквідацією, конверсією виробництва, скороченням штатів	41,8	43,0	45,9	40,2	36,7	44,3	30,9
	звільнені за власним бажанням	26,4	27,1	25,7	28,5	23,2	16,8	28,2
	демобілізовані з військової строкової служби	4,0	3,2	0,1	6,2	7,4	0,0	13,0
	невлаштовані після закінчення основної середньої школи	2,5	2,1	2,1	2,1	4,4	7,0	2,3
	невлаштовані після закінчення повної середньої школи	3,0	2,9	3,8	2,0	3,5	5,4	2,0
	невлаштовані після закінчення ПТУ	5,4	4,7	4,7	4,8	8,1	9,9	6,7

невлаштовані після закінчення ВНЗ та прирівняного до нього навчального закладу	4,8	4,8	5,7	3,9	4,9	5,7	4,4
звільнені за станом здоров'я або переходом на інвалідність	1,8	1,9	1,3	2,4	1,2	0,7	1,7
звільнені у зв'язку з закінченням строку контракту або договору наймання	5,7	5,7	5,5	5,9	5,9	5,7	6,0
інші	4,6	4,6	5,2	4,0	4,7	4,5	4,8

Висновки. Трудові ресурси становлять частину від загальної кількості населення, що досягла працездатного віку, який у кожній країні визначає законодавство. Структура зайнятості відображає структуру економіки країни, рівень розвитку окремих галузей, структуру поселень.

Запитання і завдання

1. Поясніть значення наукового поняття «трудові ресурси».
2. Висвітліть, які категорії населення належать до трудових ресурсів.
3. Охарактеризуйте фази процесу відтворення робочої сили.
4. Перелічіть форми і види зайнятості.
5. Поясніть значення наукового поняття «безробіття».
6. У чому полягає державне регулювання зайнятості населення?

Додаткові джерела інформації

Соціально-економічна географія світу: Загальна частина / За ред. С. П. Кузика. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Т.: Підручники і посібники, 1998. – С. 56–99.

Страны мира. 2000. Статистический справочник ООН: Пер. с англ. – М.: Весь мир, 2001. – 240

с. –

(Мир в цифрах).

studentbooks@mail.ru

ТЕРИТОРІЯ ПРАКТИЧНИХ ВИПРОБУВАНЬ

Підготуйте проект «Шкільний перепис населення».

Проведіть дискусію з теми «Екологічні біженці: чи варто їх приймати?».

Виконайте творчі роботи:

1. «Складання та аналіз графічної моделі демографічного переходу однієї з країн світу (або своєї місцевості).
  2. «Розроблення сценарію заходів демографічної (або міграційної) політики у своїй місцевості (або для однієї з країн світу)».
- Здійсніть творчу роботу – проект «Будуємо місто» (розроблення моделі розміщення міст у

заданих природних і соціально-економічних умовах.

Проведіть наукову конференцію «Видатні люди мого населеного пункту».

Напишіть твір-есе «Людина на планеті».

ТЕРИТОРІЯ ТЕСТОВИХ ВИПРОБУВАНЬ

1. Визначте з перелічених науку, що досліджує походження і розвиток людини:

А антропологія;

Б біогеографія;

В валеологія;

Г геологія;

2. Визначте сучасну чисельність населення світу:

А 1,5 млрд;

Б 6,5 млрд;

В 2,5 млрд;

Г 9,5 млрд.

3. Продовжить речення: «Великі групи людей, які пов'язані спільністю походження і мають однакові зовнішні ознаки, – це . . . »:

А мовні сім'ї;

Б людські раси;

В нації;

Г народи.

4. Оберіть найпоширеніші мови в світі:

А італійська, болгарська, турецька;

Б грузинська, естонська, грецька;

В китайська, англійська, хінді;

Г литовська, українська, польська.

5. Визначте країну з найбільшою кількістю населення:

А Україна;

Б США;

В Росія;

Г Китай.

6. Сформулюйте наукове поняття, що характеризує різницю показників народжуваності й смертності:

А сальдо міграцій;

Б природний приріст;

- В урбанізація;
- Г депопуляція.

7. Виберіть типи міських агломерацій, що формуються та існують в Україні залежно від кількості

яскраво виражених міських центрів:

- А класичні, урбанізаційні й неокласичні;
- Б моноцентричні й біцентричні;
- В класичні й моноцентричні;
- Г моноцентричні, поліцентричні й біцентричні.

8. Визначте назву процесу, що називається рееміграцією:

- А рух людей у межах однієї країни;
- Б виїзд людей за межі держави;
- В в'їзд людей в країну;
- Г повернення людей на свою батьківщину.

9. Яку релігію сповідує населення Індії?

- А буддизм;
- Б християнство;
- В мусульманство;
- Г іудаїзм.

10. Виберіть з переліку країн ті, що належать до другого типу відтворення населення:

- А Мексика, Албанія, Індонезія, Пакистан;
- Б Індія, Китай, Таїланд, Туреччина;
- В Японія, Росія, Молдова, Австралія;
- Г США, Канада, Мексика, Куба.

11. Назвіть агломерації, які входять до складу мегаполісу «Токайдо»:

- А Нагасакі, Токіо, Осака, Сап поро;
- Б Токіо, Осака, Кіото, Кобе, Йокогама;
- В Нагасакі, Фукуока, Осака, Сап поро;
- Г Нагасакі, Нагоя, Осака, Сап поро.

12. Встановіть професію учених, які досліджують предмети давнини – знаряддя праці, предмети

побуту, одяг, пісні тощо:

- А археологи;
- Б етнографи;
- В історики;
- Г геологи.

13. Визначте основну причину процесу під назвою «демографічний вибух»:

А різке збільшення потоків трудових мігрантів з країн Азії, Африки та Латинської Америки в економічно розвинуті країни світу;

Б проведення урядами європейських країн політики, спрямованої на збільшення народжуваності;

В бурхливе зростання чисельності населення, особливо в країнах Азії, Африки та Латинської Америки;

Г проведення урядами азійських країн політики, спрямованої на зменшення народжуваності.

14. Визначте головну причину, що зумовлює міграційні процеси у світі:

А пошуки кращих природних умов для життя;

Б пошуки земель, багатих на корисні копалини;

В бажання побачити інші країни;

Г економічні й політичні причини.

15. Визначте людські раси, що є корінними для народів Африки:

А монголоїдна;

Б негроїдна;

В європеїдна;

Г австралоїдна.

16. Виберіть з переліку країн ті, що належать до другого типу відтворення населення:

А Мексика, Албанія, Індонезія, Пакистан;

Б Індія, Китай, Таїланд, Туреччина;

В Японія, Росія, Молдова, Австралія;

Г США, Канада, Мексика, Куба.

17. Назвіть расу, до якої належить більша частина населення, що живе на території Європи:

А негроїдна;

Б монголоїдна;

В європеїдна;

Г змішана.

18. Визначте основні риси урбанізації:

А розвиток промислових підприємств і об'єктів будівництва;

Б збільшення частки міського населення, кількості великих міст і поширення міського способу життя;

В висока щільність автотранспортної мережі;

Г – розвиток постіндустріальної діяльності й формування технополісів.

19. Встановіть відповідність між країною та кількістю її населення:

А	Китай
Б	Індія
В	США
Г	Бразилія

1.	272,6 млн осіб
2.	168 млн осіб
3.	1000,8 млн осіб
4.	1266,8 млн осіб
5.	146,7 млн осіб

А	
Б	
В	
Г	

20. Встановіть відповідність між частинами світу і показниками середньої густоти населення (осіб

на 1 кв. км):

А	Східна і Південна Азія
Б	Європа
В	Африка
Г	Австралія

1.	65
2.	3
3.	1500
4.	18
5.	78

А	
Б	
В	
Г	

21. Встановіть відповідність між поняттям і його визначенням (людські раси та їхні ознаки):

А – Європеоїдна

1. Жовтуватий колір шкіри, чорне пряме волосся, очі вузькі.

Б – Негроїдна

2. Світла шкіра, широкий ніс, товсті губи, волосся чорне.

В – Монголоїдна

3. Темний колір шкіри, очі темні, волосся кучеряве, губи товсті.

Г – Австралоїдна
плескатий.

4. Темний колір шкіри, волосся і очей, ніс широкий і

5. Світла шкіра, м'яке світле волосся, вузький ніс, тонкі губи.

А	
Б	
В	
Г	

22. Встановіть відповідність між видами господарської діяльності людини та особливостями змін,

що відбуваються на Землі:

А – промислові підприємства

1. Зведення лісів.

Б – сільське господарство

2. Формування нафтових плям на поверхні

водойм.

В – будівництво

3. Втрата природної родючості землі.

Г – транспорт

4. Формування багаторічної мерзлоти.

5. Формування кар'єрів і териконів.

А	
Б	
В	
Г	

23. Встановіть відповідність між назвою і подією:

А – проблема великих міст.

Б – утворення кислотних дощів.

В – забруднення атмосфери.

Г – забруднення гідросфери.

1. Зливання у річки і моря шкідливих викидів з промислових підприємств.

2. Проникнення неочищених газів у атмосферу, розчинення їх у крапельках води, утворення слабких розчинів кислот.

3. Створення парків, скверів, зон відпочинку.

4. Нестача житла, забруднення повітря і води.

5. Викиди в повітря величезної кількості пилу, газоподібних відходів з заводів, фабрик,

електростанцій, транспорту:

А	
Б	
В	
Г	

24. Розрахуйте густоту населення материка Північна Америка (з точністю до цілих одиниць), якщо площа суходолу материка становить 24,2 млн кв. км, а загальна чисельність населення на материку – 459, 6 млн осіб.

25. Розрахуйте чисельність населення країни на початок 2007 р. (у млн осіб), якщо за рік воно збільшилось на 1 млн осіб. Показники народжуваності та смертності у цій країні того року становили, відповідно, 45 та 20 осіб на 1000 жителів.

130

26. Розрахуйте середню густоту (осіб на кв. км) населення Бангладеш, якщо в країні проживає 130 млн осіб, а територія країни становить 148 тис. кв. км.

27. Розрахуйте середню густоту (осіб на кв. км) населення Австрії, якщо в країні живе 8 млн осіб, а територія країни становить 83,9 тис. кв. км.

28. Розташуйте країни в порядку від найбільшого числа зайнятих у невиробничій сфері:

А – США

Б – Мексика

В – Росія

Г – Японія.

29. Розташуйте в правильній послідовності за часткою зайнятих у невиробничій сфері від найбільшого:

А – культура і мистецтво

Б – наука і освіта

В – туризм і спорт

Г – курортно-рекреаційне господарство.

30. Розташуйте в правильній послідовності за чисельністю населення від найбільшої країни:

А – Молдова

- Б – Канада
- В – Франція
- Г – Китай.

ТЕМА 5. НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ – КРОК У МАЙБУТНЄ

§ 39. Науково-технічна революція

Постійний науковий і технічний пошук завжди супроводжує розвиток людства. Поступальний рух у розвитку науки і техніки називають науково-технічним прогресом (НТП), а якісні стрибки – науково-технічною революцією (НТР), яка докорінно змінює продуктивні сили суспільства.

Визначальною особливістю НТР є бурхливий розвиток науки та перетворення її на безпосередню продуктивну силу. Епоха НТР настала в 40-ві – 50-ті роки ХХ ст. Саме тоді зародилися і набули розвитку її головні напрями: автоматизація виробництва, контроль та управління ним на базі електроніки, створення та застосування нових конструкційних матеріалів тощо. З появою ракетно-космічної техніки почалося освоєння Космосу. Новітні великі наукові відкриття визначили сучасний етап НТР: електронізація, комплексна автоматизація, нові види енергетики, технології виготовлення нових матеріалів, біотехнологія, гена інженерія тощо.

Історія науки. Світові відомі три наукові революції: перша – в XVII ст., пов'язана з іменами: Галілея, Кеплера, Ньютона. Вони дали наукове пояснення багатьом природним явищам, звільнивши науку від міфологічних і релігійних тлумачень. Друга – у XVIII – першій половині XIX ст.: з'явилися дисциплінарні науки, виникла парадигма некласичної науки. Третя – кінець XIX ст. – середина ХХ ст.: сформувалася залежність знання від застосовуваних дослідниками методів, розширилася ідея єдності природи – була здійснена спроба побудувати єдину теорію всіх взаємодій. Набули розуміння відносна істинність теорій і картини природи, умовність наукового знання.

Особливості галузевої структури в країнах різних типів можна побачити в таблиці 8.

Сучасна наука стала індустрією відкриттів, потужним стимулом до розвитку техніки. Виникли системи «наука – виробництво» та «освіта – наука – виробництво». Виробництво стало наукомісткішим. Наука не може існувати без сучасної системи освіти. Капіталовкладення в освіту і науку «працюють» на майбутнє. Значні досягнення у цих сферах мають Японія, Велика Британія, США, Німеччина, Франція.

Під впливом НТР сталися докорінні зміни в технічній базі виробництва: широко використовуються електронно-обчислювальна техніка і роботи, нові хімічні матеріали, нові види та джерела енергії. Ускладнилися виробничі процеси, які потребують висококваліфікованої робочої сили. НТР охопила й сферу побуту і послуг: людина може за одну хвилину розрахуватися у магазині без грошей електронною кредитною картою, з'явилися електроприлади, які допомагають господарям швидко приготувати обід, випрати і випрасувати білизну.

Виникли нові наукові галузі: космічна медицина і космічна біологія.

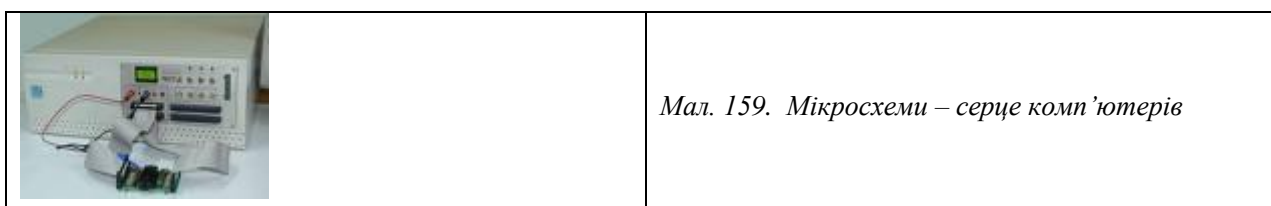
Відкриття в оптиці, механіці, радіофізиці, фізиці твердого тіла, в галузі рентгенофізики, магнетизму зумовили комп'ютерну революцію. Вони стали основою для подальшого розвитку таких галузей науки, як кібернетика, автоматика, для удосконалення найновіших технологій.

Таблиця 8.

Особливості галузевої структури економіки в країнах різних типів

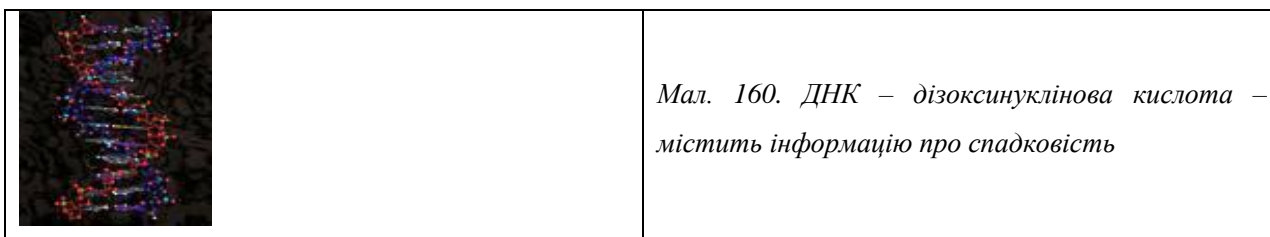
Група країн	Сільське господарство (з лісовим господарством і рибальством)	Промисловість і будівництво	Обслуговування (транспорт, торгівля, фінанси, управління тощо)
Країни розвинутої економіки	Незначна кількість працюючих (до 3 %); висока продуктивність праці та землі; продукція експортується (зернова, м'ясна і молочна, винна, квіткова тощо)	Кількість працюючих скорочується (до 15 %); розвиваються галузі «високих технологій»; експорт високотехнологічної праці	Кількість працюючих – значна (75 %); інтенсивний розвиток індустрії інформації, туризму, фінансово-банківської сфери
Країни перехідної економіки (нової індустріалізації і пост-соціалістичні)	Кількість працюючих – 10–20 %; перебудова АПК; усталений експорт (м'яса, зерна, цукру, кави, бананів, бавовни тощо)	Значна кількість працюючих (20–40 %); застарілі технології (постсоціалістичні країни); залучення іноземного капіталу і передових технологій (країн нової індустріалізації)	Кількість працюючих збільшується (до 60 %); поступовий розвиток галузей
Країни, що розвиваються	Кількість працюючих різко переважає інші галузі (40–80 %); примітивний рівень землеробства і кочове скотарство; недостатнє забезпечення населення продовольством і водночас орієнтація на експорт (кави, какао, чаю бананів, цукру, арахісу, пальмової олії тощо)	Кількість працюючих – незначна (3–20 %); розвиток індустріалізації (але промисловість ще малорозвинута)	Кількість працюючих – незначна (10–40%)

Гідне подиву. У 1947 р. американські вчені винайшли транзистор, який замінив електронні лампи. Він працював швидше і був порівняно з лампами значно меншим за розмірами. У 1957 р. на цій основі було створено першу у світі мікросхему, що вміщувалася на маленькій платівці кремнію. Відтоді мікросхеми почали застосовувати у комп'ютерах – машинах, що зберігають і обробляють інформацію (мал. 159). У 50–60-х роках було здійснено перехід до нових комп'ютерів на транзисторах. Із середини 70-х років, коли з'явилися комп'ютери з дуже малими і швидкодійними мікросхемами, почалась епоха масової комп'ютеризації.

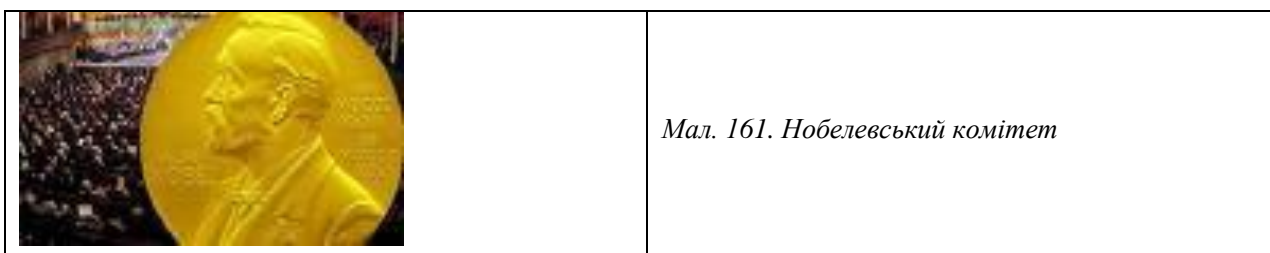
Визначних успіхів досягнуто у біології та медицині. Окремі з них – пересадка людських органів, створення штучних медичних апаратів. Значна частина відкриттів у біології та медицині була результатом інтеграції цих наук з фізикою і хімією. На стиках інтеграційних процесів виникли такі нові галузі й напрями, як біофізика, біохімія, радіаційна біологія, біоніка, космічна біологія, біотехнологія. У генетиці було зроблено відкриття, які «народили» нову галузь цієї науки – генну інженерію.

Гідне подиву. У 1953 р. англієць Ф. Крік і американець Д. Вотсон зробили важливе відкриття, відтворивши модель дуже складної молекули ДНК (дезоксирибонуклеїнової кислоти) у вигляді двох переплетених ланцюжків хімічних сполук – подвійної спіралі (мал. 160). Це уможливило технологію зміни властивостей організму шляхом трансформації генного коду. Генна інженерія дала змогу синтезувати в лабораторних умовах таку органічну речовину, як людський інсулін, що застосовується під час лікування цукрового діабету. У 1950 р. вперше в хірургічній практиці здійснено пересадку нирки. Хірург К. Вернард (ПАР) у 1967 р. уперше здійснив пересадку людського серця. Альтернативою пересадки є застосування апаратів, які замінюють органи або стимулюють їхню роботу. У другій половині ХХ ст. майже вдалося покінчити з інфекційними хворобами, від яких раніше масово гинули люди: чумою, холерою, віспою. У 1978 р. на Землі повністю знищено збудника такої масової хвороби, як віспа. З 1979 р. припинено щеплення населення проти цієї хвороби в усіх країнах світу. Проте незважаючи на успіхи медицини, окремі хвороби досі залишаються невиліковними. У 1982 р. зареєстровано перший випадок невідомого раніше захворювання – синдрому набутого імунного дефіциту (СНІД), який через невиліковність і швидке поширення назвали «чумою ХХ ст.», дотепер не знайдено ліків від раку.

Розвиток науки сприяв значним успіхам у сільськогосподарському виробництві. Цей феномен, який названо «зеленою революцією», – результат цілеспрямованих досліджень і польових випробувань з поліпшення сортів пшениці, кукурудзи, рису та інших зернових культур, придатних для вирощування у країнах, що розвиваються.

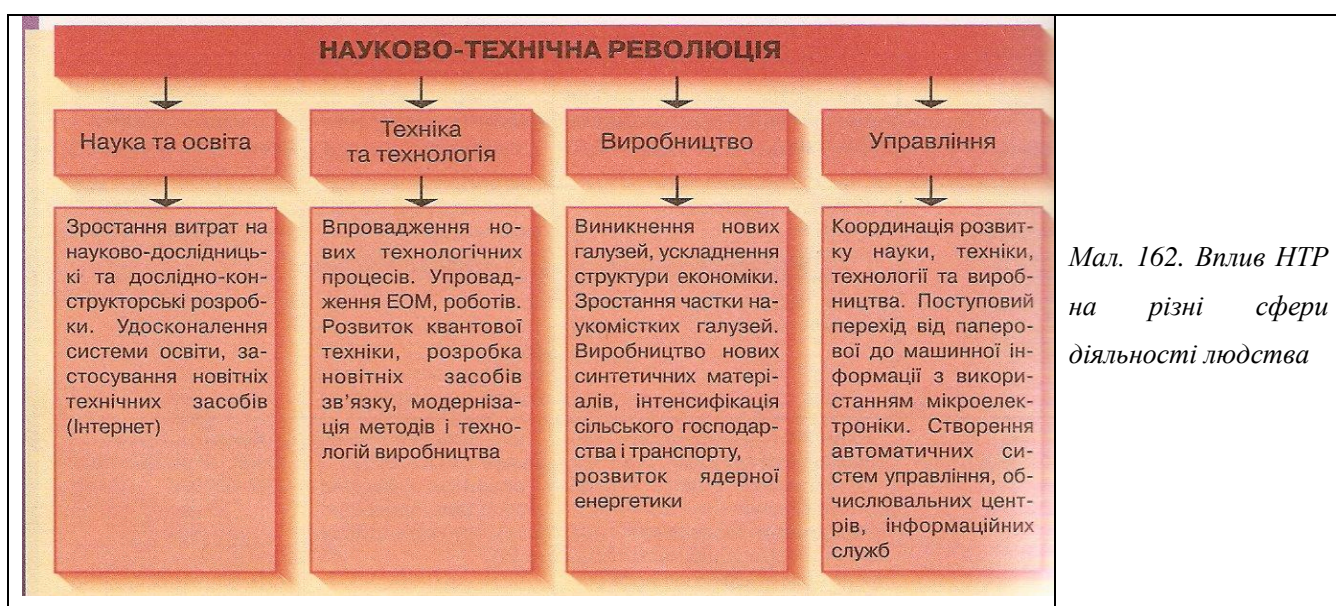
Історія науки. Ще з 1901 р. за видатні наукові досягнення і відкриття світового значення присуджують Нобелівську премію, названу на честь її засновника, шведського інженера-хіміка, винахідника і підприємця Альфреда Бернарда Нобеля (1833–1896). Цими преміями відзначають праці в галузі фізики, хімії, фізіології або медицини, економіки і літератури, а також за діяльність у справі зміцнення миру (мал. 161).

Протягом усієї історії людство перебуває в стані постійного наукового і технічного пошуку. Розум, зусилля та майстерність рук людини дали їй змогу здійснити шлях від набуття уміння застосування вогню до відкриття ядерної і термоядерної енергії, від винайдення колеса – до створення сучасних надшвидкісних поїздів або літаків. Поступальний рух людського суспільства у розвитку науки і техніки називають **науково-технічним прогресом (НТП)**.

Про сучасний стан НТП у тій чи іншій країні можна зробити висновок, зважаючи на обсяги виробництва і застосування наукомісткої продукції в цілому. На сьогодні понад 50 % обсягу виробництва таких галузей припадає на США та Японію.

Завдяки НТР відбулися прогресивні зрушення у галузевій структурі господарства. З одного боку, в результаті електронізації та автоматизації вивільнилася частина трудових ресурсів з галузей матеріального виробництва (мал. 162), з іншого – обмежена кількість людей, зайнятих у науці, освіті, банківсько-фінансовій і управлінській діяльності тощо.

Мал. 162. Вплив НТР на різні сфери діяльності людства

НТР має потужний вплив на територіальну організацію виробництва. На географію промисловості, що склалася на початку ХХ ст., вплинули такі чинники: 1) територіальний; 2) економіко-географічне положення (як правило, чим більші розміри території, тим багатші та різноманітніші її природні ресурси, тим більше можливостей для розміщення населення і виробництва); 3) природно-ресурсний (головний для розміщення галузей промисловості); 4) транспортний (сприяє збуту продукції спеціалізованих підприємств, руху населення, наближенню природних ресурсів, формуванню районів нового освоєння). Тепер почали діяти також чинники тяжіння до центрів науки та освіти, де готують кадри і проводять фундаментальні наукові дослідження (що визначає географію наукомістких галузей), і тяжіння до кваліфікованої робочої сили. Останніми роками важливого значення набуває екологічний чинник. Врахування його під час спорудження господарських об'єктів у багатьох країнах світу є обов'язковим.

Гідне подиву. Новітнім напрямом біотехнології є генна інженерія, спрямована на створення та застосування нових видів живих змінених організмів. Широкомасштабне вивільнення у довкілля генетично модифікованих (ГМО) почалося з 1996 р. Найбільших масштабів цей процес набув у США та Канаді, де вже понад 60 % врожаю сої та понад 40 % врожаю кукурудзи і бавовни забезпечують генетично змінені сорти (мал. 163). Генна інженерія, або сучасна біотехнологія (за визначенням

Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття), означає застосування методів з використанням нуклеїнової кислоти, включаючи рекомбіновану ДНК і пряму ін'єкцію нуклеїнових кислот у клітини або злиття клітин з різним таксономічним статусом, які дають змогу подолати природні фізіологічні репродуктивні або рекомбінаційні бар'єри і не є традиційними методами для ведення селекції.

Мал. 163. Поряд з позитивними, ГМО можуть мати небезпечні негативні властивості: токсичність, алергенність, стійкість до антибіотиків, нести екологічний та онкологічний ризик.

НТР триває, прогресивно впливаючи на світове господарство, заохочуючи людину до нових відкриттів, досягнень і прагнень. Бурхливий розвиток науки, техніки і технології у другій половині ХХ ст. у провідних країнах світу зумовив створення концепції постіндустріального суспільства. Її головним теоретиком є американський соціолог Д. Белл, який вже на початку 70-х років ХХ ст. окреслив визначальні риси нового суспільного устрою, що зароджувався. Якщо в доіндустріальну епоху головним виробничим ресурсом була м'язова сила, в індустріальному – машинна техніка, то на постіндустріальній стадії на такий ресурс перетворюються знання та інтелект. Метою стає не кількість вироблених благ, а їхня якість і в ширшому розумінні – якість життя. Відповідно, провідною соціальною групою постіндустріального суспільства є не селяни та робітники, а представники інтелектуальних професій, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

Висновки. НТР справляє потужний вплив на всі види сучасного виробництва, на всю систему суспільних відносин, на саму людину і навколишнє середовище. Світове господарство стало єдиним організмом, остронь якого не може нормально розвиватися жодна держава, до якої б суспільної системи вона не належала і на якому б рівні економічного розвитку не перебувала. Узагальнення історичного досвіду різних країн переконливо доводить, що науково-технічний прогрес є внутрішнім чинником розвитку економіки і характеризується органічним впливом науки і техніки на розвиток виробництва.

Запитання і завдання

1. Дайте наукове визначення поняття НТР.
2. Наведіть основні риси НТР.
3. Поясніть відмінність між НТР і НТП.
4. Назвіть складові НТР.
5. У чому, на вашу думку, полягають позитивні та негативні наслідки НТР?

Додаткові джерела інформації

Всесвітня історія: Енцикл. довідник. – Х., 1998.

Географічна енциклопедія України: В 3 т. – К.: Укр. енциклопедія, 1993.

Портер М. Международная конкуренция. — М.: ЮНИТИ, 1993.

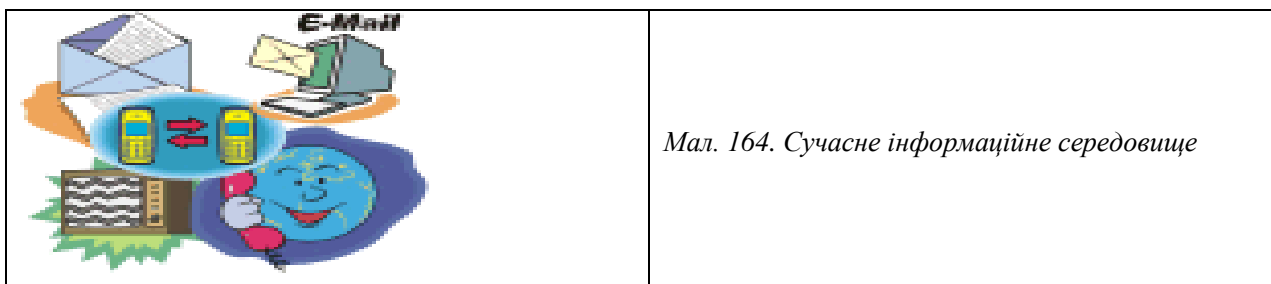
Соколенко С. Програма спецкурсу з основ ринкових відносин і підприємництва. Теорія ринкової

економіки і практика переходу України до ринку. Зовнішньоекономічна діяльність // Економіка України. – 1993. – № 3. – С.75–82.

§ 40. Інформаційний вибух. Сутність кібернетичної революції

Продовженням науково-технічної революції є інформаційно-технічна революція, за якої на перші ролі виходить інформаційна інфраструктура. У її межах формуються та розвиваються національні інформаційні ресурси у галузях науки і техніки, їх каталогізація, розробляються та впроваджуються необхідні державні стандарти, що забезпечують сумісність роботи ланок державної системи науково-технічної інформації, розробляються нові інформаційні технології, будуються та розширюються телекомунікаційні мережі доступу споживачів до інформаційних ресурсів і систем високопродуктивних обчислень, удосконалюється загальносистемна нормативно-правова база діяльності інформаційної інфраструктури, вирішуються багато інших завдань в інформаційній сфері.

Інформаційне середовище (мал. 164) утворюють три основні складові: інформаційний ресурс, довідково-пошуковий апарат для нього, умови доступу до такого ресурсу і його довідково-пошукового апарату.

У міру зростання бізнесу, збільшення числа користувачів, серверів, мережевого устаткування, обсягу баз даних, ускладнення корпоративних додатків будь-яке підприємство, що зростає, стикається з проблемою низької керованості ІТ (інформаційні технології) інфраструктури.

Гідне подиву. Кібернетика – наука про процеси управління у складних динамічних системах, що ґрунтується на теоретичному фундаменті математики і логіки, а також на застосуванні обчислювальної техніки.

Кібернетика вивчає, як у живому організмі, у машині та суспільстві переробляється інформація, пов'язана з процесом управління. Кібернетика вивчає мислення людини, щоб створювати алгоритми, які більш-менш близько описують діяльність мозку – живої системи, що управляє. Кібернетика пов'язана з науками про мову (мовознавство, граматики і т. ін.). Мова кібернетики вбирає в себе риси математичної мови, інформаційно-логічної, природної та ін. з метою підвищення ефективності й досягнення цілісності (системності) під час використання. А оскільки будь-які процеси управління пов'язані з ухваленням рішень на основі одержуваної інформації, то кібернетику часто

визначають також як науку про загальні закони здобуття, зберігання, передавання та перетворення інформації у складних системах.

Історія науки. Кібернетика як самостійний науковий напрям з'явилася у 1948 р., коли американський учений, професор математики Массачусетського технологічного інституту Норберт Вінер (1894–1964) опублікував книгу «Кібернетика, або Управління і зв'язок у тварині і машині». У цій книзі Вінер узагальнив закономірності, пов'язані з системами управління різної природи – біологічною, технічною і соціальною. Назва «кібернетика» походить від грец. *κυβερνητης*, що спочатку означало рульовий, керманич, а згодом – правитель над людьми. Так, давньогрецький філософ Платон у своїх творах в одних випадках називає кібернетикою мистецтво управління кораблем або колісницею, а в інших – мистецтво правити людьми. Примітно, що римляни слово «κυβερνητης» перетворили на «губернатор».

Основним об'єктом дослідження у кібернетиці є так звані кібернетичні системи. Прикладами кібернетичних систем можуть бути різноманітні автоматичні регулятори в техніці (наприклад, автопілот або регулятор, що забезпечує підтримання постійної температури в приміщенні), електронні обчислювальні машини (комп'ютери), людський мозок, біологічні популяції, людське суспільство. Зі складних технічних перетворювачів інформації найбільше значення мають комп'ютери. Будь-які перетворення буквено-цифрової інформації, що можуть бути визначені довільною кінцевою системою правил будь-якої природи (арифметичних, граматичних та ін.), комп'ютер може виконати після введення до нього складеної належним чином програми. Іншим відомим прикладом універсального перетворювача інформації (хоч і оснований на абсолютно інших принципах) є людський мозок. Властивість універсальності сучасних комп'ютерів уможливило моделювання з їхньою допомогою будь-яких інших перетворювачів інформації, зокрема розумових процесів. Така можливість ставить комп'ютери в особливе становище.

Оскільки нова техніка і нові технології (у тому числі інформаційні) мають кращі показники продуктивності, потужності, швидкості, енергоємності тощо, знижуються витрати економічних ресурсів у розрахунку на одиницю промислової продукції. Так, проведений у США статистичний аналіз впливу трьох головних факторів – капіталу, праці та науково-технічного прогресу – показав, що нині внесок НТП в економічне зростання США досягає 70 %.

До інформаційних послуг належать: бізнесові, правові, медичні, екологічні, спеціальні тощо. Склалися такі рівні ринку інформаційних послуг: глобальний (загальнопланетарний), точковий, міжнародний, національний, регіональний, локальний. Найдинамічнішою частиною світового інформаційного ринку є сектор ділової інформації, який містить інформацію про окремі товарні ринки і ринки конкретних країн.

Варто знати. Закон України «Про інформацію» визначає інформацією документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі й навколишньому природному середовищі, а об'єктами інформаційних відносин – документовану або публічно оголошену інформацію про події та явища в галузі політики, економіки, культури, а також у соціальній, економічній, міжнародній та інших сферах. Закон України «Про науково-технічну інформацію» доповнює: «Науково-технічна інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про вітчизняні та зарубіжні досягнення науки, техніки і виробництва, одержані під час

науково-дослідної, дослідно-конструкторської, проектно-технологічної, виробничої та громадської діяльності». Науково-технічна інформація є суспільним надбанням, необхідною умовою продуктивної інтелектуальної діяльності, зокрема наукової і технічної творчості.

Внаслідок отримання та використання інформації виникають інформаційні відносини у політичній, економічній, культурній, соціальній, екологічній, науково-технічній і міжнародній сферах життєдіяльності людини, громадських організацій і держави. Через інформаційні відносини, точніше, за допомогою впорядкування їх стосовно об'єкта зацікавленості, виникає інформаційна діяльність – сукупність системних основних і допоміжних процесів пошуку, збирання, аналізу, перетворення, зберігання та поширення інформації. Інформаційна діяльність є складовою суспільного виробництва, пов'язаного з підготовкою інформаційних продуктів і послуг, спрямованих на задоволення суспільних потреб. Ця діяльність передбачає виконання таких функцій: збирання інформації, її опрацювання, формування інформаційних масивів, зберігання та поширення інформаційних продуктів і послуг.

Глобалізація економічних і політичних процесів та інформатизація суспільного життя ставить наголос на інтернаціоналізації інформаційної діяльності за формування так званого інформаційного суспільства, в якому одним з основних предметів праці більшості людей є інформація і знання, а знаряддям праці – інформаційні технології.

Інформаційна технологія – цілеспрямована організована сукупність інформаційних процесів з використанням засобів обчислювальної техніки, що забезпечують високу швидкість оброблення даних, швидкий пошук інформації, розподіл даних, доступ до джерел інформації незалежно від місця їхнього розміщення.

Глобальні інформаційні системи та інформаційні технології утворюють інформаційне середовище, в якому практично немає державних кордонів, обмежень на інформаційні впливи, обмежень на поширення інформації, яку дотепер не можна було безкарно поширювати, обмежень на розміщення та одержання інформації, зокрема інформації щодо виробництва зброї, проведення терористичних операцій тощо. Як показує досвід інших країн, інформатизація сприяє забезпеченню національних інтересів, поліпшенню управління економікою, розвитку наукомістких виробництв і високих технологій, зростанню продуктивності праці, удосконаленню соціально-економічних відносин, збагаченню духовного життя і подальшій демократизації суспільства.

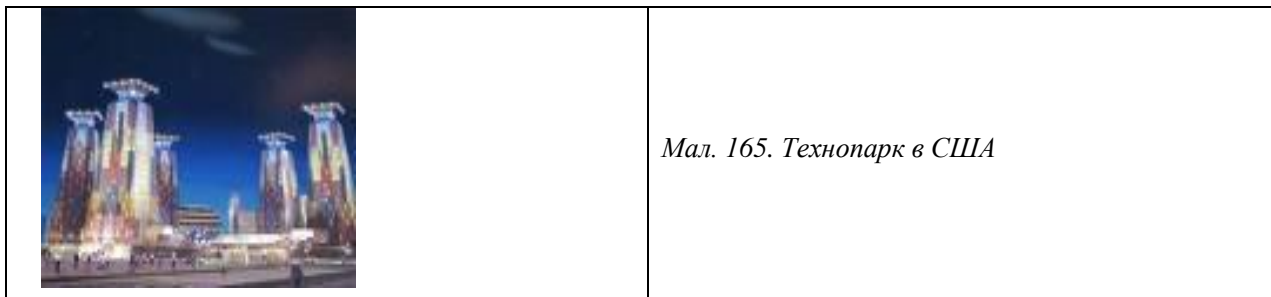
Управлінською, керівною та координаційною діяльністю займається **менеджмент**, що базується на знаннях законів ринку, навичках організації економічних процесів та праці людей. Однією із систем управління та організації підприємницької діяльності з розроблення нової продукції, виробництва і збуту товарів або послуг з метою одержання прибутків на основі комплексного вивчення процесів, що відбуваються на ринку, є **маркетинг**.

В епоху НТР склалися нові форми територіальної організації науки. Це насамперед схожі за специфікою технопарки і технополіси, в яких здійснюється весь технологічний ланцюжок від фундаментальних досліджень до продажу готової наукомісткої продукції. «Парковий бум» почався у США ще на початку 50-х років минулого століття (відома Силіконова долина), а потім охопив Західну Європу, Азію та інші країни. Нині технопарки є в декількох десятках країн світу. Ідея технополісів зародилася в Японії на початку 80-х років ХХ ст. і також набула великого поширення.

Технопарк (науковий, дослідницький, технологічний парк) – агломерація наукомістких фірм,

що групуються навколо великого університету, інституту, лабораторії (мал. 165). Основне завдання парку – скорочення термінів впровадження наукових ідей у практику за принципом «Наука – підприємництво».

Технополіс – спеціально побудоване комплексне науково-виробниче містечко, супутник промислового і наукового центру, що розробляють інноваційних технологій, розвитком наукомістких виробництв і підготовкою наукових кадрів.

Висновки. Інформаційне суспільство має певні ознаки: інформацію в ньому використовують як один з економічних ресурсів з метою підвищення ефективності виробництва, зміцнення конкурентоспроможності, стимулювання інновацій; вона формує інформаційний сектор в економіці, що зростає швидше за інші; інформація стає предметом масового споживання суспільства, формуючи ринок глобального інформаційного середовища, де відбуваються процеси обміну інформаційними продуктами і послугами.

Запитання і завдання

1. Перелічіть інформаційні послуги.
2. З'ясуйте, чи можна говорити про нову науку «інформаційну географію» у зв'язку з поширенням інформаційної революції.
3. Поясніть відмінність між поняттями «технопарк» і «технополіс».
4. Розкажіть, як виникла наука кібернетика.
5. Схарактеризуйте позитивні й негативні риси «інформаційного вибуху».

Додаткові джерела інформації

Бакланов А. Тенденции мирового авиакосмического рынка // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 13. – С. 130 – 137.

Корочкин Л. В лабиринтах генетики // Новый мир. – 1999. – №4, С. 112.

www.dndiii.lviv.ua

www.e-ukraine.com.ua/forum

ТЕРИТОРІЯ ПРАКТИЧНИХ ВИПРОБУВАНЬ

Проведіть моніторинг генетично модифікованої продукції у торговельній мережі.

Підготуйте реферативну роботу на тему «Зелена революція: дві хвилі».

Втліть у життя проект «Пріоритетні наукові дослідження в Україні».

Здійсніть екологічне дослідження «Продукція України, що має екологічний знак».

Організуйте презентацію джерел інформації на тему «Біоіндустрія та біотехнологія».

ТЕМА 6. СУЧАСНЕ СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

§ 41. Світове господарство

Численні міжнародні зв'язки об'єднують країни світу в тісну систему – світове співтовариство, а їхні національні економіки – у світове господарство. Світове господарство охоплює всі країни, тому воно неоднорідне і суперечливе.

У таблиці 9 наведено головні етапи і стадії його формування. Основою всесвітніх економічних відносин є світовий ринок, що забезпечує обмін товарами.

Таблиця 9.

Формування світового господарства

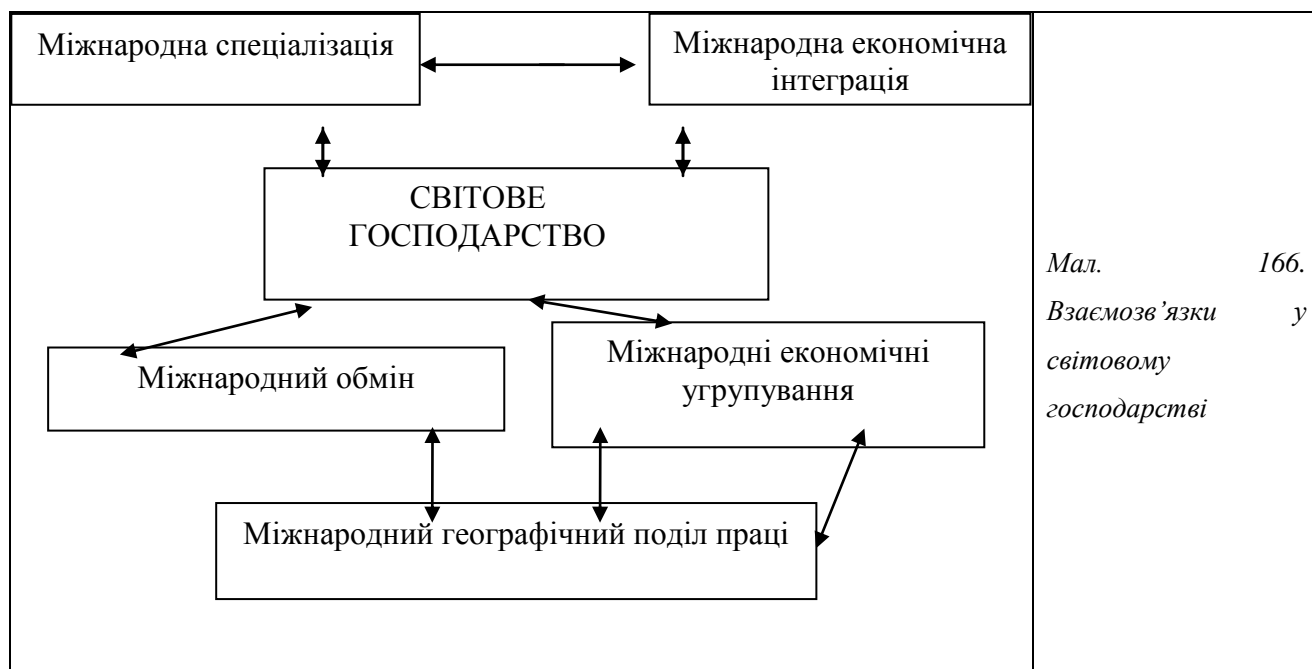
Етап формування	Стадія розвитку	Переважаюча сфера розвитку
Зародження Становлення Розквіт	Аграрна Індустріальна Постіндустріальна	Сільське господарство Обробна промисловість Нематеріальна сфера

Виникнення світового господарства має історичне значення. З установами регулярних торгово-фінансових і виробничих зв'язків між різними країнами, регіонами і континентами зникла їхня багаторічна національно-господарська відокремленість, що гальмувала соціально-економічний прогрес у світі.

Світове господарство – це історично утворена сукупність національних господарств усіх країн світу, які пов'язані всесвітніми економічними зв'язками, що ґрунтуються на міжнародному географічному поділі праці (мал. 166). Цей процес розпочався ще на мануфактурній стадії розвитку капіталізму (XVI—XVIII ст.) і завершився на межі XIX—XX ст. Умовою формування світового господарства був бурхливий розвиток галузей промисловості в окремих країнах, транспорту, широких міжконтинентальних зв'язків світового ринку. Економічні зв'язки між країнами ставали дедалі різнобічними (торгівля, створення спільних підприємств, науково-технічні зв'язки тощо).

Світове господарство розвивається під впливом потужних транснаціональних компаній (ТНК) і корпорацій, які контролюють понад третину світового виробництва і торгівлі, впливають на обсяг, структуру і спрямованість міжнародних товарних потоків і послуг. ТНК прискорюють розвиток світового господарства, сприяють його прозорості, впровадженню новітніх технологій у багатьох країнах завдяки концентрації капіталу і сучасній науково-технічній базі. Створення регіональних міжнародних господарських комплексів, зближення та взаємодія господарств країн сприяють

розвиткові економічної інтеграції. Світове господарство – складна система, в якій розрізняють галузеву і територіальну структури.

Мал. 166.
Взаємозв'язки у
світовому
господарстві

Галузева структура – це сукупність споріднених груп галузей, які виробляють однорідну продукцію, надають різноманітні послуги і здійснюють різну суспільно корисну роботу.

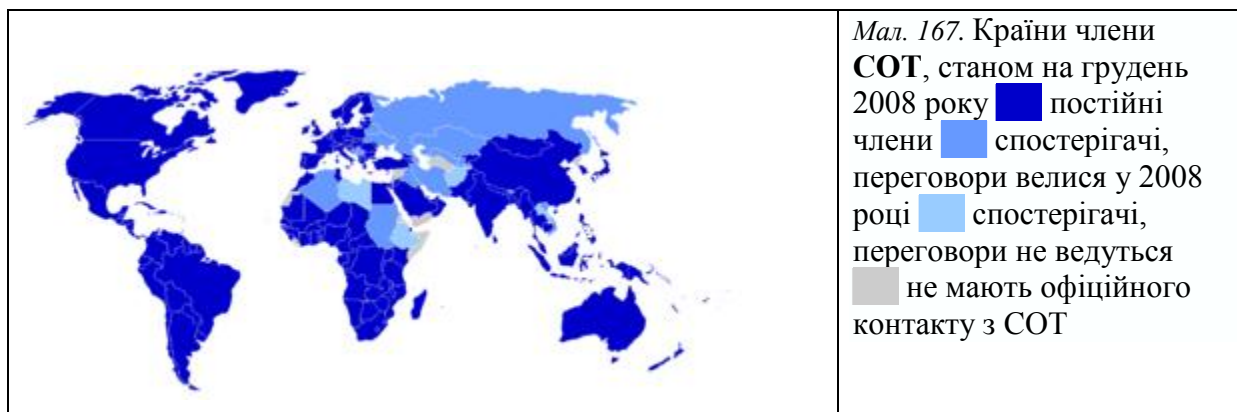
Нині в усіх країнах формуються міжгалузеві комплекси і системи, що зумовлено технологічними зв'язками, інвестиціями, вимогами менеджменту і маркетингу. Так, утворилися світові міжгалузеві системи енергетики, виробництва матеріалів, машинобудування, агровиробництва, транспорту, а в економічно розвинутих країнах – і військово-промисловий (США, Німеччина Франція, Росія), науково-виробничий (США, Японія, Німеччина, Велика Британія), аерокосмічний (США, Росія, Японія, Франція, Китай), індустриально-екологічний (ПАР, США) комплекси. Особливості галузевої структури в країнах різних типів наведено в таблиці.

Територіальна структура світового господарства – це розміщення і розподіл галузей господарства за країнами, регіонами, континентами. Важливою закономірністю розміщення сучасного світового господарства є утворення територіальних груп країн, що мають високі показники економічного розвитку.

Розвинуті країни утворюють «центр» світового господарства, володіють великими капіталами, значними ресурсами, впроваджують новітні технології. До «периферії» належать менш розвинуті країни Європи, Азії, Африки і Латинської Америки.

Вирізняють три економічно розвинуті світові блоки: 1) Європейський, який фактично очолює економічно розвинута Німеччина (до нього входять і колишні соціалістичні країни); 2) Американський, в якому провідна роль належить США і Канаді (до нього належать і нові індустріальні країни Америки); 3) Азіатсько-Тихоокеанський, де керівну роль відіграє Японія (до цього блоку належать країни Південно-Східної та Східної Азії, Китай і нафтодобувні країни Азії). Усі блоки пов'язані різноманітними економічними відносинами, які відіграють важливу роль у об'єднанні країн у світову господарську систему. Ці відносини відображено в обміні товарами, послугами, капіталами, робочою силою, інформацією країнами та регіонами світу. Національні господарства взаємодіють у системі світового господарства за законами міжнародного географічного поділу праці.

Висновки. Світове господарство – це складна система, яка функціонує і розвивається на основі конкуренції та співробітництва, міжнародних угод, валютної системи і діяльності певних міжнародних організацій – Міжнародного валютного фонду (МВФ), Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР), Світової організації торгівлі (СОТ) (див. мал.167).

Запитання і завдання

1. Дайте визначення наукових понять «світове господарство», «світовий ринок», поясніть їхнє значення для світової економіки.
2. Поясніть, як виникло світове господарство та яке це мало історичне значення.
3. Наведіть приклади країн, які є постачальниками сировини на світовий ринок.
4. З'ясуйте взаємозв'язки між трьома економічно розвинутими світовими блоками.
5. Поясніть за якими законами взаємодіють у системі світового господарства національні економіки.

Додаткові джерела інформації

Герман Ван дер Вее. История мировой экономики: 1945–1990. – М.: Наука, 1994.

Соціально-економічна географія світу / За ред. С. П. Кузика. – Т.: Підручники і посібники, 1998. –

250 с.

<http://buklib.net>.

<http://www.altnet.ru>

<http://www.i-u.ru>

§ 42. Міжнародний географічний поділ праці

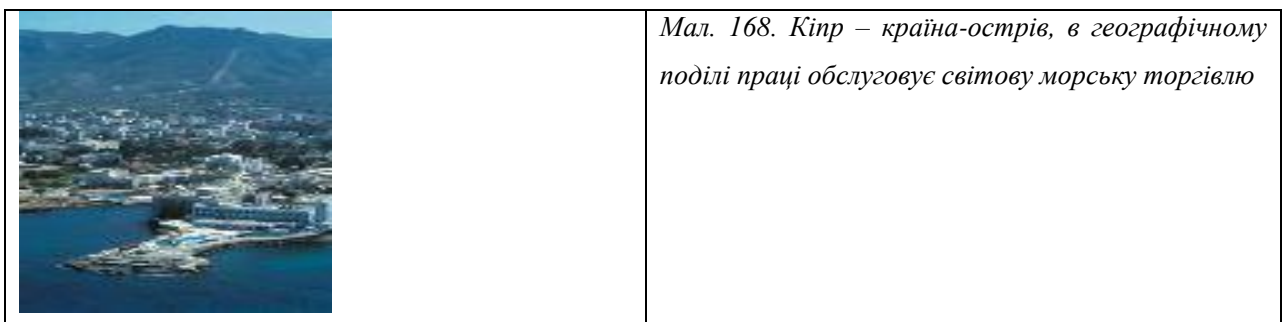
Географічний поділ праці з'явився внаслідок розвитку людського суспільства. Під час його формування між людьми виникали певні трудові зобов'язання, відносини. Люди, займаючись індивідуальною трудовою діяльністю, розподіляли між собою обов'язки щодо виконання тієї чи іншої роботи спочатку в землеробстві, потім у скотарстві і згодом у промисловості. У процесі розвитку продуктивних сил і формування виробничих відносин розподіл обов'язків трансформувалася у суспільний поділ праці.

Поділ праці існував ще в глибоку давнину.

Історія виникнення. У Римській імперії, Карфагені, арабських халіфатах та інших державах проводився широкий обмін товарами. Але суспільний поділ праці в ті часи ще не досяг такого рівня, щоб стати основою для виникнення всіх розвинутих форм. Лише після відкриття всіх материків, з розвитком транспорту, торгівлі та економічних відносин міжнародний поділ праці став реальністю.

Географічний, або територіальний, поділ праці є формою суспільного поділу праці й виявляється: а) у формуванні господарської спеціалізації територій – виробництві певної продукції, призначеної для вивезення (при цьому за певними територіями «закріплюються» ті галузі спеціалізації, для яких сформувалися найкращі природні й соціально-економічні умови); б) у товарному обміні результатами господарської діяльності – вивезенні продукції галузей спеціалізації та вивезенні продукції інших галузей (завозять продукцію, виробництво якої на певній території або взагалі неможливе у зв'язку з її природними особливостями, або недостатнє для власних потреб, або більш недоцільне з погляду вартості, ніж ввезення з інших територій). Господарську спеціалізацію територій визначають готова продукція (наприклад, автомобілі) та її частини (деталі, вузли, агрегати), а також сировина і напівфабрикати (залізна руда, кокс, чавун, сталь тощо).

Міжнародний географічний поділ праці – це найвища форма суспільного поділу праці. Чинниками міжнародного поділу праці є: 1) географічне положення країн (наприклад, *приморські країни* спеціалізуються на морському рибальстві, обслуговуванні світової морської торгівлі (Сінгапур, Кіпр (мал.168), Панама, Греція), *внутрішньоконтинентальні країни* – на міжнародних транзитних перевезеннях сухопутним транспортом); 2) природно-ресурсна база, яка визначає спеціалізацію країн на галузях добувної промисловості, сільського, лісового і лікувально-санаторного господарства, відпочинку і туризму; 3) соціально-економічні умови (коли різні галузі спеціалізації формуються під впливом історичних особливостей розвитку країн, національних і релігійних традицій населення, наявності значних або висококваліфікованих трудових ресурсів, нагромадження капіталів, науково-технічного прогресу, впровадження новітніх технологій тощо).

Особливістю географічного поділу праці є те, що він дає змогу зменшити або й зовсім зняти

деякі проблеми, пов'язані, наприклад, з нестачею ресурсів у будь-якому районі країни. Чим більший вибір чинників і передумов, які взаємодіють, має та чи інша територія або країна, тим більші в неї можливості брати участь у міжнародному географічному поділі праці. Щоб подібна спеціалізація могла виникнути взагалі, необхідні певні умови: країна, яка виходить на світовий ринок, повинна мати переваги бодай над частиною інших виробників продукції, яку вона пропонує. Наприклад, мати дешеву сировину або володіти секретами новітніх технологій. Водночас на світовому ринку має бути попит на цю продукцію, і, зрештою, затрати на транспортування мають бути обопільно вигідними і для країни-виробника, і для споживачів.

Міжнародною спеціалізацією визначається господарська діяльність багатьох країн (мал. 169). Японія, наприклад, є великим експортером автомобілів, морських суден, продукції радіоелектроніки і роботобудування. Замбія – експортер мідної руди і рафінованої міді. Канада посідає одне з перших місць у світі зі збирання та експорту зернових культур, тобто зернове господарство – галузь її міжнародної спеціалізації. На ступінь участі країни в міжнародному поділі праці впливає рівень розвитку продуктивних сил. Кожна країна, яка має абсолютні переваги у виробництві будь-яких товарів і послуг, має змогу експортувати їх в обмін на товари, які вона не виробляє. Наприклад, країні, яка спеціалізується на виробництві наукомісткої продукції, недоцільно виробляти просту і дешеву продукцію. Інколи країна пропонує на світовий ринок лише сировину, наприклад, нафту, газ чи ліс.

Мал. 169. Болгарія спеціалізується на продукції агропромислового комплексу.

Проте і географічне положення, і природні ресурси є тільки первинними чинниками міжнародного поділу праці. Вирішальну роль відіграють соціально-економічні умови: рівень розвитку продуктивних сил, особливості структури господарства, організація зовнішньоекономічної діяльності, рівень розвитку зовнішньоекономічного менеджменту в країні, вибір стратегії і тактики зовнішньоекономічного маркетингу.

Висновки. Історичні реалії свідчать, що є потреба в розвитку міжнародних економічних відносин, сприянні укладанню зовнішньополітичних і зовнішньоторговельних угод як між окремими підприємствами, так і на урядовому рівні між країнами і блоками країн.

Запитання і завдання

1. Дайте наукове визначення поняттю «географічний поділ праці».
2. З'ясуйте вияв територіального поділу праці.
3. Перелічіть чинники міжнародного поділу праці.
4. Назвіть країни, які спеціалізуються на міжнародних транзитних перевезеннях сухопутним

транспорт.

5. Нанесіть на контурну карту країни, галузю міжнародної спеціалізації яких є зернове господарство.

Додаткові джерела інформації

Географічна енциклопедія: В 4 т. – К., 1994–1996.

Географія. 11 клас: Відповіді на питання екзамен. Білетів / І. Дітчук, О. Заставецька, Б. Федунік. –

Т.: Підручники і посібники, 2001. – С. 15–16, 18–19.

library@ilib.com.ua

§ 43. Галузева структура господарства та міжнародна економічна інтеграція

Галузева структура господарства відображає склад і співвідношення взаємопов'язаних галузей або їхніх груп у процесі суспільного поділу праці.

Головні компоненти галузевої структури – **виробнича сфера** і **сфера послуг**. До першої належать галузі, розвиток яких пов'язаний зі створенням матеріальних благ: промисловість, сільське господарство, будівництво, лісове господарство, а також галузі, які обслуговують виробництво (транспорт, зв'язок). До сфери послуг належать галузі, що забезпечують духовні й фізичні потреби населення: освіта, культура, мистецтво, наука, охорона здоров'я і соціальне забезпечення, а також ті, що забезпечують нематеріальні потреби в послугах (житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, фінансово-кредитна сфера, державне управління).

Галузевий аспект структуризації господарства передбачає поділ його на сектори: 1) видобуток і виробництво різних видів сировини (мінеральної, сільськогосподарської, лісової, рибпромислової); 2) оброблення сировини (галузі обробної промисловості); 3) сфера послуг.

Залежно від рівня розвитку країн, співвідношення між цими сферами суттєво відрізняється. Так, у країнах з високим рівнем розвитку переважають високоефективні галузі промисловості, наукомісткі виробництва і галузі сфери послуг. У цих самих країнах частка сільського господарства у валовому національному продукті (ВНП) незначна. У країнах з перехідною економікою на сферу сільськогосподарського виробництва припадає 10–20 % ВНП, а у країнах, що розвиваються, – майже 40 %. В умовах подальшого розвитку науково-технічного прогресу спостерігається тенденція до зниження частки промисловості у країнах з розвинутою економікою і, навпаки, ця частка зростає у країнах, що розвиваються. У світовому господарстві також спостерігається тенденція до зростання частки сфери послуг. Однак промисловість залишається головною галуззю господарства у більшості країн світу.

Система міжнародних економічних відносин формується на основі інтернаціоналізації продуктивних сил, яка зазвичай складається на основі міжнародного поділу праці.

Гідне подиву. Суть міжнародного поділу праці полягає у єдності двох процесів – розчленування та об'єднання виробництва, відособлення і спеціалізації різних видів трудової

діяльності, в їхній взаємодії, взаємодоповненні. Міжнародний поділ праці має на меті підвищення ефективності виробництва, економії затрат суспільної праці, раціонального розміщення продуктивних сил.

Економічна інтеграція – якісно новий етап інтернаціоналізації господарського життя. Вона передбачає зближення та взаємопереплетення національних економік, проведення узгодженої державної економічної політики. Інтеграційні тенденції є природним процесом, який впливає з об'єктивних потреб міжнародного поділу праці й науково-технічного прогресу. Суть економічної інтеграції виявляється у її найважливіших характеристиках: міждержавне регулювання економічних процесів; поступове формування незалежних один від одного економічних комплексів; усунення адміністративних та економічних бар'єрів, що перешкоджають вільному рухові товарів, робочої сили і фінансових ресурсів у межах регіону; зближення внутрішніх економічних умов у державах, які беруть участь в інтеграційних об'єднаннях. Є такі види інтеграційних об'єднань: зона вільної торгівлі, коли країни-учасниці обмежуються скасуванням митних бар'єрів у взаємній торгівлі; митний союз, коли вільне переміщення товарів і послуг всередині угруповання доповнює єдиний митний тариф стосовно третіх країн; загальний ринок, коли ліквідовують бар'єри між країнами не тільки у взаємній торгівлі, а й для переміщення робочої сили і капіталу; економічний союз, коли на доповнення до всіх перелічених вище інтеграційних заходів гармонізуються різні аспекти економічної політики. Повна інтеграція передбачає узгодження і проведення спільної валютної, фіскальної та кредитної політики тощо, утворення органів наднаціональної влади.

Інформація для прикладу. Найбільшого розмаху інтеграційні процеси набули в Західній Європі. Ще з перших повоєнних років функціонував митний, а потім і економічний союз Бельгії, Нідерландів і Люксембургу (Бенілюкс). У 1951 р. було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). 25 березня 1957 р. у Римі шість західноєвропейських країн – Бельгія, Люксембург, Італія, Нідерланди, Франція і ФРН – уклали договір про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС), яке нерідко називали «Спільним ринком».

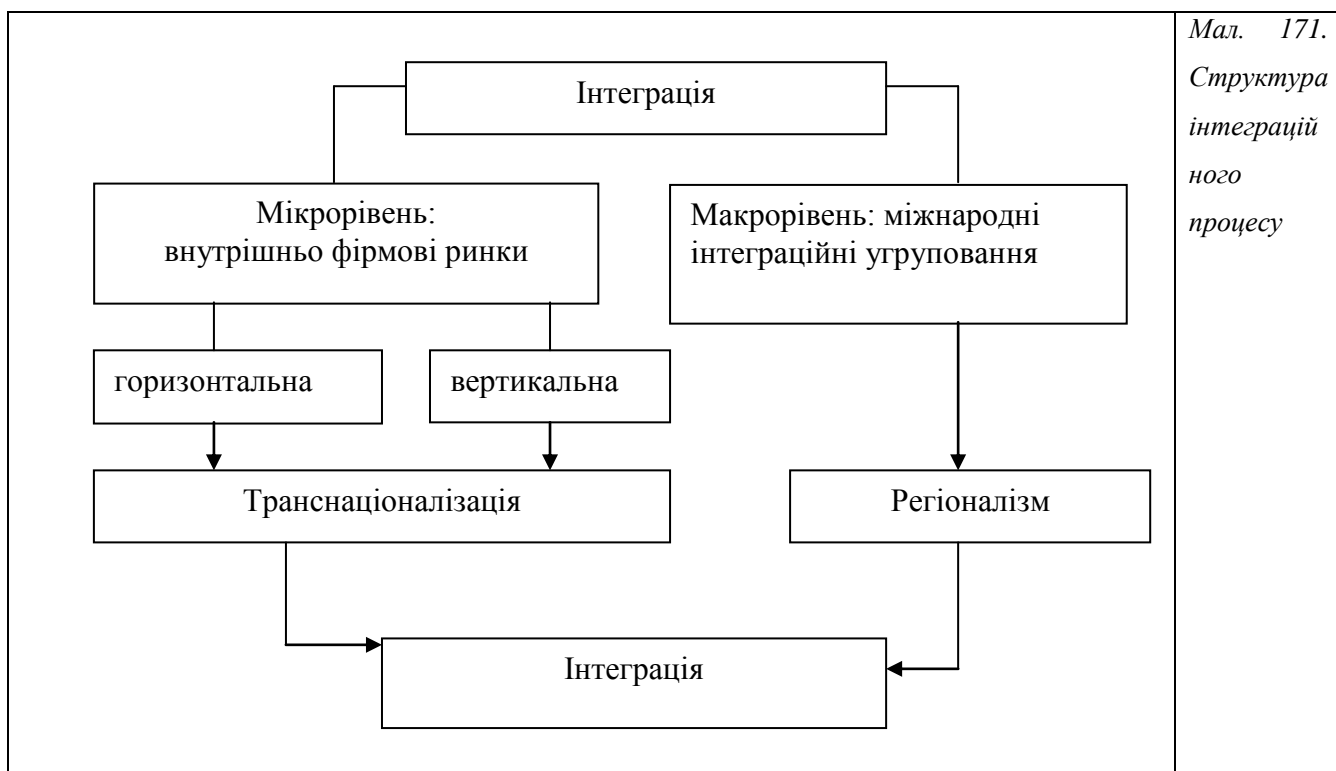
Європейський Союз (ЄС) не єдиний приклад регіональної інтеграції. Нині у світі існує понад три десятки зон вільної торгівлі, митних і економічних союзів. Але найпримітнішим, найдинамічнішим інтеграційнішим процесом є процес організації та функціонування Північноамериканської зони вільної торгівлі – НАФТА. З 1 січня 1994 р. діє договір між США, Канадою та Мексикою, яким передбачено зняття митних бар'єрів на товари в торгівлі між цими країнами, лібералізацію режиму іноземного інвестування і міграції робочої сили (мал. 170). Перспективи розвитку економічної інтеграції у Східній Азії пов'язують зі створенням Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС). До нього входять 18 держав Азії, Північної та Південної Америки. Відповідно до планів АТЕС, передбачено до 2020 р. створити найбільшу у світі зону вільної торгівлі.

Мал. 170. Центральний офіс банку в Нью-Йорку, де відбуваються переговори стосовно зняття митних бар'єрів на товари в торгівлі, лібералізацію режиму іноземного інвестування і міграції робочої сили, а також перспективи розвитку економічної інтеграції

Міжнародна економічна інтеграція як явище характеризується незастосуванням будь-яких форм дискримінації іноземних партнерів у кожній із національних економік, а як процес виявляється у стиранні відмінностей між економічними суб'єктами різних країн. Ці процеси відбуваються не прямолінійно, оскільки поряд з інтеграційними процесами в окремих регіонах світу спостерігаються і дезінтеграційні процеси, зумовлені політичними, національними і релігійними причинами (наприклад, на євразійському просторі колишнього СРСР, у Центральній і Південно-Східній Європі, на Балканах та ін.). Міжнародну економічну інтеграцію можна визначити як якісно новий етап розвитку і форму вияву інтернаціоналізації господарського життя, що передбачає зближення і взаємоприспосаування, переплетення всіх структур національних господарств.

Отже, маємо дворівневу структуру інтеграційного процесу (мал. 171).

Мал. 171. Структура інтеграційного процесу

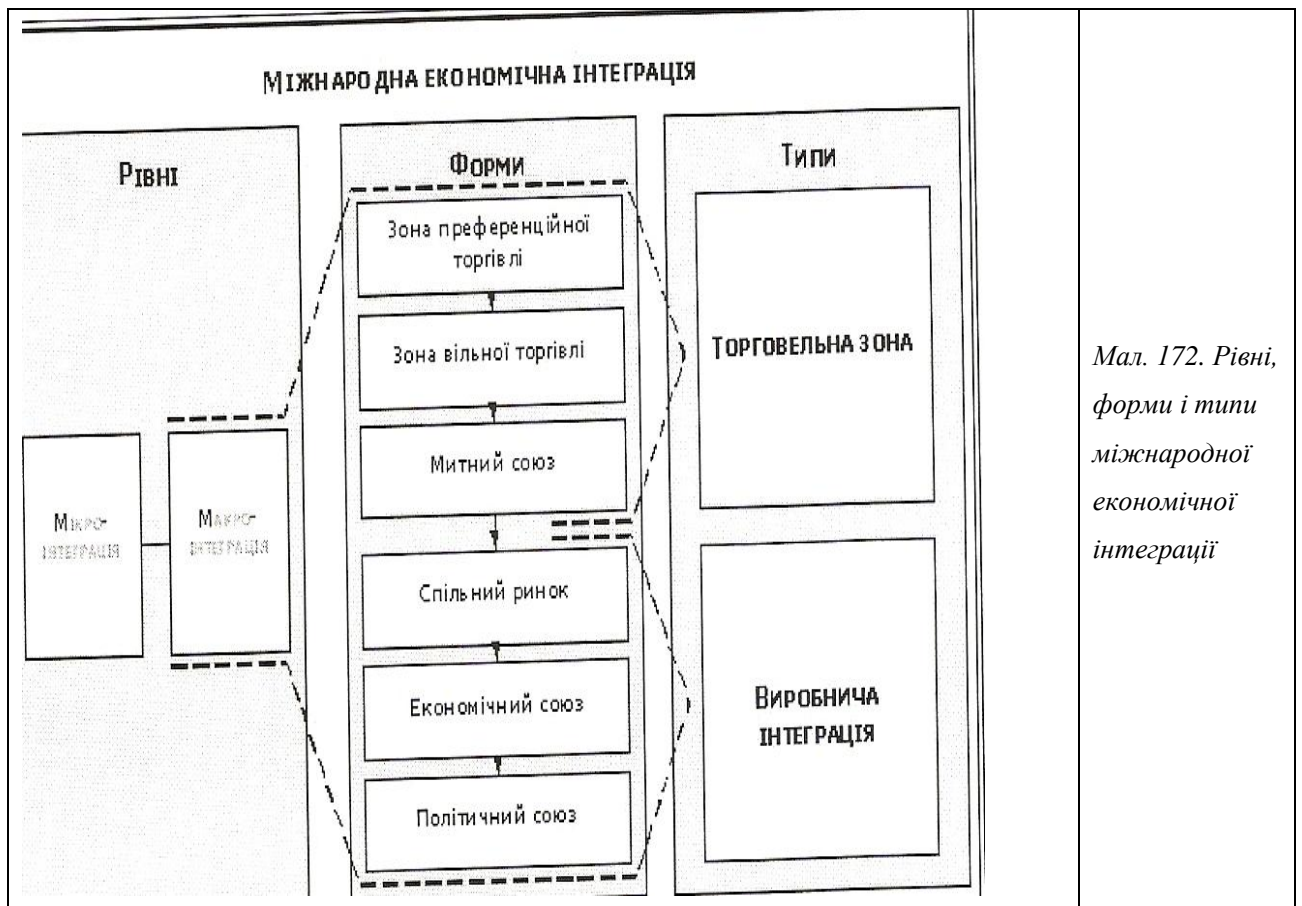
Процес економічної інтеграції відбувається, коли дві або більше країн об'єднуються разом для створення ширшого економічного простору. Країни укладають інтеграційні угоди, сподіваючись на економічний вигравш, хоча можуть ставити і політичні та інші цілі. На макрорівні розглядають такі основні форми міжнародної регіональної економічної інтеграції: зона преференційної торгівлі; зона (асоціація) вільної торгівлі; митний союз, спільний ринок, економічний і політичний союзи. (табл. 10)

Форми міжнародної економічної інтеграції

Форми міжнародної економічної інтеграції
Зона преференційної торгівлі
Зона (асоціація) вільної торгівлі
Митний союз
Спільний ринок
Економічний союз
Політичний союз

Ці економічні кроки зумовлюють необхідність гармонізації та уніфікації національних законів, а отже, потребують формування наднаціональних органів управління і контролю. Побудова спільного ринку має завершитися створенням справді єдиного економічного, правового та інформаційного простору і надати імпульс для переходу до якісно нової сходинок економічної інтеграції – економічного союзу. Ознаками економічного союзу є: 1) ліквідація будь-яких торговельних обмежень і проведення єдиної зовнішньоторговельної політики; 2) вільне переміщення товарів, послуг, капіталу та громадян; 3) жорстка координація (по суті, єдність) економічної, фінансової та соціальної політики.

Інформація для прикладу. Свідченням таких союзів є Бенілюкс (з 1960 р.), Сполучені Штати Америки, Радянський Союз (до 1991 р.). На стадіях практичної реалізації нині плани щодо створення економічного і валютного Європейського Союзу. На основі економічних створюються і політичні союзи, в яких поряд з економічною забезпечується також політична інтеграція. Рівні, форми і типи міжнародної економічної інтеграції тісно взаємопов'язані (мал. 172).

Мал. 172. Рівні, форми і типи міжнародної економічної інтеграції

Конкретно визначити, на якому етапі розвитку перебуває те чи інше інтеграційне угруповання, доволі складно. Проте є змога класифікувати наявні інтеграційні угруповання за метою створення їх, що відображено у таблиці 11.

Таблиця 11.

Рівень розвитку інтеграційних об'єднань

Рівень	Назва, рік створення	Країни-члени
Преференційна торговельна угода	1. Угода про партнерство та співробітництво між ЄС та країнами колишнього СРСР, 1994 р.	ЄС, Білорусь, Казахстан, Росія, Україна
	2. Угоди про асоціації з ЄС, 1991–1995 рр.	Болгарія, Чехія, Угорщина, Польща, Румунія, Словаччина, Естонія, Латвія, Литва, Словенія
Зони вільної торгівлі (ЗВТ)	1. Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ)	Австрія, Велика Британія, Данія, Швейцарія, Фінляндія, Ісландія, Ліхтенштейн, Португалія, Норвегія, Швеція. У 1972 р. з ЄАВТ вийшли Велика Британія і Данія, у 1986 р. – Португалія, у 1995 р. – Австрія, Фінляндія, Швеція
	Балтійська ЗВТ 1993 р.	Естонія, Латвія, Литва
	3. Центральноевропейська ЗВТ (ЦЄФТА), 1992 р.	Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія
	4. Північноамериканська ЗВТ, (НАФТА), 1994 р.	Канада, Мексика, США
	5. Австралійсько-Новозеландська торговельна угода про поглиблення економічних зв'язків (АНЦСЕРТА), 1983 р.	Австралія, Нова Зеландія
	6. Організація Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), 1989 р.	21 країна-учасниця з Азії, Північної та Південної Америки: Австралія, Бруней, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Нова Зеландія, Індонезія, Гвінея, Філіппіни, Тайвань, Гонконг, Китай, Південна Корея, Японія, США, Канада, Чилі; з 1997 р. – В'єтнам, Перу, Російська Федерація
Митний союз	1. Центральнаамериканський спільний ринок (ЦАСР), 1961 р.	Коста-Рика, Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Нікарагуа
	2. Арабський спільний ринок, 1964 р.	Єгипет, Ірак, Йорданія, Лівія, Мавританія, Сирія, Ємен
Спільний ринок	1. Латиноамериканська асоціація інтеграції (ЛІАІ), 1960 р.	Аргентина, Болівія, Бразилія, Чилі, Колумбія, Еквадор, Мексика, Перу, Уругвай, Венесуела, Парагвай

	3. Карибське співтовариство та Карибський спільний ринок (К (КАРІКОМ), 1973 р.	13 держав: Антигуа і Барбуда, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Домініка, Гренада, Гайана, Ямайка, Монтсеррат, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Лусія, Сент-Вінсент і Гренадини, Тринідад і Тобаго
	4. Рада співробітництва арабських країн Персидської затоки («нафтова шестірка») 1981 р.	Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, Саудівська Аравія, ОАЕ
	5. Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), 1967 р.	Індонезія, Філіппіни, Бруней, Сінгапур, Малайзія, Таїланд, з 1995р. – В'єтнам, з 1997 р. Лаос і М'янма , з 1999 р Камбоджа
Економічний союз	1. Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС), 1957 р., з 1993 р. – Європейський Союз (ЄС)	Австрія, Бельгія, Велика Британія, Данія, Німеччина, Греція, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Литва, Латвія, Естонія, Болгарія, Румунія
	2. Економічний союз Бенілюкс, 1948 р.	Бельгія, Нідерланди, Люксембург
	3. Співдружність Незалежних Держав (СНД), 1992 р.	Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменистан, Україна, Узбекистан
	4. Союз арабського Магрибу (САМ), 1989 р.	Алжир, Лівія, Мавританія, Марокко, Туніс
	5. Західноафриканський економічний і валютний союз (ЮЕМОА), 1994 р.	Бенін, Буркіна-Фасо, Кот-д'Івуар, Малі, Нігерія, Сенегал, Того
	6. Співтовариство розвитку Півдня Африки (САДК), 1973 р.	Ангола, Ботсвана, Лесото, Малаві, Мозамбік, Намібія, Свазіленд, Танзанія, Замбія, Зімбабве, ПАР, Мавританія
	7. Економічне співтовариство країн Західної Африки (ЕКОВАС), 191975 р.	Бенін, Буркіна-Фасо, острови Зеленого Мису, Кот-д'Івуар, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Ліберія, Малі, Мавританія, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того
	8. Економічне співтовариство країн Центральної Африки (КЕЕАС)	Камерун, Нігер, Нігерія, Заїр, Судан, Чад, Центральноафриканська республіка, Кенія, Уганда, Руанда, Бурунді

Отже, інтеграція зумовлена насамперед потребами розвитку продуктивних сил, які дедалі переростають національно-державні межі, що сприяє неухильному поглибленню міжнародного поділу праці та підвищенню взаємозалежності національних господарств.

Висновки. Сучасним процесам міжнародної економічної інтеграції притаманні певні особливості, а саме: динамізм перебігу міжнародної економічної інтеграції в цілому, зумовлений як дією об'єктивних факторів, так і «ланцюговою» реакцією країн світу на розвиток окремих інтеграційних угруповань; нерівномірність розвитку та реалізації форм міжнародної економічної інтеграції, спричинена виявами очевидних відмінностей економічного розвитку країн і регіонів світу; розвиток поряд з інтеграційними дезінтеграційних процесів, які мають глибокі корені в історичних, політичних, економічних і соціальних закономірностях світового розвитку.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте і проаналізуйте галузеву структуру господарства світу.
2. Визначте пріоритети міжнародної торгівлі.
3. Назвіть етапи формування світової економіки.
4. Назвіть основні тенденції розвитку світового господарства?
5. Нанесіть на контурну карту країни, що входять до складу зони вільної торгівлі «Організація Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва».

Додаткові джерела інформації

Белоконь Ю. Роль интеграции в развитии экономики // *Международ. экономика и международ. отношения.* – 1998. – № 6.

Киреев А. П. *Международная экономика.* – М.: *Международ. отношения,* 1998.

Линдерт П. *Экономика мирохозяйственных связей.* – М.: *Прогресс-Универс,* 1992.

Хасбулатов Р. И. *Мировая экономика.* – М.: *ИНСАН,* 1994.

<http://buklib.net>

§ 44. Міжнародні економіко-політичні відносини

Важливою особливістю сучасності є зростання взаємозалежності економік різних країн, розвиток інтеграційних процесів, інтенсивний перехід цивілізованих країн від замкнених національних господарств до економіки відкритого типу, різних економіко-політичних відносин та нових форм міжнародних взаємовідносин.

У процесі глобальної інтернаціоналізації світового господарства, розвитку нової «архітектури» геоекономічного простору сформувалася специфічна форма відносин – міжнародні економічні відносини. Найхарактернішою рисою ХХ – початку ХХІ ст. є інтернаціоналізація соціально-

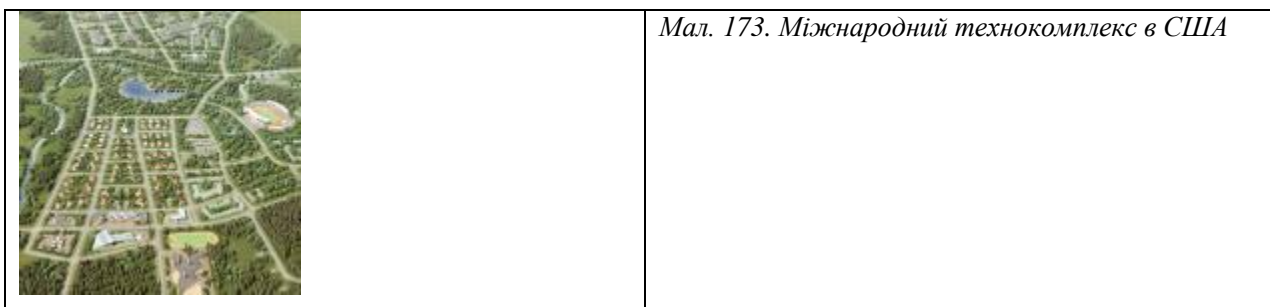

економічних процесів, що зростає. Під інтернаціоналізацією розуміють зближення національних економік шляхом посилення промислової співпраці та взаємозалежності міжнародного товарообороту, руху капіталів робочої сили між країнами.

Інформація для прикладу. В 1900–1913 рр. світове виробництво зросло більш як на 40 %, фізичні обороти світової торгівлі – на 62 %, а обсяги іноземних капіталовкладень подвоїлися. Із середини 70-х років XIX ст. поряд з товарним експортом важливого значення набуває вивезення капіталу. Переливання капіталу з країни в країну стали одним із головних факторів світового економічного розвитку. В останній чверті XIX ст. обороти міжнародної торгівлі збільшилися у 2,1 раза, а іноземні капіталовкладення – у 2,3 раза.

Виокремлюють три основні етапи розвитку інтернаціоналізації економічного життя. На першому етапі (кінець XVIII – кінець XIX ст.) інтернаціоналізація виробництва ґрунтувалася переважно на взаємодії національних господарств завдяки простій кооперації. Головним каналом взаємного «обміну речовин» були найпростіші форми міжнародних економічних зв'язків і передусім зовнішня торгівля. На другому етапі (кінець XIX – середина XX ст.) інтернаціоналізація виробництва переходить в іншу стадію, пов'язану з розвитком складної кооперації. Характерною ознакою останньої є її базування на міжнародному поділі праці, який стає визначальним фактором поглиблення інтернаціоналізації господарського життя і формування світового господарства. Третій етап (почався з середини XX ст.) характеризується комплексністю інтернаціоналізації виробництва (охоплює всі підсистеми господарства, поширюючись практично на всі країни світу, всі галузі виробничої та невиробничої сфер). Саме завдяки інтернаціоналізації виконуються головні умови збалансованого економічного розвитку: реалізація у матеріально-речовій та вартісній формах ВВП, підвищення якості людського розвитку тощо.

Головною формою інтернаціоналізації господарського життя тривалий час була торгівля між метрополіями та колоніями у вигляді обміну готових виробів на колоніальні аграрно-сировинні товари. Надалі основною формою стає інтернаціоналізація не обміну, а виробництва, інституційною формою якої є міжнародні фірми (компанії, корпорації, альянси) (мал. 173).

Транснаціоналізація є ключовою тенденцією сучасної інтернаціоналізації, яка виявляється у збільшенні кількості міжнародних фірм і в розширенні масштабів їхньої діяльності, а якісно – у формуванні внутрішньокорпоративних міжнародних ринків, що охоплюють переважну частину світових потоків товарів, послуг, капіталу та робочої сили.

Внаслідок інтернаціоналізації світової економіки посилюється боротьба за привласнення і використання досягнень науково-технічного прогресу, що посилює тенденцію до вирівнювання умов розвитку продуктивних сил у промислово розвинутих країнах.

Глобалізація – це новий, вищий ступінь інтернаціоналізації, на який вона почала підніматися з

кінця XIX ст. Це категорія, яка відображає процес обміну товарами, послугами, капіталом і робочою силою, що виходить за межі державних кордонів (мал.174).

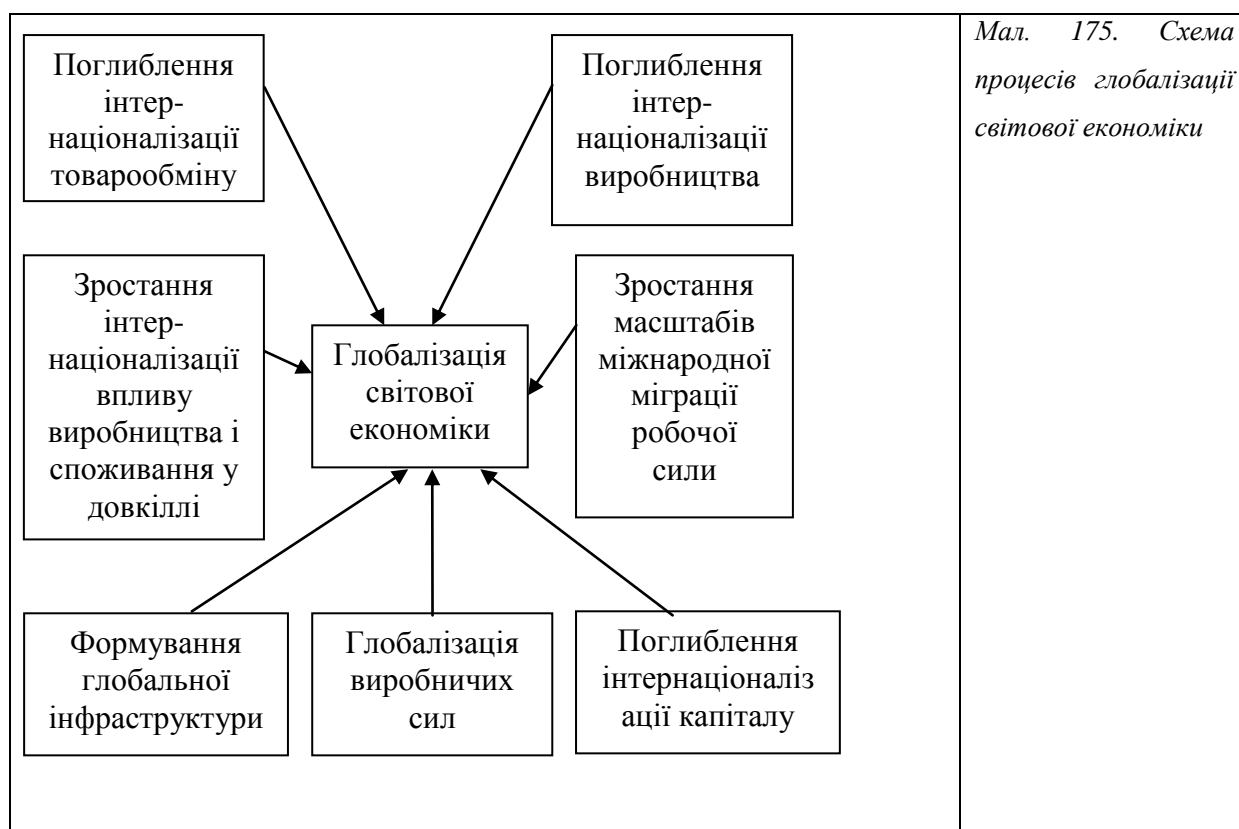
Передумовами процесу глобалізації нині є: міжнародна спеціалізація виробництва та торгівля товарами і послугами; об'єднання сукупностей технологічно сполучених виробництв за допомогою однотипних технологічних ланцюгів; конкурентна боротьба за ринки збуту в умовах надвиробництва в розвинутих країнах; виснаження природних ресурсів планети та загострення боротьби за використання їх; збільшення ризику загальноєкологічної катастрофи; інтернаціоналізація капіталу; інформаційна революція, що забезпечує технічну базу для створення глобальних інформаційних мереж.

Розгортання процесу глобалізації характеризується суперечливим впливом на національні економіки та на все сучасне світове господарство. З одного боку, глобалізація небачено розширює можливості окремих країн щодо використання та оптимальної комбінації різноманітних ресурсів їхньої глибшої та всебічної участі в системі міжнародного поділу праці, з іншого – глобальні процеси значно загострюють конкурентну боротьбу, спричиняють маніпулювання величезними фінансовими та інвестиційними ресурсами, що становить реальну загрозу для країн з низьким і середнім доходами. Посилюється нерівномірність розвитку країн, що зумовлено поділом світу на багатий «центр» і бідні «периферійні» країни; домінування наднаціональних утворень, що характеризується встановленням ТНК контролю над стратегічно важливими сферами, фінансами, постачанням сировини і комплектуючих, збутом; загострення конфлікту між економікою і екологією, спричинене появою проблем, пов'язаних зі збільшенням обсягу відходів виробництва і витрат на їхню ліквідацію тощо.

Важливим елементом аналізу процесу глобалізації є розгляд її як багаторівневої ієрархічної системи. Світовий рівень глобалізації визначають економічною взаємозалежністю країн і регіонів, що зростає. Глобалізація на рівні окремої країни характеризується такими показниками, як відкритість економіки, частка зовнішньоторговельного обороту чи експорту у валовому внутрішньому продукті (ВВП), обсяг зарубіжних інвестиційних проєктів, міжнародних платежів тощо. Галузевий зріз глобалізації характеризується співвідношенням обсягів зустрічної внутрішньогалузевої торгівлі і світового виробництва галузі, а також коефіцієнтами спеціалізації галузі, розрахованими на основі співвідношення національних і міжнародних експортних квот галузі. Глобалізація на рівні компанії залежить від того, наскільки ефективно вона диверсифікувала свої надходження і розмістила свої активи в різних країнах з метою збільшення експорту товарів і послуг та використання місцевих переваг, пов'язаних з ширшим доступом до природних ресурсів і відносно дешевшої робочої сили. Загальною передумовою глобалізації компанії є рівень використання комп'ютерних і комунікаційних технологій, що дають змогу розширювати обмін ідеями та інформацією між різними країнами. Такими

є головні особливості глобалізації на сучасному етапі (мал.175).

Як наслідок, поступово формуються нові підходи до світового розвитку як процесу. Складаються спільні цінності (економічна стабільність, права людини, економічна безпека тощо) та інтереси, на основі яких формуються глобальні цілі діяльності світового господарства. Все це відкриває перед народами широкі перспективи для співробітництва і залучення до користування досягненнями світової цивілізації. Разом з тим глобальна трансформація світової економіки ставить перед країнами і складні проблеми адаптації до динамічного процесу соціально-економічної модернізації. Особливо гостро ці проблеми постають нині перед країнами, що розвиваються, та країнами з перехідною економікою, які зазнають надзвичайних труднощів на шляху соціально-економічного прогресу. Трансформація різних аспектів життя суспільства є найважливішою рисою світового розвитку.

Висновки. Транснаціоналізацію розглядають як домінуючу світового економічного розвитку. На сучасному етапі дедалі зростає рівень інтернаціоналізації, який вимірюють співвідношенням обсягу експорту товарів і матеріального виробництва. Цей процес зумовив те, що в межах усієї світової капіталістичної системи сформувались окремі світові ринки як сировини і палива, так і промислових виробів (наприклад, машин, сталі, текстильних товарів тощо).

Запитання і завдання

1. Назвіть етапи формування світової економіки.
2. Визначте основні тенденції розвитку світового господарства.
3. Поясніть співвідношення «центр – периферія».
4. Розкрийте сучасні передумови процесу глобалізації.

Додаткові джерела інформації

Линдерт П. Экономика мирохозяйственных связей. – М.: Прогресс-Универс, 1992.

Лук'яненко Д. Г. Міжнародна економіка: Навч. посіб. – К.: ВІПОЛ, 1996.

Школа І. М., Козменко В. М. Міжнародні економічні відносини: Навч. посіб. – Чернівці: Рута, 1996.

Циганкова Т. М. Сучасне світове господарство, основи ринкової економіки / За ред. В. М. Петюха.

– К., 1995.

§ 45. Нові форми міжнародних економічних взаємовідносин

У сучасний період за різноманіття складних кризових економічних процесів і взаємовідносин між підприємствами, фінансовими інститутами, державами на внутрішньому і зовнішньому ринках гострою проблемою є ефективне вкладення (інвестування) капіталу з метою його збільшення.

Економічна природа інвестицій зумовлена закономірностями процесу розширеного відтворення і полягає у використанні частини додаткового суспільного продукту для збільшення кількості та якості всіх елементів системи продуктивних сил суспільства.

Під **інвестиціями** розуміють усі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, внаслідок чого створюється прибуток або досягається соціальний ефект.

Мал. 176. Фондовий ринок інвестицій

Джерело інвестицій – фонд нагромадження (мал. 176), або частина національного доходу, що зберігається і спрямовується на збільшення та розвиток засобів виробництва, і фонд відшкодування, що використовується для відновлення зношених засобів виробництва у вигляді амортизаційних відрахувань.

Види інвестицій поділяють на кошти, цільові банківські вклади, паї, акції та інші цінні папери; рухоме і нерухоме майно; майнові права, пов'язані з авторським правом, досвідом та іншими видами інтелектуальних цінностей; сукупність технічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навичок і виробничого досвіду, необхідного для організації того чи іншого виду виробництва, але не запатентованого (*know how* (англ.) – «знаю як»); права користування землею, водою, ресурсами, будинками, спорудами, устаткуванням, а також інші майнові права і цінності.

За періодом інвестування виокремлюють: *короткотермінові*, як правило, тривалістю не більше

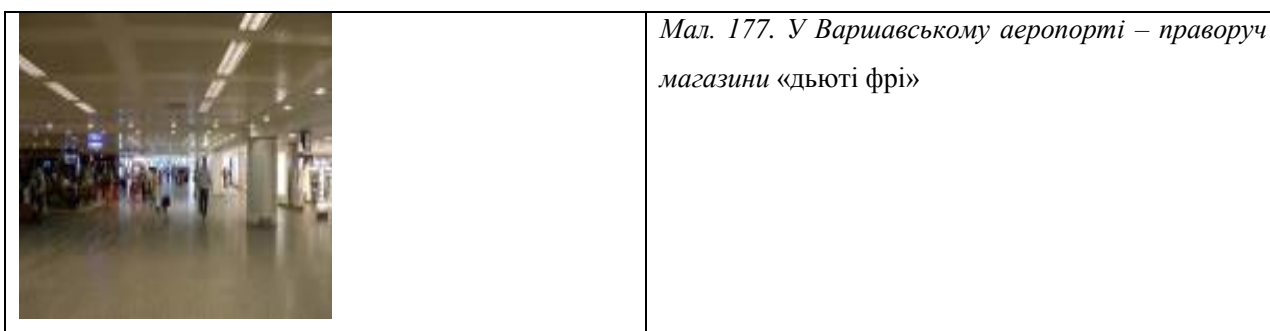
року (короткотермінові депозитні внески, ощадні сертифікати); *довготермінові*, тривалістю понад один рік.

До нових форм міжнародних економічних зв'язків належать **вільні економічні зони**. Історично склалося так, що вихідною ознакою вільної економічної зони є особливий режим митного оподаткування.

Історія виникнення. Майже 2000 років тому (у 166 р. до н. е.) з метою сприяння торгівлі влада грецької держави острова Делос проголосила першу документально відому вільну зону. На острові приїжджі купці звільнялися від податків, мита і виконання адміністративних формальностей. Делос відіграв помітну посередницьку роль у торгівлі між Заходом і Сходом протягом 80 років. Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явилися «вільні гавані» – спеціально відведені місця у портових містах, куди дозволялося привозити іноземні товари без мита і дотримання митних формальностей, зберігати їх без обмеження терміну, обробляти аж до промислової переробки та проводити торгові операції.

Економічний механізм вільної економічної зони є досить гнучким і удосконалювався у міру досягнення поставлених початкових цілей, насиченості внутрішнього ринку, розвитку місцевої промисловості тощо. Розширення господарських функцій зон вимагає ускладнення їхнього механізму, внаслідок чого особливий митний режим доповнився податковим і фінансовими інструментами регулювання. Розвиток комунікацій уможливив створення зон не тільки в портових районах. З часом термін «вільна зона» почали застосовувати до територій, де діє та чи інша системи фінансових та інших пільг щодо підприємців і які, як наслідок, є дещо економічно відокремленими від решти території країни. Нині за функціональними ознаками можна виокремити декілька категорій вільних зон, маючи на увазі, що на практиці трапляються перехідні або комплексні форми, які не можуть беззастережно належати до тієї чи іншої категорії.

До першої категорії варто умовно зарахувати зони вільної торгівлі, це частина суверенної території держави, де товари іноземного виробництва зберігаються, продаються і купуються як безмитна торгівля. Найпоширеніший різновид таких зон – «дьюті фрі» – магазини у великих міжнародних аеропортах (мал. 177).

Практично в усіх країнах Західної Європи, США, у багатьох інших країнах права вільної торгівлі поширюються на значні за розмірами площі, які використовуються для обслуговування гуртової торгівлі. Передумовами створення торгових зон є вигідне географічне положення (близькість до міжнародних транспортних артерій, великих промислових центрів, районів прикордонної торгівлі тощо), наявність розвинутої інфраструктури, включно з під'їзними шляхами, складські приміщення, вантажні термінали, стабільне електро-, водо- і тепlopостачання. Сучасні вільні торгові зони надають широкий спектр послуг, починаючи від сортування і упакування товарів аж до часткового

перероблення їх. До другої групи вільних зон належать ті, що безпосередньо не пов'язані з обслуговуванням зовнішньої торгівлі. До цієї групи зазвичай належать банківські та страхові зони і технологічні парки. Про вільні банківські чи страхові зони йдеться тоді, коли хочуть охарактеризувати особливості діяльності транснаціональних банківських і фінансових корпорацій у невеликих острівних державах і територіях (Багамські, Бермудські, Кайманові острови тощо), які побудували добробут на тому, що створили у своїх межах максимально ліберальний режим для функціонування таких корпорацій. Тому сам термін «зона» використовують умовно, оскільки найчастіше особливий режим господарювання поширюється не на територію, а вибірково, на певний тип підприємства (так звана точкова зона).

Гідне подиву. Наприкінці 1981 р. в Нью-Йорку було відкрито міжнародну зону банківських послуг. Американській владі для цього не знадобилися великі капіталовкладення: нью-йоркським банкам дозволили створювати відділення з деякими правами іноземних відділень банків США. Таке рішення мало на меті те, щоб надати американським банкам проводити безпосередньо на території Нью-Йорка ті операції, які раніше вони були змушені здійснювати через філії у Лондоні, на Багамських островах тощо (мал.178).

Мал. 178. Зростання валютних внесків на рахунках нью-йоркського банку – Центральний офіс

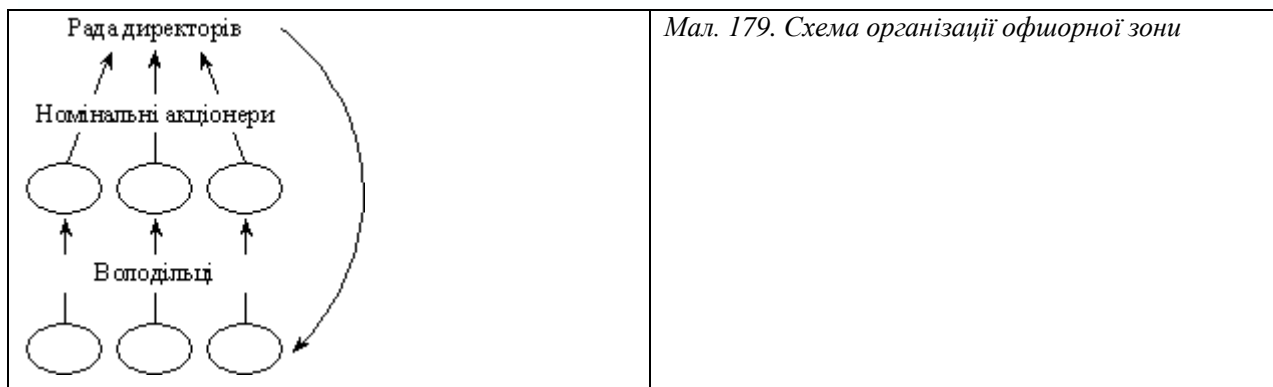
З усіх варіантів вільних зон останніми роками найбільший резонанс у світі мали експортні промислові зони, які за сукупністю рис виокремлюються в особливу категорію. Їхню історію відлічують з моменту створення наприкінці 50-х років вільної зони неподалік ірландського аеропорту Шеннон. Незважаючи на європейське походження, вони поширилися майже виключно в країнах, що розвиваються, де їх розглядали як одну з важливих ознак та інструментів переходу від стратегії імпортозаміщення до заохочення експортного виробництва. Але не скрізь спроби створити вільні економічні зони були успішними. У Шрі-Ланці, Гватемалі, Ліберії, Сенегалі тощо вільні економічні зони постраждали від політичної нестабільності та громадських заворушень, від надзвичайно заплутаної з погляду інвесторів системи пільг і стимулів.

Одним з видів вільної економічної зони є офшорна зона (англ. *offshore*, буквально – поза берегом, віддалений, за межами країни). І справді, як правило ці зони розташовані на острівних територіях. Їх зараховують до сервісних вільних економічних зон, особливістю яких є створення для підприємців сприятливого валютно-фінансового та фіскального режимів, високий рівень банківської та комерційної секретності, лояльне державне регулювання. Термін «офшорна зона» означає будь-яку країну з низькою або нульовою податковою ставкою на всі або окремі категорії доходів, певний рівень банківської або комерційної секретності, мінімальні резервні вимоги центрального банку або

обмеження стосовно конвертованої валюти або взагалі їх відсутність. Крім того, більшість офшорних зон має відносно прості вимоги щодо ліцензування і регулювання фінансових компаній та інших фірм (мал.179).

У сучасній літературі поряд із терміном «офшорна зона» використовують поняття «податковий притулок» («податкова гавань»). Особливістю офшорної юрисдикції є поширення пільгового режиму суто на нерезидентні компанії, які не функціонують на території юрисдикції і, що найважливіше, не забезпечують ефективного режиму фінансової секретності. Несправляння прибуткового податку, як правило, є частиною політики, спрямованої на залучення іноземного капіталу. Багато податкових притулків у басейні Карибського моря є невеликими, малорозвинутими країнами з бідним населенням. У цих умовах країна може мати значно більший прибуток за низького рівня податків і зборів. Важливою особливістю більшості офшорних територій є надання пільгового податкового режиму і виконання вимоги стосовно проведення ділових операцій за межами країни, де офіційно зареєстрована офшорна компанія.

Гідне подиву. Вперше українські бізнесмени отримали змогу відкривати офшорні компанії у 1991 р. У квітні 1991 року швейцарська компанія «Рігс валметт груп» оголосила, що виходить на український ринок з пропозицією про організацію компаній. Пропонували не тільки допомогу у створенні безподаткових компаній, а й підтримку їхньої діяльності – щорічні внесення до бюджету країни базування, забезпечення секретарських послуг в обробленні нерегулярної пошти, організацію щорічних зборів акціонерів, складання балансів. За міжнародними мірками, вартість послуг була досить висока: 4800 дол. США за реєстрацію і по 1100 дол. США щорічно за підтримку.

Офшорні схеми все частіше почали спиратися не тільки на угоди купівлі-продажу, а й на лізингові комісійні, трастові страховки та інші договірно-правові форми здійснення складних комерційних операцій.

Перелічимо деякі офшорні зони. На Вануату, острові у Південно-Східній Азії, немає податків на прибуток, продаж, податку на додану вартість, прибуток корпорацій, нерухомість, дарування. Крім того, в офшорній зоні діють суворі закони, які захищають повну конфіденційність банківських операцій.

Гонконг – провідний банківський центр Азіатсько-Тихоокеанського регіону, третій за величиною світовий фінансовий центр після Нью-Йорка і Лондона. Діє 15-відсотковий податок на рахунки іноземних банків. З огляду на валютно-фінансову кризу в регіоні та перехід території під юрисдикцію Китаю у 1997 р., спостерігається тенденція до поступової втрати привабливості територією для світових інвесторів.

Сінгапур – політично та економічно найстабільніша країна в регіоні Південно-Східної Азії. На тлі загострення фінансової кризи в регіоні Сінгапур зберіг стабільність і почав набувати все більшої ваги як регіональний фінансовий центр. У країні не справляються податки на банківські вклади для нерезидентів.

Висновки. За оцінками іноземних фахівців, нині є близько 3000 вільних економічних зон, у яких створено майже 3 млн робочих місць. Вільні економічні зони можна класифікувати так: вільні економічні зони, які є організаційною формою активізації експорту, залучення іноземних інвестицій; вільні економічні зони як форма регіональної політики для стимулювання соціально-економічного розвитку депресивних регіонів; вільні економічні зони, в яких поєднуються характеристики перших двох зон. Одним з видів вільної економічної зони є офшорна зона, де діє особливий режим фінансової політики.

Запитання і завдання

1. Розкрийте історію створення вільних економічних зон.
2. Охарактеризуйте процес створення сучасних офшорних зон.
3. Поясніть класифікацію вільних економічних зон.
4. Назвіть повноваження, надані вільним економічним зонам.
5. Нанесіть на контурну карту центри найбільш відомих офшорних зон.

Додаткові джерела інформації

Белоконь Ю. Защита интеллектуальной собственности: международно-экономические аспекты

//

Международ. экономика и междунар. отношения. – 1998. – № 6.

Кругман П., Обстфельд М. Международная экономика: теория и политика: Пер. с англ. – М.: ЮНИТИ, 1997.

Линдерт П. Экономика мирохозяйственных связей. – М.: Прогресс-Универс, 1992.

enbv.narod.ru/

www.vl-sta.gov.ua/

ТЕРИТОРІЯ ПРАКТИЧНИХ ВИПРОБУВАНЬ

Зіграйте в ділову гру «Географічне обґрунтування інвестиційного проекту».

Виконайте творчу роботу «Роль інформації у розвитку економіки країн».

Тема 7. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА

§ 46. Геополітичні та соціально-економічні проблеми

Внаслідок військово-технічної революції людство створило найновітнішу ядерну, хімічну, бактеріологічну, космічну зброю, ракетну техніку. У світі на кожного жителя планети припадає така

кількість вибухівки, якої досить для знищення всього живого на Землі. Після Другої світової війни вже сталося близько 200 воєнних конфліктів, що призвели до загибелі понад 10 млн осіб.

На гонитву озброєнь людство щороку витрачає близько 1 трлн дол. США, в арміях світу задіяно понад 26 млн. осіб. Майже половину всіх коштів світу, що надходять на військові потреби, витрачають дві країни – США і Росія. (мал.180). Більшу частину доходів на одну особу вкладають у військову сферу, порівняно із соціальною, такі країни, як Іран, Ірак, Куба, Китай, Пакистан, В'єтнам та ін.

Мал. 180. Наслідки мілітаризації

Варто знати. За даними ЮНЕСКО, в галузях військово-промислового комплексу працюють 50 млн осіб, до військових розроблень залучено 1,5 млн науковців світу.

Особливу небезпеку становить ядерна зброя (пригадайте трагедії Хіросіми і Нагасакі). Нині у світі ядерну зброю мають шість держав: США, Росія, Китай, Велика Британія, Франція, Індія, п'ять з яких є постійними членами Ради Безпеки ООН. Причинами більшості воєнних конфліктів є боротьба за територіальну незалежність, ринки сировини, боротьба з тероризмом, окремими бандитськими угрупованнями, релігійні суперечки (мал. 181).

Мал. 181. Терористичні угруповання в Ізраїлі.

Слід зазначити, що в 1994 р. Україна першою у світі відмовилася від ядерної зброї, її підтримали Білорусь і Казахстан. Скорочення обсягів військової промисловості й знищення ядерних арсеналів сприяло б розвитку усіх країн планети. Тоді людство могло б витрачати кошти на розв'язання невідкладних проблем: екологічних, соціальних, продовольчих. (мал. 182).

Мал. 182. Ядерні арсенали США

Отже, боротьба за збереження миру на планеті є завданням номер один. І вирішувати його необхідно в умовах взаєморозуміння, всебічного співробітництва всіх країн.

Демографічна проблема людства зумовлена, з одного боку, «демографічним вибухом» у країнах, що розвиваються – Азії, Африки, Латинської Америки, з іншого – депопуляцією, тобто порушенням відтворення населення і скороченням його кількості в розвинутих країнах.

Зі зростанням кількості населення на планеті виникає низка проблем: забезпечення людей продуктами харчування, підвищення добробуту, задоволення соціальних потреб: медичних, освітніх, культурних, правового захисту. Майже кожен десятий житель Землі страждає від голоду і недоїдання. Особливо це стосується країн Африки, Південно-Східної Азії, окремих країн Латинської Америки (мал. 183). Водночас розвинуті країни Америки і Європи мають надлишок продуктів харчування, але країни, що розвиваються, не спроможні закупити їх у необхідній кількості.

Мал. 183. Вимучене голодом населення Африки

Питання забезпечення населення світу продуктами харчування порушували ще в XVIII ст.

Гідне подиву. Англійський економіст, священник Т. Ф. Мальтус висунув теорію про те, що кількість населення зростає швидше, ніж виробництво засобів існування. Проте останні два століття показали, що насправді це не так: виробництво засобів існування випереджає зростання народонаселення на Землі, але розподіл їх відбувається нерівномірно. Для розв'язання цієї проблеми необхідно підвищувати врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність свійських тварин, застосовуючи досягнення селекції та генетики, родючість земель, використовуючи сучасні досягнення агрохімії, меліорації та біологічну продуктивність Світового океану.

На початку ХХІ ст. зростання кількості населення уповільнилося. Причини полягають у значних темпах урбанізації та науково-технічного прогресу (НТП). Про якість життя населення країн свідчать такі показники, як розмір ВВП у розрахунку на одну особу, середня тривалість життя і рівень освіти. Демографічні проблеми кожна країна розв'язує, проводячи власну демографічну політику. В розвинутих країнах вона спрямована на збільшення природного приросту населення і збалансованого використання робочої сили. У країнах, що розвиваються, така політика передбачає зниження природного приросту населення, поліпшення якості харчування та охорони здоров'я, подолання технологічної відсталості й бідності.

Перед постсоціалістичними країнами постало чимало **соціально-економічних проблем**, від успішного розв'язання яких залежить, як швидко вони вийдуть з демографічної кризи. Останнім часом у малорозвинутих країнах відбуваються певні зрушення у соціальному та економічному розвитку, проте світові досягнення НТП ще не набули там широкого впровадження. Завдання України, як і інших постсоціалістичних країн, пов'язані з реформуванням економіки і створенням власної конкурентоспроможної продукції на світовому ринку.

Висновки. Нині у світі є чимало бідних країн, у яких ВВП у розрахунку на одну особу становить лише 200 дол. США на рік, тоді як у економічно розвинутих країнах цей показник сягає 20 000 дол. США на рік. Тож різниця у рівнях прибутків є дуже значною. Розв'язати економічні, демографічні та соціальні проблеми ці країни можуть лише за умови надання їм допомоги потужними високорозвинутими державами. Прикладом може бути надання вигідних кредитів для розвитку різних галузей промисловості (енергетики, машинобудування, хімічної та ін.).

Запитання і завдання

1. У чому полягають причини воєнних конфліктів?
2. На контурних картах позначте «гарячі точки».
3. Назвіть наслідки мілітаризації.
4. Які демографічні проблеми розв'язують країни, що розвиваються?
5. Які можливі шляхи подолання економічної та соціальної відсталості країн?

Додаткові джерела інформації

Соціально-економічна географія світу / за ред. С. П. Кузика. – Т.: Підручники і посібники, 1998. –

250 с.

Library.if.ua

§ 47. Сировинно-енергетичні та екологічні проблеми

За останні 50 років людство використало понад 60 % усього палива з розвіданих запасів. Є небезпека вичерпання запасів нафти, газу, вугілля.

Промисловість потребує дедалі більшої кількості різної мінеральної сировини. Постає проблема пошуку нових родовищ і видобування корисних копалин у важкодоступних районах, на шельфах морів і океанів. Мінеральні ресурси, що видобувають з надр Землі, слід використовувати комплексно, із застосуванням технологій відтворення вторинних ресурсів, зменшення частки шкідливих викидів у атмосферу.

Для запобігання екологічній кризі, що може охопити всю Землю, і з метою економії мінеральних вичерпаних паливних ресурсів створюють безвідходні технології виробництва, відшукують нові джерела енергії. Перспективним є використання енергії Сонця на геліостанціях, вітру – на вітрових (мал. 184), води – на припливних, внутрішнього тепла Землі – на геотермальних електростанціях. Особливої обережності потребує використання атомної енергії: вийшовши з-під контролю людини, вона може стати великою небезпекою.

Мал. 184. Вітрові електростанції

Нині нормою для всього людства має бути раціональне природокористування, що передбачає гармонійну взаємодію суспільства і природи, людини і навколишнього середовища, заходи, спрямовані на вивчення, охорону та збереження довкілля. Розв'язання названих проблем людства на планеті залежить від прискорення науково-технічного розвитку (НТР) суспільства. Гармонійних взаємовідносин у системі «природа – людина – техніка» можна досягти за допомогою технічних, технологічних, соціальних, економічних та законодавчо-організаційних засобів і заходів. Масштабні дії, спрямовані на розв'язання глобальних проблем людства, потребують спільних зусиль усіх країн світу.

До екологічних проблем належить взаємодія суспільства і природи, пов'язана з господарською діяльністю людини. На початку XXI ст. ця взаємодія особливо загострилася, оскільки суспільство досить стрімко рушило вперед завдяки НТР (мал. 185).

Мал. 185. Екологічні проблеми. Проблема забруднення у великих містах, нестача атмосферного повітря.

Гідне подиву. У світі є понад 2500 заповідників, заказників, природних парків, які разом

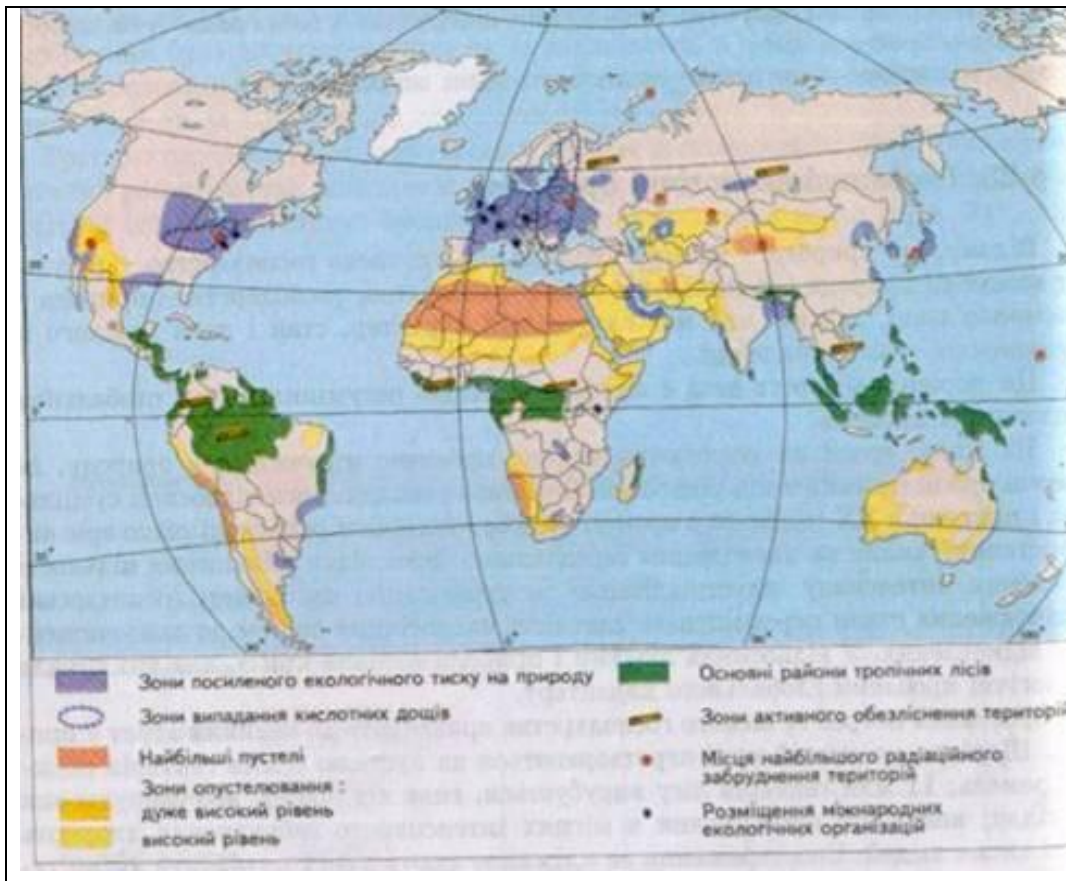
займають близько 2 % території Землі. Більшість з них розташовані в США, Австралії, Росії, Канаді. Найбільші національні парки – у Гренландії, Ботсвані, Канаді, Монголії. В Україні три заповідники – Чорноморський, Асканія-Нова та Карпатський – включено ЮНЕСКО до міжнародної мережі біосферних заповідників (мал. 186).

Мал. 186. Заповідник Асканія-Нова

Розширилося використання природних ресурсів і застосування найсучасніших технологій у різних галузях виробничої сфери, що спричинило помітне погіршення стану природного середовища. Зменшилася здатність екосистем до самоочищення та відтворення і, як наслідок, порушився природний кругообіг речовин у географічній оболонці, що є загрозою для здоров'я сучасного і майбутніх поколінь. У деяких регіонах Землі екологічна ситуація є надзвичайно напруженою.

На сучасному етапі розвитку людства основними екологічними проблемами є збільшення площ пустель, нестача прісних водних ресурсів, забруднення атмосфери та ін. Погіршився загальний стан природного середовища планети, внаслідок чого спостерігається тенденція до наближення до стану *екологічної кризи* – критичного стану довкілля, який відображає напруженість взаємовідносин між людьми і природою; за певних умов можливою є екологічна катастрофа (криза, на відміну від катастрофи, вважається оборотним процесом) (мал. 187).

*Мал. 187.
Загальні
риси
глобальної
екологічної
кризи*

Висновки. Глобальні порушення рівноваги в географічній оболонці є характерними для всіх континентів. Ці проблеми не знають кордонів. Вони охоплюють простори Світового океану, атмосферу, флору і фауну, космос і потребують негайного втручання міжнародних організацій. В ухваленому ООН документі «Всесвітня хартія природи» визначено основні напрями розвитку природокористування та шляхи подолання екологічної кризи на Землі.

Запитання і завдання

1. Поясніть, до яких негативних наслідків для людини призводить забруднення атмосфери промисловими викидами.
2. Чому сучасні господарські навантаження перевищують здатність екологічних систем до самоочищення та відновлення?
3. Які основні екологічні проблеми має розв'язати людство найближчим часом?
4. Поміркуйте, чому сировинно-енергетичні проблеми є глобальними.

Додаткові джерела інформації

<http://www.uneca.org/aisi/>

<http://buklib.net>.

ТЕРИТОРІЯ ПРАКТИЧНИХ ВИПРОБУВАНЬ

Проведіть творчу роботу «Соціокультурна глобалізація»

Зіграйте в ділову гру «Зустріч глобалістів і антиглобалістів».

Здійсніть міні-дослідження «Глобалізація і ми».

Проведіть міні-референдум «Україна і ЄС».

ТЕМА 8. ГАЛУЗЕВИЙ СКЛАД СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

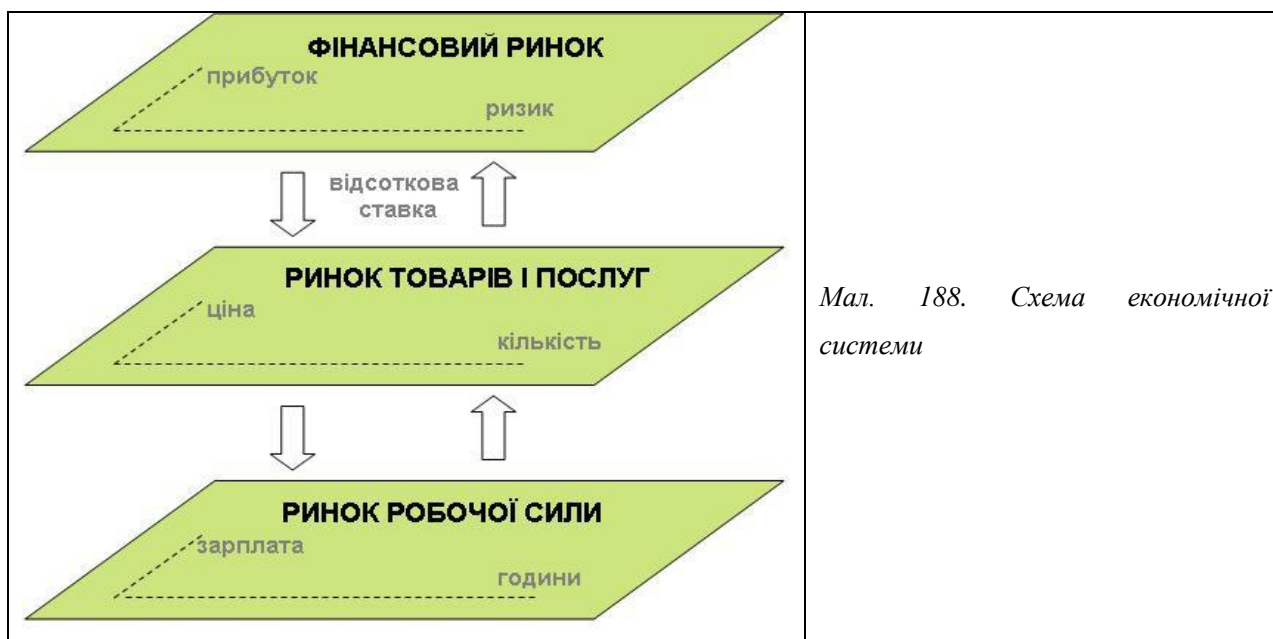
§ 48. Складові економічної структури

Широковживаним і добре відомим є визначення макроекономіки як науки, що вивчає економіку під кутом зору її цілісності. Макроекономіка досліджує сутність, результати і наслідки спільної економічної діяльності всіх учасників господарства (економіки). Специфічним завданням макроекономіки є пізнання, систематизація, узагальнення і пояснення процесів, зумовлених механізмом функціонування господарства в цілому.

Об'єктом дослідження макроекономіки як науки є економічна система суспільства як сукупність усіх елементів і сфер економіки та суспільних економічних відносин. Отже, предмет охоплює: сфери матеріального і нематеріального виробництва, державний і приватний сектори, сферу домашніх господарств тощо; сфери економічної системи (виробництво, розподіл, обмін і споживання суспільного продукту); економічні зв'язки між суб'єктами економічної системи (соціально-економічні та організаційно-економічні відносини); стратегію економічної поведінки держави, тобто макроекономічне регулювання та основи економічної політики.

Будь-яка наука, що досліджує природу і суспільство, є емпіричною у тому розумінні, що виходить із реальних процесів і явищ. Макроекономіка – наука порівняно молода. Вона оформилась як наука в 30-х роках ХХ ст., після світової економічної кризи 1929–1932 рр., і на десятиліття стала центром економічних досліджень. Існування та розвиток людини і суспільства неможливо уявити без економіки. Економіка утворює ту сферу людської діяльності, в якій відбуваються створення життєвих благ, розподіл, обмін і споживання їх. В основі розвитку людської цивілізації лежить виробництво матеріальних і духовних благ, культурних цінностей, без яких життя суспільства немислиме. У процесі виробництва, а також розподілу, обміну і споживання життєвих благ між їх учасниками виникають певні відносини, які назвали економічними відносинами. Економічні відносини поділяються на соціально-економічні та організаційно-економічні. **Соціально-економічні відносини** – це відносини між людьми з приводу привласнення засобів виробництва і продукту праці, тобто відносини власності. Суть соціально-економічних відносин виявляється у власності, а панівний тип (форма) власності визначає тип соціально-економічних відносин, а через них – тип економіки. **Організаційно-економічні відносини** – це відносини між людьми з приводу поділу, кооперації, комбінування, організації праці, спеціалізації виробництва, його технології, розподілу та обміну вироблених життєвих благ.

Продуктивні сили і економічні відносини взаємодіють у межах певної економічної системи. **Економічна система** – це сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі взаємодії їх, що спрямовані на виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів і послуг, а також на регулювання цієї діяльності відповідно до мети суспільства (мал. 188).

Мал. 188. Схема економічної системи

Історія виникнення Історично першою була колективна власність родової общини. Вона відображала спільне привласнення результатів праці всіма членами общини на ґрунті спільної власності на засоби виробництва. Потім відбувалась поступова еволюція родової общини, а разом з нею і форми власності. З'явилась колективна державна і особиста приватна форми власності. Модифікація цих форм зумовила появу нових – корпоративної (акціонерної), державної та інтегрованої власності.

Еволюція організаційно-економічних відносин, яка відбувалась паралельно з розвитком продуктивних сил і форм власності, привела до створення двох принципово відмінних механізмів регулювання економічної системи – ринкового і планового.

Процес ведення господарства має власну макроекономічну і мікроекономічну структуру. **Макроструктура** ринку – це сталі співвідношення попиту і пропозиції товарів і послуг, що об'єднані в групи за функціональним призначенням і поділяються на аграрні, індустріальні й постіндустріальні типи.

Аграрна економіка – одна з важливих сфер діяльності людини. Забезпечення населення продуктами харчування і товарами першої необхідності неможливе без агропромислового виробництва. Тому кожна держава надавала проблемам його розвитку особливо важливе значення. В кожній країні вона пройшла досить складний шлях свого розвитку. Створивши великий продовольчий фонд для власного населення, економічно високорозвинуті країни стали потужними експортерами продовольства на зовнішній ринок, тоді як у нашій країні процес розвитку агропромислового виробництва загальмувався і назривала продовольча криза. З набуттям Україною незалежності виникла необхідність реформування агропромислового комплексу (мал. 189).

Мал. 189. Поле після його обробки в Кіровоградській області України

Гідне подиву. Аграрна реформа та її основна складова – земельна реформа – розпочалася в нашій країні у 1991 р. Їхня головна мета – створити необхідні економічні та політичні умови для формування в аграрному секторі ринкового середовища і появи на землі реального власника – господаря, спроможного по-новому, раціонально організувати ведення сільськогосподарського виробництва, забезпечити його високу ефективність і нести повну відповідальність за результати господарювання.

Предметом вивчення аграрної економіки є форми організації виробництва та реалізації продукції, кон'юнктура ринку і ринкові відносини, специфічні галузеві техніко-економічні особливості використання основних засобів виробництва і предметів праці, матеріально-технічного постачання і т. ін.

Індустріальна економіка виникла з появою різного технічного устаткування та машинного виробництва у 50–60-х роках ХХ ст. Внаслідок індустріалізації змінювалася база суспільства, зростала продуктивність праці.

Поняття «інформаційне суспільство» з'явилося у другій половині 60-х років у м. Нарівні з ним використовували такі терміни, як «технотронне суспільство», «суспільство знання», «постіндустріальне суспільство». Термін «інформаційне суспільство» було використано в Японії у 1966 р. у доповіді групи з наукових, технічних і економічних досліджень, в якій стверджувалося, що інформаційне суспільство становить спільноту, де вдосталь високоякісної інформації, а також є всі необхідні кошти для її розподілу. У постіндустріальному суспільстві національні інформаційні ресурси – найбільше потенційне джерело багатства.

Постіндустріальна економіка – це економіка, в якій промисловість за показниками зайнятості та своєї частки в національному продукті поступається місцем сфері послуг, а сфера послуг є переважно обробленням інформації. Три аспекти постіндустріального суспільства особливо важливі для розуміння телекомунікаційної революції: перехід від індустріального до сервісного суспільства; вирішальне значення кодифікованого теоретичного знання для здійснення технологічних інновацій; перетворення нової «інтелектуальної технології».

Гідне подиву. На Світовому саміті з приводу розвитку інформаційного суспільства було підкреслено: «... концепція економіки, що ґрунтується на знаннях, є навіть більш принагідна та потрібна, ніж ідея технологізації, яка завжди домінує на економічних дебатах. Ідея технологізації та комп'ютеризації наголошує на глобальному пануванні цифрових технологій на планеті, що, без

жодного сумніву, надзвичайно важливо, але не є останньою інстанцією. ..».

Глобальне інформаційне суспільство є підґрунтям для розвитку суспільства, що ґрунтується на знаннях, яке має згодом змінити індустріальне суспільство. Економіка перестає бути виробничоорієнтованою, такою, яка виробляє те, що вигідно виробникам, і починає орієнтуватись на споживача, виробляючи товари і послуги, які користуються значним попитом. Якщо масова продукція у багатьох випадках і не замінюється повністю диверсифікованою, то в продуктових лінійках обов'язково з'являються певні елементи диверсифікації.

Диверсифікація (від лат. *diversus* – різний, віддалений і *facio* – роблю) – володіння найрізноманітнішими фінансовими активами, кожен з яких має різний рівень ризику.

Варто знати. Основним гаслом конкуренції в економіці, що ґрунтується на знаннях є: «*темп*: швидший поглинає повільнішого»; «*масштаб*: великий поглинає малого»; «*резонанс*: голосніший поглинає тихого».

Висновки. Об'єкт вивчення макроекономіки – економічна система. Є економічні системи різних типів: ринкова, планова. Суб'єкти економічної системи – фірми, домашні господарства і держава. Їхня взаємодія на ринку ресурсів і ринку продуктів утворює кругообіг ресурсів, продукту і доходів.

Перехід від аграрного до індустріального суспільства означає радикальну зміну обмежувачів прогресу цивілізації. Перехід від індустріального суспільства до постіндустріального в чомусь відновлює дію сил природи, зменшує вплив на людину обставин, зумовлених соціальним середовищем.

Запитання і завдання

1. Визначте складові макроструктури ринку.
2. Дайте визначення макроструктури ринку.
3. Поясніть відмінності між типами економік.
4. Дайте наукове визначення диверсифікації.

Додаткові джерела інформації

Економічна теорія: Підручник / За ред. В. М. Тарасевича. – К.: Центр навч. л-ри, 2006. – С. 261–270.

Макроекономіка: Підручник / За ред. В. Д. Базелевича. – К.: Знання, 2004. – С. 17–32.

<http://www.enterweb.org/>

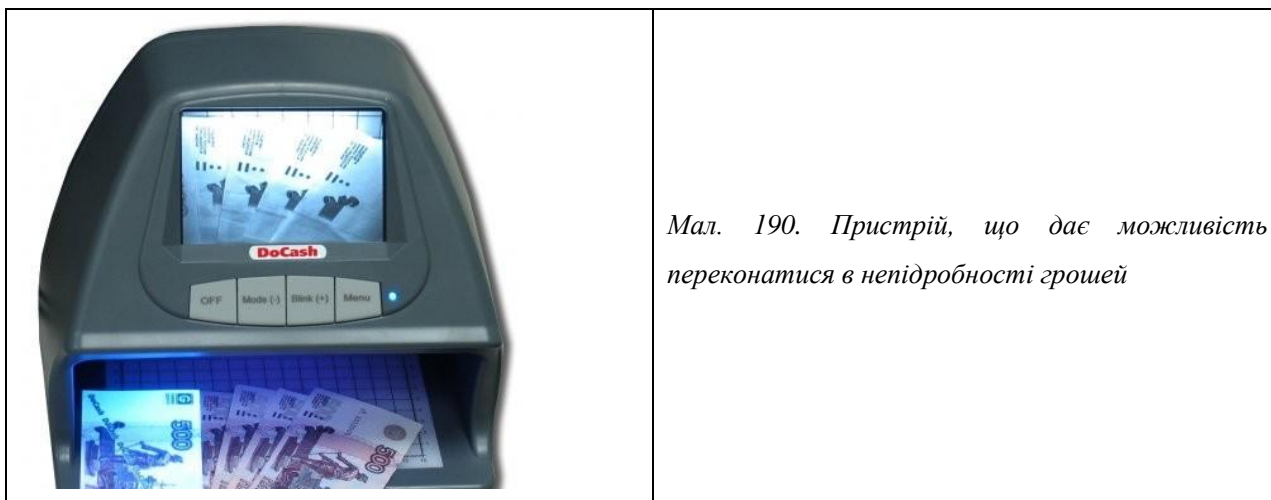
§ 49. Сектор тіньової економіки

Тіньовий сектор економіки чинить значний вплив на всі соціально-економічні процеси, які відбуваються у суспільстві. Без урахування цього факту неможливе проведення наукового економічного аналізу на макро- і мікрорівнях, ухвалення ефективних управлінських рішень на всіх рівнях. Ігнорування такого багатогранного і суперечливого явища, як тіньова економіка, призводить

до значних помилок під час визначення макроекономічних показників, до неадекватної оцінки найважливіших процесів і тенденцій, до тактичних і стратегічних прорахунків під час прийняття відповідних рішень.

Сектор тіньової економіки істотно впливає на всі аспекти економічної діяльності, на політичне та суспільне життя кожної країни. У загальносвітовому масштабі частка тіньової економіки становить 5 – 10 % від ВВП. Час радикальних соціальних, політичних і економічних змін у будь-якій з країн світу характеризується, крім іншого, активізацією тіньових виявів в економічній діяльності. Фактично тіньова економіка є однією з органічних складових економічної системи і таким чином виконує певні системні функції. Зокрема, вона частково вирішує низку поточних проблем, які неспроможні вирішити легальні економічні відносини та держава: забезпечує акумуляцію вільних грошових коштів, формує прошарок підприємців, створює умови для самозайнятості і є джерелом доходів широких верств населення, збільшуючи споживчий попит тощо.

Тіньова економіка – явище не нове. Вона виникла на світанку цивілізації паралельно з виникненням перших державних утворень. Наприклад, тільки-но людство почало карбувати монети, як відразу з'явилися фальшивомонетники (мал. 190).

Під тіньовою економікою розуміють економічні процеси, які приховують їхні учасники, не контролює держава і суспільство, не фіксує у повному обсязі офіційна державна статистика. Тіньову економіку можна розглядати як об'єктивно зумовлений соціально-економічний механізм, який компенсує упущення і недосконалість легальних соціально-економічних відносин. Як наслідок, утворюються впливові й численні соціальні прошарки, фактично зацікавлені у збереженні економічних деформацій, що сприяють поширенню тіньової економіки.

Проте водночас тіньова економіка входить у системну суперечність з інтересами довготермінового соціально-економічного розвитку, негативно впливаючи на нього у стратегічному вимірі.

Украї важливо зважати на те, що проблема тіньової економіки виходить за межі суто правових відносин і має насамперед макроекономічну природу. Основними системними наслідками тінізації в економічній сфері є: втрата дієвості важелів грошово-кредитної політики внаслідок значного обсягу обігу грошової маси як у національних одиницях, так і в іноземній валюті, який не підпадає під регулювання засобами банківської системи; втрата дієвості фіскальними інструментами, марнотратство дефіцитних бюджетних ресурсів; втрата потенціалу соціальної політики, занепад

соціальної сфери, поширення тіньової зайнятості, зростання диференціації доходів населення; зниження рівня нагромадження у суспільстві та втрата ним інвестиційного потенціалу, вплив ресурсів з процесу суспільного відтворення; гальмування переходу до інноваційної моделі розвитку у зв'язку з недостатнім розвитком інвестування та неефективним відтворенням людського капіталу.

Гідне подиву. За деякими даними, до 60 % населення України одержує доходи з тіньового сектору економіки. Без перебільшення можна сказати, що кожний громадянин України бере участь (регулярно або епізодично) у створенні або розподілі тіньового ВВП (мал.191).

Поширення тіньової економіки призводить до різкого зниження ефективності державної політики, утруднення, а подекуди й унеможливлення регулювання економіки ринковими методами, із застосуванням інструментів грошово-кредитної та податкової політики. Це зумовлює необхідність вдавання органів виконавчої влади до адміністративних інструментів регулювання, що зазвичай є підґрунтям для поширення корупції.

Мал. 191. Ххбар – веде до поширення корупції

Пріоритетним і принципово важливим напрямом сучасної економічної політики будь-якої держави є детінізація економіки. Під час розроблення стратегії детінізації слід враховувати наявність досить широкої бази для зацікавленості у збереженні існування тіньової економіки серед:

- самих суб'єктів тіньової економіки, які, нагромадивши значні капітали, зацікавлені у подальшому розвитку свого бізнесу, проте не мають правових умов і часто економічної зацікавленості у виведенні їх в офіційний сектор економіки;
- легальних підприємців, які вважають за доцільне частково здійснювати операції поза межами чинного законодавства з метою оптимізації витрат, уникнення фіскального тиску і збільшення дохідності бізнесу;
- пересічних громадян, які змушені поповнювати власні доходи за рахунок тіньової сфери у зв'язку з низьким рівнем офіційного доходу;
- представників керівництва частини державних підприємств, які, скориставшись фактичною безконтрольністю використання державної власності, перевели юридично державні виробничі ресурси під фактичний приватний контроль, що зробило державну власність джерелом доходів тіньового сектору, спричинило різке зниження ефективності державних підприємств;
- частини державних службовців різного рівня, насамперед у місцевих органах влади і силових структурах, які мали зиск від корупційних дій, зумовлених здійсненням тіньових операцій.

На рівні глобальної економіки розглядають **міжнародні тіньові відносини** (наркобізнес, «відмивання» грошей, одержаних злочинним шляхом, тощо). На макrorівні аналізують тіньову

економічну діяльність з урахуванням її впливу на структуру економіки, виробництво, розподіл, перерозподіл і споживання ВВП, зайнятість, інфляцію, економічне зростання та інші макроекономічні процеси. На мікрорівні увагу концентрують на вивченні економічної поведінки та прийнятті рішень суб'єктами тіньової економіки, аналізують окремі складники нелегального ринку. На інституційному рівні аналізують соціально-економічні інститути, тобто досліджують систему формальних і неформальних правил поведінки, механізм функціонування та закономірності їхнього розвитку. Складність і важливість проблем тіньової економіки стимулюють розвиток міждисциплінарного підходу до її дослідження. Напрямок міждисциплінарного дослідження багато в чому визначають вибором основного критерію зарахування економічних відносин до цієї сфери. З огляду на це розрізняють обліково-статистичний, формально-правовий, кримінологічний і комплексний підходи щодо віднесення тих чи інших видів діяльності до «тіньових».

Варто знати. Виникнення і функціонування тіньової економіки в Україні зумовлені низкою політичних, економічних і соціальних причин, які впливають з неналежного методологічного, законодавчого та нормативного забезпечення економічної трансформації суспільства, що створило сприятливі умови для отримання окремими групами населення надприбутків, завдання значних економічних збитків державі, призвело до послаблення державних функцій контролю та регулювання у багатьох галузях фінансово-господарської діяльності. Подолання тіньової економіки і корупції є необхідною умовою входження України до Європейського Союзу. З даними тіньової економіки в Україні можна ознайомитись в таблиці 12.

Таблиця 12.

Рівень тіньової економіки України за показниками ВВП

Показник	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
ВВП, млрд грн									
офіційний	93,4	102,6	130,4	170,1	204,2	220,9	225,8	230,1	234,9
загальний	140,8	146,8	175,1	213,8	250,3	267,5	275,3	281,5	288,4
легальний	79,4	84,1	104,4	136,1	163,4	176,7	197,2	203,2	221,1
тіньовий	4,8	29	52,1	61,4	62,7	70,7	77,8	86,9	90,8
тіньовий ВВП, % до:									
легального ВВП	21,6	29,9	35,5	42,3	58,4	72,6	77,4	74,5	67,8
офіційного ВВП	21,6	29,9	34,4	39,7	53,2	63,9	65,8	61,1	54,2
загального ВВП	17,7	23	26,2	29,7	36,9	42,1	43,6	42,7	36,4

Зазначимо, що навіть у відносно благополучних країнах абсолютний обсяг тіньової економіки досить великий: у США – 700 млрд дол., в Італії – 310 млрд, Великій Британії – 190 млрд дол.

Найбільших масштабів тіньовий сектор економіки досяг у країнах, що розвиваються. Наприклад, тіньову економіку в Нігерії оцінювали у 76 % офіційного ВВП, у Таїланді – 71, Єгипті – 68, Болівії – 66 %.

Висновки. Тіньова економіка через використання легальних благ стимулює легальний бізнес, збільшуючи тим самим ВВП. Заходи щодо легалізації тіньового капіталу мають супроводжуватися комплексом жорстких інструментів подолання передумов корупції та запобігання подальшому розвитку тіньового сектору і відпливу коштів за межі держави, які мають впроваджуватися синхронно зі стимулами легалізації.

Запитання і завдання

1. Поясніть причину утворення тіньового сектору економіки.
2. Проаналізуйте дані таблиці, висновки запишіть у зошит.
3. Запропонуйте власну програму виходу України з тіньового сектору економіки.
4. З'ясуйте вплив тіньового ринку на світову економіку.

Додаткові джерела інформації

Дані Нац. банку України // Бюлетень НБУ. – 2006. – № 5.

Державна програма розвитку інноваційної інфраструктури на 2007–2011 роки.

Експрес-інформація Міністерства внутрішніх справ України про стан злочинності на території України за 1997; Звіт Міністерства внутрішніх справ України про виявлені злочини у сфері економічної діяльності за 1997–1998 рр.

Марчук Є. К. Ринкова трансформація економіки України: проблеми і перспективи: Виступ на Всеукр. нараді економістів 15 вересня 1995 р. // Марчук Є. К. Виступи, інтерв'ю, статті. – К.: 1997. – С. 7–40

Региональная теневая экономика и ее специфические особенности // Известия. – 2003. – 8 марта.

Gonczaruk J., Mokij A., Semiw S. Określenie strategii i taktyki integracji Ukrainy z Unią Europejską. Przedsiębiorczość młodości. – Warszawa: WSE, 2003. – S. 277-285.

<http://info.worldbank.org>

www.transperency.com

§ 50. Добувна промисловість

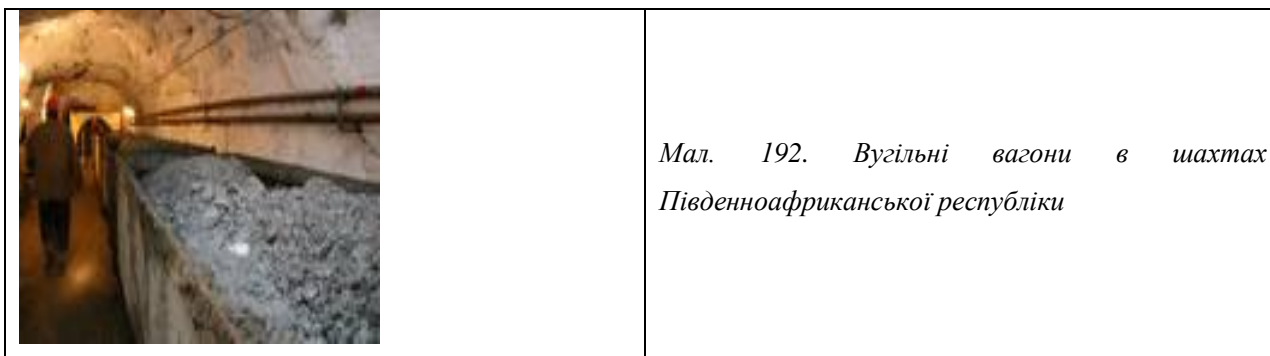
Промисловість – провідна галузь світового матеріального виробництва. Частка видобувної галузі у світовій промисловості постійно знижується у зв'язку з поступовим зменшенням енергоємності та матеріаломісткості виробництва, заміною натуральної сировини на синтетичну.

Всі галузі **гірничої промисловості** поділяють на такі основні групи:

- *паливодобувну* – вугільна, нафтова, сланцева, торфова, видобування природного газу;
- *рудо добувну* – залізорудна, марганцеворудна, видобування кольорових руд, благородних і рідкісних металів тощо;
- *гірничо-хімічну* – видобування калійних солей, кам'яної солі, апатитів, нефелінів, бокситів, сірки, фосфоритів тощо;
- *видобування мінеральної сировини для будівельної індустрії;*
- *видобування мінеральної сировини для вогнетривкої та керамічної промисловості;*

- *гідромеліоративну.*

Вугільна промисловість – найрозвинутіша галузь паливно-енергетичного комплексу. Її розвиток у період, коли ціни на нафту знизилися, сповільнився, але потім знову набув швидких темпів. Основні країни, на які припадає понад 80 % світового видобутку цінної сировини, – Китай, США, Росія, Австралія, ПАР, Індія, ФРН, Польща, Велика Британія. Основні споживачі вугілля – країни, в яких його видобувають, а основна галузь споживання – електроенергетика. Тому на зовнішній ринок потрапляє лише близько 10 % загального видобутку вугілля. Важливу роль у конкурентоспроможності вугілля на світовому ринку відіграє його собівартість, яка залежить від способу видобутку (відкритого чи закритого), глибини залягання та потужності пластів. Експортерами вугілля є країни, в яких кращі умови його видобутку: Австралія, США, ПАР (мал. 192).

Гідне подиву. Індeksi, що характеризують стан і зміни в гірничій галузі або окремому її секторі в світовому масштабі, називають показниками гірничої галузі. Наприклад, глобальний індекс гірничої галузі HSBC Global Mining обчислюють шляхом ділення поточних складових загального ринкового капіталу на загальний встановлений ринковий капітал. Індекс і всі критерії його виконання обчислюють у доларах США. Індeksi HSBC публікують у журналі «Мінінг джорнел». Базисні дані для обчислення індексу включають 155 компаній із загальним капіталом 315,3 біліонів (мільярдів) дол. США. Індекс розраховують щодня. Інший показник (індекс) – FTSE Gold Mines є секторальним, індекс Australian All Mining обмежується фірмами, оголошеними на фондовій біржі, тощо.

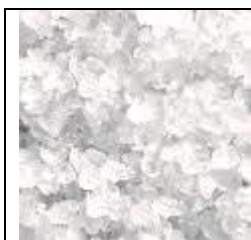
Гірничо-хімічна промисловість – галузь промисловості, що охоплює видобуток, збагачення і первинну переробку апатитової та фосфоритних руд, природних солей та руд, які містять сірку, бор тощо. Основна продукція: калійні добрива; природний сульфат натрію, фосфатна сировина, природна сірка, сірчаний колчедан.

Серед промислово розвинутих країн і країн, що розвиваються, найбільші запаси фосфатної сировини зосереджені в США, країнах Північної Африки (Марокко, Туніс, Алжир) і Близького Сходу. Провідні добувні країни – США і Марокко, які є і найбільшими експортерами фосфатної сировини. Основні країни з видобутку природної сірки – США, Мексика, Ірак (мал.193). Головні експортери – США та Ізраїль. Японія, Чилі, Індонезія спеціалізуються на видобуванні йоду з попутних вод нафтових родовищ, із селітряних розчинів, з підземних розсолів і солоних озер.

Мал. 193. Видобуток природної сірки, яку одержують шляхом підземного виплавляння (метод Фраша).

Гідне подиву. Кухонна сіль, хлорид натрію (хлористий натрій, NaCl) – кристалічна гірська порода з густиною 2,16 г/куб. см, яка добре розчиняється у воді і має солоний смак (мал. 187). Її видобувають з надр землі, безпосередньо з шахт, виварну сіль одержують із підземних розсолів або штучних солоних розчинів, якщо вона забруднена домішками, і виробляють на солеварнях, з дна соляних озер (самоосадна сіль), з морської води (осадова сіль).

Мал. 194. Кристали солі

За масштабами запасів і видобутку титанової сировини виділяються Австралія, Канада, Норвегія, США.

Нафтова промисловість – провідна галузь енергетики. Нафту видобувають у 75 країнах світу. Але географію цієї галузі визначають країни, для яких вона є галуззю міжнародної спеціалізації. Так, завдяки нафтогазовим ресурсам Близький Схід перетворився на основну паливно-енергетичну базу світу. Звідси надходить понад 30 % усієї видобутої нафти. Головними її експортерами є країни, що розвиваються, насамперед члени Організації країн – експортерів нафти (ОПЕК). Найбільше нафти видобувають у Саудівській Аравії, Ірані, Іраку, ОАЕ, Кувейті. Майже 20 % видобутку дають країни Північної Америки – США, Канада, Мексика. Серед нафтовидобувних країн Південної Америки чільне місце посідає Венесуела. У Європі в Північному морі нафту видобувають Велика Британія і Норвегія, нафтові родовища в морі розробляють Данія, Італія, Нідерланди, Іспанія. Деякі країни СНД теж мають потужний нафтовидобуток (Росія, Азербайджан, Казахстан). В Африці найбільші нафтодобувні країни – Нігерія, Єгипет, Алжир, Лівія. Родовища в морі має Австралія. Але в більшості країн Європи, в Японії, ПАР практично немає власних ресурсів і вони використовують імпортовану сировину. Нафта є «вантажом номер один» світового морського транспорту. Головні вантажопотоки починаються від великих нафтових портів у Перській затоці й пролягають до Західної Європи, США та Японії. Нафтові танкери йдуть від країн Латинської Америки до США і Західної Європи, з Африки – в Європу.

Зростає роль **газової промисловості**. Останнім часом обсяг видобутку природного газу, який є важливою енергетичною та хімічною сировиною, швидко збільшується (мал. 195) Основна частина

видобутку припадає на Росію, Туркменистан, Іран, ОАЕ, Саудівську Аравію, Катар, Індонезію, США, Канаду, Нідерланди, Велику Британію, Норвегію, Алжир. Газ транспортують газопроводами, а також у зрідженому стані спеціальними танкерами. Розвиток зовнішньої торгівлі природним газом, особливо з країнами Азії та Африки, стримується недостатністю транс- або міжконтинентальних трубопроводів. Найбільшими експортерами газу трубопроводами є Росія, Канада, Нідерланди, великими постачальниками зрідженого природного газу – Індонезія, Алжир, Бруней, Малайзія, США, Лівія.

Рудодобувна галузь спеціалізується на видобутку залізної руди, найбільші запаси якої сконцентровано в Росії, Бразилії, Китаї, США, Канаді й Австралії, і руд різних кольорових металів – у Росії, США, Китаї, Канаді, Австралії, ПАР. Поклади свинцево-цинкових руд є в багатьох країнах світу. На них багаті надра США, Канади, Австралії, Іспанії, Німеччини, Мексики, Перу (мал. 188). Видобування олова сконцентровано переважно в країнах Азії, Африки і Латинської Америки. Більшість промислово розвинутих країн бідні на руди кольорових металів.

Мал. 195. Цинк в породі з міддю.

Висновки. Продукцію добувної промисловості використовують переважно в обробній промисловості. Перш ніж виробляти речі для економічного розвитку, варто знайти сировину, яка буде базою для будь-яких матеріальних благ, тому останнім часом у зв'язку зі зменшенням вичерпних природних ресурсів сировинна проблема постала не тільки для видобувної промисловості, а й для всього економічного світового комплексу.

Запитання і завдання

1. Дайте наукове визначення поняття «промисловість».
2. Висвітліть галузеву структуру добувної промисловості.
3. Поясніть відмінність між паливними і рудними ресурсами.
4. Нанесіть на контурну карту великі нафтові родовища, що мають світове значення.
5. Запропонуйте власний спосіб вирішення газової проблеми для України.

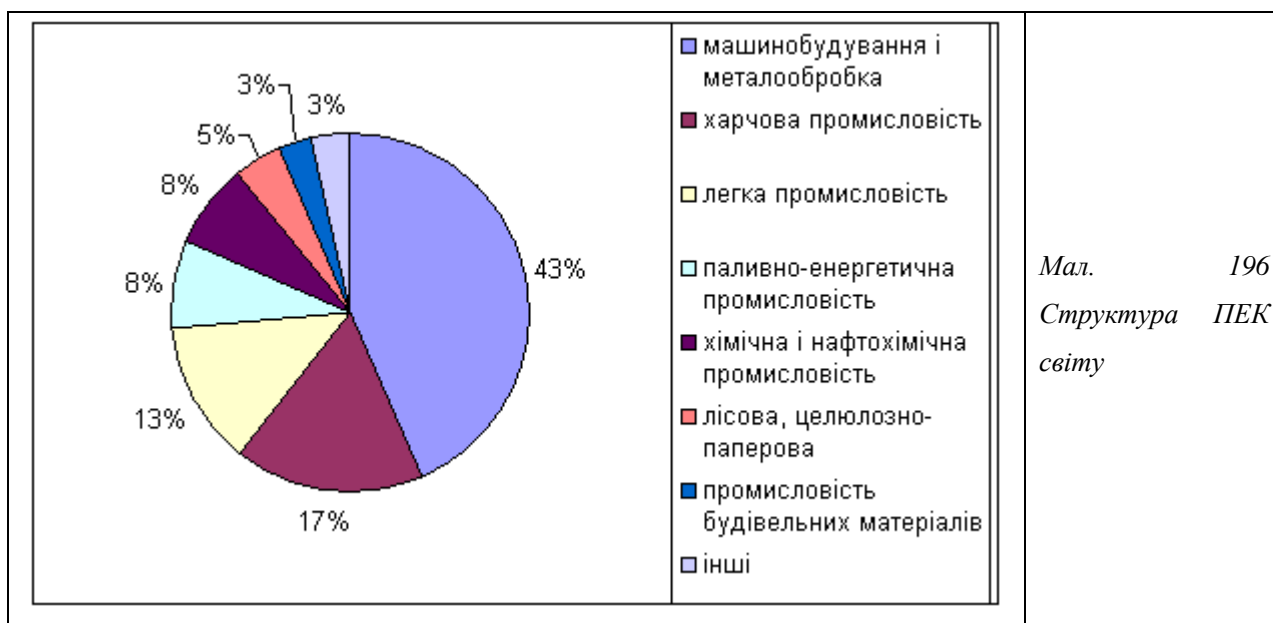
Додаткові джерела інформації

Мала гірнича енциклопедія: В 3 т. / За ред. В. С. Білецького. – Донецьк: Донбас, 2004.
HSBC mining equity indices explained // Mining J. – 2000. – 334, P. 68.

§ 51. Паливна промисловість

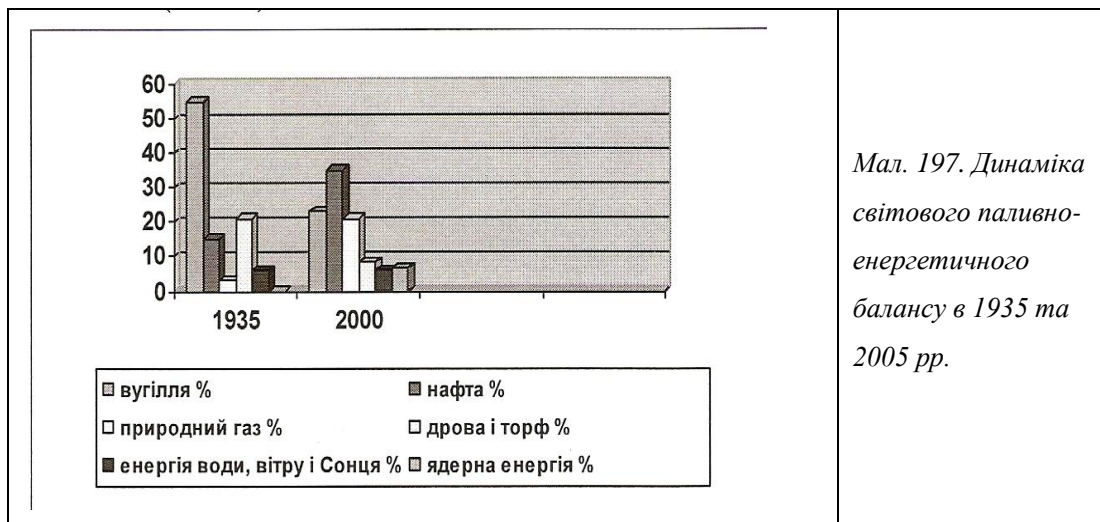
До паливної промисловості, крім паливних природних ресурсів – нафти, газу, вугілля, належить також енергетика – атомна, гідро-, тепла та альтернативні види енергії – вітру, припливів, біоресурсів, Сонця тощо.

Енергетика, або паливно-енергетичний комплекс (ПЕК), – це складна міжгалузева система, яка видобуває паливо та виробляє електроенергію, а також транспортує і розподіляє її (мал. 196). Енергетика – основа сучасного господарства. Розвиток ПЕК, забезпечення суспільства енергетичними ресурсами є однією з найважливіших проблем будь-якої держави. Підприємства ПЕК – основа для формування багатьох елементів територіальної організації економіки будь-якої країни. На базі розміщення об'єктів енергетики виникли потужні промислові центри та вузли, які стали ядрами утворення територіально-виробничих комплексів і промислових районів.

Енергетика значною мірою впливає не тільки на розвиток, а й на територіальну організацію економіки держави. Науково-технічний прогрес коригує особливості впливу енергетики на розвиток і розміщення господарства. Так, можливості передавання електроенергії на дедалі більші відстані за допомогою ліній електропередачі (ЛЕП) з мінімальними втратами територіально не прив'язують промислові підприємства до джерел електроенергії (електростанцій). Внаслідок цього переглядають принципи розміщення окремих виробництв. Виробництво електроенергії та впровадження енергозберігальних технологій дають змогу створювати територіально-виробничі комплекси, де поряд зі звичайними виробництвами виникають електро- та теплоемні галузі. Частка паливно-енергетичних витрат у собівартості готової продукції у цих галузях і виробництвах значно вища, ніж в інших галузях господарства. Тому енергетика відіграє провідну роль у формуванні найрізноманітніших господарських комплексів (мал. 197).

Мал. 197. Динаміка світового паливно-енергетичного балансу в 1935 та 2005 рр.

Гідне подиву. Для того щоб двокімнатна квартира була теплою, необхідно в котельні кожну годину спалювати 2 кг вугілля. На третину менше палива потрібно для обігрівання квартири, вікна і двері якої добре утеплені. На 20 % знижується тепловіддача опалювальних приладів, закритих меблевими стінками чи суцільними декоративними панелями.

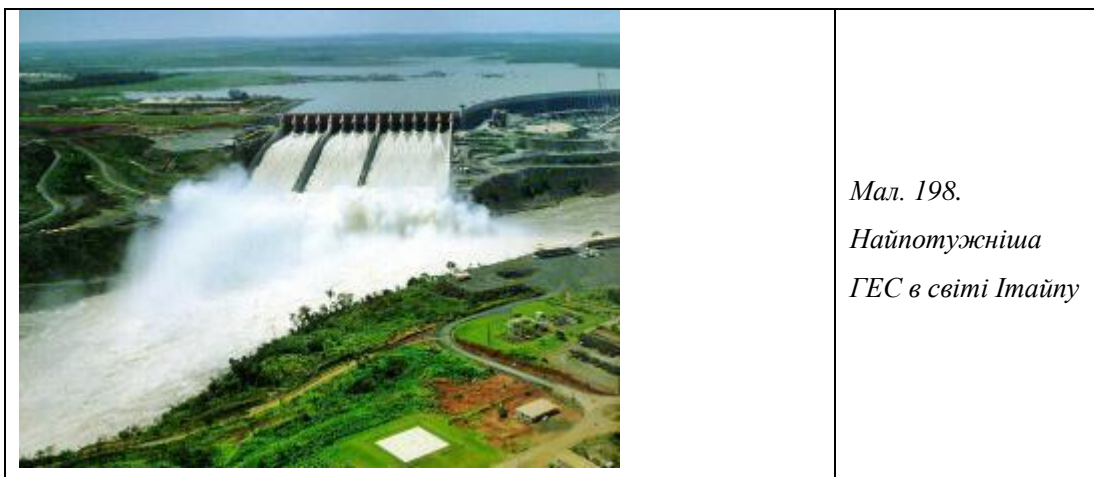
Рівень споживання електроенергії є важливим показником економічного потенціалу та рівня розвитку країни. Світове виробництво і споживання енергоресурсів (нафти, газу, вугілля, урану, рушійної сили води, енергії Сонця, вітру) поступово зростають. Найбільші енергоспоживачі: США – 26 % світового енергоспоживання, Китай – 10, Росія – 7, Японія – 5,5, Німеччина – 4, Україна, Велика Британія, Італія і Франція – по 2 %.

Основну частину електроенергії виробляють великі електростанції: теплові – 65 %, гідравлічні – 20, атомні – 17 %. У їх розміщенні простежуються певні тенденції: зміщення у найзабезпеченіші енергоресурсами райони; у країнах, які імпортують енергоносії, тяжіння до приморських районів з орієнтацією на нафтопереробні заводи або вугільні термінали; зниження рівня територіальної концентрації в економічних районах. Найбільші потужності атомних електростанцій (АЕС) зосереджено у США, Франції, Японії, Росії, Німеччині, Канаді, Бельгії, Великій Британії, Україні та Швеції.

Гідне подиву. Електроенергію виробляють здебільшого за рахунок невідновлюваних джерел. Єдиним відновлюваним джерелом енергії є рушійна сила води. Потенційні запаси гідроресурсів на Землі визначено в 3750 млн кВт. Щоправда, економічний гідропотенціал планети використовують лише на 17 %. Особливо великі гідроенергетичні ресурси зосереджені у Південній Америці, Південно-Східній Азії, Африці, хоча освоєні вони недостатньо.

Загальна потужність ГЕС у світі становить 300 тис. МВт. За потужністю (понад 5 млн кВт) і кількістю електростанцій перші місця посідають Бразилія, США та Венесуела. У Росії споруджено кілька каскадів ГЕС: Волго-Камський, Ангаро-Єнісейський. Великі ГЕС споруджено у Бразилії, Канаді. До найбільших ГЕС у світі належать: Ітайпу (Бразилія – Парагвай) проектною потужністю 12,6 млн кВт (мал.198), Гранд-Кулі (США) – 10,8 млн кВт, Гурі (Венесуела) – 10,3 млн кВт. За останні два століття світова енергетика пройшла у своєму розвитку два головні етапи і нині наблизилася до третього. Перший, *вугільний*, етап тривав упродовж XIX і першої половини XX ст., коли переважало вугільне паливо. Другий, *нафтогазовий*, етап почався у другій половині XX ст. і триває дотепер, що зумовлено багатьма перевагами нафти і газу як ефективніших енергоносіїв порівняно з твердим

паливом. Третій етап – це поступовий перехід від використання переважно вичерпних мінеральних ресурсів до енергетичного палива, що ґрунтується на відновлюваних і невичерпних ресурсах, або до альтернативних джерел енергії (енергії Сонця, геотермальної енергії Землі, енергії морів і океанів, вітру, біоенергії, енергії термоядерних реакцій).

Висновки. Основними проблемами електроенергетики світу є: надмірна експлуатація паливних ресурсів, яка призвела до значного виснаження родовищ нафти і газу у країнах Перської затоки, в Росії, США, Венесуелі, Нігерії, Лівії, Алжирі та виробітку найпродуктивніших пластів вугілля в Україні, Казахстані, Росії, Австралії, Франції, США, ПАР, Індії, Китаї; недостатнє фінансування електроенергетики в останні десятиліття, наслідком чого є застарілі технології та обладнання, високий травматизм і відстала соціальна сфера у видобувній галузі країн, що розвиваються, та країн СНД; висока частка кам'яного вугілля і атомної енергії у загальному виробництві енергії в країнах світу; велика залежність від поставок енергоносіїв з країн Перської затоки і Росії та значні обсяги нерациональних перевезень палива; неекономне споживання паливно-енергетичних ресурсів.

Запитання і завдання

1. Поясніть галузеву структуру ПЕК.
2. З'ясуйте, чи залежить рівень споживання електроенергії від рівня розвитку країни.
3. Поміркуйте, чи є втрата тепла у вашій квартирі. Що треба зробити, щоб її усунути?
4. Нанесіть на контурну карту великі АЕС, які мають світове значення.
5. Покажіть на карті найпотужніші ГЕС світу.
6. Запропонуйте власний спосіб вирішення екологічної проблеми, пов'язаної з діяльністю ТЕС.

Додаткові джерела інформації

Розміщення продуктивних сил України: Підручник / Є. П. Качан, М. О. Ковтонюк, М. О. Петрига та ін.; За ред. Є. П. Качана. – К.: Вища шк., 1998. – 375 с.; іл.

Практична порада. Вимкніть, будь ласка, джерело електроенергії, якщо воно застосовується не за призначенням.

§ 52. Альтернативні джерела енергії

Нині, як ніколи раніше, гостро постало питання: що чекає на людство – енергетичне голодування чи енергетичний достаток? Очевидно, що тепер людство зазнало енергетичної кризи: бажані потреби в електричній енергії у декілька разів перевищують її виробництво! І це при тому, що остання цифра є майже фантастичною – 27–30 трильйардів кіловат-годин щороку.

Рівень матеріальної, а відповідно і духовної культури людства прямо залежить від кількості енергії, яку воно має. Для того щоб виготовити будь-яку річ, нам потрібна енергія. Матеріальні потреби людства, як і популяція людей, постійно збільшуються, тому потреба в енергії збільшується геометрично.

Засоби масової інформації постійно інформують про винайдення різноманітних нових, екологічно чистих, способів видобування енергії. Але у чому тоді причина повільного зростання частки таких джерел у загальному видобутку енергії. Справа в тому, що досі не знайдено джерела енергії, рентабельнішого за найдавніший спосіб видобутку енергії – спалювання. І нині 80 % усієї енергії людство одержує, спалюючи вугілля, нафту і нафтопродукти, природний газ, торф тощо. Проте запасів енергії, які природа накопичувала сотні мільйонів років, вистачить лише на декілька сот років. Отже, єдиний спосіб змусити людину перейти на екологічно чисті джерела енергії – це ухвалення на державному рівні та на рівні світової спільноти низки регулюючих актів, що обмежили б видобуток паливних ресурсів.

Дедалі більше вчених шукають якомога рентабельніші джерела, які б використовували відновлювані ресурси і могли хоча б частково замінити паливні. Найбільш придатними видаються такі джерела, як використання енергії води, що тече, і вітру, океанських припливів і відпливів, тепла земних надр і, звичайно, енергії Сонця. Також перспективними є дослідження, мета яких полягає в спробах повторити термоядерні процеси, що відбуваються на зірках.

Останнім часом інтерес до проблеми використання **сонячної енергії** різко збільшився (мал.199). Потенційні можливості використання безпосередньо сонячної енергії дуже великі. Якщо ми змогли б використовувати 0,0125 % усієї цієї енергії, то людство було б повністю забезпечене енергією нині, а використання 0,5 % повністю б покрило всі потреби людства назавжди (якщо вважати, що населення Землі не перевищить 20 млрд осіб). На жаль, це лише потенційні можливості. Справа в тому, що навіть за найкращих погодних умов енергетична густина сонячного потоку не перевищує 250 Вт/кв. м. Спробуємо порахувати: для того щоб колектори «збирали» за рік таку кількість енергії, їх потрібно розмістити на площі 130 000 кв. км. Зрозуміло, що є різні фактори, які обмежують потужності сонячної енергії. Крім ціни і ресурсоемності, виникає проблема площі. Наприклад, якщо у 2100 р. людство повністю забезпечуватиме свої енергетичні потреби завдяки Сонцю, то площа колекторів сягатиме 1 – 3 млн кв. км. Водночас у традиційній енергетиці цей показник менший у 50 – 80 разів. Отже, нині ще годі й казати про масштабне використання сонячного проміння. Звісно, у курортних і віддалених від електромережі регіонах сонячні електростанції необхідні, але загальна частка сонячної енергії надзвичайно мала. Та й навіщо будувати колектори, якщо в природі існують набагато більші й потужніші колектори: атмосфера і гідросфера?

Мал. 199. Використання сонячної енергії

Енергія **повітряних мас**, що постійно рухаються, у сотні разів перевищує запаси гідроенергії всіх річок планети. Всюди і постійно на землі дмуть вітри: від легкого вітерецю до потужних ураганів. Ці вітри могли б повністю задовольнити потреби людства. Але частка вітряних електростанцій становить лише 0,1 %. Чому такий доступний та екологічно чистий спосіб видобутку енергії так мало використовується?

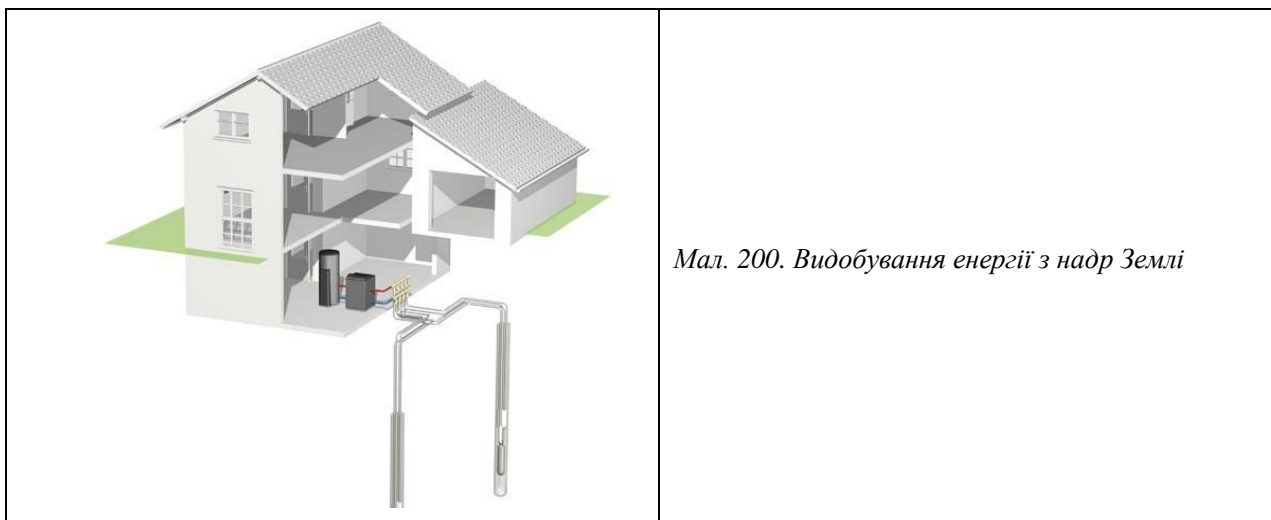
Гідне подиву. Людство використовує енергію вітру більш як 5 тис. років. Спочатку вітер використовували для того, щоб приводити у рух човни, потім – щоб молоти зерно і підіймати воду. Тепер вітер використовують для видобутку електроенергії. Хоча нині ціна однієї кіловат-години, видобутої з енергії вітру, порівняно невисока – чотири центи, але всі проекти з будівництва нових вітряків зазвичай дуже повільно окуповуються. Найвдалішим можна вважати проект будівництва вітряків на Гавайському острові Охіо: гігантські вітряки, з діаметром ротора 122 м нині виробляють понад 6200 кВт кожен за швидкості вітру 47 км/год. Імовірно, постійне зростання цін на паливні ресурси зробить такі проекти ще рентабельнішими, а згодом і зросте частка «вітрової» електроенергії.

Багато тисячоліть вірно служить людині енергія, що міститься у **воді, що тече**. Запаси цієї енергії величезні. Люди навчились використовувати її раніше за всі інші. Коли настала доба електрики, водяне колесо заново відродилося, але тепер вже у вигляді водяної турбіни. Ще у 1891 р. розпочалася доба гідроенергетики. ГЕС мають багато переваг: постійно відновлюваний запас енергії, простота у використанні, майже не забруднюване навколишнє середовище. Але побудувати велику греблю набагато складніше, ніж водяне колесо. Для того щоб змусити потужні турбіни обертатися, потрібно накопичити величезні запаси енергії за греблею. Отже, потрібно затопити певні території, що може призвести до непоправних наслідків. Тож будівництво гребель вимагає від інженерів дуже точних розрахунків, а будь-яка помилка може спричинити екологічну катастрофу. І навіть за найідеальніших розрахунків будівництво греблі є важливим екологічним фактором на великих площах. Ніщо не береться нізвідки: гребля зменшує швидкість течії, забираючи у неї енергію, а це може зумовити заболочування і «цвітіння» води у заплавах. Наслідки дисбалансу можуть бути найнепередбачуваніші.

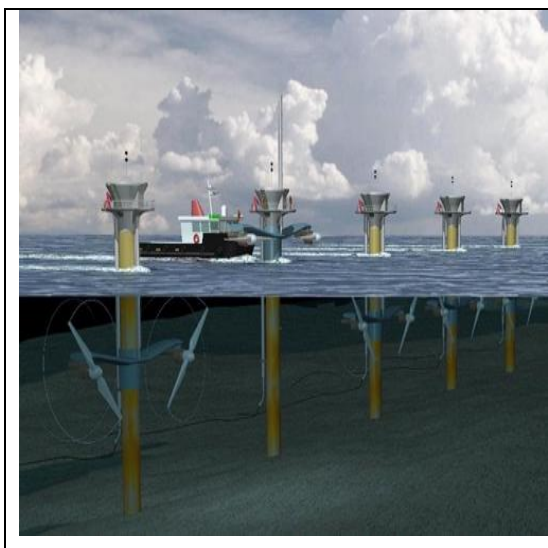
Гідне подиву. У Китаї на р. Янцзи будують найбільшу греблю у світі. Передбачають, що рівень води до 2014 р. підніметься на 250 м. Це при тому, що кожної секунди р. Янцзи виносить у море 34 000 куб. м води, а гребля має пропускати 25 000 куб. м. Це справді дасть змогу видобувати колосальну кількість енергії і одразу вирішить енергетичні проблеми Китаю. Але половина всього сільського господарства Китаю використовує воду з р. Янцзи та її приток. Половина сільського господарства Китаю – це 8–10 % усього світового сільського господарства. Навіть страшно уявити, що

було б, якби інженери припустилися фатальної помилки. Крім того, за планом проекту буде затоплено 13 великих і 70 малих міст, 1300 селищ. Затопленню підлягає і багато культурних та археологічних пам'яток, туристичних місць.

З давніх часів люди знають про стихійні вияви тієї потужної енергії, що міститься у **надрах земної кулі** (мал.200). Потужність навіть порівняно невеликого вулкана в сотні разів перевищує потужність будь-якої енергетичної споруди, створеної людиною. Хоча людство ще не знає способу безпосереднього використання вулканічної енергії, проте можна навести чудовий приклад раціонального використання енергії земних надр в Ісландії. Ця маленька північноєвропейська острівна країна повністю забезпечує себе теплом, яке одержує з гарячих фонтанів гейзерів, котрі працюють з точністю хронометра. Але вперше ідею використання гейзерів було реалізовано не в Ісландії: давні римляни підвели тепло від гейзерів до лазень-терм міста Каракалли. Водночас енергію з надр землі люди використовують не тільки для опалення. Вже давно працюють електростанції на основі гарячих підземних джерел. Першу таку станцію побудовано ще у 1904 р. Нині поблизу м. Сан-Франциско працює геотермальна електростанція потужністю 500 кВт.

Відомо, що запаси енергії у **Світовому океані** колосальні. Так, теплова енергія, що відповідає перегріванню поверхневих вод порівняно з донними на 20 градусів, становить приблизно 1026 Дж. А кінетичну енергію океанських течій оцінюють у 1018 Дж. Проте поки що люди вміють використовувати лише дуже малі частки цих енергій, причому ціною великих інвестицій, що повільно окупувають себе. До останніх часів використання енергії океану здавалося нерентабельним. Але тепер, коли ціни на енергоносії постійно зростають і ми змушені шукати нові способи видобування енергії, енергія океану стає найперспективнішим напрямом подальшого розвитку енергетики. В останні роки багато країн серйозно зацікавилися можливостями океану. В деяких державах океаноенергетика вже досить добре розвинута. Найпоширенішим є видобуток енергії з *енергії припливів і відпливів*. З 1967 р. у дельті р. Ранс у Франції працює припливна електростанція (ПЕС) потужністю 240 Мвт. Тут припливи досягають висоти 13 м. У 1968 р. інженер М.П. Бернштейн розробив зручний спосіб буксирування ПЕС у потрібні місця. В тому самому році він збудував експериментальну ПЕС у Кислій Губі біля Мурманська (Російська Федерація) (мал.201).

Мал. 201. Припливна електростанція в Північному морі

Іншою можливістю є вирощування *гігантських швидкоростучих океанських водоростей келп*, які легко переробляти на метан. До того ж кількість оксиду вуглецю, вивільненого під час спалювання одержаного газу, можна легко повернути у океан, якщо розчиняти у воді чисте залізо в екваторіальних районах. Залізо спричинює бурхливий ріст планктону, кількість якого збільшується у декілька десятків разів, а потім планктон використовує розчинений у воді діоксид вуглецю. Взагалі в океані зосереджено більшу частину вивільненого діоксиду вуглецю, тому нині проводять дослідження щодо зниження температури планети за допомогою розчинення у воді чистого заліза. Вчені стверджують що 10 000 тонн заліза, розчинених в океані, можуть зменшити температуру в атмосфері планети на 0,5 °С. А велика кількість планктону, увібравши в себе енергію, осяде на дні океану і через певний час утворить нові поклади паливних ресурсів. Взагалі для енергозабезпечення однієї людини досить одного гектара плантацій келп.

Варто знати. Серед нетрадиційних видів енергії можливе використання біомаси і створення на її основі біогазу. Для України перспективною є розроблена технологія перетворення вугілля на газоподібний або рідкий стан. З'явилися і методи вирощування рослин, які дають нафту. У США фірма «Сан Даймонд гроверс оф Каліфорнія» виробляє електроенергію, спалюючи шкаралупу волоських горіхів, що дає змогу економити щорічно близько 10 тис. тонн нафти.

Велику увагу також надають *«океанотермічній енергоконверсії»* (ОТЕК), тобто отриманню енергії за рахунок різниць температур води на різних глибинах. Ще однією можливістю є використання *океанських течій*: швидкість течії Гольфстрим біля берегів Флориди сягає 5 миль на годину. Ідея встановлення тут гігантських турбін під водою є досить привабливою.

Вже нині багато маяків, встановлених на воді біля берегів Японії та США, живляться виключно за рахунок океанських хвиль. Розроблено проекти електростанцій, що використовують океанські хвилі для видобування енергії. Але ці станції мають бути гігантських розмірів, і тому такі проекти поки що не сприймають серйозно.

Гідне подиву. Ще у 1996 р. корпорація «Хюндаї» розробила революційну технологію зберігання водню у кристалічних ґратках металів. Ця розробка уможливила створення першого гідромобіля, який був визнаний достатньо безпечним для широкого вжитку і потрапив у масове виробництво. Технічні показники цього гідромобіля значно кращі від традиційного автомобіля, а єдині вихлопи – водяна пара.

Висновки. Протягом усього існування людина постійно змінювала основне джерело енергії: спочатку це було Сонце, далі – вогонь, потім – вугілля, а нині нафта і газ. Але ніколи ще людство не відчувало такої гострої потреби у швидкому переході до нових джерел енергії, як тепер. Рано чи пізно економічні фактори змусять людство відмовитись від використання нафти і газу, але економічна потреба виникне значно пізніше, ніж екологічна.

Запитання і завдання

1. Поясніть власну думку стосовно застосовування невідновлюваних природних і відновлюваних природних ресурсів у паливному комплексі.
2. Перелічіть альтернативні види енергії.
3. З'ясуйте, чи всі види альтернативної енергії є екологічно безпечними.
4. Назвіть інші альтернативні джерела енергії, що не були згадані в параграфі.

Додаткові джерелі інформації

Відеоматеріали телеканалу «Discovery».

Малі річки України / За ред. А. В. Яцика. – К., 1991. – 294 с.

Практична порада. Добре поінформовані й активні громадяни можуть багато чого зробити для підтримки і розвитку збалансованішої й більш екологічно спрямованої політики. Необхідно письмово звертатися до відповідних державних органів, вимагаючи, щоб вони підтримали такі заходи: фінансування насамперед не ядерної енергетики, а досліджень і технічних розроблень у галузі використання сонячної енергії для одержання водню, дешевого виробництва сонячних батарей і легких недорогих акумуляторів з високою ємністю; перерозподіл асигнувань, що йдуть на прокладання автострад (що тільки стимулює витрату палива), на будівництво рейкових електротранспортних систем; відновлення економічного стимулювання енергозбереження та використання сонячних нагрівальних систем. Застосовуйте на практиці будь-які засоби, що дають змогу заощаджувати у вашому власному будинку (зрозуміло, якщо вони не призводять до дискомфорту), поліпшуючи його теплоізоляцію і впроваджуючи, де тільки можливо, сонячні системи опалення та гарячого водопостачання.

§ 53. Металургійний комплекс

Металургійний комплекс охоплює: видобуток, збагачення залізних, марганцевих і хромітових руд, виробництво чавуну, сталі та прокату, феросплавів, повторне використання металевої сировини, коксування вугілля, виробництво вогнетривів і допоміжних матеріалів для них. Провідна роль у цьому комплексі належить металургійній переробці (чавун – сталь – прокат).

Функціональним ядром комплексу є чорна і кольорова металургія. Їхній комплексний зв'язок ґрунтується на певній взаємозамінності чорних і кольорових металів у машинобудуванні та будівництві, подібності окремих технологічних процесів під час виробництва сплавів, використання цинку для антикорозійного покриття листового заліза тощо.

Особливостями розвитку і розміщення **чорної металургії** у другій половині ХХ ст. є зменшення впливу її орієнтації на місцеву паливну і сировинну базу. У минулому металургійні заводи будували біля вугільних басейнів (Рур, Пітсбург, Донбас, Кузбас, Сілезія) або поблизу залізрудних баз (Лотарингія, Кривий Ріг, Урал). Ця тенденція зберігається й нині під час освоєння нових металургійних баз (наприклад, розміщення металургійних заводів Індії, Бразилії, Китаю). Але виникає дедалі більше заводів на шляхах перевезення руд і палива або поблизу основних ринків збуту металів (металургія Японії, Республіки Корея, Італії, нові заводи ФРН, Франції, Росії та ін.). (мал. 202). Сучасна територіальна організація чорної металургії залежить від багатьох економічних і природних чинників.

Мал. 202. Завод чорної металургії в Німеччині

У розташуванні підприємств чорної металургії особливо велику роль відіграють сировина і паливо, на які припадає приблизно 85 – 90 % витрат. У середині XVII – на початку XIX ст. чорна металургія орієнтувалась на територіальне поєднання кам'яного вугілля і залізної руди, наприклад, у Великій Британії. Згодом протягом тривалого часу більшість центрів чорної металургії формувалась у межах вугільних басейнів, наприклад, Рур, Донбас, Кузбас, Аппалацький басейн, Польща, Чехія, Словаччина, Бельгія. Орієнтація на залізні руди спостерігалась на Уралі, у Франції (Лотарингія), у Люксембурзі. Протягом останніх десятиліть посилилась орієнтація на сировину, причому на великі родовища, бо завод потужністю 5 – 6 млн т чавуну на рік, розрахований на 40 років роботи, повинен мати рудну базу не менше ніж 0,5 млрд т. Найбільшими у світі залізрудними басейнами є Бочкарівське і Курська магнітна аномалія (КМА) у Росії (20 і 16,5 млрд т). Криворізьке в Україні (15,9 млрд т), Хаммерслі в Австралії (11,7 млрд т), Каражас і Залізрудний трикутник у Бразилії (6,0 і 5,0 млрд т), Месабі-Рейндж у США, Керол-Лейк у Канаді, Симен у ПАР.

Гідне подиву. На асортимент продукції впливає специфіка господарства країни (США виробляє більше тонколистового прокату, що пов'язано з розвитком машинобудування, Японія – середньолистового і товстолистового, що пов'язано з суднобудуванням).

Галузі притаманна висока концентрація виробництва. Україна, Росія та Японія за рівнем концентрації виробництва чорних металів випередили інші країни. Для галузі характерне виробниче комбінування. Сучасні великі підприємства за технологічними зв'язками з іншими галузями є комбінатами металоенергохімічного профілю. Надзвичайно важливою передумовою розвитку чорної металургії є забезпеченість необхідними запасами залізних руд. Серед материків важливе місце за запасами залізної руди посідає Південна Америка. Найбільші поклади залізних руд розташовані у південній частині Бразилії та у Венесуелі. Руди Бразилії та Венесуели мають високу якість і містять багато заліза. Чималі запаси руди є і в Північній Америці: металогенічні провінції Канадського щита – біля озера Верхнього у США і на півострові Лабрадор у Канаді. Руди розробляють переважно відкритим способом. Приблизно однакові поклади залізних руд у країнах Європи та Азії. У Західній Європі першорядне значення мають Лотаринзький залізорудний басейн і родовище, пов'язане з Балтійським щитом. Лотаринзькі руди мають невисокий вміст фосфору і кремнезему. Руди Швеції високосортні, а в Норвегії вони представлені залізистими кварцитами. В Азії важливі родовища пов'язані з Індійською платформою (Декан), для них характерні як великі запаси, так і висока якість. Велика кількість світових запасів припадає на країни Африки – Мавританію, Габон, Анголу.

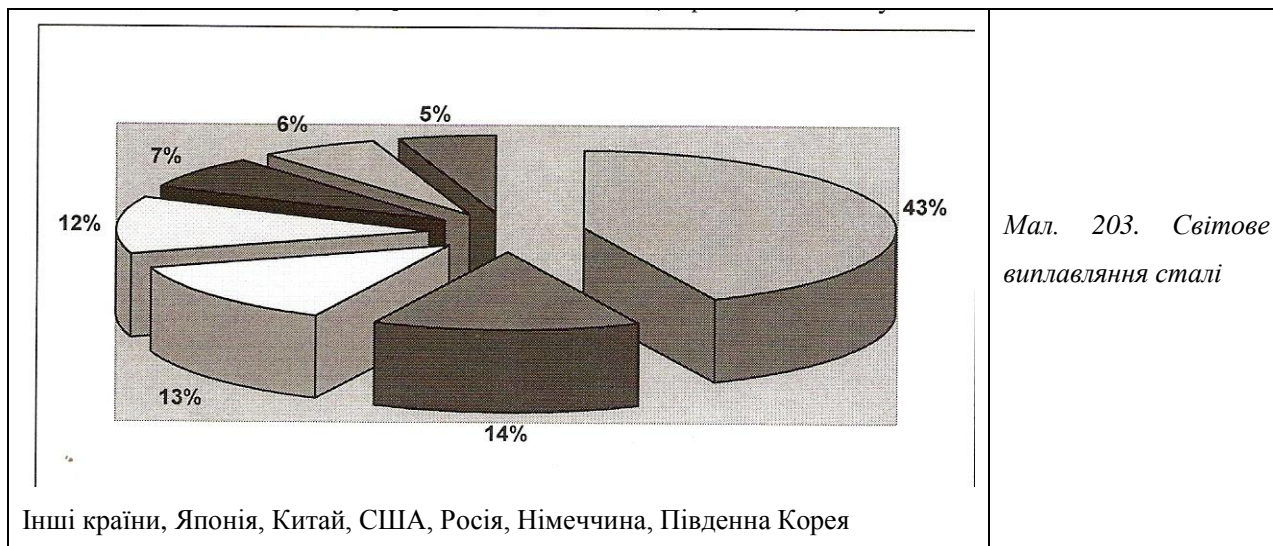
Чорні метали посідають провідне місце серед конструкційних металів. Вони широко використовуються у машинобудуванні, будівництві, транспорті та в усіх без винятку галузях сільського господарства, витримуючи гостру конкуренцію з боку пластмас, кераміки, композитів, інших сучасних матеріалів. Та на противагу недалекому минулому, нині за виробництвом чавуну, сталі та прокату не вже судять про економічну могутність країни. У деяких економічно високорозвинутих країнах (США, державах Європейського Союзу) окреслилася виразна тенденція до зниження виробництва продукції чорної металургії – основи міжгалузевого металургійного комплексу, зате стрімко зростає якість металів.

Надзвичайно важливою передумовою розвитку чорної металургії є забезпеченість необхідними запасами залізних родовищ, особливості їхнього економіко-географічного розташування, можливості відкритого видобутку. Змінилися вимоги і до якості руди. За умов НТР перевагу віддають великим за покладами, але бідним за вмістом заліза родовищам, таким, наприклад, як КМА в Росії або родовища у США, Канаді, Австралії. Нерівномірність забезпечення рудною сировиною є важливою передумовою міжнародного географічного поділу праці у чорній металургії. Геологічні запаси залізної руди у 1995 р. становили 800 млрд т, що містять 27 млрд т заліза.

Сталь – це сплав заліза та вуглецю і одержують її з чавуну з додаванням сталевих лому (мал. 203). Існують різні способи виплавляння: мартенівський, електровиплавляння, кислотно-конвекторний. Під впливом НТР змінилася структура (технологія) виробництва сталі. До найпередовіших і поширеніших методів її виробництва належать киснево-конверторний, електросталеплавильний і метод прямого відновлення заліза. Впроваджується порошкова металургія, а також технологія одержання заліза з руд за методом прямого відновлення – безкоксова (або бездоменна) металургія. Металізовані котуни мають високий відсоток вмісту заліза, і на їхній основі можливе пряме

відновлення, оминаючи доменні печі. Найбільша кількість виплавленої сталі – в Японії, Китаї, США, Росії, Північній Кореї. Швидко розвивається металургійний комплекс у Бразилії, Індії, Мексиці, Аргентині, Венесуелі.

Мал. 203. Світове виплавлення сталі

Варто знати. У міжнародному розміщенні продуктивних сил з'явився такий феномен, як припортова металургія. Так, у США поблизу Балтимора споруджено завод у Спароуз Пойнті (найбільший у США), що працює на руді Чилі, Венесуели, Швеції та африканських країн; у Німеччині побудовано завод у Бремені на р. Везер (за 40 км від Північного моря), що працює на руді Швеції та американському вугіллі; в Італії – у Корнільяно; в Канаді – у Торонто; у Франції – у Дюнжерку – на американському вугіллі й залізній руді з Африки і Венесуели; у Нідерландах – в Еймейдені – на залізній руді з Африки, Південної Америки та американському вугіллі. Це зумовлює більшу роль завезеної сировини у чорній металургії, а подеколи – зростання транспортних витрат.

Є великі територіальні відмінності між видобутком залізної руди і центрами чорної металургії, хоча чорна металургія й належить до матеріаломістких галузей промисловості. Наприклад, Швеції належить 7 % світового видобутку руди, а виплавляє, відповідно, 1 % чавуну та 1,5 % сталі. Натомість Велика Британія, США, Німеччина мають набагато більшу частку за виплавленням металу, ніж за видобутком залізної руди. Це зумовлено не тільки різною забезпеченістю їх залізною рудою і коксівним вугіллем, а й різним ступенем розвитку в них машинобудування та споживання металу. На розвиток чорної металургії в окремих країнах великий вплив справляє політика міжнародних монополій. За виплавленням чавуну, крім економічно розвинутих країн (Японія, США, ФРН), вирізняються Китай, Росія і Бразилія, які мають власну паливну і залізородну бази.

Найбільші експортери продукції є найбільшими імпортерами (Японія, Німеччина, країни Бенілюксу, Франція, Італія, Велика Британія, Південна Корея).

Висновки. Розвиток чорної металургії зумовлює і стимулює зростання виробництва в певних галузях промисловості, особливо в залізородній і кам'яновугільній, у видобутку мінеральної сировини. Значення металургії для економіки країни важко недооцінити. Це пояснюється тим, що чорна металургія не тільки впливає на розвиток усіх без винятку галузей народного господарства країни і є базою формування їх, а й є важливою експортотвірною галуззю і істотною мірою визначає експортний потенціал країни.

Запитання і завдання

1. Розкажіть про галузеву структуру металургійного комплексу.
2. Поясніть переваги інноваційних способів виплавлення сталі.
3. Нанесіть на контурну карту найбільші світові родовища залізних руд.
4. Запропонуйте власний проєкт вирішення екологічної проблеми, пов'язаної з металургійним комплексом України.

Додаткові джерела інформації

Економічна і соціальна географія світу: Проб. підруч. для 10 кл. серед. шк. / Б. П. Яценко, В. М. Юрківський, О. О. Любіцева та ін. / за ред. Б. П. Яценка. – К.: АртЕк, 1997. – 288 с.: іл., карти.
Розміщення продуктивних сил: Навч. посіб. / За ред. В. В. Ковалевського. – К., 2000.

§ 54. Кольорова металургія

В епоху НТР кольорові метали посідають особливе місце. Нові й новітні галузі промисловості, передусім машинобудування, неможливо уявити без кольорових металів. Це насамперед радіотехнічна, електротехнічна, авіаційна промисловість, електроніка. Кольорові метали поширені також у старих галузях машинобудування та в побуті, мають стратегічне значення.

Кольорові метали надзвичайно потрібні для високорозвинутої економіки. Однак руд кольорових металів на планеті мало і вони розподілені за територією дуже нерівномірно (мал. 204). Лише США та Росія задовольняють свої потреби в кольорових металах завдяки розробленню власних родовищ, а решта країн тією чи іншою мірою залежить від імпортової мінеральної сировини. Руди кольорових металів мають низку особливостей. По-перше, їм властивий надзвичайно різноманітний комплексний склад: з руд кольорових металів можна одержати кілька супутніх корисних компонентів (золото, срібло, кобальт, вольфрам, арсен, сірку тощо). Другою особливістю є порівняно низький відсоток корисної речовини в руді, що рідко перевищує 5–10 %. Рудам кольорових металів властива складна форма залягання. Їхні родовища здебільшого розташовані в країнах, що розвиваються, а для виробництва треба чимало енергії, що продукується у промислово розвинутих країнах. Це порушує рівновагу в розвитку кольорової металургії у світі.

Мал. 204. Видобуток марганцевих руд .

Типи розміщення підприємств кольорової металургії такі: сировинний (глиноземні заводи, центри первинного виплавляння міді, свинцево-цинкові виробництва); енергетичний (виплавляння металу); споживацький. Вони пов'язані технологічними особливостями виробництва кольорових металів.

Інформація для прикладу. Для одержання 1 т чорної міді треба 100 т руди, 800 кВт · год електроенергії, 2 т палива, 500 куб. м води. Поєднання родовищ мінеральної сировини та енергії особливо сприятливе для підприємств кольорової металургії, але таке трапляється вкрай рідко.

Переробляти руди кольорових металів на великій відстані від їхніх родовищ нерентабельно. Тому руди збагачуються на місці видобутку, а чорновий метал виплавляється там само або у районах, порівняно близьких до родовищ. Рафінування – одержання чистого металу – здійснюється у промислово розвинутих країнах.

Первісну переробку, або збагачення, руд кольорових металів здійснюють у країнах, що розвиваються, а вторинна переробка, або одержання, готового металу зосереджена у промислово розвинутих країнах. Щоправда, протягом останніх років у деяких країн, що розвиваються, націоналізують гірничорудну промисловість і створюють власну переробну базу.

Кольорова металургія як багатогалузева промисловість охоплює: основні кольорові метали (алюміній, мідь, свинець, цинк, олово, ртуть, сурма), благородні (золото, срібло, платина), легуючі (хром, титан, нікель, кобальт, вольфрам, молібден, ванадій, тантал, ніобій), рідкісні й розпорошені метали (кадмій, індій, телур, галій, талій, селен, германій, цирконій тощо).

Кольорові метали поділяють на важкі (свинець, мідь, цинк, нікель, ртуть) і легкі (натрій, барій, алюміній, титан, літій, цезій).

Промислове виробництво **алюмінію** почалось після 1886 р., коли було відкрито електролізний спосіб розщеплення глинозему на кисень та алюміній. До того часу він належав до дорогіших металів і був дорожчим за золото. Таку розкіш, як алюмінієві гудзики, могли дозволити собі лише дуже заможні люди, а алюмінієвими ложками замість «простих» срібних користувалися тільки короновані особи.

Гідне подиву. У 1855 р. на Всесвітній виставці у Парижі показували зливочок алюмінію з пишною назвою «срібло з глини».

Фізико-хімічні властивості алюмінію широко використовують у промисловості (мал.205). У

світовому виробництві відомо понад 500 тис. виробів з алюмінію та його сплавів. Алюміній посідає помітне місце в електротехніці, чорній металургії, авіабудуванні, електропромисловості, електроніці, харчовій, військовій та багатьох інших галузях промисловості, а також у побуті. У земній корі алюмінію майже у 4 рази більше, ніж заліза, у 55 разів більше, ніж свинцю, у 100 разів більше, ніж золота. У природі алюміній – найпоширеніший метал, проте промислова концентрація глинозему трапляється рідко.

Мал. 205. Виробництво алюмінію в Китаї

Мідь належить до важких металів і znana здавна. Ще перші цивілізації відомі за назвою «бронзова доба». Бурхливий розвиток міделиварної промисловості починається зі зростанням електроенергетики. Тому найбільшим споживачем міді є електротехнічна промисловість. Мідь і її сплави з цинком (латунь) та оловом (бронза) застосовують у багатьох галузях економіки. Понад 240 мінералів містять мідь, проте не всі вони мають промислове значення. Власне, мідь у руді рідко перевищує 1 – 2 % (у давнину розроблялися мідні руди з вмістом міді до 20 %), і тому ці руди потребують збагачення. Понад 50 держав мають поклади мідної руди, більшість з яких припадає на Казахстан, Росію, Чилі, США, Замбію, Заір, Перу, Канаду, Польщу, Панаму, ФРН, Болгарію, Кубу.

Олово належить до важких металів. Воно має сріблясто-білий колір. Температура плавлення – 232 °С. Його широко використовують у промисловості та побуті. Основна галузь застосування – виробництво білої жерсті, що потрібна для консервної промисловості (банки для харчових продуктів) і для луження. У різних галузях машинобудування використовують сплави олова з міддю (бронза) та з цинком (латунь). Промислова концентрація олова у природі трапляється рідко. Відомо 18 мінералів, що містять олово, проте єдиним промисловим мінералом є олов'яний камінь. Родовища олов'яних руд дуже нерівномірно розміщені по планеті. Їхні поклади трапляються передусім в Азії: у Китаї, на Далекому Сході Росії, у Монголії, В'єтнамі, Малайзії, Таїланді, Індонезія, М'янмі. Чималі поклади є в Болівії, Бразилії, Нігерії.

Ртуть – єдиний метал, що перебуває у рідкому стані за нормальної температури. Відомо до тисячі різних видів її використання. Головними споживачами є електротехнічна, радіотехнічна, хімічна, медична та військова галузі промисловості. У природі відомо 25 ртутевмісних мінералів, але промислове значення має лише кіновар. 15 держав мають промислові поклади цього металу, серед них – Україна, Іспанія, Італія, Китай, Румунія. Значні родовища є у США, Мексиці, Канаді. Промисловий видобуток ртуті здійснюють переважно в Україні (район Микитівки), Росії, Китаї, Іспанії, Італії, Мексиці. Звідси цей метал експортують у США, Японію, Німеччину, Велику Британію, Францію.

Сурма – сріблясто-білий, крихкий метал, що легко розтирається на порошок. У чистому

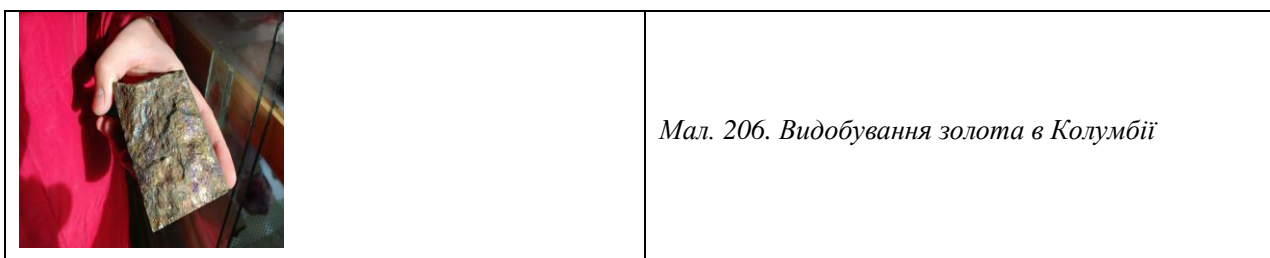
вигляді металеву сурму застосовують рідко (переважно у мистецькому литві). Натомість додавання сурми до м'яких металів підвищує їхню твердість, що широко використовують у хімічній, електротехнічній та багатьох інших галузях народного господарства. У земній корі сурми обмаль: її містять 75 мінералів. Проте не всі вони мають промислове значення. Більшість світових покладів сурми зосереджена у п'яти країнах: у Китаї, Росії, Болівії, Мексиці, ПАР.

Гідне подиву. Промислове використання сурми почалося з останньої чверті XIX ст. З 1908 р. за видобутком і виробництвом сурми перед веде Китай. Колись він забезпечував 50 – 60 %, а в окремі роки – 80 % світових потреб у сурмі. Сурму видобувають у більш як 20 країнах, 91 % сурми видобувають у Китаї, Росії, Болівії та ПАР.

Титан – це легкий особливо міцний метал, який використовують в авіакосмічній промисловості та інших галузях господарства. За його видобутком лідирують Австралія, ПАР, Канада, Норвегія. Головні використовувачі – економічно розвинуті країни Західної Європи, США, Японія, Росія. Україна має одні з найбільших у світі запасів титанових руд.

Срібло належить до благородних металів. Його запаси у 2004 р. оцінювали у 280 тис. т, зокрема Канаді й Мексиці – по 37 тис. т, у США – 31 тис. т. Серед країн, що видобувають срібло, – Мексика, Перу, США, Австралія та Канада. Попит на срібло у світі постійно зростає, хоча видобуток останні роки знизився (за рахунок Мексики, Перу, Росії та Казахстану). Основними споживачами срібла є електротехніка, стоматологія, фотографія. Срібло використовують для виготовлення акумуляторних батарей, каталізаторів. Надалі очікується розширення видобутку срібла з родовищ Австралії, Індонезії, США та Китаю.

Золото – це перший метал, який навчилася видобувати і використовувати людина (мал. 206). Золото не окиснюється, не розчиняється у лугах і кислотах, за винятком царської водки (суміш азотної та соляної кислот), і вирізняється високою тепло- та електропровідністю. Температура плавлення – 1063 °С. Золото належить до рідкісних елементів земної кори. Його поклади відомі майже в усіх країнах світу, але про запаси можна говорити лише за рівнем видобутку. До найбагатших країн за покладами належать ПАР, Росія, Танзанія, Намібія, Мексика, Бразилія, Колумбія, Гана, Канада, Австралія, Індія. Проте більш як 90 % видобутку золота припадає на шість країн – ПАР, Росію, Канаду, США, Австралію, Китай.

Гідне подиву. Завдяки своїм покладам золота Україна зможе видобувати 15 т золота на рік, для чого потрібні інвестиції обсягом 800 млн дол. США. Налагоджено випуск золота, платини і срібла з вторинної сировини. На Південному машинобудівному заводі у Дніпропетровську, в об'єднанні «Свема» у Шостці, на хімічному заводі у Дніпродзержинську в 1996 р. одержали близько 0,5 т золота і кілька тонн срібла з вторинної сировини.

До кольорової металургії часто відносять і видобуток дорогоцінних каменів (мал. 207). Світові запаси алмазів ювелірного значення оцінюють у 300 млн каратів (мал. 208). Найбільші запаси

зосереджені в Австралії – 33 % світового видобутку, Заїрі – 23, Ботсвані – 15, Росії – 14, ПАР – 11, Канаді – 10 %, а також Намібії, Бразилії та Мозамбіку. Найбільшими в Австралії є родовища Панда, Коала, Місери, Фокс, Саблі тощо.

	<p>Мал. 207. Видобування алмазів.</p>		<p>Мал. 208. Оброблений алмаз має назву діаманту. Вимірюється в каратах – це вага каміння Слово «карат» походить від назви карибського дерева, які слугували природної мірою ваги алмазів. Один карат відповідає 0,2 грамам.</p>
---	---	---	--

Висновки. Металургійний комплекс – це фундамент не тільки машинобудування будь-якої держави, а й економіки в цілому. Металургія – складний комплекс, до якого належать кольорова і чорна металургія, низка допоміжних галузей. Чим розвиненіша металургійна база країни, тим більше шансів у важкої індустрії держави розвиватися повноцінно. Водночас металургія належить до виробництва, яке за сучасної технології виготовлення металів великою мірою забруднює навколишнє середовище. Для запобігання цьому необхідно впроваджувати на підприємствах металургії найновітніші очисні технології, що дають змогу звести до мінімуму промислові відходи і викиди в атмосферу, треба оздоровити місця надмірної концентрації металургійних підприємств.

Запитання і завдання

1. Розкажіть про галузеву структуру кольорової металургії.
2. Поясніть переваги інноваційних способів видобутку руд кольорових металів.
3. Нанесіть на контурну карту найбільші світові родовища дорогоцінних металів.
4. Запропонуйте власний проект вирішення екологічної проблеми, пов'язаної з металургійним комплексом України.

Додаткові джерела інформації

Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Економічно і соціальна географія України з основами теорії: посіб. для викладачів екон. і геогр. фак. ВНЗ, наук. працівників, аспірантів. – К.: Знання, 1998 – 416 с.

Розміщення продуктивних сил: Навч. посіб. / За ред. В. В. Ковалевського. – К., 2000.

§ 55. Машинобудування

У сучасному житті практично немає жодної галузі діяльності людини, де б не використовувалися вироби машинобудування. Це і телевізор, і магнітофон, і холодильник, і пральна

машина, і радіоприймач, і міксер, і велосипед, і автомобіль. Усі вони виготовлені машинами або за допомогою машин. Отже, без машин життя та виробнича діяльність нині практично неможливі. Люди дістаються на роботу машинами – автобусами, тролейбусами, поїздами, автомобілями, і там вони знову мають справу з машинами – верстатами, прокатними станами, комбайнами, сівалками тощо. Навіть управлінська робота все більше устатковується машинами – комп'ютерами, автоматизованими робочими місцями. Забезпечуючи машинами інші галузі господарства, машинобудування сприяє НТП, полегшує працю робітників, поліпшує її умови.

Машинобудівний комплекс – це сукупність галузей промисловості, що виробляють машини й устаткування для всіх ланок економіки. Машинобудування – надзвичайно складна галузь, яка поділяється на кілька десятків галузей і виробництв. Підприємства машинобудування об'єднуються в одне ціле на основі спільної технології, сировини, а також призначення готової продукції. Машинобудування є органічною складовою майже кожного більш-менш значного промислового комплексу. Розміщення окремих галузей машинобудування залежить від специфіки виробництва, його трудомісткості, потреб у кваліфікованій робочій силі, показників витрат сировини, енергії, устаткування у розрахунку на випуск одиниці продукції (мал.209).

Мал. 209. Машинобудівний комплекс у Франції

Залежно від дії цих чинників галузі машинобудування об'єднуються за територіальним розташуванням у такі групи:

1. *Радіотехніка, робототехніка, електроніка, конвеєро-, приладо- і верстатобудування, інструментальна промисловість* та ін. Підприємства цих галузей об'єктивно тяжіють до промислових центрів, де є кваліфіковані кадри, науково-дослідні інститути відповідного профілю, виробнича та невиробнича інфраструктури.

2. *Авто-, двигуно-, тракторо- і вагонобудування, виробництво устаткування для легкої і поліграфічної промисловості.* Заводи цих галузей тяжіють до центрів загального машинобудування, кваліфікованих кадрів, а також виробництва металу та енергії.

3. *Виробництва сільськогосподарських машин, хімічного устаткування, промислової арматури, будівельних і шляхових машин* розміщують ближче до місць споживання готової продукції.

4. *Виробництва гірничошахтного, металургійного і підійомно-транспортного устаткування, металевих виробів* тяжіють до джерел металопостачання і місць споживання готової продукції.

5. *Підприємства металообробної галузі* (ремонт машин та обладнання, виробництво окремих нескладних металевих виробів і конструкцій) орієнтуються у розміщенні на споживача і можуть бути майже всюди. Найважливішими галузями машинобудування є: важке, транспортне, енергетичне, електротехнічне, верстатобудування, приладобудування, сільськогосподарське, виробництво устаткування тощо.

Варто знати. Енергетичне машинобудування має міждержавне значення. Найбільшим його центром в Україні є Харків. Тут виробляють потужні турбіни для теплових, атомних, гідравлічних, газо- турбінних та інших електростанцій. Підприємства галузі розміщені також у Полтаві, Стаханові (Луганська область), Монастирищі (Черкаська область). В останні десятиліття у розміщенні підприємств машинобудування сталися певні зрушення, однак недостатні. Уряд України визначив 50 малих міст, яким рекомендовано розвивати машинобудівні виробництва. Подальший розвиток машинобудування країни потребує технічного переозброєння, реконструкції, переспеціалізації підприємств, що виробляють не потрібну суспільству продукцію. Нові напрями – це створення невеликих і середніх заводів, що випускатимуть прилади, продукцію загального машинобудівного призначення, товари народного споживання. Це дасть змогу ефективніше використовувати можливості окремих районів.

У високорозвинутих країнах на машинобудування припадає 1/3–2/5 і більше продукції обробної промисловості. Найбільша різноманітність притаманна машинобудуванню США, Японії, Великої Британії, Франції, Німеччини. Вони мають усі галузі машинобудівного виробництва і безпосередньо формують світовий ринок.

У світовому машинобудуванні сформувалося п'ять регіонів:

1. **Північноамериканський регіон** виробляє понад 30 % продукції, має найширшу номенклатуру виробів і спеціалізується на випуску науко- та капіталомістких товарів. На нього припадає 1/4 продукції світового автомобілебудування, 2/3 цивільного літакобудування і 70 % великих електронно-обчислювальних машин (ЕОМ). Регіон є експортером продукції високої складності, виробів важкого машинобудування і наукомістких галузей. Водночас він імпортує різну побутову техніку, автомобілі й судна.

2. **Західноєвропейський регіон** виробляє 25–30 % продукції світового машинобудування. Це переважно машини середньої складності. Але чимала частка припадає і на вироби особливої складності. Завозять високоскладну техніку з США, а менш складну, але працемістку, – з Японії та країн, що розвиваються.

3. **Східноазіатський та Південно-Східноазіатський регіон** з центром у Японії виробляє 20 % світової продукції машинобудування. У Японії машинобудування досягло високого ступеня структурного та науково-технічного розвитку на початку 80-х років. Чільним напрямом розвитку машинобудування Японії є вивезення малокваліфікованих і середніх за рівнем виробництв до країн з дешевшою працею. Експортуючи вироби високої складності, побутову техніку, регіон завозить продукцію найвищої складності зі США та країн Західної Європи.

4. **Країни СНД та Східної Європи** вирізняються розвитком верстатобудування (Чехія, Україна, Росія), автомобілебудування (Угорщина, Україна, Білорусь, Росія), авіа- та ракетобудування (Україна (мал. 210), Росія), морського суднобудування (Україна, Росія, Польща), військового

машинобудування (Україна, Росія). У них, з одного боку, досить дешева робоча сила, в деяких галузях (авіа-, ракето- і суднобудування та військова техніка) їхня продукція не поступається світовим аналогам, але, з другого боку, виробництво застаріло, потребує модернізації та залучення значних інвестицій.

Мал. 210. Авіабудування в Україні

5. У **країнах Латинської Америки** (Бразилія, Аргентина) формується п'ятий регіон на базі виробництва ЕОМ: літаків, автомобілів, суднобудування – у Бразилії; авіа- та автомобілебудування – в Аргентині.

Гідне подиву. Автомобілебудування характеризується великою капіталомісткістю, а гостра конкуренція зумовлює високий рівень монополізації. Найбільшими монополіями з виробництва легкових автомобілів є «Вольво», «Даймлер-Бенц», ФІАТ, БМВ, «Дженерал моторс», «Форд моторс» (мал. 211), «Тойота», «Ніссан», «Опель». Серед регіонів лідирує Північна Америка Серед країн виокремлюються США, Японія та Франція.

Мал. 211. Форд

У більшості розвинутих країн випускають і використовують електровози (виняток – США, де висока частка тепловозів), а в країнах, що розвиваються, застосовують тепловози і паротяги. Найновіші типи локомотивів запроваджує Японія, швидкість руху на її спеціальних швидкісних залізницях по Тихоокеанській смузі найвища у світі. У США розроблено новий тип швидкісного залізничного составу, який рухається зі швидкістю 240 км/год і є одним із найнадійніших щодо безпеки руху.

Авіа- та ракетобудування характерне для економічно розвинутих країн, де виготовляються штучні супутники Землі (у США «Шаттл», у Франції «Оріон», у Росії «Орбіта»), космічні станції, модулі. В Україні виробляють ракетоносії «Зеніт» і «Протон». Україна бере також участь у космічній

програмі «Морський старт». Найбільші виробники літаків у світі – «Боїнг» (США) та «Ейрбус» (консорціум Західної Європи). Літаки різних типів виготовляють також у Франції, Італії, Канаді, Швеції, Росії.

Гідне подиву. У Київському авіа-об'єднанні будують надважкі транспортні літаки (Ан-124 «Руслан», Ан-225 «Мрія»), що за багатьма показниками перевершують літаки подібного типу за кордоном. Тут створили також літак-пожежник Ан-32п. У Харкові працює авіаційне об'єднання, в якому випускають пасажирські літаки типу Ту-134. Триває робота над створенням літаків третього тисячоліття – транспортного Ан-70 і пасажирського Ту-334. Літакобудування – свідчення високого розвитку країни.

Приладобудування – це виробництво електро- та радіовимірювальних оптичних приладів, приладів часу, засобів зв'язку тощо. Найбільшими виробниками електротехнічного устаткування у світі є компанії АВВ (Швейцарія і Швеція), «Сіменс» (ФРН), «Дженерал електрик» (США), «ГЕГ-Альстхом» (Франція і Велика Британія). Ці галузі виробництва спочатку з'явилися у Європі, США та Японії, а потім були перенесені також у нові індустріальні країни (НК) Східної і Південно-Східної Азії та Латинської Америки з огляду на тамтешню дешеву робочу силу. Одним із напрямів приладобудування є електронна промисловість. У 2007 році у світі було виготовлено 180 млн персональних комп'ютерів. Лідер – компанія «Компак» (США).

Висновки. Західна Європа, Японія і США є основними постачальниками виробів високої складності для світового ринку. «Нові» машинобудівні країни продукують масові товари середнього технічного рівня, у них ускладнюються машинобудівні виробництва.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте галузевий склад машинобудування і назвіть основні фактори розміщення підприємств галузі.
2. Поміркуйте, чому підприємства авто-, двигуно-, тракторо- і вагонобудування, виробництво устаткування тяжіють до центрів загального машинобудування, кваліфікованих кадрів, а також виробництва металу і енергії. Які чинники зумовлюють саме таке територіальне тяжіння?
3. Розкажіть, що вам відомо стосовно ситуації, яка склалась у «Дженерал моторс».
4. Поясніть, які передумови є в Україні для розвитку судно- і літакобудування.
5. Яка роль машинобудування у виході держави з економічної кризи?
6. На контурну карту нанесіть великі центри машинобудування.

Додаткові джерела інформації

Юдасин Л. С. Машиностроение: проблемы и надежды. – М., 1990. – 205 с.

Верснуй I. Computers in Eastern Europe Scientific American. – 1990. – Т. 233.

<http://www.encyclopediaofukraine.com>

§ 56. Хімічна промисловість

Багато з того, що оточує нас у побуті, – це вироби хімічної промисловості. До продукції галузі належать лінолеум на підлозі та обшивка ліфта, сидіння у тролейбусах і вагонах метро, різноманітні упаковки, мінеральні добрива, засоби боротьби зі шкідниками сільського господарства, полімерні плівки і труби, деталі комбайнів і тракторів. Багатьох з цих предметів ще не було 30 – 35 років тому, що свідчить про швидкий розвиток хімії. Чим це зумовлено? Насамперед тим, що хімічна промисловість поряд із машинобудуванням визначає науково-технічний прогрес інших галузей економіки.

Хімічна промисловість істотно відрізняється від більшості інших галузей – вона може створювати нові матеріали з певними властивостями. Така її особливість дуже цінна, наприклад, у космічній техніці та будівництві, у фармацевтичній, харчовій та легкій галузях промисловості. Розвиток хімічної промисловості в тій чи іншій країні зумовлений природними, економічними і соціальними причинами. Особливості спеціалізації хімічної промисловості та розміщення її підприємств у світі залежать від наявності сировини і необхідності найповнішого перероблення відходів інших галузей господарства. Важливий чинник розміщення хімічних підприємств – споживач (мал.212). Сировиною для хімічної промисловості є кам'яне і буре вугілля, нафта, кам'яна і калійна сіль, фосфорити, крейда, вапняки, супутні й природні газу, сірка тощо. Хімічна промисловість використовує відходи чорної і кольорової металургії, харчової промисловості, лісопромислового комплексу.

Хімічна промисловість складається з кількох галузей: **гірничої хімії** (видобуток сировини), **основної хімії** (виробництво мінеральних добрив, неорганічних кислот і соди) та **хімії органічного синтезу** (виробництво полімерних матеріалів).

Мал. 212.
Хімічне підприємство
в Китаї

Підприємства гірничої хімії розміщують у місцях видобутку корисних копалин, що використовуються як хімічна сировина.

Коксохімічна промисловість – комплексотвірна галузь основної хімії. Вона добре поєднується з металургійним виробництвом. Так, низькокалорійний доменний газ використовують для обігрівання коксових печей. А висококалорійний газ, що утворюється під час коксування вугілля, передають у мартени для виплавлення сталі й на прокатне виробництво. Крім того, з нього виробляють азотні добрива. Коксохімія є базою для розвитку великої кількості супутніх і допоміжних підприємств, які переробляють доменні й коксові газу, феноли, смоли тощо. З них виробляють сірчану кислоту, медичні препарати, пестициди і гербіциди, барвники, пластмаси, мінеральні добрива.

Група підприємств, що виробляють добрива, тяжіє до споживача і розміщується у місцях видобутку природного газу та на трасах газопроводів. Виробництво сірчаної кислоти – галузь основної хімії. Сірчану кислоту застосовують у багатьох галузях економіки (нафтопереробній, харчовій, текстильній, виробництві мінеральних добрив). У зв'язку з високою хімічною активністю сірчаної

кислоти її небезпечно перевозити на далекі відстані. Тому її виробництво орієнтують на споживача. Виробництво соди розміщують біля родовищ кухонної солі й ропи солоних озер, оскільки це дуже матеріаломістка галузь.

Гідне подиву. Щоб виробити 1 т соди, необхідно витратити 1,5 т кухонної солі, 1,5 т вапняку і 1,7 т умовного палива.

Лакофарбова промисловість – галузь хімії органічного синтезу. Вона випускає лаки, фарби, олифу, емалі, розчинники, шпаклювальні й шліфувальні суміші тощо. Сировинна база лакофарбової промисловості дуже широка (налічує близько 350 найменувань). Тому це виробництво має широкі виробничі зв'язки з різними галузями економіки, зокрема нафтопереробною і нафтохімічною, кольоровою і чорною металургією, лісохімічною, олійно-жировою та ін.

Анілінофарбова промисловість постачає барвники для поліграфічної, шкіряно-взуттєвої, текстильної, харчової та інших галузей господарства.

До хімії органічного синтезу належать виробництва синтетичних смол, пластмас і хімічних волокон. Сировинною базою є нафта, газ, кам'яне вугілля, а також кухонна сіль. Хімічні підприємства розміщують у місцях видобутку цієї сировини або в місцях споживання готової продукції. Продукцію хімії органічного синтезу використовують у легкій, харчовій, гумоазбестовій та інших галузях господарства. Розміщення виробництва хімічних волокон залежить від трьох чинників – наявності паливно-енергетичних, водних і трудових ресурсів.

Гідне подиву. Для виробництва однієї тонни хімічних волокон витрачають велику кількість пари, до 5 тис. куб. л води, 5–20 тис. кВт · год електроенергії.

Нафтохімічна і гумоазбестова промисловість використовує продукцію нафтопереробної і газової промисловості, синтетичний і натуральний каучук. Тому нафтохімічні заводи здебільшого розміщують поряд з нафтопереробними. Окремі заводи нафтохімії орієнтуються на споживача, виробляючи синтетичні мийні засоби, замінники харчових жирів тощо.

Підприємства хімічної промисловості розташовані передусім у розвинутих країнах. Найбільшими виробниками хімічної продукції у світі є США (близько 20 % світового виробництва), Японія, Росія, Німеччина (по 10 %), Китай, Велика Британія, Франція, Італія, Україна. Значного розвитку галузь набула в Бразилії, Індії, Південній Кореї.

У США хімічна промисловість зосереджена у штатах Нью-Йорк, Пенсільванія, Нью-Джерсі, у районі Великих озер, на узбережжі Мексиканської затоки та в Каліфорнії. У Німеччині виокремлюються Рейнсько-Вестфальський район, Рур, Рейнсько-Майнський район, Людвігсгафен, Галле, Котбус. У Великій Британії хімічну продукцію виробляють у Ланкаширі та Північно-Східному Уельсі, у Франції – в Паризькому, Рейнсько-Альпійському та Північному районах, в Італії – у Ломбардії, в Японії – на о. Хонсю (Токіо, Осака, Нагоя). У територіально невеликих державах Європи хімічна промисловість концентрується у старих індустріальних районах. Хімічна промисловість Росії зосереджена здебільшого в Центральному, Волго-В'ятському, Поволзькому, Уральському та Північно-Західному районах.

Фармацевтична промисловість посідає одне з найважливіших місць у хімічній індустрії світу. Важливими факторами розміщення цієї галузі є наявність наукової бази і сировини. У деяких країнах, як-от у Швейцарії, частка фармацевтичних виробів у загальному обсязі хімічної продукції дорівнює

майже 50 %. У виробництві медикаментів перед ведуть США (мал. 213), Японія, Німеччина, Швейцарія, Велика Британія, Угорщина, Франція.

Мал. 213. Німецький підприємець Чарльз Пфайзер разом із своїм братом створили в 1849 році в Нью-Йорку завод по виробництву тонкої хімії. Зараз це найбільш потужна фармацевтична компанія світу.

Гідне подиву. За нормативами Всесвітньої організації охорони здоров'я, країна з населенням більш як 50 млн осіб для забезпечення власних потреб повинна мати на фармацевтичному ринку не менше 3000 найменувань медичних препаратів, самостійно забезпечувати потреби національної медицини необхідними ліками та вакцинами вітчизняного виробництва для лікування найпоширеніших інфекційних хвороб. Україна поки що не відповідає цим стандартам, оскільки вітчизняна фармацевтична промисловість виробляє понад 2400 найменувань препаратів, з яких близько 80 % виготовляють з імпоротної сировини. Відсутність власної сировини знижує конкурентоспроможність українських ліків. До фармацевтичної промисловості України належить 87 підприємств, за останні 20 років не споруджено жодного нового. Нині у м. Горлівці будується потужний завод «Фармація», який належить концерну «Стирол» (мал. 214). Цей завод виготовлятиме близько 950 млн таблеток і капсул на рік.

Мал. 214. Концерн Стирол

Висновки. Розміщуючись у промислових осередках, підприємства хімічної промисловості переробляють відходи різних галузей господарства, поліпшуючи екологічну ситуацію і підвищуючи ефективність виробництва. Центри хімічної промисловості особливого розвитку набули в районах видобутку хімічної сировини. Окремі з них складаються з багатьох підприємств, розташованих територіально близько одне від одного, мають прямі виробничі або опосередковані довіллями зв'язки (під'їзні шляхи, водні ресурси).

Запитання і завдання

1. Поясніть значення хімічного комплексу у світовій економіці.

2. Охарактеризуйте основні фактори, що впливають на розміщення галузей хімічного комплексу.
3. Дайте оцінку сировинної бази галузі.
4. Позначте на контурних картах основні райони та центри хімічної промисловості.
5. Розкрийте особливості розміщення підгалузей основної хімії.
6. З'ясуйте, чи мають хімічні заводи опосередковані довіллям зв'язки, якщо використовують трудові ресурси, під'їзні шляхи, водні ресурси одного населеного пункту.
7. Визначить головні проблеми розвитку хімічного комплексу.

Додаткові джерела інформації

Глушков В. Кібернетика на Україні. Нариси з історії техніки і природознавства: Респ. міжвідомчий зб. – К. 1968. – Вип. 10.

§ 57. Лісохімічна промисловість

Лісова промисловість – одна з найстаріших галузей, яка, займаючись заготівлею, механічним обробленням та хімічним переробленням деревини, виробляє конструкційні матеріали: круглий ліс, вироби з дерева, меблі, целюлозу, папір, картон тощо.

Незважаючи на те, що обсяги застосування деревини знижуються завдяки впровадженню пластмас та інших штучних і синтетичних матеріалів, попит на деревину зростає, вона перетворюється на дедалі дефіцитніший матеріал. До складу лісопромислового комплексу входять такі підкомплекси: лісогосподарський, деревообробний, целюлозно-паперовий, лісохімічний. У структурі комплексу провідне місце посідає деревообробна галузь.

Лісогосподарський підкомплекс складається з двох галузей: лісового господарства і лісозаготівельної промисловості. *Лісове господарство* забезпечує розширене лісовідтворення, підвищення продуктивності лісів, посилення їхніх економічних функцій, лісовпорядкування, захист та охорону. Вирішальну роль у проведенні цієї роботи відіграють лісництва. Характерними є досить повільні темпи приросту вкритих лісом площ. *Лісозаготівельна промисловість* – друга галузь лісогосподарського комплексу, яка проводить лісосічні роботи, вивозить і сплавляє деревину, здійснює її первинне оброблення, займається заготівлею грибів, дикорослих плодів і ягід, лікарських рослин, березового соку, меду тощо.

Деревообробний підкомплекс містить такі галузі виробництва: лісопильну, фанерну і меблеву промисловість, виробництво деревно-стружкових і деревноволокнистих плит і будівельних матеріалів. Підприємства деревообробної промисловості розміщують у регіонах з найбільшою концентрацією заготівлі лісу та споживання продукції.

Лісопильне виробництво тяжіє до районів лісозаготівлі. Найпотужнішою серед деревообробних галузей промисловості є меблева.

На основі перероблення лісу та інших рослинних ресурсів, а також вторинної сировини створено целюлозно-паперову промисловість (мал.215). Вона для свого розвитку потребує поєднання таких чинників, як наявність сировини, води та електроенергії.

Мал. 215.

Целюлозно-паперовий комбінат у Фінляндії

Гідне подиву. Кормові дріжджі з лісових ресурсів, а також відходів сільськогосподарського виробництва (качанів кукурудзи, лущиння соняшнику) виробляє нова галузь підкомплексу – гідролізна промисловість за межами лісопромислових районів. Її підприємства дуже забруднюють природне середовище та є екологічно агресивними.

Основними виробниками пиломатеріалів у світі є США, Канада, Японія, Швеція, Німеччина, Фінляндія; фанери – Південна Корея, Японія; картону і паперу – США, Японія, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Канада. Понад 50 % світового виробництва целюлози припадає на США і Канаду, а також Швецію, Японію, Росію, Фінляндію, Китай, Бразилію. Підприємства цієї галузі тяжіють до сировини, джерел водопостачання і споживача.

Лісосировинні бази світу характеризуються запасами та якістю деревини, транспортною забезпеченістю територій, природними умовами, розташуванням стосовно місць споживання. До найзабезпеченіших лісовими ресурсами країн належать Росія, Канада, Бразилія, США, Китай, Заїр, Індонезія, Фінляндія, Швеція, Румунія. Чимало країн зовсім не мають лісу: деякі держави Африки, Центральної Азії, Близького Сходу, Південної Азії та Південної Америки.

У багатьох країнах, що розвиваються, до 80 % заготовленої деревини йде на дрова, а у розвинутих країнах понад 90 % використовують як сировину для різних сфер економіки (мал. 216). У Північній Америці – США і Канаді – лісорозробки розташовані на заході. Виняток становлять південні райони США з прискореним вирощуванням сосни, тополі, евкаліпта, а також північ Квебеку на сході Канади. На ці дві країни припадає шоста частина заліснених площ світу. Приблизно така сама частка припадає на Росію, ліси якої розташовані переважно на півночі європейської частини, у Сибіру та на Далекому Сході. У Європі найбільшу заліснену площу мають Швеція і Фінляндія. Надлишкове виробництво, порівняно зі споживанням, мають Австрія і Норвегія. У решті країн Європи лісів менше. Промислові ліси збереглися у горах, на піскових пустищах і заболочених землях. Тут поширене штучне лісорозведення (вирощування сосни, тополі). Якість лісів у Німеччині, Швейцарії, Данії, Нідерландах дуже висока. На півдні Європи лісів мало, вони здебільшого представлені низькорослим рідколіссям. У Японії лісу багато, але переважають широколисті породи, тому Японія імпортує чимало деревини. У країнах, що розвиваються, у районі Амазонки, тропічної Африки, Південно-Східної Азії є велетенські запаси лісу. Нині тропічні ліси активно розробляють і їхня продукція вже відіграє помітну роль на світовому ринку. У тропічних країнах слабо розвинута лісопилна промисловість, і тому експортують кругляк, що цінується набагато нижче за пиломатеріали.

Мал. 216. Заготовлення лісу

У комплексі галузей лісової індустрії найважливіше значення має целюлозно-паперова промисловість. Світове целюлозно-паперове виробництво неухильно зростає, як і попит на його продукцію. Воно зосереджене передусім у США, Канаді, Японії, Швеції, Фінляндії, Росії. Чимало такої продукції виготовляють Німеччина, Франція, Чехія, Польща, Норвегія, Австрія. Найбільшими експортерами є Канада та європейські країни – Швеція, Фінляндія, Норвегія, Австрія, імпортерами – США, великі європейські країни, Японія.

Гідне подиву. У багатьох країнах, що розвиваються, у целюлозно-паперовому виробництві замість лісу використовують недеревні рослини: стебло цукрової тростини після видобування з нього цукру, солому збіжжя і бамбуку. Недеревні матеріали вважають дуже важливою альтернативою деревній сировині. Це пов'язано зі збільшенням дефіциту деревини та підвищенням цін на вироби з целюлози, особливо на папір.

Найбільші виробники паперу – США, Канада, Японія, Росія, Німеччина, Фінляндія, Швеція, Франція, Велика Британія. Головні постачальники паперу і картону на світовий ринок – Канада, Швеція, Фінляндія, Норвегія.

Висновки. Лісохімічний комплекс об'єднує підприємства, що виробляють деревне вугілля, оцтову кислоту, ефірну олію, карбамід. Підприємства тяжіють до місць лісозаготівлі, оскільки для виготовлення їхньої продукції використовують дрова листяних порід, соснову живицю, дубову кору.

Запитання і завдання

1. Дайте характеристику ресурсного потенціалу лісопромислового комплексу світу.
2. Назвіть структурні складові комплексу.
3. Поясніть особливості розміщення галузей деревообробної індустрії.
4. Які є проблеми розвитку целюлозно-паперової промисловості?
5. Позначте на контурній карті головні світові центри лісохімії.

Додаткові джерела інформації

Енциклопедія українознавства: У 10 т. / Гол. ред. Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде

Життя, 1954 – 1989 (перевидано в Україні: Л., 1993–2002).

<http://woodex.com.ua>

§ 58. Легка промисловість

До легкої промисловості належать текстильна, трикотажна, швейна, шкіряна, взуттєва галузі, які забезпечують населення тканинами, трикотажними виробами, готовим одягом, взуттям.

Легка промисловість тісно пов'язана з сільським господарством, галузями машинобудування і хімічною промисловістю. Однією з особливостей розміщення підприємств легкої промисловості є їхнє територіальне сполучення з важкою індустрією, наприклад, металургією, що уможливорює раціональне використання трудових ресурсів. Легка промисловість найчастіше наявна в тому або іншому територіальному комплексі як додаткова галузь. Ключові фактори розміщення підприємств легкої промисловості такі: споживчий, сировинний, забезпеченість трудовими ресурсами. Територіальна організація легкої промисловості зумовлена насамперед впливом споживчого і сировинного факторів. Кожен із них діє по-різному, залежно від стадії виробництва і техніко-економічних особливостей галузі. Окрім галузевого та споживчого факторів, важливою є забезпеченість тієї або іншої території робочою силою.

Підприємства первинного перероблення сировини мають велику кількість відходів (до 30–40 % від вихідної сировини), а тому тяжіють до сировинних баз. Волокнисті культури обробляють у місцях їхнього виробництва, а тваринницька сировина піддається первинному переробленню далеко від сировинних баз. Так, миття вовни можна здійснювати на шляху транспортування сировини за наявності водо- та паливостачання. Розміщення виробництва шкіри може бути сполучене як з тваринницькою базою, так і з центром споживання м'яса. На розміщення легкої промисловості (особливо її головної галузі – текстильної) великий вплив справляє науково-технічний розвиток. Це позначається перш за все на концентрації текстильного виробництва, зміні його сировинної бази. Натуральне волокно поступово витісняють хімічні волокна. Велику кількість тканин виробляють із сумішей натуральних і хімічних волокон.

У шкіряній промисловості значне місце посідають штучні шкіри. Промисловість органічного синтезу як сировинна база для легкої промисловості різко змінила умови розміщення її підприємств у окремих районах (мал. 217).

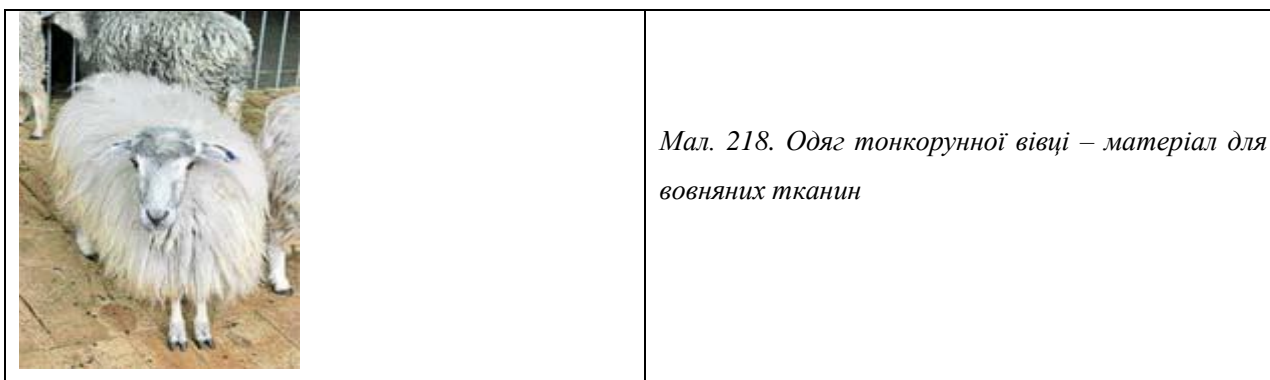
Мал. 217.

Підприємство шкіряної промисловості в Китаї

На відміну від первинного оброблення сировини виробництво готової продукції характеризується складнішим розміщенням. Під час вибору варіанта розміщення враховують сировинний, споживчий і трудові фактори. Головним є фактор трудових ресурсів, оскільки легка промисловість – найпрацевіткіша галузь і водночас населення є споживачем готової продукції. Таким

чином, райони, забезпечені трудовими ресурсами, масово споживають продукцію легкої промисловості й так створюють сприятливі умови для розміщення її підприємств.

Найважливішим видом натурального волокна є бавовна, на частку якої припадає близько половини переробленої у світі текстильної сировини. Найбільшими виробниками бавовняного волокна є Китай, США, Індія, Пакистан, Узбекистан, Туреччина, Австрія, Єгипет, Аргентина, Бразилія. Основні експортери бавовняних тканин – Пакистан, США, Китай, Індія, Японія, Росія. Головні імпортери – країни Європи, Канада, Австралія. Частка вовняних тканин у світовому виробництві незначна, але у їхній загальній вартості частка вовни набагато більша, тому що вовна дорожча. Вовняні тканини здебільшого містять синтетичні домішки. Основні виробники вовняних тканин – Китай, Італія, Японія, США, Республіка Корея, Німеччина, Велика Британія, Франція, Росія. Більшість із цих країн є експортерами вовняних тканин, а основними виробниками і експортерами сировини – вовни – є такі країни: Австралія, Нова Зеландія, Китай, Уругвай, Аргентина, ПАР (мал.218). Основні імпортери вовняних тканин – країни Європи і Північної Америки.

У виробництві шовкових тканин важливе значення мають штучні й синтетичні волокна. Целюлозний і віскозний шовк, капрон, нейлон досить успішно замінили натуральний шовк, проте останнім часом його значення підвищується. Пояснюється це тим, що окремі властивості натурального шовку штучно відтворити неможливо. Основні виробники та експортери натурального шовку-сирцю – Японія, Китай, Корея, Індія.

Серед інших видів текстильного виробництва – *джутова і лляна промисловість*. Джутова промисловість розміщена в Індії та Бангладеш, базуючись на власній сировині, а також у Великій Британії на основі імпортової сировини. Головні імпортери джутових виробів – США, країни Європи. Лляна промисловість розвинулась у Росії, Білорусі, Україні, Польщі, країнах Прибалтики. Є також виробництво канатних і плетених виробів з абаки, сизалю. Головними виробниками виробів з абаки є Філіппіни, з сизалю – Танзанія. У виробництві тканин з хімічних волокон переважають економічно розвинуті країни, але значення країн, що розвиваються, в Азії помітно зростає. Виробництво шовкових і вовняних тканин більш поширене у розвинутих країнах.

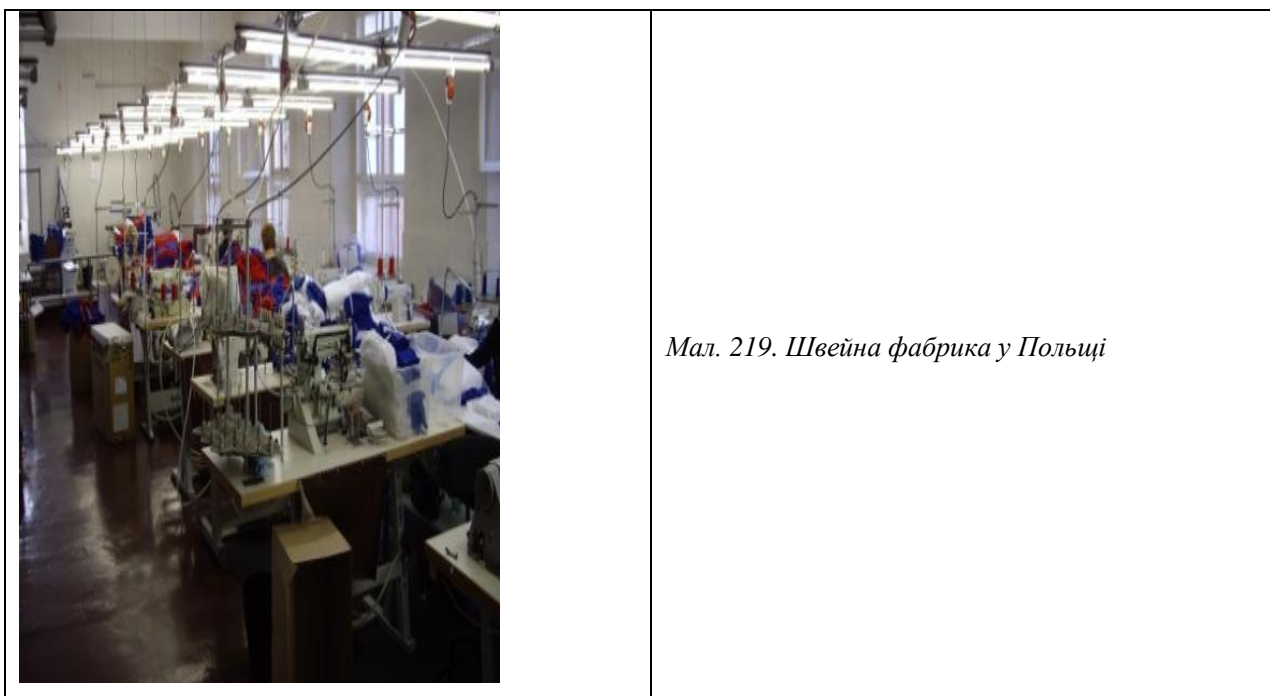
З інших галузей промисловості найбільш важливою є *шкіряно-взуттєва*. Її розміщення орієнтоване переважно на споживача. Великі райони шкіряно-взуттєвої промисловості зосереджені в економічно розвинутих країнах: США, Італія, Велика Британія, Франція, Німеччина. Значне виробництво взуття є також у Польщі, Україні, Румунії, Росії, Болгарії, Чехії, Угорщині, Фінляндії.

Швейна промисловість дуже поширена. Її підприємства представлені в усіх групах країн на всіх континентах. Швейне виробництво – один з найвигідніших і найвисокооплачуваніших видів

діяльності.

Гідне подиву. У середньому у розвинутих країнах чоловік щороку купує 10–12 костюмів, жінка – 17. У розвинутих країнах вишуканим тоном вважають зміну сорочки двічі на день, тож порахуйте, скільки треба мати сорочок.

Швейна галузь тяжіє до скупчення населення в урбанізованих районах. Загальний рівень розвитку швейної промисловості, її технічна оснащеність, якість швейних виробів характеризуються вищими показниками у країнах Європи, США, Канаді, Японії. Проте в розвинутих країнах майже немає великих фабрик з виробництва одягу, оскільки праця робітників тут коштує досить дорого. «Швейним цехом» розвинутих країн донедавна були лише азійські країни з їхньою дешевою працею найманих робітників. Конкуренцію азіатам склали постсоціалістичні країни Європи, де праця робітників так само дешева, а якість набагато краща. У гонитві за дешевою робочою силою західні підприємці «захопили» спочатку Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, а після того, як у цих країнах праця подорожчала, почалося освоєння нових територій: Росії, України, Білорусі, Прибалтики. Західна швейна технологія осідає тепер у них. Ринок порівняно дешевих швейних виробів сконцентрований у нових індустріальних країнах та окремих країнах, що розвиваються, які мають зручне географічне положення (мал. 219).

Хутряне виробництво спеціалізується на виготовленні хутряних виробів зі шкір диких звірів, звірів кліткового утримання і свійських тварин. Найпоширенішими є вироби з кролячих шкурок, каракулю, смушку, білки, лисиці, ховраха, ондатри. З хутра виробляють теплий одяг – жіночі й дитячі хутряні пальта, одяг з верхом із тканин на хутряній підкладці, головні убори, рукавиці, національний одяг тощо (мал. 220). Хутрова промисловість випускає вироби, які є прикрасою жіночого туалету – палантини, а також побутові хутряні вироби – килими, ковдри, спальні мішки, сувеніри. Цінність хутряних виробів зумовлена їхніми теплозахисними й естетичними властивостями, міцністю хутра та здатністю протидіяти утворенню повсті. Визначальним чинником, що впливає на вартість виробів з хутра є не тільки якість шкурок, а й ступінь складності та специфіка оброблення і відповідні вимоги до моди у певний час.

Мал. 220. В хутряному магазині Стамбулу

До складу легкої промисловості входить і *галантерейне виробництво*. Підприємства цієї галузі розташовані скрізь – у великих містах і маленьких селищах, їхня продукція – валізи, господарчі сумки, кошики, гаманці, зубні щітки, мильниці, гребінці, краватки, шпильки та чимало інших виробів. Сировину для них постачають багато галузей машинобудування, шкіряні, металургійні, текстильні та інші підприємства.

Висновки. Основне завдання легкої промисловості – забезпечувати населення одягом і взуттям. В умовах попиту населення на сучасні, модні вироби, що зростає, така складова, як якість моделі, є головним чинником ринкового успіху виробу. В кожній галузі легкої промисловості є певна стадія виробництва, на якій формується естетична якість продукції, наприклад, у швейній промисловості – це конструювання та розкроювання. Важливе місце розміщення цього підрозділу. Потреба економії суспільних витрат вимагає його розміщення у найбільшому з можливих населених пунктів, тобто там, де є необхідна соціально-художня інфраструктура (будинки моделей одягу, художні музеї, виставки тощо).

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте особливості розміщення текстильної промисловості.
2. Назвіть галузевий склад текстильної промисловості та країн – лідерів з виробництва текстилю.
3. Нанесіть на контурну карту основні центри текстильної промисловості.
4. Поясніть чинники розміщення підприємств шкіряно-взуттєвої галузі.
5. Визначте основні проблеми розвитку галузі та шляхи вирішення їх.
6. Оцініть значення галузі для задоволення матеріальних потреб населення.

Додаткові джерела інформації

Про районування текстильної промисловості // Господарство України. – 1930. – № 8 – 9.

Дерев'янкін Т. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1960.

Паламарчук О. М. Економічна і соціальна географія України з основами історії. – К., 1998.

Ряпто Я. Про сировинну проблему легкої промисловості // Господарство України. – 1933. №. 5

– 6.

– Травень – червень

§ 59. Світове сільське господарство

Сільське господарство складається з обробітку землі (для підвищення врожайів) і вирощування свійських тварин. Сільськогосподарські культури потрібні людині для харчування, годівлі тварин, одержання волокна (бавовни, сизалю) тощо. Тварин вирощують задля вовни, молока, м'яса, шкіри, кіз'яку (для палива). Форми ведення сільського господарства варіюють від маленьких підсобних господарств і ферм до великих артілей і колективних господарств.

Сільське господарство зародилося у Середній Азії та Єгипті як мінімум 10 тис. років тому. Сільськогосподарські громади були основою суспільного устрою в Китаї, Індії, Італії, Мексиці та Перу, а потім поширилися по всьому світу. Виникнення сільського господарства пов'язане з неолітичною революцією, що є переходом від привласнювального господарства (полювання, збирання і рибальства) до такого, що виробляє (землеробство і тваринництво). Завдяки селекції (відбору) виникли культурні рослини і було одомашнено тварин.

Академік **Микола Іванович Вавилов** (мал. 221) виокремив центри походження культурних рослин, а його учні та послідовники – центри доместикації (одомашнення) тварин. Рослини і тварини, що з'явилися у цих центрах, поширилися згодом на велику частину суходолу. За М. І. Вавиловим, види, спочатку були бур'янами культурних рослин, а згодом стали об'єктами окультурювання. Це траплялося переважно за просування на північ або за піднімання в гори, де бур'яни були домінантами. Так, жито витіснило, просуваючись на північ і в гори яру пшеницю та озимий ячмінь. Таким чином, культурні рослини є не тільки наслідком діяльності людини, вони, як і дикі, мають певну географію поширення.

Мал. 221. Микола Іванович Вавилов (1887-1943) учений-генетик, ботанік, географ. Президент Географічного товариства у 1931-1940 роках. Засновник і директор Інституту рослинництва. Організатор і учасник ботаніко-агрономічних експедицій, що охопили всі континенти, крім Антарктиди і Австралії.

Гідне подиву. Географічні центри (батьківщина, середовище походження) культурних рослин за М. І. Вавиловим (мал.222):

I. *Південноазіатський тропічний центр* (Індія, гори Індокитаю, південний тропічний Китай та острови Південно-Східної Азії): кулясті зерна пшениці, окремі сорти сорго, нут, баклажан, огірок, манго, апельсин, мандарин, лимон, багато сортів цукрової тростини, джут, коноплі, кунжут, перець чорний, горіх, кориця, банан, бавовник азіатський, бамбук, кардамон, горіх мускатний.

II. *Східноазіатський центр* (включає помірні й субтропічні частини Центрального і Східного Китаю, більшу частину Тайваню, Корею, Японію): просо, окремі сорти вівса і ячменю, гречка, соя, редька, цибуля багаторічна, ревінь, гарбуз, яблуна, груша, персик, абрикос, китайська слива і вишня, айва китайська, чай, женьшень, редька олійна, пальма прядильна, мак опійний, гірчиця коренеплідна, хрін японський, слива японська, хурма японська, спаржа бульбаста.

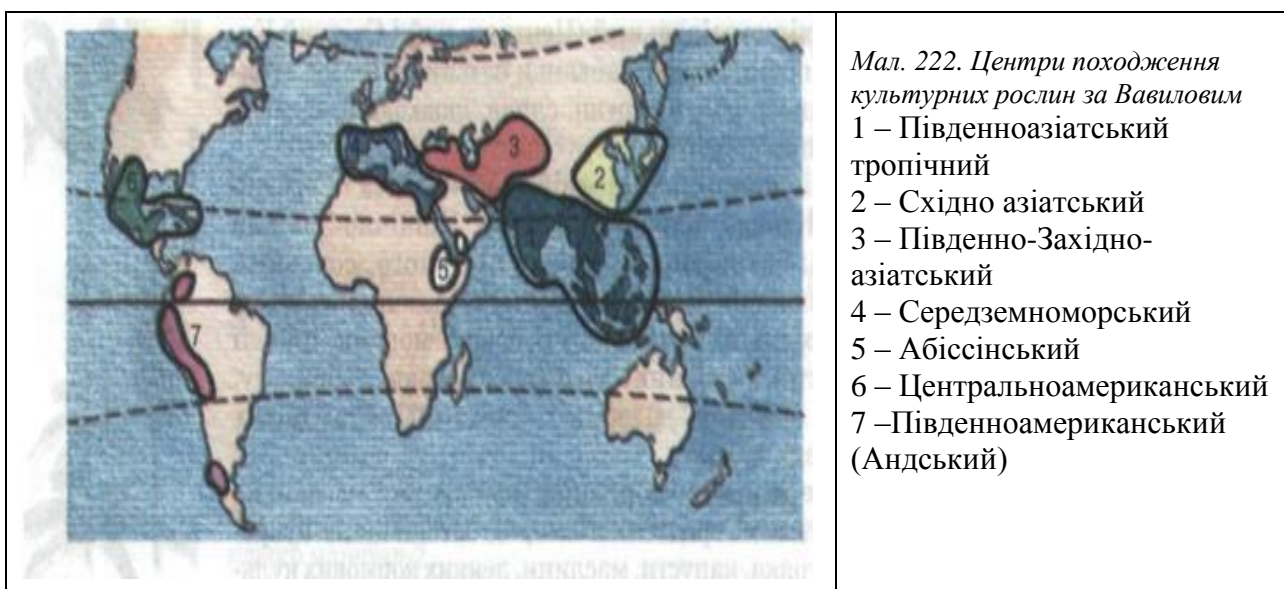
III. *Південно-Західноазіатський центр* (Анатолія, Іран, Афганістан, Середня Азія і Північно-Західна Індія): багато видів пшениці й жита, овес середземноморський, ячмінь, сочевиця, диня, огірок анатолійський, буряк, морква, цибуля, цибуля-порей, салат (латук), інжир, гранат, айва, алича, ліщина, виноград, кизил, хурма, барбарис, шафран, льон.

IV. *Середземноморський центр* (південь Європи та північ Африки): тверда пшениця, маслина, капуста, петрушка, артишок, часник, спаржа, селера, хрін, щавель, тмин, аніс, м'ята, розмарин, лавр благородний, хміль

V. *Абіссінський центр* (крайня Східна Африка з Ефіопією та Єменом): сорго хлібне, тефер, дагус, нут, сочевиця, горох, боби, чина, люпин, особливі форми льону, кунжут, рицина, кава, гірчиця овочева.

VI. *Центральноамериканський центр* (Латинська Америка): кукурудза, гарбуз, батат, різні види перцю, бавовнику, папайя, томат мексиканський, слива мексиканська, какао, кактуси для огорож.

VII. *Андський (Південноамериканський) центр*: різні види картоплі, хінне дерево, кокаїновий кущ, ананас.

За підрахунками М. І. Вавилова, первісні ділянки видоутворення культурних рослин займають близько 1/40 частину суходолу земної кулі, при цьому з 640 найважливіших культурних рослин понад 500 припадає на Старий світ, 400 із них виникли в Південній Азії. Найбагатші родовим, видовим і сортовим потенціалом Індія, Китай, звідки походить близько половини всіх культурних рослин, а також Передня Азія і середземноморські країни.

Сільськогосподарська галузь є однією з найважливіших і широко представлена практично у всіх країнах. У світовому сільському господарстві зайнято близько 1,1 млрд економічно активного населення (ЕАН).

Сільськогосподарське виробництво – це процес взаємодії людини і природи, під час якого людина за допомогою промислових засобів виробництва, використовуючи речовини і сили природи, виробляє сільськогосподарську продукцію. Природа у сільському господарстві є основною продуктивною силою. Продуктивність сільськогосподарських угідь, водних екосистем, енергія сонця і вітру, кількість сонячного тепла та світла, атмосферних опадів беруть безпосередню участь у фотосинтезі рослин, впливають на врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність

худоби. Територіальне поєднання природних умов і ресурсів впливає на розміщення та спеціалізацію сільського господарства. Розвиток сільського господарства базується на вивченні економічних законів і законів природи. Економічні закони відображають суспільно-виробничі відносини людей у процесі сільськогосподарського виробництва.

У найрозвинутіших країнах, країнах з перехідною економікою, нових індустріальних державах переважає товарне, переважно інтенсивне, сільське господарство. В інших країнах, що розвиваються (крім нових індустріальних країн), зберігається значна частка натурального господарства в агропромисловому секторі. У 60-ті роки ХХ ст. у багатьох з них відбулися значні перетворення у сільському господарстві на основі сучасної агротехніки, яка одержала назву «зеленої революції». Вона містила три складові: виведення нових сортів культур, насамперед зернових; розширення площі зрошуваних земель; підвищення рівня механізації та хімізації сільського господарства. Внаслідок «зеленої революції» врожайність зернових культур зросла у 2–3 рази, а такі країни, як Китай, Індія, Індонезія, Пакистан, Таїланд, почали забезпечувати свої потреби продукцією власного виробництва.

Сільське господарство практично всіх країн світу утворюють великі взаємозалежні галузі: землеробство, рослинництво і тваринництво, співвідношення між якими помітно змінюється під впливом НТР на користь тваринництва, а також залежить від рівня індустріалізації країни (у Північній Америці та Європі – високомеханізоване тваринництво), природних умов (пасовищне тваринництво в посушливих степових і напівпустельних районах), етнічних і релігійних особливостей тієї чи іншої країни (наприклад, іслам забороняє вживання свинини, індуїзм – вбивати корів).

Гідне подиву. В Індії корова – священна тварина, що символізує плодючість, достаток, землю, є персоніфікацією неба і землі. В індуїзмі і буддизмі спокійний, врівноважений характер корови, ймовірно, настільки точно збігався з уявленнями про благочестиве життя, що вона стала найшанованішою твариною, і навіть старих і хворих корів господарі не забивають, а просто випускають на волю. Зображення корови є на гербі міста Туріна (Італія) – навіть назва міста походить від кельтського слова – корова (бик) (мал. 223). Але не в усіх країнах спостерігається таке поважне ставлення до корови. (мал. 224).

	<p><i>Мал. 223. Герб Туріна – місто в Італії</i></p>		<p><i>Мал. 224 В Іспанії національна розвага – корида – змагання людини з биком через цькування і вбивство тварини.</i></p>
---	--	--	---

У цілому в економічно розвинутих країнах переважає тваринництво, що ґрунтується на передовій базі з використанням досягнень науки, а в країнах, що розвиваються, особливо в екваторіальній, субекваторіальній зоні й зоні мусонного клімату, – рослинництво.

НТР у тваринництві зумовила впровадження не тільки механізації, а й автоматизації

виробництва (птахофабрики, свиноферми). Так, у Швеції і Фінляндії на частку тваринництва нині припадає 75–80 % валової продукції сільського господарства. Виняток становлять середземноморські країни, зокрема Італія, де ця галузь дає близько 40 % сільськогосподарської продукції. Це зумовлено насамперед тим, що там не зовсім сприятливі для тваринництва природні умови.

Тваринництво переважає в країнах Близького і Середнього Сходу, а також в Аргентині й Уругваї. У цих країнах воно є в основному екстенсивним, переважає пасовищне скотарство.

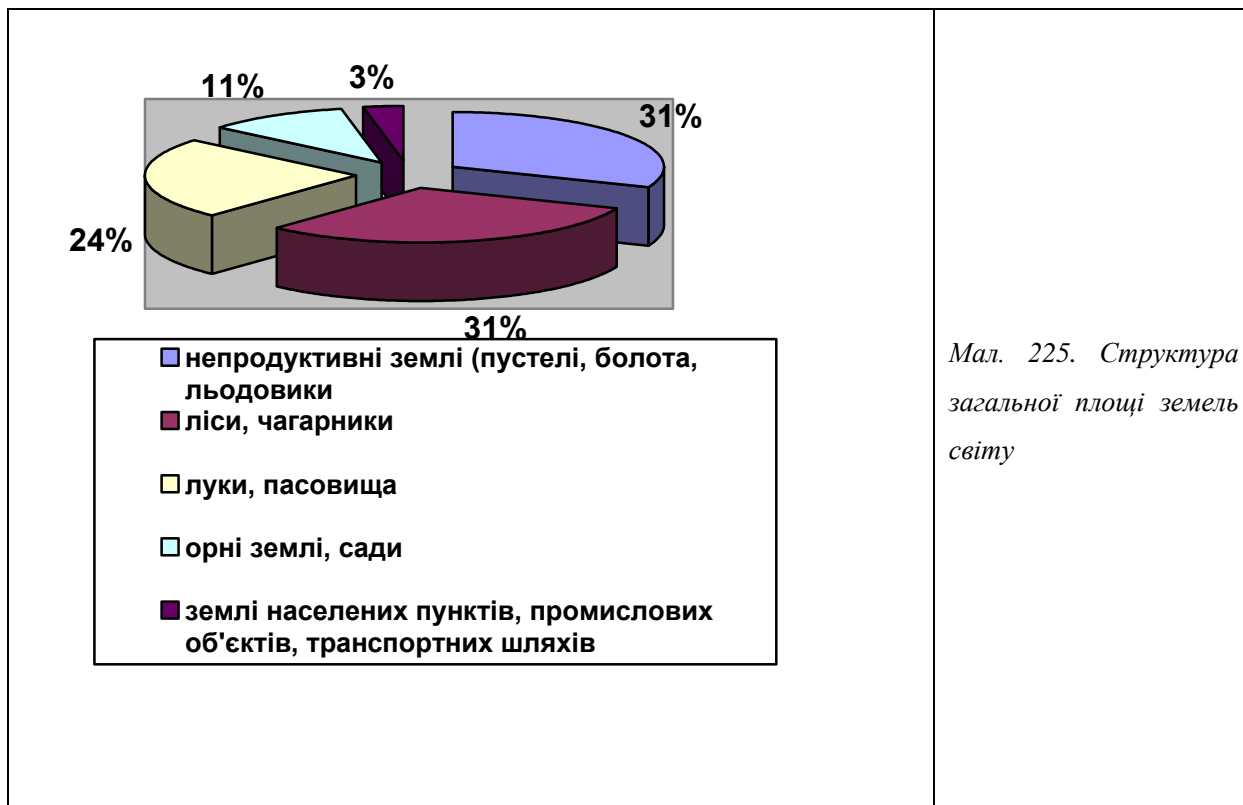
Інтенсивний (від лат. *intension* – напружений) тип сільського господарства – система сільськогосподарського виробництва, що ґрунтується на відносно великих капіталовкладеннях у розрахунку на одиницю земельної площі, що використовується.

Екстенсивний (від лат. *extensive* – розтяжний) тип сільського господарства – протилежний інтенсивному: просте кількісне збільшення виробництва.

Практично в усьому світі діяльність, пов'язана із забезпеченням населення продуктами харчування і продуктами споживання, вийшла за межі власне сільського господарства і утворює нині систему взаємозалежних галузей, в якій взаємодіють сільське господарство, переробна промисловість, складське і холодильне господарство, гуртові та роздрібні торговельні підприємства, підприємства сільськогосподарського машинобудування, сільськогосподарської хімії, сільськогосподарської науки, агробанки тощо. В економічно розвинутих країнах, у країнах з перехідною економікою, постсоціалістичних країнах такі поєднання розвинулись до агропромислових комплексів (АПК). У багатьох країнах, що розвиваються, також розпочалися аналогічні процеси, але агропромислова інтеграція перебуває тут на початкових рівнях розвитку. Коли йдеться про світове господарство, то систему, в якій поєднані сільське господарство і пов'язані з ним галузі, називають агробізнесом, або агровиробничою сферою.

Серед трудових ресурсів більша кількість працівників зайнята у агровиробничій сфері. Наприклад, у США на одного зайнятого в сільському господарстві припадає понад п'ять зайнятих в інших галузях АПК, в Європі, відповідно, 2–2,5 особи. Отже, навіть в економічно розвинутих країнах в АПК зайнято 1/5, а то і понад 1/4 ЕАН.

Основу сільськогосподарського виробництва становлять **земельні ресурси**. На мал. 225 зображено структуру загальної площі світу. Тому дуже важливим для країн і регіонів є площа сільськогосподарських угідь, зокрема орних земель. Усі сільськогосподарські угіддя на Землі займають близько 1/3 суходолу (без Антарктиди), або 4,5 млрд гектарів. Трохи більш як 1/10 суходолу, тобто близько 1,5 млрд гектарів, становлять орні землі та землі під багаторічними насадженнями, 1/5 частина суходолу перебуває під луками і пасовищами.

Мал. 225. Структура загальної площі земель світу

Найбільші площі земель, що використовуються у землеробстві, в Азії – майже 1/3 світових площ, значні вони і в Північній Америці та Північній Євразії – по 1/6 світових площ. Найрозоранішою є Західна і Центральна Європа, де в середньому під землеробство використовують понад 1/3 землі, а в окремих країнах навіть – 1/2 і більше, наприклад, в Україні, Італії, Польщі, Угорщині, Нідерландах, Данії тощо. Інтенсивно розорані також історичні райони землеробства в Азії, особливо в Східному Китаї, на Індо-Ганзькій низовині та в дельтах великих річок. Серед країн світу найбільші земельні ресурси мають Росія, Україна, Казахстан, США, Індія, Китай, Бразилія, Канада, Австралія (табл. 13).

Таблиця 13.

Земельні ресурси найбільших землеробських країн світу у 2009 р.

Назва країни	Площа, млн. га		Площа, %		
	Всі землі	Орні землі	Орні землі	Багаторічні насадження	Луки і пасовища
США	937,3	185,7	19,8	0,2	25,5
Індія	328,8	166,3	50,6	1,1	3,6
Росія	1707,0	130,0	7,6	0,2	5,1
Китай	959,7	93,3	9,7	0,3	41,7
Бразилія	851,2	51,8	6,1	1,1	21,8
Австралія	771,3	46,7	6,1	0,0	53,9
Канада	997,6	45,8	4,6	0,0	2,8
Казахстан	271,7	35,7	13,1	0,8	57,7
Україна	60,3	33,0	54,6	2,0	12,4
Нігерія	92,4	29,8	32,3	2,7	43,3
Аргентина	276,7	25,0	9,0	0,8	51,4
Мексика	195,8	23,1	11,8	0,8	38,0
Франція	55,1	18,2	33,1	2,2	20,0

Основним соціально-економічним чинником сільськогосподарського виробництва є **аграрні**

відносини, що залежать від способу виробництва, форми земельної власності, специфіки землекористування.

В економічно розвинутих країнах більша частина земельного фонду та основні продуктивні можливості сільськогосподарського виробництва зосереджені у фермерських господарствах. Основою організації виробництва є сімейна ферма (з мінімальним використанням найманої робочої сили). Частина землі належить державі (1/4–1/3 площі), а також великим монополіям агробізнесу і церкві. У країнах, що розвиваються, картина строкатіша. Пересічно понад 1/2 площ є обцинними землеволодіннями або обробляються дрібними сімейними господарствами. Виробництво тут напівнатуральне або дрібнотоварне. Другий за площею (але основний за виробництвом) сектор землекористування – великі землеволодіння. В Латинській Америці – це великі латифундії (фазенди), у країнах Азії та Африки – землеволодіння місцевих феодалів (султани, шейхи, племінні вожді тощо). Але феодальні відносини поступово замінюються капіталістичними і дедалі більшого значення набуває плантаційне (особливо в Латинській Америці та Південно-Східній Азії), місцями фермерське господарство.

У процесі змін перебувають землеволодіння і агровиробництво постсоціалістичних країн перехідної економіки. Колишні колгоспи, радгоспи, комуни перетворюються на кооперативи та агрофірми різних типів, поступово розгортається фермерське господарство, особливо в країнах Центральної Європи.

Глобалізація агробізнесу відбувається на тлі світової біотехнологічної революції. З 1995 р. масово впроваджується трансгенне насіння (соя, картопля, бавовник, кукурудза). Площі під трансгенними культурами досягли у світі 35 млн га, з них 30 млн га у Північній Америці. Нині масово поширюються нові сорти рослин з модифікованими технологічними і споживчими характеристиками. Внаслідок високої складності та вартості біотехнологічних розроблень вони зосереджені в 10 провідних американських і європейських хіміко-біологічних компаніях – «Монсонто», «Новартіс», «Дюпон», «Рон-Пуланк», «Хьохст» та ін.

Висновки. Сільське господарство – галузь економіки, спрямована на забезпечення населення продуктами харчування та одержання сировини для низки галузей економіки. Зміни у сільському господарстві відбуваються інтенсивно. Головними галузями сільського господарства є рослинництво і тваринництво, на які припадає 99 % виробленої продукції. Співвідношення виробництва рослинної і тваринної продукції у різних країнах світу неоднакове. У цілому в економічно розвинутих країнах Європи і Англо-Америци переважає тваринництво, що базується на застосуванні досягнень науки і передових технологій (високомеханізоване тваринництво).

Запитання і завдання

1. Поясніть значення сільського господарства світу.
2. З'ясуйте відмінності між інтенсивним і екстенсивним веденням сільського господарства.
3. Дайте визначення наукового поняття «земельні ресурси».
4. Визначте за картою земельних ресурсів, які регіони світу є основними у виробництві сільськогосподарської продукції.
5. Поясніть, як впливають природні й соціально-економічні чинники на рівень розвитку і

спеціалізацію зернового господарства в країнах світу.

6. Проаналізуйте рівень розвитку землеробства у світі.

7. Нанесіть на контурну карту географічні центри культурних рослин за М. І. Вавиловим.

Додаткові джерела інформації

Вавилов М. І. Вчення про походження культурних рослин після Дарвіна. – К.: 1939.

Розміщення і спеціалізація сільського господарства Української РСР. – К., 1967.

Українська сільськогосподарська енциклопедія: У 3 т. – К. 1970 – 1972.

Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. – К.: Аконіт, 1998. – Т. 2.

<http://www.agriculture.rice.jpg>

§ 60. Рослинництво

Провідною галуззю сільського господарства є рослинництво.

Галузь поділяють на підгалузі залежно від вирощуваних рослин:

- *зернові культури*: пшениця, ячмінь, жито, овес, рис, кукурудза, гречка, сорго;
- *зернобобові*: горох, квасоля, чечевиця, соєві боби;
- *кормові культури*: кормові трави, силосні культури, кормові коренеплоди, кормові баштанні культури;
- *технічні культури*: харчові культури (цукрова тростина, цукровий буряк, крохмалисті культури, лікарські рослини); текстильні культури (бавовник, льон, джут, коноплі); каучуконоси (гевея);
- *овочево-баштанні культури*: картопля, капуста, салат, шпинат, кріп, листові петрушка, томат, огірок, гарбуз, кабачок, патисон, баклажан, перець, цибуля, часник, морква, буряк, пастернак, селера, ріпа, редиска, редька, кавун, диня;
- *цитрусові культури*: апельсин, грейпфрут, мандарин, лимон, бергамот;
- *тонізуючі культури*: валеріана, маріхуана, конопля, чай, кава, какао;
- *олійні й ефіроолійні культури*: соняшник, рицина, гірчиця, рапс, кунжут, льон, кокосова пальма, оливкове дерево, коріандр, аніс, кмин;
- *виноградарство*;
- *садівництво*;
- *грибництво*.

Зернові культури – група рослин (мал. 226), що вирощуються для одержання зерна, яке є продуктом харчування людини. Вони – основне джерело рослинних білків у харчуванні, їх використовують також для виробництва корму для тварин. Під зерновими у світі перебуває більшість площ орних земель. Основні райони вирощування пшениці (мал. 227) зосереджені в Європі та Північній Євразії (Росія, Україна, Казахстан, Франція, Німеччина, Італія тощо), Північній Америці (США, Канада), Азії (Китай, Індія, Туреччина, Пакистан та ін.).

	<p><i>Мал. 226. Зернові поля</i></p>
	<p><i>Мал. 227. Вирощування зернових культур в Україні</i></p>

Зернові культури поділяють на дві основні категорії: *хлібні зернові культури* (зокрема круп'яні) й *зернобобові культури* (боби).

У сільському господарстві зерно використовують як фураж або після молотіння для харчової промисловості.

Збіжжя (хлібні злаки) – група рослин, зокрема родини злаків, гречкових і амарантових, які вирощують для одержання зерна, що використовують для їжі (мал. 228).

	<p><i>Мал. 228. Продукти вироблені з хлібних злаків</i></p>
---	---

Виробництво зернових за середніми показниками можна подивитися в таблиці 14.

Таблиця 14.

Виробництво зернових у країнах світу, середній показник за 2005–2009 рр.

Країна	Усі зернові, млн.. т	Пшениця, млн.. т
Весь світ	1920	569

Китай	400	100
США	301	66
Індія	197	54
Росія	99	51
Франція	58	32
Канада	53	31
Індонезія	53	31
Україна	43	23
Бразилія	39	3
ФРН	37	16
Туреччина	30	20
Казахстан	29	15
Інші країни	581	158

Кукурудзи у світі щорічно збирають близько 500 млн тонн. Найбільшим її виробником є США (45 % світового збору). Головний район вирощування – Мексиканська низовина. Багато кукурудзи збирають Китай, Бразилія, Мексика, Аргентина, Франція, Індія. Рису щороку вирощується понад 500 млн тонн: 1/3 його світового виробництва дає Китай, 1/5 – Індія.

Технічні культури – рослини, які використовують в основному як сировину для різних галузей промисловості (харчової, текстильної, миловарної, лакофарбової, фармацевтичної та ін.). За цільовим призначенням технічні культури поділяють на такі групи: крохмаленосні, цукроносні (цукровий буряк), олійні (соняшник, льон-кудрявець, ріпак, соя), ефіро-олійні (троянда, м'ята, базилік, шавлія), прядивні (льон-довгунець, бавовник), лікарські, дубильні (дуб), наркотичні (тютюн, махорка, хміль).

Найважливішу технічну культуру – бавовник – вирощують переважно у країнах, що розвиваються (Індія, Пакистан, Бразилія, Єгипет), інші важливі виробники – Китай, США, Узбекистан, Туркменистан, Туреччина.

Більш як половину цукру у світі одержують з цукрової тростини (Куба, Мексика, Бразилія, США, Аргентина, Індія, ПАР, Єгипет, Австралія). Головні країни, де вирощують цукрові буряки, – Україна, Росія, Польща, Чехія, Словаччина, ФРН, Франція. З олійних найпоширеніші соняшник (Росія, Україна, Болгарія, Уругвай, Аргентина) та соя (США, Китай, Росія, Бразилія).

Кормові культури – рослини, які вирощують на корм тваринам: кормові трави, коренеплоди, баштанні, силосні.

Важливу роль відіграють і культури, з яких виготовляють тонізуючі речовини, особливо чай, кава, какао (мал. 229).

Гідне подиву. Кава (від назви провінції Каффа в Ефіопії) – напій, що виготовляють зі смажених плодів (бобів) кавового дерева.

Мал. 229. Розкіш, що дозволена кожному

За деякими оцінками експертів, кава – друга за обсягами споживання рідина на Землі після

води. Споживання кави вже давно набуло ознак окремої культури, оспіваної митцями різних епох. В Європу кава потрапила у XV ст., але вживали її як лікувальний засіб і коштувала вона дуже дорого. Першу в Європі кав'ярню відкрито в Італії у 1645 р., у Франції – у 1657 р. Поширення кави як популярного в Європі напою почалося з Відня (Австрія) з 1683 р. і пов'язане з ім'ям українського шляхтича і козака Юрія-Франца Кульчицького. Під час облоги турками Відня він, вдягнувшись у турецький одяг, проніс листа про допомогу місту, за що був щиро нагороджений віденцями, у тому числі 300 мішками кави з турецького обозу. Перебуваючи в Туреччині, Ю. Кульчицький ознайомився з технологією приготування напою, яку вміло пристосував до смаків європейців – почав додавати до кави цукор. Так з'явилася знаменита кава по-віденськи. Згодом Ю. Кульчицький відкрив у подарованому йому будинку кав'ярню. Є декілька різновидів вживання та способів приготування кави: еспreso – чорна міцна кава, яку подають зі склянкою води; шлагоберс – чорна міцна кава з вершками; фарицеер – чорна міцна кава зі збитими вершками і ромом; айншпенер – велика чашка німецької кави зі збитими вершками; кайзер меланж – чорна міцна кава з яєчним жовтком і коньяком; браунер – велика чашка кави з молоком.

Споживання кави відіграє важливу роль у спілкуванні між людьми. Ритуал приготування та пиття кави у багатьох народів є часткою національної культури. Горнятко кави міцно асоціюється з моментом спокою між напруженими порами дня або з прокиданням уранці, коли людина перебуває наодинці зі своїми думками чи неспішно розмовляє з друзями або рідними. Саме ці соціальні моменти дали поштовх великій популярності кав'ярень. І ще цікавий факт – медики довели, що людина, яка протягом щонайменше 15 років вживає натуральну (не розчинну) каву, не занеджує на хворобу Альцгеймера, внаслідок якої ушкоджується «сіра речовина» мозку, що призводить до втрати пам'яті й слабоумства, що прогресує.

Велике значення мають цитрусові культури, оскільки містять природний вітамін С, дубильні речовини тощо. Поширені вони в основному в субтропічному кліматі.

Практична порада. Хворим на діабет властивості грейпфрута допомагають скоротити потребу в інсуліні. У червоних грейпфрутах міститься додатковий антиоксидант лікопен, тому вони особливо корисні людям, які страждають на серцево-судинні захворювання, оскільки допомагають нормалізувати рівень холестерину. Для цього треба випивати одну склянку грейпфрутового соку на день. Грейпфрут рекомендовано вводити в ранковий раціон, оскільки він підвищує загальний тонус, знімає втому і поліпшує апетит. Щоденне вживання грейпфрута в їжу знижує кровоточивість ясен.

Як галузь сільського господарства рослинництво має такі основні особливості:

1. Економічний процес відтворення переплітається з природним процесом росту і розвитку рослин, що розвиваються на основі біологічних законів.

2. Циклічний процес природного росту і розвитку рослин зумовив сезонність сільськогосподарської праці.

3. На відміну від промисловості, технологічний процес у рослинництві тісно пов'язаний з природою, де земля є головним засобом виробництва.

Науковці зазначають, що 78 % земної поверхні зазнають серйозних природних обмежень для розвитку землеробства, 13 % площ вирізняються низькою продуктивністю, 6 % – середньою і 3 % – високою. Нині розорано близько 11 % усієї суші, ще 24 % використовують під пасовища. Особливості

агроресурсної ситуації та спеціалізації сільського господарства істотно відмінні за регіонами. Виокремлюють декілька термічних поясів, кожен з яких характеризується своєрідними галузями рослинництва. **Холодний пояс** займає обширні простори на півночі Євразії та Північної Америки. Землеробство тут обмежене нестачею тепла і вічною мерзлотою. Рослинництво можливе тільки в умовах закритого ґрунту. **Прохолодний пояс** охоплює обширні території Євразії та Північної Америки, а також вузьку смугу на півдні Анд у Південній Америці. Обмаль тепла обмежує набір культур, які тут можна вирощувати (скоростиглі культури – сірі хліби, овочі, деякі коренеплоди, рання картопля). **Помірний пояс** у Південній півкулі представлений у Патагонії, на узбережжі Чилі, островах Тасманія і Нова Зеландія, а в північній займає майже всю Європу (крім південних півостровів), південь Сибіру і Далекого Сходу, Монголію, Тибет, північний схід Китаю, південь Канади, північно-східні штати США. Це пояс масового землеробства. Орними землями зайняті практично всі придатні за рельєфом території, її питома площа становить до 60–70 %. Тут вирощують чимало культур: пшеницю, ячмінь, жито, овес, льон, картоплю, овочі, коренеплоди, кормові трави. У південній частині поясу ростуть кукурудза, соняшник, рис, виноград, фруктові й плодові дерева. **Теплий пояс** відповідає субтропічному географічному поясу і представлений на всіх материках, окрім Антарктиди: він охоплює Середземномор'я, велику частину території США, Мексики, Аргентини, Чилі, південь Африки і Австралії, Південний Китай. Тут вирощують два врожаї на рік: узимку – культури помірного поясу (зернові, овочі), влітку – тропічні однорічні (бавовник) або багаторічні (оливкове дерево, цитрусові, чай, волоський горіх, інжир та ін.). **Спекотливий пояс** охоплює великі простори Африки, Південної Америки, північну і центральну Австралію, Малайський архіпелаг, Аравійський півострів, Південну Азію. Тут вирощують кавове і шоколадне дерева, фінікову пальму, батат.

Рослинництво найбільше впливає на природне середовище. Чинники його впливу такі: зведення природної рослинності на сільськогосподарські угіддя, відкриття земель; обробіток (опушення) ґрунту, особливо із застосуванням відвального плуга; застосування мінеральних добрив і отрутохімікатів; меліорація земель; руйнування ґрунтових екосистем; втрата гумусу; руйнування структури та ущільнення ґрунту; водяна і вітрова ерозія ґрунтів. Вирішувати проблеми, породжувані цими чинниками, можна за допомогою інноваційних технологій точного і ґрунтозахисного землеробства, органічного виробництва і гомобіотичного обігу.

Висновки. Сучасне землеробство використовує 1,5 тис. видів культурних рослин. Протягом кількох тисячоліть землероби окультурювали корисні рослини, виводили нові сорти та гібриди їх. Розширювалися площі та географія вирощування культурних рослин. Основні райони рослинництва повністю бігаються з основними ареалами орних земель і багаторічних насаджень.

Запитання і завдання

1. Назвіть підгалузі з вирощування рослин.
2. Дайте характеристику вирощування зернових культур.
3. Позначте на контурній карті зони спеціалізації світового рослинництва.
4. Оцініть проблеми розвитку галузі.
5. Проаналізуйте статистичні дані щодо виробництва сільськогосподарської продукції.

Додаткові джерела інформації

Вавилов М. І. До пізнання м'яких пшениць: (Систематично-географічний нарис) // Праця по прикладній ботаніці, генетиці і селекції (перекл.). – К.: Аграрна наука, 1932.

Про збіжжя – різними мовами // Дзеркало тижня. – 2003. – № 17 (442). 8 – 6 травня

[Тарас Чухліб. Кава по-турецьки, по-віденськи чи по-українськи? // Дзеркало тижня. – 2004. – № 7](#)

(482).

<http://ukrainian.cri.cn>

§ 61. Тваринництво світу

Тваринництво – галузь сільського господарства, що займається розведенням і використанням сільськогосподарських тварин. Воно забезпечує людей харчовими продуктами (молоко, масло, сир, м'ясо); близько 60 % білків, які споживає людина, – продукти тваринництва), надає сировину для легкої і харчової, а також фармацевтичної промисловості, тяглової сили (кінь, віл, віслук), основне органічне добриво – гній. Продукти тваринництва легко збувати, і за нормальних обставин вони часто були основою бюджету будь-якого селянина, фермера, хуторянина тощо.

Тваринництво поділяють на скотарство (вирощування великої рогатої худоби), вівчарство, козівництво, кролівництво, конярство, бджільництво, джмільництво, звірівництво, рибицтво, мари культура, оленярство, птахівництво, свинарство, верблюдовівництво, шовківництво, рибальство.

На структуру, розміщення та спеціалізацію тваринництва впливають особливості кормової бази, які в різних регіонах і місцевостях різні. На продукцію скотарства переважно орієнтується молокопереробна галузь харчової промисловості. Вона поділяється на маслоробну, сироварну і молочноконсервну галузі. Їх продукція – масло, сир твердий і м'який, молочні консерви, сухе молоко, продукти дитячого харчування тощо. На розміщення молокопереробних заводів впливають сировинні чинники і наявність масового споживача. Виробництво продукції з незбираного молока – пастеризоване молоко, сметана, кефір, ряжанка – розташоване у великих містах, тобто орієнтується на споживача. Виробництво масла, сиру, молочних консервів зосереджене в невеликих містах і селищах у сільськогосподарських районах з розвинутим молочним тваринництвом.

Важливим джерелом кормів є природні угіддя – сіножаті й пасовища. Залежно від районів розміщення, господарства спеціалізується на виробництві молока, молока і м'яса, м'яса і молока (табл. 15).

Таблиця 15.

Напрями спеціалізації тваринництва у світі

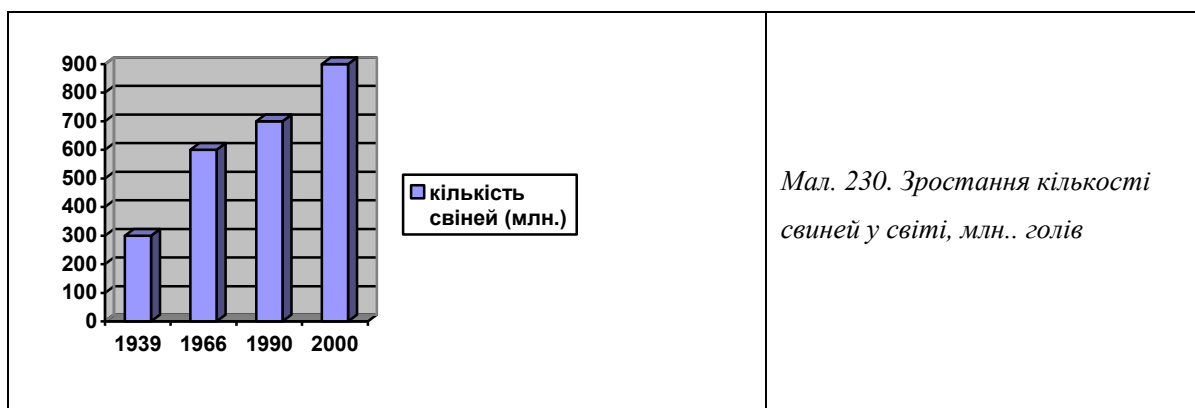
Напрями тваринництва	Співвідношення молока і м'яса
Молочне	70 % виробництва молока
Молочно-м'ясне	Однакова кількість молока і м'яса
М'ясо-молочне	50 % виробництва м'яса

Навколо великих міст і в рекреаційних районах переважає молочний напрям. Висока частка

виробництва молока характерна там, де для цього є кормова база. Скотарство дає також багато м'яса (яловичина і телятина). М'ясні породи великої рогатої худоби вирощують на відгодівельних пунктах поблизу цукрових, спиртових і крохмале-патокових заводів, у спеціалізованих господарствах, що вирощують і відгодовують тварин. Тваринництво є сировинною базою для м'ясної промисловості. У торгівлі харчовими продуктами м'ясо поступається тільки хлібобулочним виробам. Крім харчових продуктів, м'ясна промисловість виробляє також корми для сільського господарства, лікувальні препарати тощо. З тваринницької сировини одержують гематоген. Головні підприємства цієї галузі промисловості – м'ясокомбінати – зосереджені у великих містах, а також у районах розвинутого тваринництва.

Тваринництво розвинуте в усіх регіонах земної кулі. В економічно розвинутих країнах Європи, Північної Америки в лісовій і лісостеповій зонах розводять велику рогату худобу молочно-м'ясного і молочного напрямів. У місцях з посушливим і сухим кліматом розвинуте тваринництво м'ясного напрямку (Індія, Пакистан, Аргентина, Австралія). Найбільше поголів'я великої рогатої худоби (до 60 %) припадає на країни Азії, Африки (але тут продуктивність дуже низька, використовують її для роботи на полях і як тяглову силу), Південної Америки.

Свинарство – галузь тваринництва, що займається розведенням свиней для одержання м'яса і сала, а також шкіри і щетини. Завдяки багатоплідності, скоростиглості, великій забійній вазі запорівняно незначної витрати кормів на одиницю продукції, свинина відіграє головну роль у загальному виробництві м'яса. Свинина майже удвічі поживніша за яловичину і баранину. Завдяки цим рисам значення свинини постійно зростає (див. мал. 230).

Мал. 230. Зростання кількості свиней у світі, млн. голів

Свинарство розвинуте в Європі, Азії та Північній Америці. Проте в районах проживання мусульман свиней практично не розводять у зв'язку з релігійними традиціями. Перше місце у світі за поголів'ям свиней посідає Китай.

Важливе місце серед галузей тваринництва належить птахівництву. Крім дієтичного поживного м'яса, птахівництво дає яйця, а також пір'я і пух. Для галузі характерний найвищий у тваринництві рівень механізації та автоматизації. У структурі птахівництва переважає вирощування курей, розводять також качок, гусей та індиків. Птахівництво відіграє в основному допоміжну роль у різних типах господарств, проте є і спеціалізовані підприємства – птахофабрики. Кормовою базою птахівництва є концентровані корми. Найкраще птахоферми поєднуються з молочним скотарством і вівчарством, оскільки ці галузі не є конкурентами в споживанні кормів. Птахівництво найбільш розвинуте у США, Китаї, Італії, Франції, Росії, Україні, Іспанії, Японії, Канаді.

Варто знати. Грип пташиний (лат. *Avian influenza*, англ. *bird flu*) – тип вірусної інфекції грипу, що вражає птахів (особливо сприйнятливі кури та індики). Її викликає один зі штамів вірусу грипу типу А. Перший підтверджений випадок зараження людей пташиним грипом був у Гонконгу в 1997 році, коли штам H₅N₁ викликав важке респіраторне захворювання у 18 осіб, 6 з яких померли. Захворювання людей збіглися з періодом епідемії високопатогенного пташиного грипу і були викликані тим самим штамом, що і серед популяції домашніх птахів. Хворі мали тісний контакт з інфікованою свійською птицею.

Випадки захворювання людей, більшість з яких сталися у сільських районах внаслідок прямого контакту з хворою або мертвою домашньою птицею, були підтвержені в чотирьох країнах: В'єтнамі, Таїланді, Камбоджі та Індонезії. Природним резервуаром вірусу пташиного грипу і причиною занесення інфекції у домашні господарства стали водоплавні птахи, що мігрують, – найчастіше дикі качки (завдяки своїй природній резистентності вони найменш сприйнятливі до інфекції і в процесі міграції можуть подолати значні відстані).

Практична порада. Від вірусу пташиного грипу слід оберегатися так само, як і від будь-якої іншої хвороби (мал.231). М'ясо птиці, свинини, яке оброблене термічно при 70 °С, позбувається збудника. Якщо м'ясо правильно обробити – чи то проварити, чи термічно просмажити, чи приготувати відповідно у духовці, воно стає цілком придатним для вживання у їжу.

Мал. 231. Будь-якій хворобі запобігатиме респіраторна маска

Вівчарство – одна з найдавніших галузей тваринництва, воно майже повністю базується на природних кормових угіддях. Продукція галузі дуже цінна. У легкій промисловості використовують вовну, смушок та овчину. Крім того, вівчарство дає м'ясо (баранина), молоко, жир. Розвиток вівчарства останнім часом набув світового значення, що пов'язано з постачанням на світовий ринок вовни. Лідером у цій галузі є Австралія. Близько половини світового поголів'я овець припадає на країни, що розвиваються, – Туреччину, Іран, Пакистан, Індію, Афганістан, Ефіопію, Судан. У промислово розвинутих країнах поширене м'ясо-вовняне і м'ясне вівчарство, у посушливих районах – вовняне (Австралія, Нова Зеландія, Велика Британія, Іспанія, Італія).

Звірівництво – розведення хутрових звірів у неволі для виробництва шкурок.

Бджільництво – галузь тваринництва, що дає надзвичайно цінну продукцію – мед, віск, прополіс, пилок, маточне молочко. (мал. 232) Продукцію бджільництва активно використовують у різних галузях харчової промисловості, у зокрема лікєро-горілчаній, для виготовлення пива, безалкогольних напоїв та ін. Крім того, виробництво багатьох видів ліків також базується на цій сировині.

Мал. 232. Медоносні бджоли

Гідне подиву. Україна входить до п'ятірки провідних «медових держав» як за валовим обсягом виробництва, так і за споживанням цього продукту в розрахунку на одну особу. Винахідник рамкового вулика і всієї сучасної системи бджільництва – Петро Прокопович жив і працював у XIX ст. на території нинішньої Чернігівської області.

Рибне господарство – галузь, до якої належать добування, перероблення, відтворення і збільшення запасів риби та інших водяних організмів у природних і штучних водоймах. Рибне господарство надає цінні харчові, кормові, лікарські й технічні продукти. У сучасній науковій термінології поділяється на рибальство, завдання якого ловити рибу і добувати морського звіра, та рибництво – збереження та поліпшення рибних запасів у природних водоймах і розведення риби у штучних водоймах. Рибальство може бути промисловим або аматорським (рибний спорт, зимове рибальство тощо). Промислове рибальство поділяють на океанічне, морське, прибережне і на внутрішніх водоймах (річках, озерах, ставках, водоймищах). Половина всього світового вилову риби припадає на Японію, Росію, Китай, США, Перу, Чилі (мал. 233).

Мал. 233. Промисловий вилов риби у берегів Чилі

Гідне подиву (мал. 234). Китобійний промисел – комерційне полювання на китів. Його мета полягає насамперед в одержанні ворвані, що є паливом і використовується у промисловості. Добування м'яса китів почало відігравати певну роль лише з другої половини XX ст., коли його почали використовувати для виготовлення ковбас, шкіру використовують для виготовлення одяжі й взуття, а китовий вус – для виготовлення парфумів.

Мал. 234. Вбиті дельфіни – біло бочки на Фарерських островах.

Останнім часом значно розширився морський промисел, який передбачає не тільки виловлення риби, а й добування морепродуктів – морської капусти, водоростей, кальмарів, креветок, устриць, коралів, перлів, що використовуються як продукти харчування і сировина для легкої промисловості. Підвищується значення аква- та марикультури, що має давні корені. *Аквакультура* (від лат. *aqua* – вода і *cultura* – догляд, розвиток) – промислове штучне розведення і вирощування господарськи важливих водних організмів у контрольованих умовах. *Марикультура* (від лат. *mare* – море і *культура*) – штучне вирощування організмів у морському середовищі.

У різних країнах світу тваринництво має неоднаковий рівень розвитку. В економічно розвинутих країнах (Європа, Північна Америка, Японія) та постсоціалістичних країнах з перехідною економікою (Центральна Європа, країни СНД) – це високоінтенсивна, високомеханізована галузь, що базується на такому самому інтенсивному та механізованому кормовиробництві. Основні галузі тут – молочне тваринництво, стійлове вирощування великої рогатої худоби на м'ясо, свинарство, високомеханізоване птахівництво. Тваринництво цих країн – високотоварна галузь, тісно пов'язана з переробними і збутовими ланками агропромислових комплексів. Однак у країнах, що мають великі пасовища, тваринництво поєднує у собі риси екстенсивного виробництва (проте добре технічно оснащеного), пов'язаного з іншими ланками АПК. Тут вирощують велику рогату худобу на м'ясо, розводять овець, використовуючи пасовища. Це характерно, наприклад, для Південного Заходу США, Австралії, Нової Зеландії, ПАР, меншою мірою для півдня України і Росії, Казахстану тощо.

У країнах з різним віросповіданням спостерігаються різні галузеві підходи до виробництва та вживання в їжу різних продуктів тваринництва. Так, індуси (жителі Індії) – вегетаріанці, і з продуктів тваринного походження перевагу віддають тільки молоку, в раціоні жителів Японії переважають морепродукти, мусульмани та іудеї не вживають свинину.

Висновки. Тваринництво забезпечує населення продуктами харчування, сировиною для шкіряної, текстильної, фармацевтичної та косметичної промисловості. Серед гострих проблем тваринництва – його висока собівартість.

Запитання і завдання

1. Перелічіть галузі, що входять до складу тваринництва.
2. Охарактеризуйте за вашим вибором будь-яку галузь тваринництва.
3. Порівняйте рівень розвитку тваринництва у різних країнах світу.
4. Проаналізуйте географію морського рибальства.
5. Порівняйте виробництво і споживання тваринницької продукції.
6. Поясніть вплив релігії на розвиток тваринництва.

Додаткові джерела інформації

Кравченко М., Кравець Г., Шматок Ю. Тваринництво. – К. 1992.

Мурін Д. Питання економіки і організації рибного господарства. – К., 2000.

Slastenenko E. Karadeniz havzazi baliklari – The Fishes of the Black Sea Basin. – Istanbul, 1995.

<http://www.gzeta.lviv.ua>

<http://www.apis.org.ua>

<http://www.who.int>

<http://www.beekeeping.can>

§ 62. Світова торгівля

Є багато форм міжнародних економічних відносин і зв'язків, на географію яких впливає міжнародний географічний поділ праці.

Світова або міжнародна (зовнішня), торгівля – найрозвинутіша форма міжнародних економічних зв'язків. Вона здійснюється завдяки купівлі-продажу різних товарів і сировини країнами. (мал. 235).

Світова торгівля здійснюється через різні форми – біржі, аукціони, ярмарки. Більша частина обороту загальносвітової зовнішньої торгівлі товарами і послугами – це результат взаємних торговельних зв'язків між економічно розвинутими країнами – США, Німеччиною, Великою Британією і Японією. До світової торгівлі належить і сфера послуг. Послуги входять до складу

третинного сектору економіки, який є провідним у розвинутих країнах в епоху інформаційного суспільства.

Сфера послуг – частина економіки, яка містить усі види комерційних послуг. Саме вона становить в економічно розвинутих країнах основну частину економіки (понад 50 %). Іншими складовими економіки вважають промисловість і сільське господарство. Сферу послуг часто зараховують до постіндустріального економічного укладу. В давні часи суспільне надавання послуг не було розвинуте. Товарний обмін і торгівлю здійснювали зазвичай у вигляді готових результатів сільськогосподарської або ремесленої праці. В міру еволюції людства, науково-технічного прогресу, механізації та автоматизації, фізичної праці, сфера послуг набула великих масштабів і стала ключовим сектором економіки. В постіндустріальній економіці основні невирішені завдання належать якраз до сфери управління технікою, організації, розподілу готової продукції. У ХХІ ст. особливу цінність має інтелектуальна людська праця. Поділ інтелектуальної праці зумовив створення величезної кількості спеціальностей і професій, що потребують високої наукової підготовки, багатьох робочих місць, високий ступінь інтеграції спільних людських зусиль, зростання суспільного добробуту. Такі тенденції напряду належать до сфери послуг і управління.

Для сфери послуг характерні значно вищі прибутки, ніж для промислового, і тим більше сільськогосподарського секторів економіки.

До сфери послуг належать такі види послуг:

Інформаційні послуги (англ. *Information services*), орієнтовані на задоволення інформаційних потреб користувачів шляхом надання інформаційних послуг. Дії суб'єктів (власників) щодо забезпечення користувачів програмними продуктами.

Консалтингові послуги (від англ. *consulting* – консультування) – діяльність спеціалізованих компаній із надання інтелектуальних послуг виробникам, продавцям, покупцям (поради та рекомендації) з різноманітних питань виробничої діяльності, фінансів, зовнішньоекономічної діяльності, створення та реєстрації фірм, дослідження та прогнозування ринків товарів і послуг, розроблення бізнес-проектів, маркетингових програм, заняття інноваційною діяльністю, пошуку шляхів виходу з кризових ситуацій, підготовки статутних документів у разі створення нових підприємств і організацій тощо.

Ринок фінансових послуг – особлива форма організації руху фінансових ресурсів в економічній системі, яка має забезпечити юридичним і фізичним особам та державі належні умови для залучення необхідних коштів і продажу тимчасово вільних грошових засобів. За економічною сутністю ринок фінансових послуг – це економічні відносини, що виникають між фінансовими посередниками та іншими економічними агентами з приводу розподілу фінансових послуг, купівлі-продажу тимчасово вільних коштів і цінних паперів. До фінансових установ належать банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг.

Банківські послуги (від італ. *banco* – лава) – грошово-кредитні послуги, які концентрують свою увагу на структурі банківської (фінансової) сфери та процесах у ній. Головний суб'єкт банківських послуг – банк, який насамперед є фінансовим посередником між позикодавцем і

позичальником. Він може здійснювати й інші послуги у фінансових операціях для фізичних і юридичних осіб.

Гідне подиву. Кредитна картка – іменний платіжно-розрахунковий документ, який видають банки або торговельні фірми клієнтам для оплати необхідних тим товарів і послуг, придбаних у кредит, а дебетова кредитна картка дає змогу нараховувати на неї зарплату і розраховуватись нею у магазинах, ресторанах, фітнес-центрах тощо. Залежно від кредитоспроможності, якій відповідає певний платіжний засіб, розрізняють звичайні, «золоті» і «платинові» кредитні картки (мал.236).

Мал. 236. Кредитні картки – потреба часу

Останнім часом дуже часто застосовуються поняття «страхова послуга». У найбільш загальному значенні під **страховою послугою** розуміють договірну послугу на визначених умовах, яка полягає у здійсненні відшкодування матеріальних збитків, понесених особою, яка є учасником договірних відносин.

Варто знати. Каско – це страхування транспортного засобу (ТЗ) від ризиків, які можуть виникнути у процесі експлуатації автомобіля. Каско (від італійського слова *casco* – бік автомобіля) – міжнародний юридичний страховий термін, що означає, залежно від ситуації, будь-який транспортний засіб: літак, яхту, автомобіль.

Лізингові послуги (від англ. *leasing* – оренда, майнове наймання) – діяльність, спрямована на інвестування власних чи залучених фінансових коштів, яка полягає у наданні лізингодавцем у виключне користування на визначений строк майна лізингоодержувачеві. Залежно від форми здійснення лізинг може бути зворотним, пайовим, міжнародним тощо.

Житлово-комунальні послуги забезпечують життя та роботу населення країни в комфортних умовах, а також постачання підприємств галузей економіки необхідними ресурсами (водою, газом, тепло- та електроенергією). Споживачі житлово-комунальних послуг формують попит, що має забезпечити їм відповідні санітарно-гігієнічні та безпечні умови життя. Величина попиту на житлово-комунальні послуги передусім залежить від ціни послуг і доходу споживачів.

Крім того, до складу сфери послуг входить науково-технічне співробітництво на основі міжнародного обміну науково-технічною інформацією, раціоналізаторськими здобутками (продаж патентів, ліцензій). Їх виникнення зумовлюють НТР та розвиток міждержавної спеціалізації не тільки у виробництві, а й у науці.

Важливу і таку, що дедалі зростає, роль у розвитку сучасної індустріальної цивілізації відіграє технологія, або технологічні ресурси. Поняття «технологія» найчастіше розуміють як сукупність інформації про впровадження або вдосконалення машин, обладнання виробництв, що забезпечує оброблення, виготовлення, зміну стану, властивостей та форми сировини, матеріалів чи

напівфабрикатів, а також про реалізацію продукції. До цієї частини технології, яку інколи визначають як *Software*, належать патенти, ліцензії, товарні знаки, технічні послуги у сфері дизайну, контролю та поліпшення якості, методів управління і маркетингових ноу-хау. До структури технології включають також *hardware*, тобто сукупність засобів виробництва, необхідну для цих процесів та виробництва благ і послуг. У такому тлумаченні технологія і технологічний прогрес постають як ресурс, що має вирішальне значення для соціально-економічного розвитку, оскільки є основою сучасного розширеного відтворення у масштабах світового господарства.

Збільшення ваги науки і техніки як одного з фундаментальних факторів становлення постіндустріальної цивілізації в сучасних умовах визначають не лише внутрішні потреби окремих країн, а й ті якісні зміни в продуктивних силах світового співтовариства в цілому, які знаменують комплексне використання найновіших науково-технічних досягнень, широкомасштабну реконструкцію технічної бази певних галузей і секторів суспільного виробництва. На цій основі різко посилюються інтенсифікація виробництва, праце- і матеріалозберігальні тенденції в економіці. Відповідно, ці процеси зумовлюють і зумовляватимуть у майбутньому серйозні зміни в міжнародному поділі праці та впливатимуть на внутрішній розвиток як промислово розвинутих країн, так і країн, що розвиваються. Нині можна говорити про сформування світового ринку технологій. Нині обсяг міжнародних комерційних операцій у технології перевищив масштаби національного обміну.

Гідне подиву. Згідно з даними МВФ, кількість країн, що обмінюються технологіями, з 1960 по 2005 р. збільшилась із 22 до 184, розширився національний склад і продавців, і покупців.

Сфера послуг охоплює вивезення капіталу, що відбувається у різних формах: міжнародні позики і кредити – вивезення так званого позикового капіталу, прямі закордонні капіталовкладення – інвестиції, що передбачають створення власного виробництва за кордоном або придбання контрольного пакета акцій місцевих компаній, надання різноманітних міжнародних послуг, наприклад у будівництві. Ці функції здійснюють зовнішньоекономічні банки, банківсько-фінансові центри, валютні ринки. У світі сформувалися потужні банківсько-фінансові центри: у Європі – Лондон (мал. 237), Париж, Франкфурт, Цюрих, Амстердам, Відень; в Америці – Нью-Йорк, Чикаго, Лос-Анджелес, Мехіко, Ріо-де-Жанейро; в Азії – Токіо, Сеул, Сінгапур, Мумбаї.

Мал. 237. Кредитно-фінансовий центр у Лондоні

Світова організація торгівлі (СОТ, англ. *World Trade Organization, WTO*) – це провідна міжнародна економічна організація, членами якої є 153 країни, на частку яких припадає близько 96 % обсягу світової торгівлі. Її функціями є встановлення правил міжнародної системи торгівлі й

вирішення спірних питань між країнами-членами, що підписалися під близько 30 угодами організації. (мал.238) Після приєднання кількох країн, які нині є кандидатами на вступ, у межах СОТ відбуватиметься майже весь світовий торговельний оборот товарів і послуг. За останні роки значно розширилася сфера діяльності СОТ, яка на сьогодні далеко виходить за рамки власне торговельних відносин. СОТ є потужною і впливовою міжнародною структурою, здатною виконувати функції міжнародного економічного регулювання. Членство у СОТ є на сьогодні практично обов'язковою умовою для будь-якої країни, що прагне інтегруватися у світове господарство. Процеси створення, становлення і розширення СОТ не були простими та однозначними. Хоча за останні 30 років масив загальних правил СОТ надзвичайно зріс, вона все ще базується на принципі двосторонніх переговорів між членами з метою взаємного відкриття їхніх ринків. Члени СОТ, формулюючи вимоги до країн-претендентів стосовно доступу до їхніх ринків, відстоюють інтереси власних підприємств, захищаючи так власне виробництво та робочі місця. Тому переговорний процес є непростим і, як правило, тривалим.

Мал. 238. Центральний офіс світової організації торгівлі у Женеві, Швейцарія

Висновки. Світова торгівля охоплює також сферу послуг. Практично всі великі держави нині є членами СОТ. Окрім суто економічних переваг, які здобуваються в результаті зменшення перепон у торгівлі, система СОТ позитивно впливає на політичну та соціальну ситуацію в країнах, а також на індивідуальний добробут громадян. Система СОТ заохочує конкуренцію внаслідок чого виграють споживачі. Найочевидніша вигода вільної торгівлі для споживача – це зниження вартості життя. Внаслідок зниження протекціоністських торговельних бар'єрів дешевшають готові імпортовані товари і послуги, а також вітчизняна продукція, у виробництві якої використовуються імпортні комплектуючі.

Запитання і завдання

1. Назвіть найрозвинутіші форми міжнародних економічних зв'язків.
2. Перелічіть складові сфери послуг.
3. Охарактеризуйте світову фінансово-кредитну систему.
4. Поясніть, які проблеми пов'язані зі вступом України до СОТ.
5. Покажіть на карті основні напрями руху світового капіталу.

Додаткові джерела інформації

Доусон Л. Р. та ін. Комерційна дипломатія: торговельна політика і право: Навч. посіб. – Л.:

Закон

України «Про інформацію» Астролябія, 2005. – 520 с.

Програма реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2002–2005 роки і на

період до 2010 року // Міське господарство України. – 2002. – № 1. – С. 20 – 28.

General Agreement on Trade in Services – GATS

Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights – TRIPS.

WTO: 2008 PRESS RELEASES Press/511 5 February 2008.

www.metrogroup.de

<http://wto.inform.org.ua>

<http://www.president.gov.ua>

§ 63. Транспортна інфраструктура

До сфери послуг належить, зокрема, і транспортна інфраструктура, що охоплює різноманітні види транспорту.

Транспорт – одна з найважливіших сфер господарства, що відображає рівень розвитку і структуру економіки країни, а транспортна мережа показує розміщення населення і виробництва. Транспортна мережа розвинута на земній кулі нерівномірно. Загальна довжина шляхів сполучення (без морських трас) становить близько 30 млн умовних кілометрів, ними щороку перевозять 120 млрд тонн вантажів та 1 трлн пасажирів (мал. 239). Найбільша густота транспортної мережі у США, Канаді, країнах Європи, Японії, Індії, Пакистані, Східному Китаї.

Мал. 239. Південноафриканська Республіка має найбільшу в Африці протяжність залізниць

Основним видом сухопутного транспорту є **залізничний**. Загальна протяжність залізниць у світі становить 1,28 млн кілометрів, половина з них розміщені в шести країнах: США, Канаді, Росії, Індії, Китаї, Австралії (табл. 16).

Таблица 16.

Країни з найбільшою довжиною залізниць

Країна	Довжина, тис. км
США	265
Росія	86
Канада	68
Китай	55
Німеччина	44
Австралія	42
Аргентина	40
Бразилія	31
Японія	30

У деяких країнах, що розвиваються, взагалі немає залізниць, наприклад, в Афганістані лише 9 км залізниць.

Автомобільний транспорт відіграє основну роль у перевезеннях пасажирів і вантажів на короткі відстані. На автошляхи припадає дві третини загальної довжини світових шляхів сполучення. Найбільша протяжність автошляхів з твердим покриттям – у США (табл. 17).

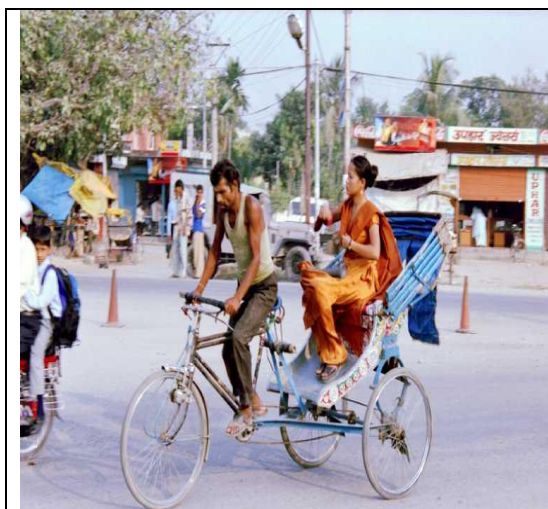
Таблиця 17.

Країни з найбільшою довжиною автошляхів

Країна	Довжина, тис. км
США	5 640
Японія	1 127
Китай	840
Індія	835
Франція	719
Росія	620
Німеччина	480

Трубопровідний транспорт розвивається швидкими темпами, що пов'язано з інтенсивним видобутком нафти і газу. Для його розвитку вже не є перешкодою гірські й водні перепони. Найбільша протяжність трубопроводів у США, Росії й Канаді.

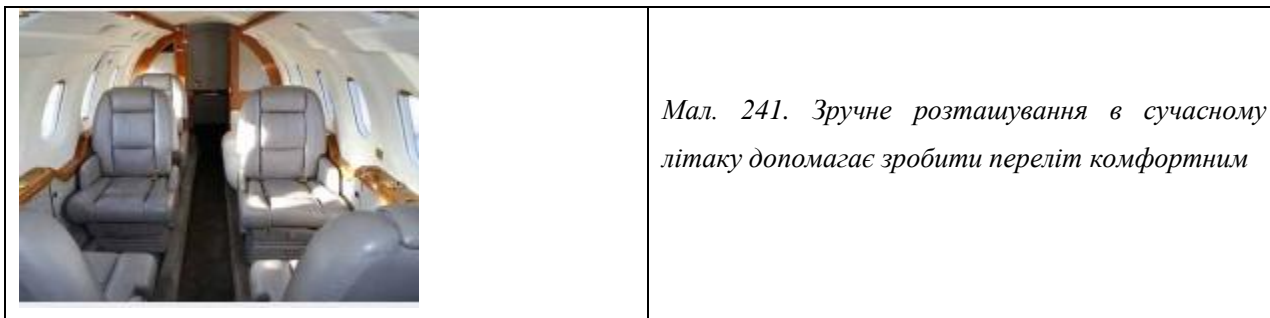
Крім основних сухопутних видів транспорту, є також **гужовий**, у ньому як тяглову силу використовують упряжних тварин (коней, волів, верблюдів, оленів, собак та ін.) (мал.240).

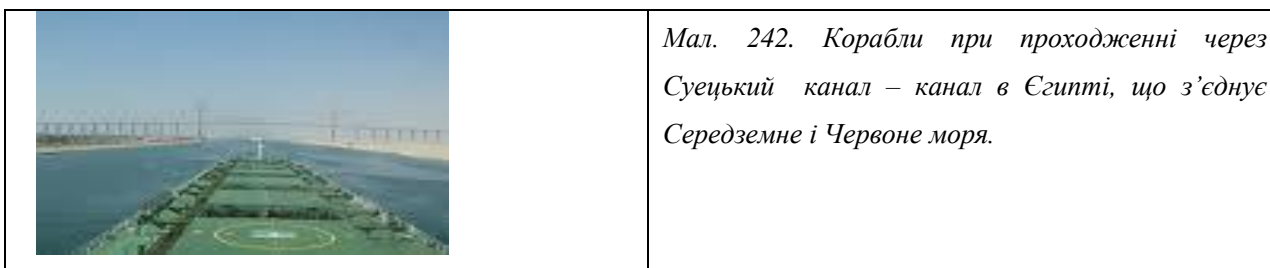
Мал. 240. Велорикша – поширений спосіб пересування у В'єтнамі, Лаосі, Китаї

Повітряний транспорт – наймолодший вид транспорту, що стрімко розвивається. Він дає

змогу пасажирам швидко потрапити до найвіддаленіших куточків земної кулі (мал. 241). Особливо значущим він є для країн, що мають великі території, – США, Росії, Китаю, Австралії, Канади. Повітряний транспорт відіграє важливу роль у міжнародних пасажирських перевезеннях. Основні з них здійснюються через Атлантичний океан. Найбільший пасажирообіг мають США, Німеччина, Японія, Велика Британія, Канада. Найбільші аеропорти світу розташовані в Нью-Йорку, Чикаго, Франкфурті-на-Майні, Лондоні, Парижі. Кожен з них пропускає більш як 15 – 30 млн. пасажирів на рік.

Рухомий склад **водного транспорту** світу налічує близько 80 тис. кораблів. *Морський транспорт* відіграє значну роль у світовому вантажообігу, особливо у міжнародній торгівлі. Він забезпечує майже 80 % перевезень між країнами. Майже половина всіх морських шляхів пролягають водами басейну Атлантичного океану. Велике значення мають Суецький і Панамський канали, які істотно скорочують морські шляхи між океанами (мал. 242).

Великі морські держави, конкуруючи між собою і намагаючись зменшити витрати на утримання морського флоту та збільшити його прибутки, приписують свої судна до портів країн із так званим зручним прапором. Здебільшого «зручний», або «дешевий», прапор мають країни, що розвиваються. У них, як правило, немає суворої законодавчої бази щодо утримання морського флоту, охорони праці людей та оподаткування. У зв'язку з цим лідерами світового торговельного флоту поряд з Японією і США стали Ліберія, Панама, Кіпр (табл. 18).

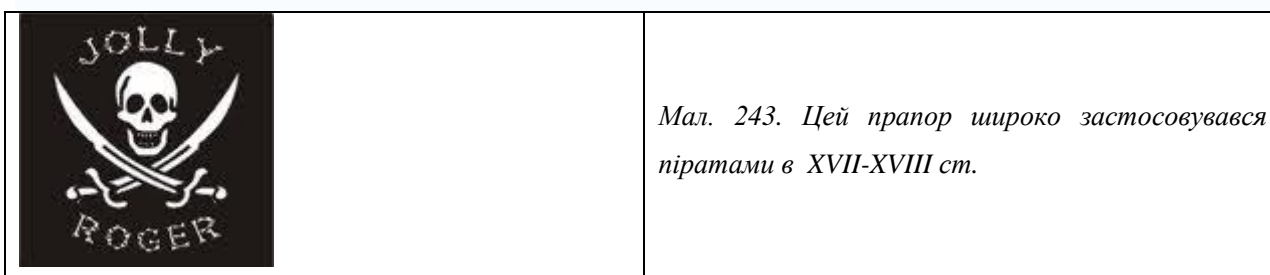
Таблиця 18.

Країни, що володіють найбільшим торговельним флотом

Країна	Тоннаж, тис. бруто-тонн	Кількість суден
Ліберія	51 390	1 512
Панама	41 750	3 920
Японія	33 615	4 015
Греція	23 460	1 572
США	16 835	875
Кіпр	15 315	1 300
Китай	11 811	1 370
Росія	10 100	1 010

Для окремих держав (Норвегії, Греції, Сінгапуру) послуги морського транспорту є галуззю спеціалізації господарства.

Гідне подиву. Останнім часом поширилось явище морського розбою, широковідоме з давніх часів, – піратство (лат. *pirate*, грец. *πειρατής*, буквально – той, що нападає; від *πειρά* – спроба, замах). Це загальна назва морських розбійників, які мають власний прапор – «Веселий роджер» (мал. 243); для морального тиску на прапорі зображені символи смерті – череп і кістки. За міжнародним правом, піратство – міжнародний злочин, що полягає у незаконному захопленні, пограбуванні або затопленні торгових чи цивільних суден у відкритому морі. Найвідоміші сучасні пірати діють біля півострова Сомалі. Так, нещодавно вони захопили українське судно «Фаїна», яке прямувало під прапором Белізу в Кенію і перевозило військову техніку, зокрема близько 30 танків Т-72 та запчастини до бронетехніки. На його борту було 17 українців, троє росіян і один латиш. Завдяки узгодженим діям людей вдалося врятувати. На сьогодні уряд Сомалі не має реальних важелів впливу на піратів, оскільки протягом останніх 20 років пірати на території Сомалі значно посилились, володіють чималими фінансовими коштами, різними видами озброєння і розгалуженою інфраструктурою.

Річковий (озерний) транспорт використовують для перевезення вантажів і пасажирів у межах країни і для міжнародних сполучень. Великими міжнародними водними шляхами є річка Меконг, Ганг – у Азії, Конго – в Африці, Амазонка, Парана, Міссурі – в Америці, Рейн, Дунай, Одра (Одер), Лаба (Ельба) – в Європі. У США основні перевезення здійснюють водною системою Міссісіпі – Великі озера.

Останні зміни, що відбуваються у транспортній системі світу, пов'язані з інноваційними технологіями: контейнеризацією, прокладанням тунелів під водою, «транспортними мостами» (лендбридж).

Контейнеризація – один з напрямів технічного прогресу, що полягає у використанні контейнерів під час перевезення, складування та зберігання вантажів. Ефективність контейнеризації в економіці та сфери ефективного залучення їх залежать від обсягу перевезень (потужності вантажопотоку) і розмірів окремих партій (відправлень) вантажу, виду вантажу і структури вантажопотоку, дальності перевезень, наявності під'їзних шляхів і перевізних засобів у відправників і одержувачів вантажів. За призначенням контейнери поділяють на універсальні й спеціальні. Універсальні контейнери призначені для перевезення вантажів широкої номенклатури (взуття, готового одягу, книг, кондитерських і тютюнових виробів, електротехнічного устаткування, дрібних запасних частин тощо), спеціальні контейнери – для доставлення одного або декількох вантажів, однорідних за фізико-хімічними властивостями, наприклад, вогнетривів, рудних концентратів, кислот, шиферу, кольорових металів, швидкопсувних вантажів тощо.

Тунель (англ. *tunnel*, буквально – труба) – горизонтальна або похилена підземна або підводна споруда. Тунелі можуть бути пішохідними – для руху автомобілів чи потягів, трамваїв, переміщення води (каналізаційні колектори), прокладання мереж міського господарства і т. ін. Є і так звані екологічні тунелі. Їх прокладають під автомобільними дорогами або залізницями для того, що б звірі

могли безпечно пересуватися. Основну частину метро також прокладено у вигляді тунелів. Тунелі будують для подолання природних перешкод (тунелі під горами), для скорочення шляху (тунель скрізь гору замість об'їзного шляху), для зменшення часу руху (тунель замість поромної переправи). Тунелі під водними перешкодами часто будують замість мостів там, де мости могли б завадити руху суден. Тунелі будують також для уникнення перетину різних транспортних потоків на одному рівні (підземні переходи, тунелі замість залізничних переїздів, тунелі як частина автомобільних розв'язок тощо). Разом з гірськими тунелями набуло розвитку будівництво підводних тунелів, що стало можливим завдяки застосуванню прохідницьких щитів (у поєднанні зі стискуваним повітрям) і збірного оброблення. Щитовим методом споруджено чимало великих підводних тунелів, наприклад, під річкою Гудзон (США) завдовжки 2,5 км, під Симоносекською протокою (Японія) завдовжки понад 6 км, «Євротунель», прокладений під Ла-Маншем між Фолкстоуном (графство Кент, Велика Британія) і Кале (Франція), завдовжки 49,94 км. Незважаючи на те, що цей тунель поступається за загальною довжиною тунелю Сейкан, який з'єднує японські острови Хонсю і Хоккайдо (довжина – 53,9 км), його підводна ділянка (близько 39 км) на 14,7 км довша. Найдовшим залізничним тунелем в Україні є Бескидський (мал. 244).

Мал. 244. Бескидський тунель розташований між станціями Бескид і Скотарське в Карпатах завдовжки 1750 м, збудований ще у 1886 р.

Лендбридж (з англ. земляний міст) є судноплавною складовою в системі перевезень за схемою «море – суходіл – море», тобто це суходільна ділянка, що єднає морські маршрути, розділені материком. За такою схемою організований північноамериканський лендбридж, яким здійснюються перевезення контейнерів морським транспортом з країн Південно-Східної Азії до тихоокеанських портів Північної Америки, залізничним транспортом – до атлантичних портів США. За цією схемою працює і Транссибірська контейнерна лінія.

Висновки. Транспорт об'єднує світове господарство і є матеріальною основою територіального поділу праці. Рівень та особливості розвитку транспорту окремих країн залежать від рівня розвитку продуктивних сил, площі території тощо.

Запитання і завдання

1. За текстом параграфа оцініть транспортну інфраструктуру світу.
2. Проаналізуйте трансформаційні процеси у транспортній системі світу.
3. Поясніть власну думку про проблеми та перспективи розвитку окремих видів транспорту.
4. Який вид транспорту відіграв вирішальну роль у формуванні світового господарства? Обґрунтуйте свою думку.
5. Назвіть складові транспортної інфраструктури.

Додаткові джерела інформації

Губарев В. К. Флибустьерський кодекс: образ життя і звичаї піратів Карибського моря (60–90-

е

роки XVII в.) // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2005. – № 3. – С. 39–49.

Губарев В. К. Братство «Весілого роджера» // Вокруг света. – 2008. – № 10. – С. 100 – 116.

Конвенція про перевезення морем пасажирів та їх багажу від 13 грудня 1974 р.

Дахно І. І. Міжнародне приватне право: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2004.

Павленко С. К. Місце України в системі міжнародних морських перевезень // Україна і світ. – 2003. – Вип. 1. – С. 29–32.

§ 64. Міжнародний туризм

Міжнародний туризм базується на мережі туристичних фірм, готелів, мотелів, кемпінгів, транспортних організацій, інформаційних і рекламних служб, підприємств, що виробляють сувеніри (табл. 18).

Таблиця 18.

Участь країн світу в міжнародному туризмі

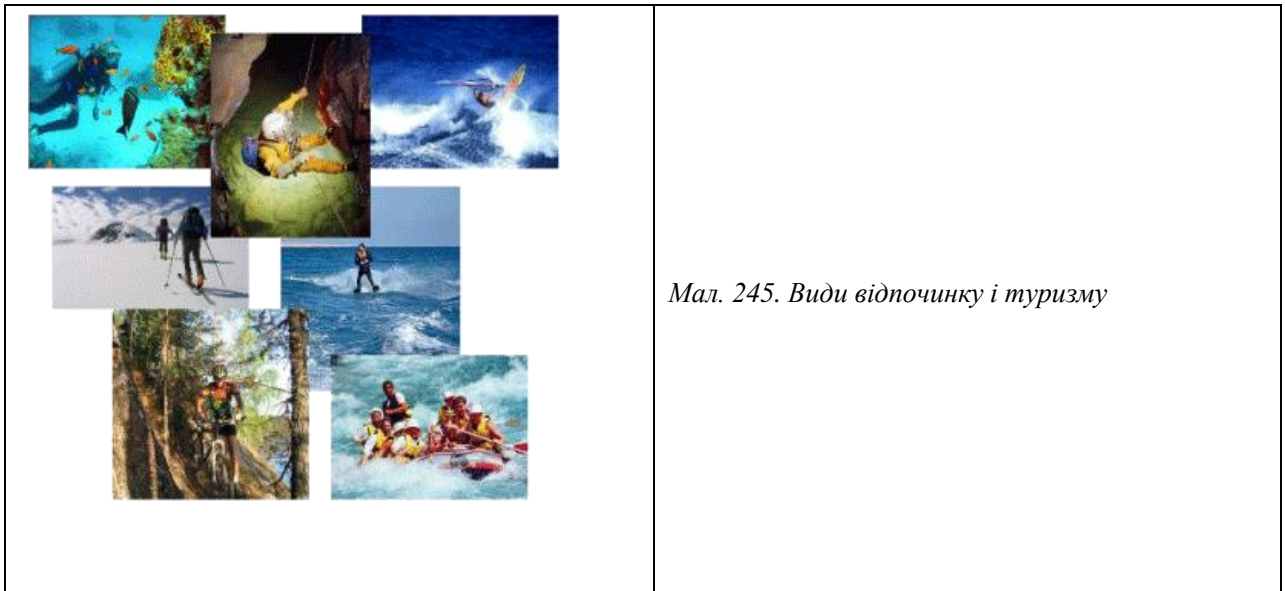
Країна	Кількість іноземних туристів за рік, млн. осіб
Франція	62
США	45
Іспанія	41
Китай	36
Велика Британія	26
Мексика	26
Угорщина	22
Польща	21
Канада	19
	17

Пізнавальні ресурси є характерним фактором, що визначає туристичну мотивацію.

Відпочинок людини називають **рекреацією**, а її поведінку, спрямовану на задоволення потреб у відпочинку, лікуванні та компенсації життєвої енергії, – **рекреаційною діяльністю**. В окремих країнах сформувалися потужні комплекси відпочинку, курортного лікування і туризму. Такі комплекси називають рекреаційними. Багатофункціональний рекреаційний комплекс можна умовно поділити на три групи: 1) лікувально-оздоровчий (санаторно-курортне лікування та оздоровлення); 2) пізнавальний (туризм); 3) економічний (відновлення робочої сили, сфера господарської діяльності) (мал. 245).

Рекреаційний комплекс слід розглядати як частину світового господарства, пов'язану з опануванням територій для відпочинку, профілактичного та реабілітаційного лікування, туризму. В окремих країнах він дає чималі прибутки в загальній економічній діяльності, випереджаючи іноді промисловість і сільське господарство. Навіть у США землі, зайняті під рекреаційний комплекс (хоч і в 10 разів менші за площею, ніж сільськогосподарські), дають щорічний прибуток утричі більший.

Мал. 245. Види відпочинку і туризму

Останніми роками в країнах світу розширюються площі земель, відведені під рекреацію. При цьому особливого значення набуває саме туризм. Спостерігається істотне зростання кількості міжнародних туристів: за останні 20 років у 2,5 рази. Для багатьох країн туризм є важливою галуззю економіки, яка дає суттєвий прибуток. Серед них – Болгарія, США, Франція, Мексика, Угорщина, Іспанія, Італія, Греція, Мальта та ін. У цих та інших країнах створено потужну індустрію туризму. До неї належать: підприємства з надання послуг стосовно розміщення туристів (готелі, мотелі, кемпінги, пансіонати тощо); туристичні фірми; транспортні установи; навчальні заклади; інформаційні й рекламні служби; підприємства з виробництва товарів туристичного сервісу; підприємства роздрібною торгівлі та громадського харчування.

При рекреаційних закладах працюють **туристично-інформаційні центри (ТІЦ)** – місця, де надається інформація про туристично-рекреаційні можливості, в тому числі про місця і ресурси вибраного туристами регіону.

Є різні типи центрів – міські, екологічні, маркетингові, презентаційні, культурницькі, дорожньо-інформаційні, допоміжні офіси та місця. Головні завдання ТІЦ: отримання і надання інформації про сектор розміщення, про транспортні послуги, про культурні заклади та події, про природне середовище, про розміщення (готелі, мотелі, пансіонати, сільський зелений туризм, санаторії), про заклади харчування (ресторани, кав'ярні, національні ресторани), про інші туристичні послуги (сувеніри, дегустації, прокат, СПА-послуги, рекреаційні заклади, гірськолижні підйоми, семінари, конференції, масові заходи, спортивну інфраструктуру), туристичної інформації про регіон (туристичні карти, базовий план місцевості, туристична література), спеціальної інформації (про лікарні, поліцію (міліцію), аптеки, консульства, урядові установи).

Є декілька напрямів туризму: 1) рекреаційний, або оздоровчий; 2) екскурсійний, або пізнавальний; 3) науковий; 4) діловий; 5) релігійний; 6) політичний; 7) екологічний (зелений); 8) екстремальний тощо.

За засобами пересування туризм поділяють на автомобільний, залізничний, авіаційний, морський і річковий, останнім часом усе частіше говорять про космічний туризм.

У деяких порівняно невеликих країнах міжнародний туризм є основним джерелом отримання валюти. Наприклад, в Іспанії, Португалії, Австрії, Греції прибутки від міжнародного туризму

становлять 30 – 40 % експорту товарів і послуг, на Багамських Островах – 80, у Непалі – понад 95, на Кіпрі – майже 88 % .

Мал. 246. Відпочинок на Кіпрі

Гідне подиву. Комфортні кліматичні умови і стародавні пам'ятки Кіпру приваблюють численних туристів і дослідників. Археологічною знахідкою є місто Старий Пафос – стародавня столиця Кіпру. В X ст. тут знайдено руїни святилища Афродіти – місця, де богиня кохання і краси «народилася з піни морської». У монастирі Кіккос, розташованому в горах Троодосу, зберігається одна з трьох ікон Богородиці, яку приписують апостолу Луці. У середньовічній фортеці в Лімасолі, згідно з легендою, вінчався Річард Левове Серце з Беренгарією Наваррською, яка потім стала королевою Англії. Серед мусульманських пам'яток – текке (обитель) Хала-Султан поблизу Ларнаки на березі Солоного озера, де побудовано мечеть Умм Харам – на честь однієї з родичок пророка Мухаммеда, яка загинула під час нападу арабів на острів у 649 р. Ця обитель – одне з найшанованіших місць мусульман на Кіпрі.

Клімат Кіпру вважають найцілющим у світі. Тому тривалість життя тут набагато більша, ніж в інших розвинутих країнах планети. На Кіпрі не зафіксовано жодного інфекційного захворювання. (мал. 246).

Мал. 247. Національні парки США приваблюють рекреантів незайманою природою.

Значні рекреаційні ресурси мають США (мал. 247). У Канаді – вісім національних парків. Східне і Західне узбережжя США приваблюють туристів пляжами, м'яким кліматом, потужною індустрією відпочинку і туризму. У США є 520 рекреаційних районів, зокрема 30 національних парків.

У Південній Америці рекреація розвинута тільки на узбережжях, а в глибині материка, де природа особливо красива і є чимало інших рекреаційних ресурсів, ще багато що треба зробити у цьому напрямі. Швидко розвивається рекреація в Африці, насамперед у Кенії, Танзанії, Замбії, де розташовані багато національних парків і заповідників. Не на найвищому рівні перебуває рекреаційний комплекс у державах Азії. Виняток становить лише Японія, де організація і культура рекреаційного комплексу найкращі у світі (мал. 248).

Мал. 248. Участь регіонів світу у міжнародному туризмі

Україна має всі необхідні умови для розвитку рекреаційного комплексу. У країні багато рекреаційних ресурсів: бальнеологічних (мінеральних вод, грязей), кліматичних, ландшафтних, пляжних, пізнавальних.

Висновки. Міжнародний туризм є складовою сфери послуг та однією з головних статей національного бюджету деяких країн, де туристична інфраструктура та різноманітні види рекреаційної діяльності становлять важливу складову економічного сектору.

Запитання і завдання

1. Назвіть види туризму.
2. Дайте класифікацію туристичних районів світу.
3. Перелічіть види рекреаційної діяльності.
4. Поясніть, які заходи необхідно вжити Українській державі для збільшення кількості іноземних туристів.

Додаткові джерела інформації

Cyprus – again. – L.: Global, 2008. – 94 с.

<http://www.global market.com.ua>

<http://www.clan.su>

<http://www.lnu.edu.ua>

ТЕРИТОРІЯ КОНТРОЛЬНОЇ ПЕРЕВІРКИ ЗНАТЬ

1. Поясніть різницю між науковими поняттями: «науково-технічний прогрес» і «науково-технічна

революція»)?

2. Назвіть чинники, що в період НТР особливо впливають на розміщення виробництва?
3. Охарактеризуйте напрями НТП у сучасному світовому господарстві.
4. Поясніть значення поняття «маркетинг».
5. Охарактеризуйте галузеву структуру світового господарства?
6. Оцініть особливості розміщення видобувної промисловості.
7. Відомо, що металургійна промисловість потребує багато води. Де краще побудувати металургійні заводи: біля джерел видобутку чорних і кольорових металів чи біля води, без якої не може розвиватися металургійна галузь?
8. Назвіть відомі вам види електростанцій у світі? Які з них працюють в Україні?
9. Поясніть, чому хімічна промисловість не в усіх країнах розвивається рівномірно?
10. Охарактеризуйте машинобудівний комплекс за підгалуззями.
11. З'ясуйте, як позначається на географії світового господарства вплив людини на навколишнє середовище?
12. Охарактеризуйте основні види транспорту і розкрийте особливості його територіальної організації.
13. Виясніть, чому транспорт вважають основою міжнародного географічного поділу праці?
14. Назвіть найрозвинутіші форми міжнародних економічних зв'язків.
15. Визначте, як позначаються на економічній спеціалізації держав природні умови та наявність природних ресурсів? Чи є вони при цьому визначальними?
16. З'ясуйте, яку роль відіграє соціальна і економічна географія в організації бізнесу та підприємництва?
17. Назвіть найбільші порти басейну Атлантичного і Тихого океанів.
18. Охарактеризуйте економічне становище аграрних країн.

ТЕРИТОРІЯ ПРАКТИЧНИХ ВИПРОБУВАНЬ

Проведіть семінар на тему «Проблеми забезпечення Європи енергоносіями».

Виконайте практичну роботу на тему «Аналіз статистичних матеріалів «Країни – лідери з видобутку залізної руди і виробництва сталі».

Позначте на контурній карті країни – лідери у галузі машинобудування.

Проведіть творчу роботу «Найновітніша хімічна продукція».

Здійсніть презентацію фірми (сільськогосподарської, промислової, сфери послуг) свого регіону «Секрети успіху».

Виконайте проект «Реклама рекреаційного об'єкта своєї місцевості».

Проведіть міні-дослідження шляхом анкетування населення «Сервіс транспортних послуг нашого

населеного пункту».

ТЕРИТОРІЯ ТЕСТОВИХ ВИПРОБУВАНЬ

1. Назвіть галузь промисловості, яка належать до групи «Б»:
А металургія;
Б хімічна;
В легка;
Г машинобудування.
2. Позначте вид природних ресурсів, що є не відновлюваним:
А лісові;
Б мінеральні;
В водні;
Г рекреаційні.
3. Виберіть об'єкт, який досліджує економічна і соціальна географія:
А господарство;
Б територія;
В економіко-географічне положення;
Г політико-географічне положення.
4. Позначте групу країн, що виокремлюється за лісистістю і запасами деревини в межах північного лісового поясу:
А Канада, США, Мексика;
Б Мексика, Данія, Швеція;
В Франція, Росія, Україна;
Г Росія, Канада, Швеція.
5. Назвіть расу, до якої належить більшість населення Європи:
А негроїдна;
Б монголоїдна;
В європеїдна;
Г змішана.
6. Виберіть з переліку країн ті, що належать до другого типу відтворення населення:
А Мексика, Албанія, Індонезія, Пакистан;
Б Індія, Китай, Таїланд, Туреччина;
В Японія, Росія, Молдова, Австралія;
Г США, Канада, Мексика, Куба.
7. Визначте країну, яка належить до групи «нових індустріальних країн», так званих азіатських тигрів:
А Індія;
Б Китай;
В Сінгапур;
Г Казахстан.
8. Визначте основну зернову культуру азіатських країн:
А рис;
Б жито;

В пшениця;

Г кукурудза.

9. Встановіть назву міста, в якому було знайдено всесвітньо відомий алмаз «Де Бірс» вагою 428,5

карата:

А Преторія;

Б Аддис-Абеба;

В Антананаріву;

Г Кімберлі.

10. Назвіть священну тварину китайців:

А корова

Б дракон

В собака

Г кіт.

11. Встановіть «автомобільну столицю» США:

А Вашингтон;

Б Нью-Йорк;

В Детройт;

Г Чикаго.

12. Визначте, що передбачає міжнародний географічний поділ праці:

А наявність у межах території країни регіонів з різною спеціалізацією;

Б однакові витрати на розвиток господарства в усіх країнах;

В нерівномірне розміщення ресурсів у різних регіонах світу;

Г формування у країнах світу галузей міжнародної спеціалізації.

13. Назвіть країни світу, що мають найбільші запаси лісових ресурсів:

А Бразилія, США, Китай, Україна;

Б Норвегія, Фінляндія, Данія, Швеція;

В Канада, Індія, Франція, Польща;

Г Росія, Канада, Норвегія, Бразилія.

14. Установіть економічну організацію, що об'єднує країни Південно-Східної Азії:

А ЄС;

Б ОПЕК;

В АСЕАН;

Г СНД.

15. Назвіть місто Німеччини, де розташований завод, що виробляє автомобілі марки «Мерседес»:

А Кельн;

Б Штутгарт;

В Берлін;

Г Бремен.

16. Виберіть три провідні галузі господарства, що набули найбільшого піднесення в період НТР:

- А нафтопереробна, хімічна, харчова;
- Б електроенергетика, легка, хімічна;
- В хімічна, машинобудування, електроенергетика;
- Г електронна, автомобілебудування, суднобудування.

17. Визначте, що необхідно насамперед зробити, якщо ви зібрались здійснити туристичну подорож до моря на автомобілі:

- А вивчити фізичну карту півкуль;
- Б вивчити політичну карту світу;
- В вивчити план місцевості;
- Г вивчити атлас автомобільних шляхів.

18. Яке з перелічених тверджень найближче до визначення повітряного транспорту?

- А найдорожчий вид транспорту;
- Б найдешевший вид транспорту;
- В має найбільший пасажирообіг у світі;
- Г має найбільший вантажообіг у світі.

19. Позначте основний показник, за яким оцінюють економічний потенціал країни:

- А продуктивність праці;
- Б ефективність виробництва;
- В валовий національний продукт;
- Г інтенсивність виробництва

20. Розташуйте послідовно країни від найбільшої до найменшої за обсягами вівчарства:

- А Китай;
- Б Австралія;
- В США;
- Г Аргентина.

21. Розташуйте послідовно види транспорту світу за обсягами вантажоперевезень:

- А автомобільний;
- Б залізничний;
- В авіаційний;
- Г морський.

22. Визначте фактор, який сприяв переміщенню певних виробництв хімічного комплексу до країн, що розвиваються:

- А орієнтація на дешеву робочу силу;
- Б орієнтація на дешеву електроенергію;
- В наближення до сировинних баз;
- Г екологічний фактор.

23 Встановіть відповідність між типами електростанцій та їхніми основними характеристиками:

А – атомні	1. Використовують внутрішнє тепло Землі
Б – гідро	2. Посідають друге місце в структурі виробництва електроенергії
В – теплові	3. Посідають третє місце в структурі виробництва електроенергії
Г – геотермальні	4. Використовують енергію морських припливів і відпливів
	5. Виробляють понад 60 % електроенергії

А	
Б	
В	
Г	

24. Встановіть відповідність між країнами світу та основною продукцією промисловості, набула в них найвищого рівня розвитку:

А – США	1. Радіоелектроніка, автомобілі та морські судна
Б – Японія	2. Найбільший у світі виробник цинку, нікелю, алюмінію, азбесту, срібла
В – Канада	3. Текстиль, одяг, галантерея і парфуми
Г – Росія	4. Авіаційна і ракетно-космічна техніка
	5. Виробництво чорних металів

А	
Б	
В	
Г	

25. Встановіть відповідність між країною та часткою її золотого запасу:

А – США	1. 3,5 т
Б – Німеччина	2. 2590 т
В – Швейцарія	3. 3128 т
Г – Україна	4. 2980 т
	5. 8140 т

А	
Б	
В	
Г	

26. Встановіть відповідність між рослиною і її батьківщиною:

А – виноград	1. Ефіопія
Б – кава	2. Греція
В – какао	3. США
Г – томати	4. Китай
	5. Бразилія

А	
Б	
В	
Г	

27. Встановіть співвідношення між країнами та структурою їхнього господарства

А – Японія	1. Аграрна
Б – Польща	2. Аграрно-індустріальна
В – Сенегал	3. Індустріальна
Г – Аргентина	4. Постіндустріальна
	5. Соціалістична

А	
Б	
В	
Г	

28. Розрахуйте забезпеченість країн світу сільськогосподарськими угіддями (рілля, пасовища, луки, сади), якщо їхня загальна площа у світі становить приблизно 46,8 млн кв. км, а населення планети перевищує 6 млрд осіб.

29. Розрахуйте, яку площу лісів треба закріпити за лісопереробним комбінатом у Фінляндії з річним обсягом перероблення деревини 5 млн куб. м за умови, що середній запас її на кожному гектарі становить 200 куб. м, а термін, необхідний для відновлення, дорівнює 90 рокам.

30. Розрахуйте термін ресурсозабезпечення планети вугіллям, якщо його світові запаси становить $15 \cdot 10^6$ млн т, а щорічний видобуток – 5 млрд т.

§ 56. Хімічна промисловість

Багато з того, що оточує нас у побуті, – це вироби хімічної промисловості. До продукції галузі належать лінолеум на підлозі та обшивка ліфта, сидіння у тролейбусах і вагонах метро, різноманітні упаковки, мінеральні добрива, засоби боротьби зі шкідниками сільського господарства, полімерні плівки і труби, деталі комбайнів і тракторів. Багатьох з цих предметів ще не було 30 – 35 років тому, що свідчить про швидкий розвиток хімії. Чим це зумовлено? Насамперед тим, що хімічна промисловість поряд із машинобудуванням визначає науково-технічний прогрес інших галузей економіки.

Хімічна промисловість істотно відрізняється від більшості інших галузей – вона може створювати нові матеріали з певними властивостями. Така її особливість дуже цінна, наприклад, у космічній техніці та будівництві, у фармацевтичній, харчовій та легкій галузях промисловості. Розвиток хімічної промисловості в тій чи іншій країні зумовлений природними, економічними і соціальними причинами. Особливості спеціалізації хімічної промисловості та розміщення її підприємств у світі залежать від наявності сировини і необхідності найповнішого перероблення

відходів інших галузей господарства. Важливий чинник розміщення хімічних підприємств – споживач (мал.212). Сировиною для хімічної промисловості є кам'яне і буре вугілля, нафта, кам'яна і калійна сіль, фосфорити, крейда, вапняки, супутні й природні гази, сірка тощо. Хімічна промисловість використовує відходи чорної і кольорової металургії, харчової промисловості, лісопромислового комплексу.

Хімічна промисловість складається з кількох галузей: **гірничої хімії** (видобуток сировини), **основної хімії** (виробництво мінеральних добрив, неорганічних кислот і соди) та **хімії органічного синтезу** (виробництво полімерних матеріалів).

Мал. 212.
Хімічне підприємство
в Китаї

Підприємства гірничої хімії розміщують у місцях видобутку корисних копалин, що використовуються як хімічна сировина.

Коксохімічна промисловість – комплексотвірна галузь основної хімії. Вона добре поєднується з металургійним виробництвом. Так, низькокалорійний доменний газ використовують для обігрівання коксових печей. А висококалорійний газ, що утворюється під час коксування вугілля, передають у мартени для виплавлення сталі й на прокатне виробництво. Крім того, з нього виробляють азотні добрива. Коксохімія є базою для розвитку великої кількості супутніх і допоміжних підприємств, які переробляють доменні й коксові гази, феноли, смоли тощо. З них виробляють сірчану кислоту, медичні препарати, пестициди і гербіциди, барвники, пластмаси, мінеральні добрива.

Група підприємств, що виробляють добрива, тяжіє до споживача і розміщується у місцях видобутку природного газу та на трасах газопроводів. Виробництво сірчаної кислоти – галузь основної хімії. Сірчану кислоту застосовують у багатьох галузях економіки (нафтопереробній, харчовій, текстильній, виробництві мінеральних добрив). У зв'язку з високою хімічною активністю сірчаної кислоти її небезпечно перевозити на далекі відстані. Тому її виробництво орієнтують на споживача. Виробництво соди розміщують біля родовищ кухонної солі й ропи солоних озер, оскільки це дуже матеріаломістка галузь.

Гідне подиву. Щоб виробити 1 т соди, необхідно витратити 1,5 т кухонної солі, 1,5 т вапняку і 1,7 т умовного палива.

Лакофарбова промисловість – галузь хімії органічного синтезу. Вона випускає лаки, фарби, оліфу, емалі, розчинники, шпаклювальні й шліфувальні суміші тощо. Сировинна база лакофарбової промисловості дуже широка (налічує близько 350 найменувань). Тому це виробництво має широкі виробничі зв'язки з різними галузями економіки, зокрема нафтопереробною і нафтохімічною, кольоровою і чорною металургією, лісохімічною, олійно-жировою та ін.

Анілінофарбова промисловість постачає барвники для поліграфічної, шкіряно-взуттєвої, текстильної, харчової та інших галузей господарства.

До хімії органічного синтезу належать виробництва синтетичних смол, пластмас і хімічних волокон. Сировинною базою є нафта, газ, кам'яне вугілля, а також кухонна сіль. Хімічні підприємства розміщують у місцях видобутку цієї сировини або в місцях споживання готової продукції. Продукцію хімії органічного синтезу використовують у легкій, харчовій, гумоазбестовій та інших галузях господарства. Розміщення виробництва хімічних волокон залежить від трьох чинників – наявності паливно-енергетичних, водних і трудових ресурсів.

Гідне подиву. Для виробництва однієї тонни хімічних волокон витрачають велику кількість пари, до 5 тис. куб. л води, 5–20 тис. кВт · год електроенергії.

Нафтохімічна і гумоазбестова промисловість використовує продукцію нафтопереробної і газової промисловості, синтетичний і натуральний каучук. Тому нафтохімічні заводи здебільшого розміщують поряд з нафтопереробними. Окремі заводи нафтохімії орієнтуються на споживача, виробляючи синтетичні мийні засоби, замінники харчових жирів тощо.

Підприємства хімічної промисловості розташовані передусім у розвинутих країнах. Найбільшими виробниками хімічної продукції у світі є США (близько 20 % світового виробництва), Японія, Росія, Німеччина (по 10 %), Китай, Велика Британія, Франція, Італія, Україна. Значного розвитку галузь набула в Бразилії, Індії, Південній Кореї.

У США хімічна промисловість зосереджена у штатах Нью-Йорк, Пенсільванія, Нью-Джерсі, у районі Великих озер, на узбережжі Мексиканської затоки та в Каліфорнії. У Німеччині виокремлюються Рейнсько-Вестфальський район, Рур, Рейнсько-Майнський район, Людвігсгафен, Галле, Котбус. У Великій Британії хімічну продукцію виробляють у Ланкаширі та Північно-Східному Уельсі, у Франції – в Паризькому, Рейнсько-Альпійському та Північному районах, в Італії – у Ломбардії, в Японії – на о. Хонсю (Токіо, Осака, Нагоя). У територіально невеликих державах Європи хімічна промисловість концентрується у старих індустріальних районах. Хімічна промисловість Росії зосереджена здебільшого в Центральному, Волго-В'ятському, Поволзькому, Уральському та Північно-Західному районах.

Фармацевтична промисловість посідає одне з найважливіших місць у хімічній індустрії світу. Важливими факторами розміщення цієї галузі є наявність наукової бази і сировини. У деяких країнах, як-от у Швейцарії, частка фармацевтичних виробів у загальному обсязі хімічної продукції дорівнює майже 50 %. У виробництві медикаментів перед ведуть США (мал. 213), Японія, Німеччина, Швейцарія, Велика Британія, Угорщина, Франція.

Мал. 213. Німецький підприємець Чарльз Пфайзер разом із своїм братом створили в 1849 році в Нью-Йорку завод по виробництву тонкої хімії. Зараз це найбільш потужна фармацевтична кампанія світу.

Гідне подиву. За нормативами Всесвітньої організації охорони здоров'я, країна з населенням більш як 50 млн осіб для забезпечення власних потреб повинна мати на фармацевтичному ринку не

менше 3000 найменувань медичних препаратів, самостійно забезпечувати потреби національної медицини необхідними ліками та вакцинами вітчизняного виробництва для лікування найпоширеніших інфекційних хвороб. Україна поки що не відповідає цим стандартам, оскільки вітчизняна фармацевтична промисловість виробляє понад 2400 найменувань препаратів, з яких близько 80 % виготовляють з імпоротної сировини. Відсутність власної сировини знижує конкурентоспроможність українських ліків. До фармацевтичної промисловості України належить 87 підприємств, за останні 20 років не споруджено жодного нового. Нині у м. Горлівці будується потужний завод «Фармація», який належить концерну «Стирол» (мал. 214). Цей завод виготовлятиме близько 950 млн таблеток і капсул на рік.

Мал. 214. Концерн Стирол

Висновки. Розміщуючись у промислових осередках, підприємства хімічної промисловості переробляють відходи різних галузей господарства, поліпшуючи екологічну ситуацію і підвищуючи ефективність виробництва. Центри хімічної промисловості особливого розвитку набули в районах видобутку хімічної сировини. Окремі з них складаються з багатьох підприємств, розташованих територіально близько одне від одного, мають прямі виробничі або опосередковані довіллям зв'язки (під'їзні шляхи, водні ресурси).

Запитання і завдання

1. Поясніть значення хімічного комплексу у світовій економіці.
2. Охарактеризуйте основні фактори, що впливають на розміщення галузей хімічного комплексу.
3. Дайте оцінку сировинної бази галузі.
4. Позначте на контурних картах основні райони та центри хімічної промисловості.
5. Розкрийте особливості розміщення підгалузей основної хімії.
6. З'ясуйте, чи мають хімічні заводи опосередковані довіллям зв'язки, якщо використовують трудові ресурси, під'їзні шляхи, водні ресурси одного населеного пункту.
7. Визначить головні проблеми розвитку хімічного комплексу.

Додаткові джерела інформації

Глушков В. Кібернетика на Україні. Нариси з історії техніки і природознавства: Респ. міжвідомчий зб. – К. 1968. – Вип. 10.

§57. Лісохімічна промисловість

Лісова промисловість – одна з найстаріших галузей, яка, займаючись заготівлею, механічним обробленням та хімічним переробленням деревини, виробляє конструкційні матеріали: круглий ліс, вироби з дерева, меблі, целюлозу, папір, картон тощо.

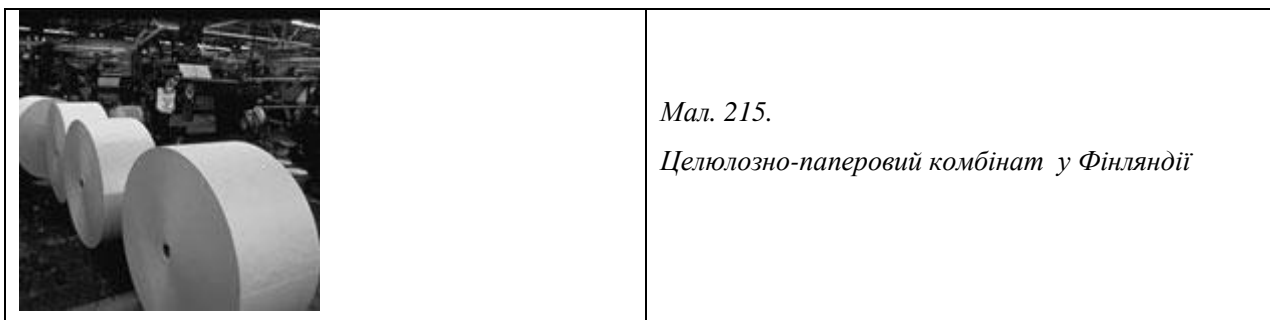
Незважаючи на те, що обсяги застосування деревини знижуються завдяки впровадженню пластмас та інших штучних і синтетичних матеріалів, попит на деревину зростає, вона перетворюється на дедалі дефіцитніший матеріал. До складу лісопромислового комплексу входять такі підкомплекси: лісогосподарський, деревообробний, целюлозно-паперовий, лісохімічний. У структурі комплексу провідне місце посідає деревообробна галузь.

Лісогосподарський підкомплекс складається з двох галузей: лісового господарства і лісозаготівельної промисловості. *Лісове господарство* забезпечує розширене лісовідтворення, підвищення продуктивності лісів, посилення їхніх економічних функцій, лісовпорядкування, захист та охорону. Вирішальну роль у проведенні цієї роботи відіграють лісництва. Характерними є досить повільні темпи приросту вкритих лісом площ. *Лісозаготівельна промисловість* – друга галузь лісогосподарського комплексу, яка проводить лісосічні роботи, вивозить і сплавляє деревину, здійснює її первинне оброблення, займається заготівлею грибів, дикорослих плодів і ягід, лікарських рослин, березового соку, меду тощо.

Деревообробний підкомплекс містить такі галузі виробництва: лісопильну, фанерну і меблеву промисловість, виробництво деревно-стружкових і деревноволокнистих плит і будівельних матеріалів. Підприємства деревообробної промисловості розміщують у регіонах з найбільшою концентрацією заготівлі лісу та споживання продукції.

Лісопильне виробництво тяжіє до районів лісозаготівлі. Найпотужнішою серед деревообробних галузей промисловості є меблева.

На основі перероблення лісу та інших рослинних ресурсів, а також вторинної сировини створено целюлозно-паперову промисловість (мал.215). Вона для свого розвитку потребує поєднання таких чинників, як наявність сировини, води та електроенергії.

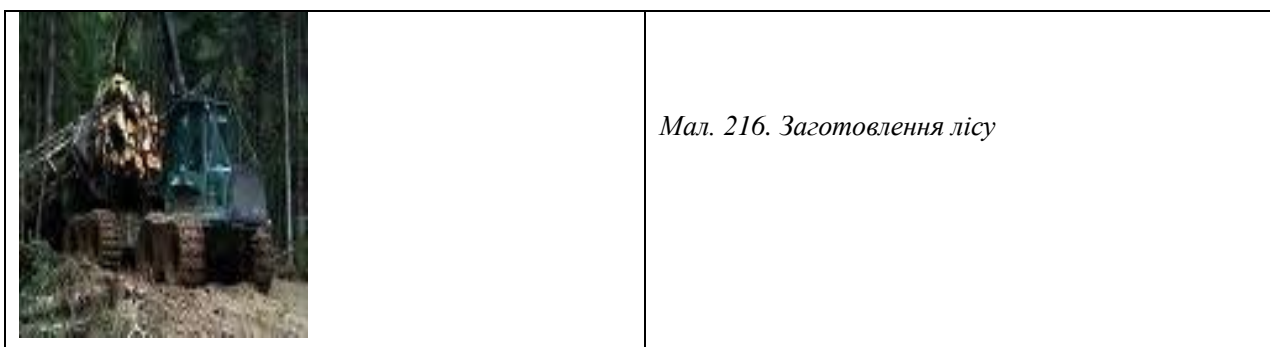
Гідне подиву. Кормові дріжджі з лісових ресурсів, а також відходів сільськогосподарського виробництва (качанів кукурудзи, лущиння соняшнику) виробляє нова галузь підкомплексу – гідролізна промисловість за межами лісопромислових районів. Її підприємства дуже забруднюють природне середовище та є екологічно агресивними.

Основними виробниками пиломатеріалів у світі є США, Канада, Японія, Швеція, Німеччина, Фінляндія; фанери – Південна Корея, Японія; картону і паперу – США, Японія, Швеція, Норвегія, Фінляндія,

Канада. Понад 50 % світового виробництва целюлози припадає на США і Канаду, а також Швецію, Японію, Росію, Фінляндію, Китай, Бразилію. Підприємства цієї галузі тяжіють до сировини, джерел водопостачання і споживача.

Лісосировинні бази світу характеризуються запасами та якістю деревини, транспортною забезпеченістю територій, природними умовами, розташуванням стосовно місць споживання. До найзабезпеченіших лісовими ресурсами країн належать Росія, Канада, Бразилія, США, Китай, Заір, Індонезія, Фінляндія, Швеція, Румунія. Чимало країн зовсім не мають лісу: деякі держави Африки, Центральної Азії, Близького Сходу, Південної Азії та Південної Америки.

У багатьох країнах, що розвиваються, до 80 % заготовленої деревини йде на дрова, а у розвинутих країнах понад 90 % використовують як сировину для різних сфер економіки (мал. 216). У Північній Америці – США і Канаді – лісорозробки розташовані на заході. Виняток становлять південні райони США з прискореним вирощуванням сосни, тополі, евкаліпта, а також північ Квебеку на сході Канади. На ці дві країни припадає шоста частина заліснених площ світу. Приблизно така сама частка припадає на Росію, ліси якої розташовані переважно на півночі європейської частини, у Сибіру та на Далекому Сході. У Європі найбільшу заліснену площу мають Швеція і Фінляндія. Надлишкове виробництво, порівняно зі споживанням, мають Австрія і Норвегія. У решті країн Європи лісів менше. Промислові ліси збереглися у горах, на піскових пустищах і заболочених землях. Тут поширене штучне лісорозведення (вирощування сосни, тополі). Якість лісів у Німеччині, Швейцарії, Данії, Нідерландах дуже висока. На півдні Європи лісів мало, вони здебільшого представлені низькорослим рідколіссям. У Японії лісу багато, але переважають широколисті породи, тому Японія імпортує чимало деревини. У країнах, що розвиваються, у районі Амазонки, тропічної Африки, Південно-Східної Азії є велетенські запаси лісу. Нині тропічні ліси активно розробляють і їхня продукція вже відіграє помітну роль на світовому ринку. У тропічних країнах слабо розвинута лісопилна промисловість, і тому експортують кругляк, що цінується набагато нижче за пиломатеріали.

У комплексі галузей лісової індустрії найважливіше значення має целюлозно-паперова промисловість. Світове целюлозно-паперове виробництво неухильно зростає, як і попит на його продукцію. Воно зосереджене передусім у США, Канаді, Японії, Швеції, Фінляндії, Росії. Чимало такої продукції виготовляють Німеччина, Франція, Чехія, Польща, Норвегія, Австрія. Найбільшими експортерами є Канада та європейські країни – Швеція, Фінляндія, Норвегія, Австрія, імпортерами – США, великі європейські країни, Японія.

Гідне подиву. У багатьох країнах, що розвиваються, у целюлозно-паперовому виробництві замість лісу використовують недеревні рослини: стебло цукрової тростини після видобування з нього

цукру, соломі збіжжя і бамбуку. Недревні матеріали вважають дуже важливою альтернативою деревній сировині. Це пов'язано зі збільшенням дефіциту деревини та підвищенням цін на вироби з целюлози, особливо на папір.

Найбільші виробники паперу – США, Канада, Японія, Росія, Німеччина, Фінляндія, Швеція, Франція, Велика Британія. Головні постачальники паперу і картону на світовий ринок – Канада, Швеція, Фінляндія, Норвегія.

Висновки. Лісохімічний комплекс об'єднує підприємства, що виробляють деревне вугілля, оцтову кислоту, ефірну олію, карбамід. Підприємства тяжіють до місць лісозаготівлі, оскільки для виготовлення їхньої продукції використовують дрова листяних порід, соснову живицю, дубову кору.

Запитання і завдання

1. Дайте характеристику ресурсного потенціалу лісопромислового комплексу світу.
2. Назвіть структурні складові комплексу.
3. Поясніть особливості розміщення галузей деревообробної індустрії.
4. Які є проблеми розвитку целюлозно-паперової промисловості?
5. Позначте на контурній карті головні світові центри лісохімії.

Додаткові джерела інформації

Енциклопедія українознавства: У 10 т. / Гол. ред. Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954 – 1989 (перевидано в Україні: Л., 1993–2002).

<http://woodex.com.ua>

§58. Легка промисловість

До легкої промисловості належать текстильна, трикотажна, швейна, шкіряна, взуттєва галузі, які забезпечують населення тканинами, трикотажними виробами, готовим одягом, взуттям.

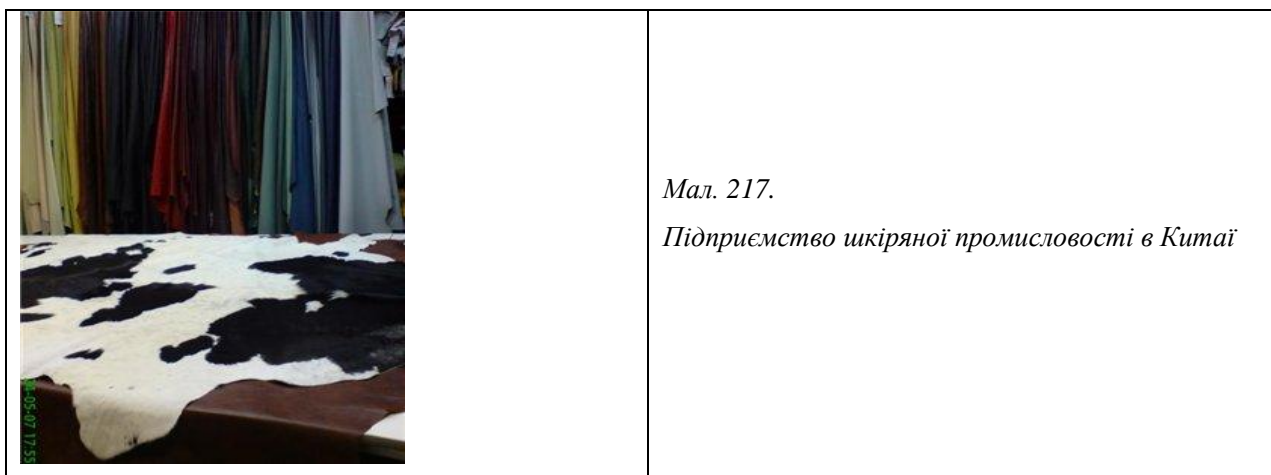
Легка промисловість тісно пов'язана з сільським господарством, галузями машинобудування і хімічною промисловістю. Однією з особливостей розміщення підприємств легкої промисловості є їхнє територіальне сполучення з важкою індустрією, наприклад, металургією, що уможливило раціональне використання трудових ресурсів. Легка промисловість найчастіше наявна в тому або іншому територіальному комплексі як додаткова галузь. Ключові фактори розміщення підприємств легкої промисловості такі: споживчий, сировинний, забезпеченість трудовими ресурсами. Територіальна організація легкої промисловості зумовлена насамперед впливом споживчого і сировинного факторів. Кожен із них діє по-різному, залежно від стадії виробництва і техніко-економічних особливостей галузі. Окрім галузевого та споживчого факторів, важливою є забезпеченість тієї або іншої території робочою силою.

Підприємства первинного перероблення сировини мають велику кількість відходів (до 30–40 % від вихідної сировини), а тому тяжіють до сировинних баз. Волокнисті культури обробляють у місцях їхнього виробництва, а тваринницька сировина піддається первинному переробленню далеко від

сировинних баз. Так, миття вовни можна здійснювати на шляху транспортування сировини за наявності водо- та паливопостачання. Розміщення виробництва шкіри може бути сполучене як з тваринницькою базою, так і з центром споживання м'яса. На розміщення легкої промисловості (особливо її головної галузі – текстильної) великий вплив справляє науково-технічний розвиток. Це позначається перш за все на концентрації текстильного виробництва, зміні його сировинної бази. Натуральне волокно поступово витісняють хімічні волокна. Велику кількість тканин виробляють із сумішей натуральних і хімічних волокон.

У *шкіряній промисловості* значне місце посідають штучні шкіри. Промисловість органічного синтезу як сировинна база для легкої промисловості різко змінила умови розміщення її підприємств у окремих районах (мал. 217).

На відміну від первинного оброблення сировини виробництво готової продукції характеризується складнішим розміщенням. Під час вибору варіанта розміщення враховують сировинний, споживчий і трудові фактори. Головним є фактор трудових ресурсів, оскільки легка промисловість – найпрацевіткіша галузь і водночас населення є споживачем готової продукції. Таким чином, райони, забезпечені трудовими ресурсами, масово споживають продукцію легкої промисловості й так створюють сприятливі умови для розміщення її підприємств.

Найважливішим видом натурального волокна є бавовна, на частку якої припадає близько половини перероблюваної у світі текстильної сировини. Найбільшими виробниками бавовняного волокна є Китай, США, Індія, Пакистан, Узбекистан, Туреччина, Австрія, Єгипет, Аргентина, Бразилія. Основні експортери бавовняних тканин – Пакистан, США, Китай, Індія, Японія, Росія. Головні імпортери – країни Європи, Канада, Австралія. Частка вовняних тканин у світовому виробництві незначна, але у їхній загальній вартості частка вовни набагато більша, тому що вовна дорожча. Вовняні тканини здебільшого містять синтетичні домішки. Основні виробники вовняних тканин – Китай, Італія, Японія, США, Республіка Корея, Німеччина, Велика Британія, Франція, Росія. Більшість із цих країн є експортерами вовняних тканин, а основними виробниками і експортерами сировини – вовни – є такі країни: Австралія, Нова Зеландія, Китай, Уругвай, Аргентина, ПАР (мал.218). Основні імпортери вовняних тканин – країни Європи і Північної Америки.

Мал. 218. Одяг тонкорунної вівці – матеріал для вовняних тканин

У виробництві шовкових тканин важливе значення мають штучні й синтетичні волокна. Целюлозний і віскозний шовк, капрон, нейлон досить успішно замінили натуральний шовк, проте останнім часом його значення підвищується. Пояснюється це тим, що окремі властивості натурального шовку штучно відтворити неможливо. Основні виробники та експортери натурального шовку-сирцю – Японія, Китай, Корея, Індія.

Серед інших видів текстильного виробництва – джутова і лляна промисловість. Джутова промисловість розміщена в Індії та Бангладеш, базуючись на власній сировині, а також у Великій Британії на основі імпоротної сировини. Головні імпортери джутових виробів – США, країни Європи. Лляна промисловість розвинулась у Росії, Білорусі, Україні, Польщі, країнах Прибалтики. Є також виробництво канатних і плетених виробів з абаки, сизалю. Головними виробниками виробів з абаки є Філіппіни, з сизалю – Танзанія. У виробництві тканин з хімічних волокон переважають економічно розвинуті країни, але значення країн, що розвиваються, в Азії помітно зростає. Виробництво шовкових і вовняних тканин більш поширене у розвинутих країнах.

З інших галузей промисловості найбільш важливою є шкіряно-взуттєва. Її розміщення орієнтоване переважно на споживача. Великі райони шкіряно-взуттєвої промисловості зосереджені в економічно розвинутих країнах: США, Італія, Велика Британія, Франція, Німеччина. Значне виробництво взуття є також у Польщі, Україні, Румунії, Росії, Болгарії, Чехії, Угорщині, Фінляндії.

Швейна промисловість дуже поширена. Її підприємства представлені в усіх групах країн на всіх континентах. Швейне виробництво – один з найвигідніших і найвисокооплачуваніших видів діяльності.

Гідне подиву. У середньому у розвинутих країнах чоловік щороку купує 10–12 костюмів, жінка – 17. У розвинутих країнах вишуканим тоном вважають зміну сорочки двічі на день, тож порахуйте, скільки треба мати сорочок.

Швейна галузь тяжіє до скупчення населення в урбанізованих районах. Загальний рівень розвитку швейної промисловості, її технічна оснащеність, якість швейних виробів характеризуються вищими показниками у країнах Європи, США, Канаді, Японії. Проте в розвинутих країнах майже немає великих фабрик з виробництва одягу, оскільки праця робітників тут коштує досить дорого. «Швейним цехом» розвинутих країн донедавна були лише азійські країни з їхньою дешевою працею найманих робітників. Конкуренцію азійцям склали постсоціалістичні країни Європи, де праця робітників так само дешева, а якість набагато краща. У гонитві за дешевою робочою силою західні підприємці «захопили» спочатку Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, а після того, як у цих країнах праця подорожчала, почалося освоєння нових територій: Росії, України, Білорусі, Прибалтики. Західна

швейна технологія осідає тепер у них. Ринок порівняно дешевих швейних виробів сконцентрований у нових індустріальних країнах та окремих країнах, що розвиваються, які мають зручне географічне положення (мал. 219).

Мал. 219. Швейна фабрика у Польщі

Хутряне виробництво спеціалізується на виготовленні хутряних виробів зі шкір диких звірів, звірів кліткового утримання і свійських тварин. Найпоширенішими є вироби з кролячих шкур, каракулю, смушку, білки, лисиці, ховраха, ондатри. З хутра виробляють теплий одяг – жіночі й дитячі хутряні пальта, одяг з верхом із тканин на хутряній підкладці, головні убори, рукавиці, національний одяг тощо (мал. 220). Хутрова промисловість випускає вироби, які є прикрасою жіночого туалету – палантини, а також побутові хутряні вироби – килими, ковдри, спальні мішки, сувеніри. Цінність хутряних виробів зумовлена їхніми теплозахисними й естетичними властивостями, міцністю хутра та здатністю протидіяти утворенню повсті. Визначальним чинником, що впливає на вартість виробів з хутра є не тільки якість шкур, а й ступінь складності та специфіка оброблення і відповідні вимоги до моди у певний час.

Мал. 220. В хутряному магазині Стамбулу

До складу легкої промисловості входить і *галантерейне виробництво*. Підприємства цієї галузі розташовані скрізь – у великих містах і маленьких селищах, їхня продукція – валізи, господарчі сумки, кошики, гаманці, зубні щітки, мильниці, гребінці, краватки, шпильки та чимало інших виробів.

Сировину для них постачають багато галузей машинобудування, шкіряні, металургійні, текстильні та інші підприємства.

Висновки. Основне завдання легкої промисловості – забезпечувати населення одягом і взуттям. В умовах попиту населення на сучасні, модні вироби, що зростає, така складова, як якість моделі, є головним чинником ринкового успіху виробу. В кожній галузі легкої промисловості є певна стадія виробництва, на якій формується естетична якість продукції, наприклад, у швейній промисловості – це конструювання та розкроювання. Важливе місце розміщення цього підрозділу. Потреба економії суспільних витрат вимагає його розміщення у найбільшому з можливих населених пунктів, тобто там, де є необхідна соціально-художня інфраструктура (будинки моделей одягу, художні музеї, виставки тощо).

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте особливості розміщення текстильної промисловості.
2. Назвіть галузевий склад текстильної промисловості та країн – лідерів з виробництва текстилю.
3. Нанесіть на контурну карту основні центри текстильної промисловості.
4. Поясніть чинники розміщення підприємств шкіряно-взуттєвої галузі.
5. Визначте основні проблеми розвитку галузі та шляхи вирішення їх.
6. Оцініть значення галузі для задоволення матеріальних потреб населення.

Додаткові джерела інформації

Про районування текстильної промисловості // Господарство України. – 1930. – № 8 – 9.

Дерев'янкін Т. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1960.

Паламарчук О. М. Економічна і соціальна географія України з основами історії. – К., 1998.

Ряпко Я. Про сировинну проблему легкої промисловості // Господарство України. – 1933. №. 5 – 6.

– Травень – червень

§59. Світове сільське господарство

Сільське господарство складається з обробітку землі (для підвищення врожайів) і вирощування свійських тварин. Сільськогосподарські культури потрібні людині для харчування, годівлі тварин, одержання волокна (бавовни, сизалю) тощо. Тварин вирощують задля вовни, молока, м'яса, шкіри, кіз'яку (для палива). Форми ведення сільського господарства варіюють від маленьких підсобних господарств і ферм до великих артілей і колективних господарств.

Сільське господарство зародилося у Середній Азії та Єгипті як мінімум 10 тис. років тому. Сільськогосподарські громади були основою суспільного устрою в Китаї, Індії, Італії, Мексиці та Перу, а потім поширилися по всьому світу. Виникнення сільського господарства пов'язане з неолітичною революцією, що є переходом від привласнювального господарства (полювання, збирання і рибальства)

до такого, що виробляє (землеробство і тваринництво). Завдяки селекції (відбору) виникли культурні рослини і було одомашнено тварин.

Академік **Микола Іванович Вавилов** (мал. 221) виокремив центри походження культурних рослин, а його учні та послідовники – центри доместикації (одомашнення) тварин. Рослини і тварини, що з'явилися у цих центрах, поширилися згодом на велику частину суходолу. За М. І. Вавиловим, види, спочатку були бур'янами культурних рослин, а згодом стали об'єктами окультурювання. Це траплялося переважно за просування на північ або за піднімання в гори, де бур'яни були домінантами. Так, жито витіснило, просуваючись на північ і в гори яру пшеницю та озимий ячмінь. Таким чином, культурні рослини є не тільки наслідком діяльності людини, вони, як і дикі, мають певну географію поширення.

Мал. 221. Микола Іванович Вавилов (1887-1943) учений-генетик, ботанік, географ. Президент Географічного товариства у 1931-1940 роках. Засновник і директор Інституту рослинництва. Організатор і учасник ботаніко-агрономічних експедицій, що охопили всі континенти, крім Антарктиди і Австралії.

Гідне подиву. Географічні центри (батьківщина, середовище походження) культурних рослин за М. І. Вавиловим (мал.222):

I. *Південноазіатський тропічний центр* (Індія, гори Індокитаю, південний тропічний Китай та острови Південно-Східної Азії): кулясті зерна пшениці, окремі сорти сорго, нут, баклажан, огірок, манго, апельсин, мандарин, лимон, багато сортів цукрової тростини, джут, коноплі, кунжут, перець чорний, горіх, кориця, банан, бавовник азіатський, бамбук, кардамон, горіх мускатний.

II. *Східноазіатський центр* (включає помірні й субтропічні частини Центрального і Східного Китаю, більшу частину Тайваню, Корею, Японію): просо, окремі сорти вівса і ячменю, гречка, соя, редька, цибуля багаторічна, ревінь, гарбуз, яблуна, груша, персик, абрикос, китайська слива і вишня, айва китайська, чай, женьшень, редька олійна, пальма прядильна, мак опійний, гірчиця коренеплідна, хрін японський, слива японська, хурма японська, спаржа бульбаста.

III. *Південно-Західноазіатський центр* (Анатолія, Іран, Афганістан, Середня Азія і Північно-Західна Індія): багато видів пшениці й жита, овес середземноморський, ячмінь, сочевиця, диня, огірок анатолійський, буряк, морква, цибуля, цибуля-порей, салат (латук), інжир, гранат, айва, алича, ліщина, виноград, кизил, хурма, барбарис, шафран, льон.

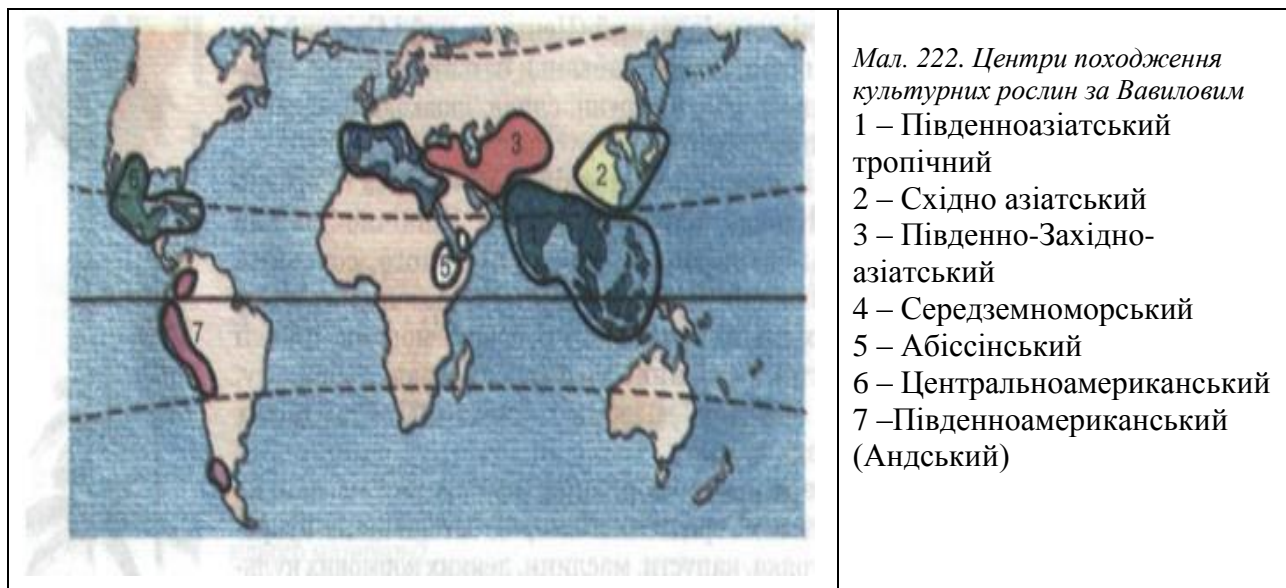
IV. *Середземноморський центр* (південь Європи та північ Африки): тверда пшениця, маслина, капуста, петрушка, артишок, часник, спаржа, селера, хрін, щавель, тмин, аніс, м'ята, розмарин, лавр благородний, хміль

V. *Абіссінський центр* (крайня Східна Африка з Ефіопією та Єменом): сорго хлібне, тефер, дагус, нут, сочевиця, горох, боби, чина, люпин, особливі форми льону, кунжут, рицина, кава, гірчиця овочева.

VI. *Центральноамериканський центр* (Латинська Америка): кукурудза, гарбуз, батат, різні

види перцю, бавовнику, папайя, томат мексиканський, слива мексиканська, какао, кактуси для огорож.

VII. Андський (Південноамериканський) центр: різні види картоплі, хінне дерево, кокаїновий кущ, ананас.

За підрахунками М. І. Вавилова, первісні ділянки видоутворення культурних рослин займають близько 1/40 частину суходолу земної кулі, при цьому з 640 найважливіших культурних рослин понад 500 припадає на Старий світ, 400 із них виникли в Південній Азії. Найбагатші родовим, видовим і сортовим потенціалом Індія, Китай, звідки походить близько половини всіх культурних рослин, а також Передня Азія і середземноморські країни.

Сільськогосподарська галузь є однією з найважливіших і широко представлена практично у всіх країнах. У світовому сільському господарстві зайнято близько 1,1 млрд економічно активного населення (ЕАН).

Сільськогосподарське виробництво – це процес взаємодії людини і природи, під час якого людина за допомогою промислових засобів виробництва, використовуючи речовини і сили природи, виробляє сільськогосподарську продукцію. Природа у сільському господарстві є основною продуктивною силою. Продуктивність сільськогосподарських угідь, водних екосистем, енергія сонця і вітру, кількість сонячного тепла та світла, атмосферних опадів беруть безпосередню участь у фотосинтезі рослин, впливають на врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність худоби. Територіальне поєднання природних умов і ресурсів впливає на розміщення та спеціалізацію сільського господарства. Розвиток сільського господарства базується на вивченні економічних законів і законів природи. Економічні закони відображають суспільно-виробничі відносини людей у процесі сільськогосподарського виробництва.

У найрозвинутіших країнах, країнах з перехідною економікою, нових індустріальних державах переважає товарне, переважно інтенсивне, сільське господарство. В інших країнах, що розвиваються (крім нових індустріальних країн), зберігається значна частка натурального господарства в агропромисловому секторі. У 60-ті роки ХХ ст. у багатьох з них відбулися значні перетворення у сільському господарстві на основі сучасної агротехніки, яка одержала назву «зеленої революції». Вона містила три складові: виведення нових сортів культур, насамперед зернових; розширення площі зрошуваних земель; підвищення рівня механізації та хімізації сільського господарства. Внаслідок

«зеленої революції» врожайність зернових культур зросла у 2–3 рази, а такі країни, як Китай, Індія, Індонезія, Пакистан, Таїланд, почали забезпечувати свої потреби продукцією власного виробництва.

Сільське господарство практично всіх країн світу утворюють великі взаємозалежні галузі: землеробство, рослинництво і тваринництво, співвідношення між якими помітно змінюється під впливом НТР на користь тваринництва, а також залежить від рівня індустріалізації країни (у Північній Америці та Європі – високо механізоване тваринництво), природних умов (пасовищне тваринництво в посушливих степових і напівпустельних районах), етнічних і релігійних особливостей тієї чи іншої країни (наприклад, іслам забороняє вживання свинини, індуїзм – вбивати корів).

Гідне подиву. В Індії корова – священна тварина, що символізує плодючість, достаток, землю, є персоніфікацією неба і землі. В індуїзмі і буддизмі спокійний, врівноважений характер корови, ймовірно, настільки точно збігався з уявленнями про благочестиве життя, що вона стала найшанованішою твариною, і навіть старих і хворих корів господарі не забивають, а просто випускають на волю. Зображення корови є на гербі міста Турина (Італія) – навіть назва міста походить від кельтського слова – корова (бик) (мал. 223). Але не в усіх країнах спостерігається таке поважне ставлення до корови. (мал. 224).

У цілому в економічно розвинутих країнах переважає тваринництво, що ґрунтується на передовій базі з використанням досягнень науки, а в країнах, що розвиваються, особливо в екваторіальній, субекваторіальній зоні й зоні мусонного клімату, – рослинництво.

НТР у тваринництві зумовила впровадження не тільки механізації, а й автоматизації виробництва (птахофабрики, свиноферми). Так, у Швеції і Фінляндії на частку тваринництва нині припадає 75–80 % валової продукції сільського господарства. Виняток становлять середземноморські країни, зокрема Італія, де ця галузь дає близько 40 % сільськогосподарської продукції. Це зумовлено насамперед тим, що там не зовсім сприятливі для тваринництва природні умови.

Тваринництво переважає в країнах Близького і Середнього Сходу, а також в Аргентині й Уругваї. У цих країнах воно є в основному екстенсивним, переважає пасовищне скотарство.

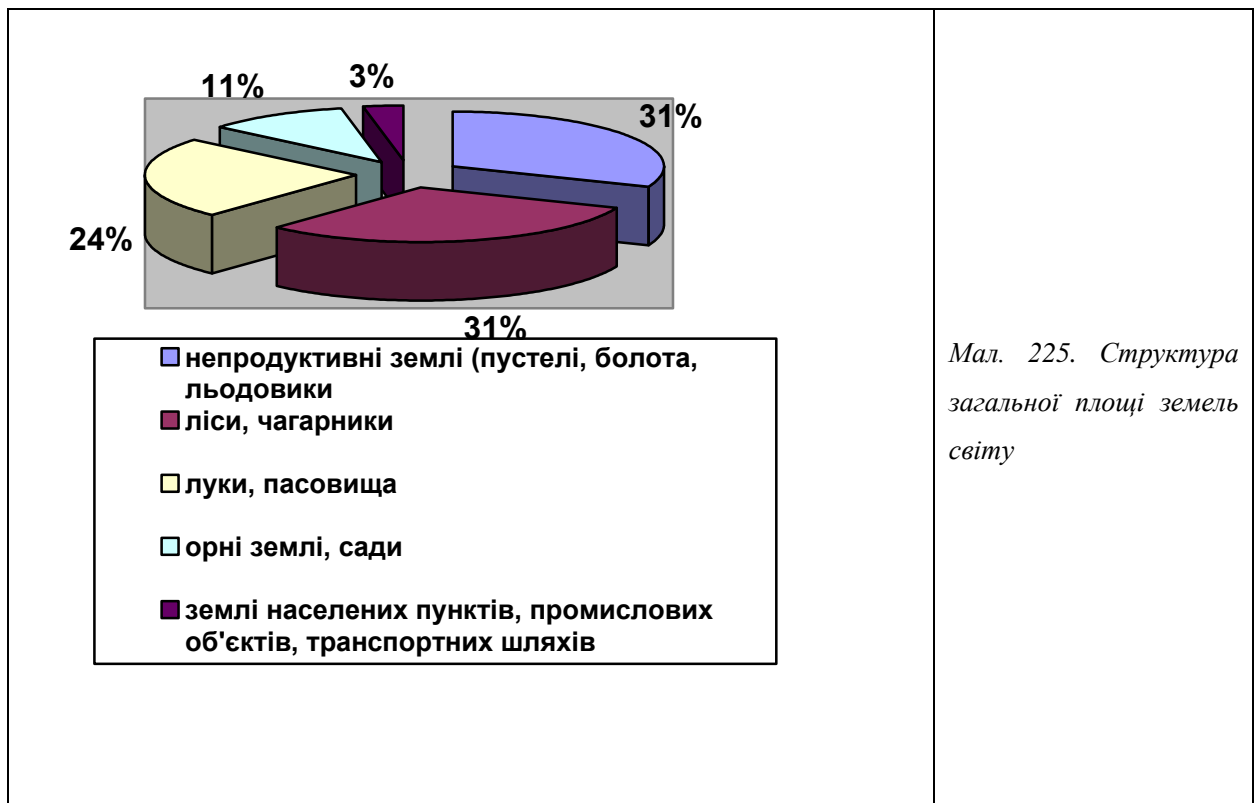
Інтенсивний (від лат. *intension* – напружений) тип сільського господарства – система сільськогосподарського виробництва, що ґрунтується на відносно великих капіталовкладеннях у розрахунок на одиницю земельної площі, що використовується.

Екстенсивний (від лат. *extensive* – розтяжний) тип сільського господарства – протилежний інтенсивному: просте кількісне збільшення виробництва.

Практично в усьому світі діяльність, пов'язана із забезпеченням населення продуктами харчування і продуктами споживання, вийшла за межі власне сільського господарства і утворює нині систему взаємозалежних галузей, в якій взаємодіють сільське господарство, переробна промисловість, складське і холодильне господарство, гуртові та роздрібні торговельні підприємства, підприємства сільськогосподарського машинобудування, сільськогосподарської хімії, сільськогосподарської науки, агробанки тощо. В економічно розвинутих країнах, у країнах з перехідною економікою, постсоціалістичних країнах такі поєднання розвинулись до агропромислових комплексів (АПК). У багатьох країнах, що розвиваються, також розпочалися аналогічні процеси, але агропромислова інтеграція перебуває тут на початкових рівнях розвитку. Коли йдеться про світове господарство, то систему, в якій поєднані сільське господарство і пов'язані з ним галузі, називають агробізнесом, або агропромисловою сферою.

Серед трудових ресурсів більша кількість працівників зайнята у агровиробничій сфері. Наприклад, у США на одного зайнятого в сільському господарстві припадає понад п'ять зайнятих в інших галузях АПК, в Європі, відповідно, 2–2,5 особи. Отже, навіть в економічно розвинутих країнах в АПК зайнято 1/5, а то і понад 1/4 ЕАН.

Основу сільськогосподарського виробництва становлять **земельні ресурси**. На мал. 225 зображено структуру загальної площі світу. Тому дуже важливим для країн і регіонів є площа сільськогосподарських угідь, зокрема орних земель. Усі сільськогосподарські угіддя на Землі займають близько 1/3 суходолу (без Антарктиди), або 4,5 млрд гектарів. Трохи більш як 1/10 суходолу, тобто близько 1,5 млрд гектарів, становлять орні землі та землі під багаторічними насадженнями, 1/5 частина суходолу перебуває під луками і пасовищами.

Мал. 225. Структура загальної площі земель світу

Найбільші площі земель, що використовуються у землеробстві, в Азії – майже 1/3 світових площ, значні вони і в Північній Америці та Північній Європі – по 1/6 світових площ. Найрозоранішою

є Західна і Центральна Європа, де в середньому під землеробство використовують понад 1/3 землі, а в окремих країнах навіть – 1/2 і більше, наприклад, в Україні, Італії, Польщі, Угорщині, Нідерландах, Данії тощо. Інтенсивно розорані також історичні райони землеробства в Азії, особливо в Східному Китаї, на Індо-Ганзькій низовині та в дельтах великих річок. Серед країн світу найбільші земельні ресурси мають Росія, Україна, Казахстан, США, Індія, Китай, Бразилія, Канада, Австралія (табл. 13).

Таблиця 13.

Земельні ресурси найбільших землеробських країн світу у 2009 р.

Назва країни	Площа, млн. га		Площа, %		
	Всі землі	Орні землі	Орні землі	Багаторічні насадження	Луки і пасовища
США	937,3	185,7	19,8	0,2	25,5
Індія	328,8	166,3	50,6	1,1	3,6
Росія	1707,0	130,0	7,6	0,2	5,1
Китай	959,7	93,3	9,7	0,3	41,7
Бразилія	851,2	51,8	6,1	1,1	21,8
Австралія	771,3	46,7	6,1	0,0	53,9
Канада	997,6	45,8	4,6	0,0	2,8
Казахстан	271,7	35,7	13,1	0,8	57,7
Україна	60,3	33,0	54,6	2,0	12,4
Нігерія	92,4	29,8	32,3	2,7	43,3
Аргентина	276,7	25,0	9,0	0,8	51,4
Мексика	195,8	23,1	11,8	0,8	38,0
Франція	55,1	18,2	33,1	2,2	20,0

Основним соціально-економічним чинником сільськогосподарського виробництва є **аграрні відносини**, що залежать від способу виробництва, форми земельної власності, специфіки землекористування.

В економічно розвинутих країнах більша частина земельного фонду та основні продуктивні можливості сільськогосподарського виробництва зосереджені у фермерських господарствах. Основою організації виробництва є сімейна ферма (з мінімальним використанням найманої робочої сили). Частина землі належить державі (1/4–1/3 площі), а також великим монополіям агробізнесу і церкві. У країнах, що розвиваються, картина строкатіша. Пересічно понад 1/2 площ є обцинними землеволодіннями або обробляються дрібними сімейними господарствами. Виробництво тут напівнатуральне або дрібнотоварне. Другий за площею (але основний за виробництвом) сектор землекористування – великі землеволодіння. В Латинській Америці – це великі латифундії (фазенди), у країнах Азії та Африки – землеволодіння місцевих феодалів (султани, шейхи, племенні вожді тощо). Але феодальні відносини поступово замінюються капіталістичними і дедалі більшого значення набуває плантаційне (особливо в Латинській Америці та Південно-Східній Азії), місцями фермерське господарство.

У процесі змін перебувають землеволодіння і агровиробництво постсоціалістичних країн перехідної економіки. Колишні колгоспи, радгоспи, комуни перетворюються на кооперативи та агрофірми різних типів, поступово розгортається фермерське господарство, особливо в країнах Центральної Європи.

Глобалізація агробізнесу відбувається на тлі світової біотехнологічної революції. З 1995 р.

масово впроваджується трансгенне насіння (соя, картопля, бавовник, кукурудза). Площі під трансгенними культурами досягли у світі 35 млн га, з них 30 млн га у Північній Америці. Нині масово поширюються нові сорти рослин з модифікованими технологічними і споживчими характеристиками. Внаслідок високої складності та вартості біотехнологічних розроблень вони зосереджені в 10 провідних американських і європейських хіміко-біологічних компаніях – «Монсонто», «Новартіс», «Дюпон», «Рон-Пуланк», «Хьохст» та ін.

Висновки. Сільське господарство – галузь економіки, спрямована на забезпечення населення продуктами харчування та одержання сировини для низки галузей економіки. Зміни у сільському господарстві відбуваються інтенсивно. Головними галузями сільського господарства є рослинництво і тваринництво, на які припадає 99 % виробленої продукції. Співвідношення виробництва рослинної і тваринної продукції у різних країнах світу неоднакове. У цілому в економічно розвинутих країнах Європи і Англо-Америци переважає тваринництво, що базується на застосуванні досягнень науки і передових технологій (високомеханізоване тваринництво).

Запитання і завдання

1. Поясніть значення сільського господарства світу.
2. З'ясуйте відмінності між інтенсивним і екстенсивним веденням сільського господарства.
3. Дайте визначення наукового поняття «земельні ресурси».
4. Визначте за картою земельних ресурсів, які регіони світу є основними у виробництві сільськогосподарської продукції.
5. Поясніть, як впливають природні й соціально-економічні чинники на рівень розвитку і спеціалізацію зернового господарства в країнах світу.
6. Проаналізуйте рівень розвитку землеробства у світі.
7. Нанесіть на контурну карту географічні центри культурних рослин за М. І. Вавиловим.

Додаткові джерела інформації

Вавилов М. І. Вчення про походження культурних рослин після Дарвіна. – К.: 1939.

Розміщення і спеціалізація сільського господарства Української РСР. – К., 1967.

Українська сільськогосподарська енциклопедія: У 3 т. – К. 1970 – 1972.

Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. – К.: Аконіт, 1998. – Т. 2.

<http://www.agriculture.rice.jpg>

§ 60. Рослинництво

Провідною галуззю сільського господарства є рослинництво.

Галузь поділяють на підгалузі залежно від вирощуваних рослин:

- *зернові культури:* пшениця, ячмінь, жито, овес, рис, кукурудза, гречка, сорго;
- *зернобобові:* горох, квасоля, чечевиця, соєві боби;
- *кормові культури:* кормові трави, силосні культури, кормові коренеплоди, кормові

баштанні культури;

- *технічні культури*: харчові культури (цукрова тростина, цукровий буряк, крохмалисті культури, лікарські рослини); текстильні культури (бавовник, льон, джут, коноплі); каучуконоси (гевея);
- *овочево-баштанні культури*: картопля, капуста, салат, шпинат, кріп, листові петрушка, томат, огірок, гарбуз, кабачок, патисон, баклажан, перець, цибуля, часник, морква, буряк, пастернак, селера, ріпа, редиска, редька, кавун, диня;
- *цитрусові культури*: апельсин, грейпфрут, мандарин, лимон, бергамот;
- *тонізуючі культури*: валеріана, маріхуана, конопля, чай, кава, какао;
- *олійні й ефіроолійні культури*: соняшник, рицина, гірчиця, рапс, кунжут, льон, кокосова пальма, оливкове дерево, коріандр, аніс, кмин;
- *виноградарство*;
- *садівництво*;
- *грибництво*.

Зернові культури – група рослин (мал. 226), що вирощуються для одержання зерна, яке є продуктом харчування людини. Вони – основне джерело рослинних білків у харчуванні, їх використовують також для виробництва корму для тварин. Під зерновими у світі перебуває більшість площ орних земель. Основні райони вирощування пшениці (мал. 227) зосереджені в Європі та Північній Євразії (Росія, Україна, Казахстан, Франція, Німеччина, Італія тощо), Північній Америці (США, Канада), Азії (Китай, Індія, Туреччина, Пакистан та ін.).

Мал. 226. Зернові поля

Мал. 227. Вирощування зернових культур в Україні

Зернові культури поділяють на дві основні категорії: *хлібні зернові культури* (зокрема круп'яні) й *зернобобові культури* (боби).

У сільському господарстві зерно використовують як фураж або після молотіння для харчової промисловості.

Збіжжя (хлібні злаки) – група рослин, зокрема родини злаків, гречкових і амарантових, які вирощують для одержання зерна, що використовують для їжі (мал. 228).

Мал. 228. Продукти вироблені з хлібних злаків

Виробництво зернових за середніми показниками можна подивитися в таблиці 14.

Таблиця 14.

Виробництво зернових у країнах світу, середній показник за 2005–2009 рр.

Країна	Усі зернові, млн.. т	Пшениця, млн.. т
Весь світ	1920	569
Китай	400	100
США	301	66
Індія	197	54
Росія	99	51
Франція	58	32
Канада	53	31
Індонезія	53	31
Україна	43	23
Бразилія	39	3
ФРН	37	16
Туреччина	30	20
Казахстан	29	15
Інші країни	581	158

Кукурудзи у світі щорічно збирають близько 500 млн тонн. Найбільшим її виробником є США (45 % світового збору). Головний район вирощування – Мексиканська низовина. Багато кукурудзи збирають Китай, Бразилія, Мексика, Аргентина, Франція, Індія. Рису щороку вирощується понад 500 млн тонн: 1/3 його світового виробництва дає Китай, 1/5 – Індія.

Технічні культури – рослини, які використовують в основному як сировину для різних галузей промисловості (харчової, текстильної, миловарної, лакофарбової, фармацевтичної та ін.). За цільовим призначенням технічні культури поділяють на такі групи: крохмаленосні, цукроносні (цукровий буряк), олійні (соняшник, льон-кудрявець, ріпак, соя), ефіро-олійні (троянда, м'ята, базилік, шавлія), прядивні (льон-довгунець, бавовник), лікарські, дубильні (дуб), наркотичні (тютюн, махорка, хміль).

Найважливішу технічну культуру – бавовник – вирощують переважно у країнах, що розвиваються (Індія, Пакистан, Бразилія, Єгипет), інші важливі виробники – Китай, США, Узбекистан, Туркменістан, Туреччина.

Більш як половину цукру у світі одержують з цукрової тростини (Куба, Мексика, Бразилія, США, Аргентина, Індія, ПАР, Єгипет, Австралія). Головні країни, де вирощують цукрові буряки, – Україна, Росія, Польща, Чехія, Словаччина, ФРН, Франція. З олійних найпоширеніші соняшник (Росія, Україна, Болгарія, Уругвай, Аргентина) та соя (США, Китай, Росія, Бразилія).

Кормові культури – рослини, які вирощують на корм тваринам: кормові трави, коренеплоди, баштанні, силосні.

Важливу роль відіграють і культури, з яких виготовляють тонізуючі речовини, особливо чай, кава, какао (мал. 229).

Гідне подиву. Кава (від назви провінції Каффа в Ефіопії) – напій, що виготовляють зі смажених плодів (бобів) кавового дерева.

Мал. 229. Розкіш, що дозволена кожному

За деякими оцінками експертів, кава – друга за обсягами споживання рідина на Землі після води. Споживання кави вже давно набуло ознак окремої культури, оспіваної митцями різних епох. В Європу кава потрапила у XV ст., але вживали її як лікувальний засіб і коштувала вона дуже дорого. Першу в Європі кав'ярню відкрито в Італії у 1645 р., у Франції – у 1657 р. Поширення кави як популярного в Європі напою почалося з Відня (Австрія) з 1683 р. і пов'язане з ім'ям українського шляхтича і козака Юрія-Франца Кульчицького. Під час облоги турками Відня він, вдягнувшись у турецький одяг, проніс листа про допомогу місту, за що був щиро нагороджений віденцями, у тому числі 300 мішками кави з турецького обозу. Перебуваючи в Туреччині, Ю. Кульчицький ознайомився з технологією приготування напою, яку вміло пристосував до смаків європейців – почав додавати до кави цукор. Так з'явилася знаменита кава по-віденськи. Згодом Ю. Кульчицький відкрив у

подарованому йому будинку кав'ярню. Є декілька різновидів вживання та способів приготування кави: еспресо – чорна міцна кава, яку подають зі склянкою води; шлагоберс – чорна міцна кава з вершками; фхарисеер – чорна міцна кава зі збитими вершками і ромом; айншпенер – велика чашка німецької кави зі збитими вершками; кайзер меланж – чорна міцна кава з яєчним жовтком і коньяком; браунер – велика чашка кави з молоком.

Споживання кави відіграє важливу роль у спілкуванні між людьми. Ритуал приготування та пиття кави у багатьох народів є часткою національної культури. Горнятко кави міцно асоціюється з моментом спокою між напруженими порами дня або з прокиданням уранці, коли людина перебуває наодинці зі своїми думками чи неспішно розмовляє з друзями або рідними. Саме ці соціальні моменти дали поштовх великій популярності кав'ярень. І ще цікавий факт – медики довели, що людина, яка протягом щонайменше 15 років вживає натуральну (не розчинну) каву, не занедужає на хворобу Альцгеймера, внаслідок якої ушкоджується «сіра речовина» мозку, що призводить до втрати пам'яті й слабоумства, що прогресує.

Велике значення мають цитрусові культури, оскільки містять природний вітамін С, дубильні речовини тощо. Поширені вони в основному в субтропічному кліматі.

Практична порада. Хворим на діабет властивості грейпфрута допомагають скоротити потребу в інсуліні. У червоних грейпфрутах міститься додатковий антиоксидант лікопен, тому вони особливо корисні людям, які страждають на серцево-судинні захворювання, оскільки допомагають нормалізувати рівень холестерину. Для цього треба випивати одну склянку грейпфрутового соку на день. Грейпфрут рекомендовано вводити в ранковий раціон, оскільки він підвищує загальний тонус, знімає втому і поліпшує апетит. Щоденне вживання грейпфрута в їжу знижує кровоточивість ясен.

Як галузь сільського господарства рослинництво має такі основні особливості:

1. Економічний процес відтворення переплітається з природним процесом росту і розвитку рослин, що розвиваються на основі біологічних законів.
2. Циклічний процес природного росту і розвитку рослин зумовив сезонність сільськогосподарської праці.
3. На відміну від промисловості, технологічний процес у рослинництві тісно пов'язаний з природою, де земля є головним засобом виробництва.

Науковці зазначають, що 78 % земної поверхні зазнають серйозних природних обмежень для розвитку землеробства, 13 % площ вирізняються низькою продуктивністю, 6 % – середньою і 3 % – високою. Нині розорано близько 11 % усієї суші, ще 24 % використовують під пасовища. Особливості агроресурсної ситуації та спеціалізації сільського господарства істотно відмінні за регіонами. Виокремлюють декілька термічних поясів, кожен з яких характеризується своєрідними галузями рослинництва. **Холодний пояс** займає обширні простори на півночі Євразії та Північної Америки. Землеробство тут обмежене нестачею тепла і вічною мерзлотою. Рослинництво можливе тільки в умовах закритого ґрунту. **Прохолодний пояс** охоплює обширні території Євразії та Північної Америки, а також вузьку смугу на півдні Анд у Південній Америці. Обмаль тепла обмежує набір культур, які тут можна вирощувати (скоростиглі культури – сірі хліби, овочі, деякі коренеплоди, рання картопля). **Помірний пояс** у Південній півкулі представлений у Патагонії, на узбережжі Чилі, островах Тасманія і Нова Зеландія, а в північній займає майже всю Європу (крім південних півостровів), південь

Сибіру і Далекого Сходу, Монголію, Тибет, північний схід Китаю, південь Канади, північно-східні штати США. Це пояс масового землеробства. Орними землями зайняті практично всі придатні за рельєфом території, її питома площа становить до 60–70 %. Тут вирощують чимало культур: пшеницю, ячмінь, жито, овес, льон, картоплю, овочі, коренеплоди, кормові трави. У південній частині поясу ростуть кукурудза, сояшник, рис, виноград, фруктові й плодові дерева. **Теплий пояс** відповідає субтропічному географічному поясу і представлений на всіх материках, окрім Антарктиди: він охоплює Середземномор'я, велику частину території США, Мексики, Аргентини, Чилі, південь Африки і Австралії, Південний Китай. Тут вирощують два врожаї на рік: узимку – культури помірного поясу (зернові, овочі), влітку – тропічні однорічні (бавовник) або багаторічні (оливкове дерево, цитрусові, чай, волоський горіх, інжир та ін.). **Спекотливий пояс** охоплює великі простори Африки, Південної Америки, північну і центральну Австралію, Малайський архіпелаг, Аравійський півострів, Південну Азію. Тут вирощують кавове і шоколадне дерева, фінікову пальму, батат.

Рослинництво найбільше впливає на природне середовище. Чинники його впливу такі: зведення природної рослинності на сільськогосподарські угіддя, відкриття земель; обробіток (опушення) ґрунту, особливо із застосуванням відвального плуга; застосування мінеральних добрив і отрутохімікатів; меліорація земель; руйнування ґрунтових екосистем; втрата гумусу; руйнування структури та ущільнення ґрунту; водяна і вітрова ерозія ґрунтів. Вирішувати проблеми, породжувані цими чинниками, можна за допомогою інноваційних технологій точного і ґрунтозахисного землеробства, органічного виробництва і гомобіотичного обігу.

Висновки. Сучасне землеробство використовує 1,5 тис. видів культурних рослин. Протягом кількох тисячоліть землероби окультурювали корисні рослини, виводили нові сорти та гібриди їх. Розширювалися площі та географія вирощування культурних рослин. Основні райони рослинництва повністю бігаються з основними ареалами орних земель і багаторічних насаджень.

Запитання і завдання

1. Назвіть підгалузі з вирощування рослин.
2. Дайте характеристику вирощування зернових культур.
3. Позначте на контурній карті зони спеціалізації світового рослинництва.
4. Оцініть проблеми розвитку галузі.
5. Проаналізуйте статистичні дані щодо виробництва сільськогосподарської продукції.

Додаткові джерела інформації

Вавилов М. І. До пізнання м'яких пшениць: (Систематично-географічний нарис) // Праця по прикладній ботаніці, генетиці і селекції (перекл.). – К.: Аграрна наука, 1932.

Про збіжжя – різними мовами // Дзеркало тижня. – 2003. – № 17 (442). 8 – 6 травня

[Тарас Чухліб. Кава по-турецьки, по-віденськи чи по-українськи? // Дзеркало тижня. – 2004. –](#)

№ 7

(482).

<http://ukrainian.cri.cn>

§ 61. Тваринництво світу

Тваринництво – галузь сільського господарства, що займається розведенням і використанням сільськогосподарських тварин. Воно забезпечує людей харчовими продуктами (молоко, масло, сир, м'ясо); близько 60 % білків, які споживає людина, – продукти тваринництва), надає сировину для легкої і харчової, а також фармацевтичної промисловості, тяглову силу (кінь, віл, віслук), основне органічне добриво – гній. Продукти тваринництва легко збувати, і за нормальних обставин вони часто були основою бюджету будь-якого селянина, фермера, хуторянина тощо.

Тваринництво поділяють на скотарство (вирощування великої рогатої худоби), вівчарство, козівництво, кролівництво, конярство, бджільництво, джмільництво, звірівництво, рибицтво, мари культура, оленярство, птахівництво, свинарство, верблюдівництво, шовківництво, рибальство.

На структуру, розміщення та спеціалізацію тваринництва впливають особливості кормової бази, які в різних регіонах і місцевостях різні. На продукцію скотарства переважно орієнтується молокопереробна галузь харчової промисловості. Вона поділяється на маслоробну, сироварну і молочноконсервну галузі. Їх продукція – масло, сир твердий і м'який, молочні консерви, сухе молоко, продукти дитячого харчування тощо. На розміщення молокопереробних заводів впливають сировинні чинники і наявність масового споживача. Виробництво продукції з незбираного молока – пастеризоване молоко, сметана, кефір, ряжанка – розташоване у великих містах, тобто орієнтується на споживача. Виробництво масла, сиру, молочних консервів зосереджене в невеликих містах і селищах у сільськогосподарських районах з розвинутим молочним тваринництвом.

Важливим джерелом кормів є природні угіддя – сіножаті й пасовища. Залежно від районів розміщення, господарства спеціалізується на виробництві молока, молока і м'яса, м'яса і молока (табл. 15).

Таблиця 15.

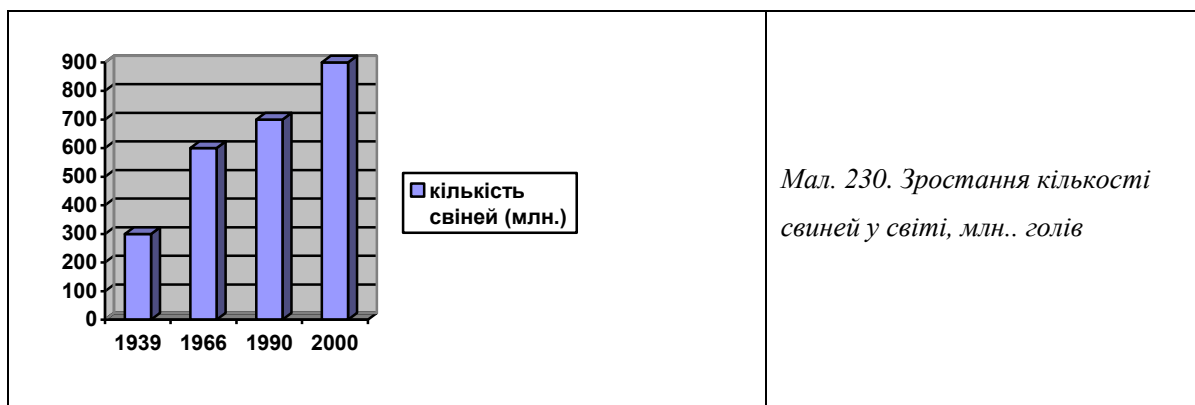
Напрями спеціалізації тваринництва у світі

Напрями тваринництва	Співвідношення молока і м'яса
Молочне	70 % виробництва молока
Молочно-м'ясне	Однакова кількість молока і м'яса
М'ясо-молочне	50 % виробництва м'яса

Навколо великих міст і в рекреаційних районах переважає молочний напрям. Висока частка виробництва молока характерна там, де для цього є кормова база. Скотарство дає також багато м'яса (яловичина і телятина). М'ясні породи великої рогатої худоби вирощують на відгодівельних пунктах поблизу цукрових, спиртових і крохмале-патокових заводів, у спеціалізованих господарствах, що вирощують і відгодовують тварин. Тваринництво є сировинною базою для м'ясної промисловості. У торгівлі харчовими продуктами м'ясо поступається тільки хлібобулочним виробам. Крім харчових продуктів, м'ясна промисловість виробляє також корми для сільського господарства, лікувальні препарати тощо. З тваринницької сировини одержують гематоген. Головні підприємства цієї галузі промисловості – м'ясокомбінати – зосереджені у великих містах, а також у районах розвинутого тваринництва.

Тваринництво розвинуте в усіх регіонах земної кулі. В економічно розвинутих країнах Європи, Північної Америки в лісовій і лісостеповій зонах розводять велику рогату худобу молочно-м'ясного і молочного напрямів. У місцях з посушливим і сухим кліматом розвинуте тваринництво м'ясного напрямку (Індія, Пакистан, Аргентина, Австралія). Найбільше поголів'я великої рогатої худоби (до 60 %) припадає на країни Азії, Африки (але тут продуктивність дуже низька, використовують її для роботи на полях і як тяглову силу), Південної Америки.

Свинарство – галузь тваринництва, що займається розведенням свиней для одержання м'яса і сала, а також шкіри і щетини. Завдяки багатоплідності, скоростиглості, великій забійній вазі запорівняно незначної витрати кормів на одиницю продукції, свинина відіграє головну роль у загальному виробництві м'яса. Свинина майже удвічі поживніша за яловичину і баранину. Завдяки цим рисам значення свинини постійно зростає (див. мал. 230).

Мал. 230. Зростання кількості свиней у світі, млн. голів

Свинарство розвинуте в Європі, Азії та Північній Америці. Проте в районах проживання мусульман свиней практично не розводять у зв'язку з релігійними традиціями. Перше місце у світі за поголів'ям свиней посідає Китай.

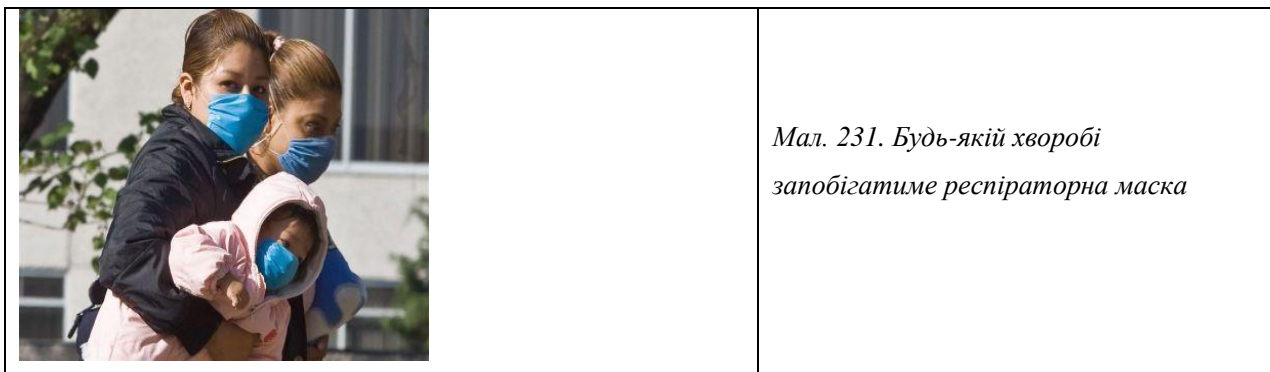
Важливе місце серед галузей тваринництва належить птахівництву. Крім дієтичного поживного м'яса, птахівництво дає яйця, а також пір'я і пух. Для галузі характерний найвищий у тваринництві рівень механізації та автоматизації. У структурі птахівництва переважає вирощування курей, розводять також качок, гусей та індиків. Птахівництво відіграє в основному допоміжну роль у різних типах господарств, проте є і спеціалізовані підприємства – птахофабрики. Кормовою базою птахівництва є концентровані корми. Найкраще птахоферми поєднуються з молочним скотарством і вівчарством, оскільки ці галузі не є конкурентами в споживанні кормів. Птахівництво найбільш розвинуте у США, Китаї, Італії, Франції, Росії, Україні, Іспанії, Японії, Канаді.

Варто знати. Грип пташиний (лат. *Avian influenza*, англ. *bird flu*) – тип вірусної інфекції грипу, що вражає птахів (особливо сприйнятливі кури та індики). Її викликає один зі штамів вірусу грипу типу А. Перший підтверджений випадок зараження людей пташиним грипом був у Гонконгу в 1997 році, коли штам H_5N_1 викликав важке респіраторне захворювання у 18 осіб, 6 з яких померли. Захворювання людей збіглися з періодом епідемії високопатогенного пташиного грипу і були викликані тим самим штамом, що і серед популяції домашніх птахів. Хворі мали тісний контакт з інфікованою свійською птицею.

Випадки захворювання людей, більшість з яких сталися у сільських районах внаслідок прямого контакту з хворою або мертвою домашньою птицею, були підтверджені в чотирьох країнах: В'єтнамі, Таїланді, Камбоджі та Індонезії. Природним резервуаром вірусу пташиного грипу і причиною

занесення інфекції у домашні господарства стали водоплавні птахи, що мігрують, – найчастіше дикі качки (завдяки своїй природній резистентності вони найменш сприйнятливі до інфекції і в процесі міграції можуть подолати значні відстані).

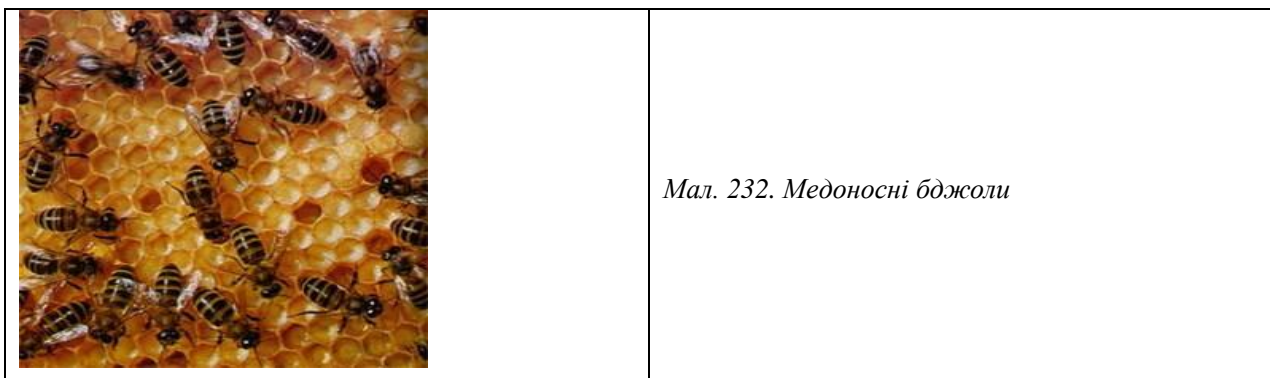
Практична порада. Від вірусу пташиного грипу слід оберегатися так само, як і від будь-якої іншої хвороби (мал.231). М'ясо птиці, свинини, яке оброблене термічно при 70 °С, позбувається збудника. Якщо м'ясо правильно обробити – чи то проварити, чи термічно просмажити, чи приготувати відповідно у духовці, воно стає цілком придатним для вживання у їжу.

Вівчарство – одна з найдавніших галузей тваринництва, воно майже повністю базується на природних кормових угіддях. Продукція галузі дуже цінна. У легкій промисловості використовують вовну, смушок та овчину. Крім того, вівчарство дає м'ясо (баранина), молоко, жир. Розвиток вівчарства останнім часом набув світового значення, що пов'язано з постачанням на світовий ринок вовни. Лідером у цій галузі є Австралія. Близько половини світового поголів'я овець припадає на країни, що розвиваються, – Туреччину, Іран, Пакистан, Індію, Афганістан, Ефіопію, Судан. У промислово розвинутих країнах поширене м'ясо-вовняне і м'ясне вівчарство, у посушливих районах – вовняне (Австралія, Нова Зеландія, Велика Британія, Іспанія, Італія).

Звірівництво – розведення хутрових звірів у неволі для виробництва шкур.

Бджільництво – галузь тваринництва, що дає надзвичайно цінну продукцію – мед, віск, прополіс, пилок, маточне молочко. (мал. 232) Продукцію бджільництва активно використовують у різних галузях харчової промисловості, у зокрема лікєро-горілчаній, для виготовлення пива, безалкогольних напоїв та ін. Крім того, виробництво багатьох видів ліків також базується на цій сировині.

Гідне подиву. Україна входить до п'ятірки провідних «медових держав» як за валовим обсягом виробництва, так і за споживанням цього продукту в розрахунку на одну особу. Винахідник рамкового вулика і всієї сучасної системи бджільництва – Петро Прокопович жив і працював у XIX ст. на території нинішньої Чернігівської області.

Рибне господарство – галузь, до якої належать добування, перероблення, відтворення і збільшення запасів риби та інших водяних організмів у природних і штучних водоймах. Рибне господарство надає цінні харчові, кормові, лікарські й технічні продукти. У сучасній науковій термінології поділяється на рибальство, завдання якого ловити рибу і добувати морського звіра, та рибництво – збереження та поліпшення рибних запасів у природних водоймах і розведення риби у штучних водоймах. Рибальство може бути промисловим або аматорським (рибний спорт, зимове рибальство тощо). Промислове рибальство поділяють на океанічне, морське, прибережне і на внутрішніх водоймах (річках, озерах, ставках, водоймищах). Половина всього світового вилову риби припадає на Японію, Росію, Китай, США, Перу, Чилі (мал. 233).

Мал. 233. Промисловий вилов риби у берегів Чилі

Гідне подиву (мал. 234). Китобійний промисел – комерційне полювання на китів. Його мета полягає насамперед в одержанні ворвані, що є паливом і використовується у промисловості. Добування м'яса китів почало відігравати певну роль лише з другої половини ХХ ст., коли його почали використовувати для виготовлення ковбас, шкіру використовують для виготовлення одяжі й взуття, а китовий вус – для виготовлення парфумів.

Мал. 234. Вбиті дельфіни – білі бочки на Фарерських островах.

Останнім часом значно розширився морський промисел, який передбачає не тільки виловлення риби, а й добування морепродуктів – морської капусти, водоростей, кальмарів, креветок, устриць, коралів, перлів, що використовуються як продукти харчування і сировина для легкої промисловості. Підвищується значення аква- та марикультури, що має давні корені. *Аквакультура* (від лат. *aqua* – вода і *cultura* – догляд, розвиток) – промислове штучне розведення і вирощування господарськи важливих водних організмів у контрольованих умовах. *Марикультура* (від лат. *mare* – море і *культура*) – штучне вирощування організмів у морському середовищі.

У різних країнах світу тваринництво має неоднаковий рівень розвитку. В економічно

розвинутих країнах (Європа, Північна Америка, Японія) та постсоціалістичних країнах з перехідною економікою (Центральна Європа, країни СНД) – це високоінтенсивна, високомеханізована галузь, що базується на такому самому інтенсивному та механізованому кормовиробництві. Основні галузі тут – молочне тваринництво, стійлове вирощування великої рогатої худоби на м'ясо, свинарство, високомеханізоване птахівництво. Тваринництво цих країн – високотоварна галузь, тісно пов'язана з переробними і збутовими ланками агропромислових комплексів. Однак у країнах, що мають великі пасовища, тваринництво поєднує у собі риси екстенсивного виробництва (проте добре технічно оснащеного), пов'язаного з іншими ланками АПК. Тут вирощують велику рогату худобу на м'ясо, розводять овець, використовуючи пасовища. Це характерно, наприклад, для Південного Заходу США, Австралії, Нової Зеландії, ПАР, меншою мірою для півдня України і Росії, Казахстану тощо.

У країнах з різним віросповіданням спостерігаються різні галузеві підходи до виробництва та вживання в їжу різних продуктів тваринництва. Так, індуси (жителі Індії) – вегетаріанці, і з продуктів тваринного походження перевагу віддають тільки молоку, в раціоні жителів Японії переважають морепродукти, мусульмани та іудеї не вживають свинину.

Висновки. Тваринництво забезпечує населення продуктами харчування, сировиною для шкіряної, текстильної, фармацевтичної та косметичної промисловості. Серед гострих проблем тваринництва – його висока собівартість.

Запитання і завдання

1. Перелічіть галузі, що входять до складу тваринництва.
2. Охарактеризуйте за вашим вибором будь-яку галузь тваринництва.
3. Порівняйте рівень розвитку тваринництва у різних країнах світу.
4. Проаналізуйте географію морського рибальства.
5. Порівняйте виробництво і споживання тваринницької продукції.
6. Поясніть вплив релігії на розвиток тваринництва.

Додаткові джерела інформації

Кравченко М., Кравець Г., Шматок Ю. Тваринництво. – К. 1992.

Мурін Д. Питання економіки і організації рибного господарства. – К., 2000.

Slastenenko E. Karadeniz havzazi baliklari – The Fishes of the Black Sea Basin. – Istanbul, 1995.

<http://www.gzeta.lviv.ua>

<http://www.apis.org.ua>

<http://www.who.int>

<http://www.beekeeping.can>

§ 62. Світова торгівля

Є багато форм міжнародних економічних відносин і зв'язків, на географію яких впливає міжнародний географічний поділ праці.

Світова або міжнародна (зовнішня), торгівля – найрозвинутіша форма міжнародних економічних зв'язків. Вона здійснюється завдяки купівлі-продажу різних товарів і сировини країнами. (мал. 235).

Мал. 235.
Система регулювання міжнародної торгівлі

Світова торгівля здійснюється через різні форми – біржі, аукціони, ярмарки. Більша частина обороту загальносвітової зовнішньої торгівлі товарами і послугами – це результат взаємних торговельних зв'язків між економічно розвинутими країнами – США, Німеччиною, Великою Британією і Японією. До світової торгівлі належить і сфера послуг. Послуги входять до складу третинного сектору економіки, який є провідним у розвинутих країнах в епоху інформаційного суспільства.

Сфера послуг – частина економіки, яка містить усі види комерційних послуг. Саме вона становить в економічно розвинутих країнах основну частину економіки (понад 50 %). Іншими складовими економіки вважають промисловість і сільське господарство. Сферу послуг часто зараховують до постіндустріального економічного укладу. В давні часи суспільне надавання послуг не було розвинуте. Товарний обмін і торгівлю здійснювали зазвичай у вигляді готових результатів сільськогосподарської або ремесленої праці. В міру еволюції людства, науково-технічного прогресу, механізації та автоматизації, фізичної праці, сфера послуг набула великих масштабів і стала ключовим сектором економіки. В постіндустріальній економіці основні невирішені завдання належать якраз до сфери управління технікою, організації, розподілу готової продукції. У XXI ст. особливу цінність має інтелектуальна людська праця. Поділ інтелектуальної праці зумовив створення величезної кількості спеціальностей і професій, що потребують високої наукової підготовки, багатьох робочих місць, високий ступінь інтеграції спільних людських зусиль, зростання суспільного добробуту. Такі тенденції напряму належать до сфери послуг і управління.

Для сфери послуг характерні значно вищі прибутки, ніж для промислового, і тим більше сільськогосподарського секторів економіки.

До сфери послуг належать такі види послуг:

Інформаційні послуги (англ. *Information services*), орієнтовані на задоволення інформаційних потреб користувачів шляхом надання інформаційних послуг. Дії суб'єктів (власників) щодо забезпечення користувачів програмними продуктами.

Консалтингові послуги (від англ. *consulting* – консультування) – діяльність спеціалізованих компаній із надання інтелектуальних послуг виробникам, продавцям, покупцям (поради та рекомендації) з різноманітних питань виробничої діяльності, фінансів, зовнішньоекономічної діяльності, створення та реєстрації фірм, дослідження та прогнозування ринків товарів і послуг, розроблення бізнес-проектів, маркетингових програм, заняття інноваційною діяльністю, пошуку шляхів виходу з кризових ситуацій, підготовки статутних документів у разі створення нових підприємств і організацій тощо.

Ринок фінансових послуг – особлива форма організації руху фінансових ресурсів в економічній системі, яка має забезпечити юридичним і фізичним особам та державі належні умови для залучення необхідних коштів і продажу тимчасово вільних грошових засобів. За економічною сутністю ринок фінансових послуг – це економічні відносини, що виникають між фінансовими посередниками та іншими економічними агентами з приводу розподілу фінансових послуг, купівлі-продажу тимчасово вільних коштів і цінних паперів. До фінансових установ належать банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг.

Банківські послуги (від італ. *banco* – лава) – грошово-кредитні послуги, які концентрують свою увагу на структурі банківської (фінансової) сфери та процесах у ній. Головний суб'єкт банківських послуг – банк, який насамперед є фінансовим посередником між позикодавцем і позичальником. Він може здійснювати й інші послуги у фінансових операціях для фізичних і юридичних осіб.

Гідне подиву. Кредитна картка – іменний платіжно-розрахунковий документ, який видають банки або торговельні фірми клієнтам для оплати необхідних тим товарів і послуг, придбаних у кредит, а дебетова кредитна картка дає змогу нараховувати на неї зарплату і розраховуватись нею у магазинах, ресторанах, фітнес-центрах тощо. Залежно від кредитоспроможності, якій відповідає певний платіжний засіб, розрізняють звичайні, «золоті» і «платинові» кредитні картки (мал.236).

Мал. 236. Кредитні картки – потреба часу

Останнім часом дуже часто застосовуються поняття «страхова послуга». У найбільш загальному значенні під **страховою послугою** розуміють договірну послугу на визначених умовах, яка полягає у здійсненні відшкодування матеріальних збитків, понесених особою, яка є учасником договірних відносин.

Варто знати. Каско – це страхування транспортного засобу (ТЗ) від ризиків, які можуть виникнути у процесі експлуатації автомобіля. Каско (від італійського слова *casco* – бік автомобіля) – міжнародний юридичний страховий термін, що означає, залежно від ситуації, будь-який транспортний засіб: літак, яхту, автомобіль.

Лізингові послуги (від англ. *leasing* – оренда, майнове наймання) – діяльність, спрямована на інвестування власних чи залучених фінансових коштів, яка полягає у наданні лізингодавцем у виключне користування на визначений строк майна лізингоодержувачеві. Залежно від форми здійснення лізинг може бути зворотним, пайовим, міжнародним тощо.

Житлово-комунальні послуги забезпечують життя та роботу населення країни в комфортних умовах, а також постачання підприємств галузей економіки необхідними ресурсами (водою, газом, тепло- та електроенергією). Споживачі житлово-комунальних послуг формують попит, що має забезпечити їм відповідні санітарно-гігієнічні та безпечні умови життя. Величина попиту на житлово-комунальні послуги передусім залежить від ціни послуг і доходу споживачів.

Крім того, до складу сфери послуг входить науково-технічне співробітництво на основі міжнародного обміну науково-технічною інформацією, раціоналізаторськими здобутками (продаж патентів, ліцензій). Їх виникнення зумовлюють НТР та розвиток міждержавної спеціалізації не тільки у виробництві, а й у науці.

Важливу і таку, що дедалі зростає, роль у розвитку сучасної індустріальної цивілізації відіграє технологія, або технологічні ресурси. Поняття «технологія» найчастіше розуміють як сукупність інформації про впровадження або вдосконалення машин, обладнання виробництв, що забезпечує оброблення, виготовлення, зміну стану, властивостей та форми сировини, матеріалів чи напівфабрикатів, а також про реалізацію продукції. До цієї частини технології, яку інколи визначають як *Software*, належать патенти, ліцензії, товарні знаки, технічні послуги у сфері дизайну, контролю та поліпшення якості, методів управління і маркетингових ноу-хау. До структури технології включають також *hardware*, тобто сукупність засобів виробництва, необхідну для цих процесів та виробництва благ і послуг. У такому тлумаченні технологія і технологічний прогрес постають як ресурс, що має вирішальне значення для соціально-економічного розвитку, оскільки є основою сучасного розширеного відтворення у масштабах світового господарства.

Збільшення ваги науки і техніки як одного з фундаментальних факторів становлення постіндустріальної цивілізації в сучасних умовах визначають не лише внутрішні потреби окремих країн, а й ті якісні зміни в продуктивних силах світового співтовариства в цілому, які знаменують комплексне використання найновіших науково-технічних досягнень, широкомасштабну реконструкцію технічної бази певних галузей і секторів суспільного виробництва. На цій основі різко посилюються інтенсифікація виробництва, праце- і матеріалозберігальні тенденції в економіці. Відповідно, ці процеси зумовлюють і зумовлюватимуть у майбутньому серйозні зміни в міжнародному поділі праці та впливатимуть на внутрішній розвиток як промислово розвинутих країн, так і країн, що

розвиваються. Нині можна говорити про сформування світового ринку технологій. Нині обсяг міжнародних комерційних операцій у технології перевищив масштаби національного обміну.

Гідне подиву. Згідно з даними МВФ, кількість країн, що обмінюються технологіями, з 1960 по 2005 р. збільшилась із 22 до 184, розширився національний склад і продавців, і покупців.

Сфера послуг охоплює вивезення капіталу, що відбувається у різних формах: міжнародні позики і кредити – вивезення так званого позикового капіталу, прямі закордонні капіталовкладення – інвестиції, що передбачають створення власного виробництва за кордоном або придбання контрольного пакета акцій місцевих компаній, надання різноманітних міжнародних послуг, наприклад у будівництві. Ці функції здійснюють зовнішньоекономічні банки, банківсько-фінансові центри, валютні ринки. У світі сформувалися потужні банківсько-фінансові центри: у Європі – Лондон (мал. 237), Париж, Франкфурт, Цюрих, Амстердам, Відень; в Америці – Нью-Йорк, Чикаго, Лос-Анджелес, Мехіко, Ріо-де-Жанейро; в Азії – Токіо, Сеул, Сінгапур, Мумбаї.

Мал. 237. Кредитно-фінансовий центр у Лондоні

Світова організація торгівлі (СОТ, англ. *World Trade Organization, WTO*) – це провідна міжнародна економічна організація, членами якої є 153 країни, на частку яких припадає близько 96 % обсягу світової торгівлі. Її функціями є встановлення правил міжнародної системи торгівлі й вирішення спірних питань між країнами-членами, що підписалися під близько 30 угодами організації. (мал.238) Після приєднання кількох країн, які нині є кандидатами на вступ, у межах СОТ відбуватиметься майже весь світовий торговельний оборот товарів і послуг. За останні роки значно розширилася сфера діяльності СОТ, яка на сьогодні далеко виходить за рамки власне торговельних відносин. СОТ є потужною і впливовою міжнародною структурою, здатною виконувати функції міжнародного економічного регулювання. Членство у СОТ є на сьогодні практично обов'язковою умовою для будь-якої країни, що прагне інтегруватися у світове господарство. Процеси створення, становлення і розширення СОТ не були простими та однозначними. Хоча за останні 30 років масив загальних правил СОТ надзвичайно зріс, вона все ще базується на принципі двосторонніх переговорів між членами з метою взаємного відкриття їхніх ринків. Члени СОТ, формулюючи вимоги до країн-претендентів стосовно доступу до їхніх ринків, відстоюють інтереси власних підприємств, захищаючи так власне виробництво та робочі місця. Тому переговорний процес є непростим і, як правило, тривалим.

Мал. 238. Центральний офіс світової організації торгівлі у Женеві, Швейцарія

Висновки. Світова торгівля охоплює також сферу послуг. Практично всі великі держави нині є членами СОТ. Окрім суто економічних переваг, які здобуваються в результаті зменшення перепон у торгівлі, система СОТ позитивно впливає на політичну та соціальну ситуацію в країнах, а також на індивідуальний добробут громадян. Система СОТ заохочує конкуренцію внаслідок чого виграють споживачі. Найочевидніша вигода вільної торгівлі для споживача – це зниження вартості життя. Внаслідок зниження протекціоністських торговельних бар'єрів дешевшають готові імпортовані товари і послуги, а також вітчизняна продукція, у виробництві якої використовуються імпортні комплектуючі.

Запитання і завдання

1. Назвіть найрозвинутіші форми міжнародних економічних зв'язків.
2. Перелічіть складові сфери послуг.
3. Охарактеризуйте світову фінансово-кредитну систему.
4. Поясніть, які проблеми пов'язані зі вступом України до СОТ.
5. Покажіть на карті основні напрями руху світового капіталу.

Додаткові джерела інформації

Доусон Л. Р. та ін. Комерційна дипломатія: торговельна політика і право: Навч. посіб. – Л.:

Закон

України «Про інформацію» Астролябія, 2005. – 520 с.

Програма реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2002–2005 роки і на

період до 2010 року // Міське господарство України. – 2002. – № 1. – С. 20 – 28.

General Agreement on Trade in Services – GATS

Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights – TRIPS.

WTO: 2008 PRESS RELEASES Press/511 5 February 2008.

www.metrogroup.de

<http://wto.inform.org.ua>

<http://www.president.gov.ua>

§ 63. Транспортна інфраструктура

До сфери послуг належить, зокрема, і транспортна інфраструктура, що охоплює різноманітні види транспорту.

Транспорт – одна з найважливіших сфер господарства, що відображає рівень розвитку і структуру економіки країни, а транспортна мережа показує розміщення населення і виробництва. Транспортна мережа розвинута на земній кулі нерівномірно. Загальна довжина шляхів сполучення (без морських трас) становить близько 30 млн умовних кілометрів, ними щороку перевозять 120 млрд тонн вантажів та 1 трлн пасажирів (мал. 239). Найбільша густота транспортної мережі у США, Канаді, країнах Європи, Японії, Індії, Пакистані, Східному Китаї.

Мал. 239. Південноафриканська Республіка має найбільшу в Африці протяжність залізниць

Основним видом сухопутного транспорту є **залізничний**. Загальна протяжність залізниць у світі становить 1,28 млн кілометрів, половина з них розміщені в шести країнах: США, Канаді, Росії, Індії, Китаї, Австралії (табл. 16).

Таблиця 16.

Країни з найбільшою довжиною залізниць

Країна	Довжина, тис. км
США	265
Росія	86
Канада	68
Китай	55
Німеччина	44
Австралія	42
Аргентина	40
Бразилія	31
Японія	30

У деяких країнах, що розвиваються, взагалі немає залізниць, наприклад, в Афганістані лише 9 км залізниць.

Автомобільний транспорт відіграє основну роль у перевезеннях пасажирів і вантажів на короткі відстані. На автошляхи припадає дві третини загальної довжини світових шляхів сполучення. Найбільша протяжність автошляхів з твердим покриттям – у США (табл. 17).

Країни з найбільшою довжиною автошляхів

Країна	Довжина, тис. км
США	5 640
Японія	1 127
Китай	840
Індія	835
Франція	719
Росія	620
Німеччина	480

Трубопровідний транспорт розвивається швидкими темпами, що пов'язано з інтенсивним видобутком нафти і газу. Для його розвитку вже не є перешкодою гірські й водні перепони. Найбільша протяжність трубопроводів у США, Росії й Канаді.

Крім основних сухопутних видів транспорту, є також **гужовий**, у ньому як тяглову силу використовують упряжних тварин (коней, волів, верблюдів, оленів, собак та ін.) (мал.240).

Мал. 240. Велорикша – поширений спосіб пересування у В'єтнамі, Лаосі, Китаї

Повітряний транспорт – наймолодший вид транспорту, що стрімко розвивається. Він дає змогу пасажиром швидко потрапити до найвіддаленіших куточків земної кулі (мал. 241). Особливо значущим він є для країн, що мають великі території, – США, Росії, Китаю, Австралії, Канади. Повітряний транспорт відіграє важливу роль у міжнародних пасажирських перевезеннях. Основні з них здійснюються через Атлантичний океан. Найбільший пасажирообіг мають США, Німеччина, Японія, Велика Британія, Канада. Найбільші аеропорти світу розташовані в Нью-Йорку, Чикаго, Франкфурті-на-Майні, Лондоні, Парижі. Кожен з них пропускає більш як 15 – 30 млн. пасажирів на рік.

Мал. 241. Зручне розташування в сучасному літаку допомагає зробити переліт комфортним

Рухомий склад **водного транспорту** світу налічує близько 80 тис. кораблів. *Морський*

транспорт відіграє значну роль у світовому вантажообігу, особливо у міжнародній торгівлі. Він забезпечує майже 80 % перевезень між країнами. Майже половина всіх морських шляхів пролягають водами басейну Атлантичного океану. Велике значення мають Суецький і Панамський канали, які істотно скорочують морські шляхи між океанами (мал. 242).

Мал. 242. Корабли при проходженні через Суецький канал – канал в Єгипті, що з'єднує Середземне і Червоне моря.

Великі морські держави, конкуруючи між собою і намагаючись зменшити витрати на утримання морського флоту та збільшити його прибутки, приписують свої судна до портів країн із так званим зручним прапором. Здебільшого «зручний», або «дешевий», прапор мають країни, що розвиваються. У них, як правило, немає суворої законодавчої бази щодо утримання морського флоту, охорони праці людей та оподаткування. У зв'язку з цим лідерами світового торговельного флоту поряд з Японією і США стали Ліберія, Панама, Кіпр (табл. 18).

Таблиця 18.

Країни, що володіють найбільшим торговельним флотом

Країна	Тоннаж, тис. бруто-тонн	Кількість суден
Ліберія	51 390	1 512
Панама	41 750	3 920
Японія	33 615	4 015
Греція	23 460	1 572
США	16 835	875
Кіпр	15 315	1 300
Китай	11 811	1 370
Росія	10 100	1 010

Для окремих держав (Норвегії, Греції, Сінгапуру) послуги морського транспорту є галуззю спеціалізації господарства.

Гідне подиву. Останнім часом поширилось явище морського розбою, широковідоме з давніх часів, – піратство (лат. *pirate*, грец. *πειρατής*, буквально – той, що нападає; від *πειρά* – спроба, замах). Це загальна назва морських розбійників, які мають власний прапор – «Веселий роджер» (мал. 243); для морального тиску на прапорі зображені символи смерті – череп і кістки. За міжнародним правом, піратство – міжнародний злочин, що полягає у незаконному захопленні, пограбуванні або затопленні торгових чи цивільних суден у відкритому морі. Найвідоміші сучасні пірати діють біля півострова Сомалі. Так, нещодавно вони захопили українське судно «Фаїна», яке прямувало під прапором Белізу в Кенію і перевозило військову техніку, зокрема близько 30 танків Т-72 та запчастини до бронетехніки. На його борту було 17 українців, троє росіян і один латиш. Завдяки узгодженим діям людей вдалося врятувати. На сьогодні уряд Сомалі не має реальних важелів впливу на піратів, оскільки протягом останніх 20 років пірати на території Сомалі значно посилились, володіють чималими фінансовими коштами, різними видами озброєння і розгалуженою інфраструктурою.

Мал. 243. Цей прапор широко застосовувався піратами в XVII-XVIII ст.

Річковий (озерний) транспорт використовують для перевезення вантажів і пасажирів у межах країни і для міжнародних сполучень. Великими міжнародними водними шляхами є річки Меконг, Ганг – у Азії, Конго – в Африці, Амазонка, Парана, Міссурі – в Америці, Рейн, Дунай, Одра (Одер), Лаба (Ельба) – в Європі. У США основні перевезення здійснюють водною системою Міссісіпі – Великі озера.

Останні зміни, що відбуваються у транспортній системі світу, пов'язані з інноваційними технологіями: контейнеризацією, прокладанням тунелів під водою, «транспортними мостами» (лендбридж).

Контейнеризація – один з напрямів технічного прогресу, що полягає у використанні контейнерів під час перевезення, складування та зберігання вантажів. Ефективність контейнеризації в економіці та сфери ефективного залучення їх залежать від обсягу перевезень (потужності вантажопотоку) і розмірів окремих партій (відправлень) вантажу, виду вантажу і структури вантажопотоку, дальності перевезень, наявності під'їзних шляхів і перевізних засобів у відправників і одержувачів вантажів. За призначенням контейнери поділяють на універсальні й спеціальні. Універсальні контейнери призначені для перевезення вантажів широкої номенклатури (взуття, готового одягу, книг, кондитерських і тютюнових виробів, електротехнічного устаткування, дрібних запасних частин тощо), спеціальні контейнери – для доставлення одного або декількох вантажів, однорідних за фізико-хімічними властивостями, наприклад, вогнетривів, рудних концентратів, кислот, шиферу, кольорових металів, швидкопсувних вантажів тощо.

Тунель (англ. *tunnel*, буквально – труба) – горизонтальна або похилена підземна або підводна споруда. Тунелі можуть бути пішохідними – для руху автомобілів чи потягів, трамваїв, переміщення води (каналізаційні колектори), прокладання мереж міського господарства і т. ін. Є і так звані екологічні тунелі. Їх прокладають під автомобільними дорогами або залізницями для того, що б звірі могли безпечно пересуватися. Основну частину метро також прокладено у вигляді тунелів. Тунелі будують для подолання природних перешкод (тунелі під горами), для скорочення шляху (тунель скрізь гору замістьобізного шляху), для зменшення часу руху (тунель замість поромної переправи). Тунелі під водними перешкодами часто будують замість мостів там, де мости могли б завадити руху суден. Тунелі будують також для уникнення перетину різних транспортних потоків на одному рівні (підземні переходи, тунелі замість залізничних переїздів, тунелі як частина автомобільних розв'язок тощо). Разом з гірськими тунелями набуло розвитку будівництво підводних тунелів, що стало можливим завдяки застосуванню прохідницьких щитів (у поєднанні зі стискуваним повітрям) і збірного оброблення. Щитовим методом споруджено чимало великих підводних тунелів, наприклад, під річкою Гудзон (США) завдовжки 2,5 км, під Симоносекською протокою (Японія) завдовжки понад 6 км, «Євротунель», прокладений під Ла-Маншем між Фолкстоуном (графство Кент, Велика Британія) і Кале (Франція), завдовжки 49,94 км. Незважаючи на те, що цей тунель поступається за загальною довжиною

тунелів Сейкан, який з'єднує японські острови Хонсю і Хоккайдо (довжина – 53,9 км), його підводна ділянка (близько 39 км) на 14,7 км довша. Найдовшим залізничним тунелем в Україні є Бескидський (мал. 244).

Мал. 244. Бескидський тунель розташований між станціями Бескид і Скотарське в Карпатах завдовжки 1750 м, збудований ще у 1886 р.

Лендбридж (з англ. земляний міст) є судноплавною складовою в системі перевезень за схемою «море – суходіл – море», тобто це суходільна ділянка, що єднає морські маршрути, розділені материком. За такою схемою організований північноамериканський лендбридж, яким здійснюються перевезення контейнерів морським транспортом з країн Південно-Східної Азії до тихоокеанських портів Північної Америки, залізничним транспортом – до атлантичних портів США. За цією схемою працює і Транссибірська контейнерна лінія.

Висновки. Транспорт об'єднує світове господарство і є матеріальною основою територіального поділу праці. Рівень та особливості розвитку транспорту окремих країн залежать від рівня розвитку продуктивних сил, площі території тощо.

Запитання і завдання

1. За текстом параграфа оцініть транспортну інфраструктуру світу.
2. Проаналізуйте трансформаційні процеси у транспортній системі світу.
3. Поясніть власну думку про проблеми та перспективи розвитку окремих видів транспорту.
4. Який вид транспорту відіграв вирішальну роль у формуванні світового господарства? Обґрунтуйте свою думку.
5. Назвіть складові транспортної інфраструктури.

Додаткові джерела інформації

Губарев В. К. Флибустьерський кодекс: образ життя і звичаї піратів Карибського моря (60–90-

е

годы XVII в.) // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2005. – № 3. – С. 39–49.

Губарев В. К. Братство «Весілого роджера» // Вокруг света. – 2008. – № 10. – С. 100 – 116.

Конвенція про перевезення морем пасажирів та їх багажу від 13 грудня 1974 р.

Дахно І. І. Міжнародне приватне право: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2004.

Павленко С. К. Місце України в системі міжнародних морських перевезень // Україна і світ. – 2003. – Вип. 1. – С. 29–32.

§ 64. Міжнародний туризм

Міжнародний туризм базується на мережі туристичних фірм, готелів, мотелів, кемпінгів, транспортних організацій, інформаційних і рекламних служб, підприємств, що виробляють сувеніри (табл. 18).

Таблиця 18.

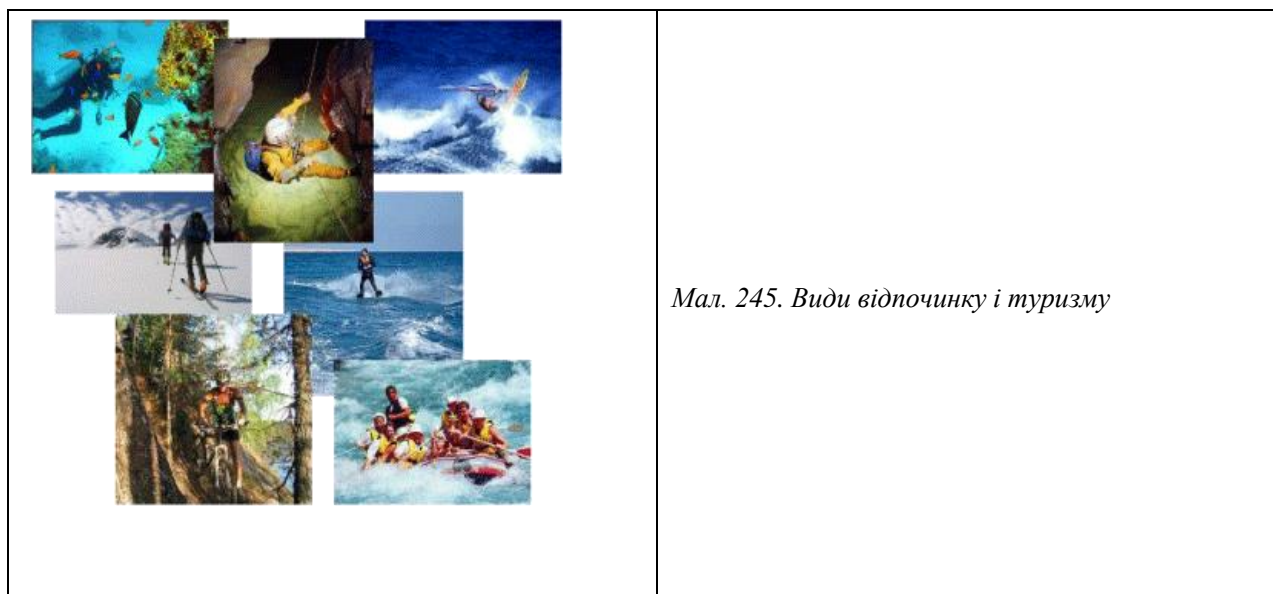
Участь країн світу в міжнародному туризмі

Країна	Кількість іноземних туристів за рік, млн. осіб
Франція	62
США	45
Іспанія	41
Китай	36
Велика Британія	26
Мексика	26
Угорщина	22
Польща	21
Канада	19
	17

Пізнавальні ресурси є характерним фактором, що визначає туристичну мотивацію.

Відпочинок людини називають **рекреацією**, а її поведінку, спрямовану на задоволення потреб у відпочинку, лікуванні та компенсації життєвої енергії, – **рекреаційною діяльністю**. В окремих країнах сформувалися потужні комплекси відпочинку, курортного лікування і туризму. Такі комплекси називають рекреаційними. Багатофункціональний рекреаційний комплекс можна умовно поділити на три групи: 1) лікувально-оздоровчий (санаторно-курортне лікування та оздоровлення); 2) пізнавальний (туризм); 3) економічний (відновлення робочої сили, сфера господарської діяльності) (мал. 245).

Рекреаційний комплекс слід розглядати як частину світового господарства, пов'язану з опануванням територій для відпочинку, профілактичного та реабілітаційного лікування, туризму. В окремих країнах він дає чималі прибутки в загальній економічній діяльності, випереджаючи іноді промисловість і сільське господарство. Навіть у США землі, зайняті під рекреаційний комплекс (хоч і в 10 разів менші за площею, ніж сільськогосподарські), дають щорічний прибуток утричі більший.

Останніми роками в країнах світу розширюються площі земель, відведені під рекреацію. При цьому особливого значення набуває саме туризм. Спостерігається істотне зростання кількості міжнародних туристів: за останні 20 років у 2,5 рази. Для багатьох країн туризм є важливою галуззю

економіки, яка дає суттєвий прибуток. Серед них – Болгарія, США, Франція, Мексика, Угорщина, Іспанія, Італія, Греція, Мальта та ін. У цих та інших країнах створено потужну індустрію туризму. До неї належать: підприємства з надання послуг стосовно розміщення туристів (готелі, мотелі, кемпінги, пансіонати тощо); туристичні фірми; транспортні установи; навчальні заклади; інформаційні й рекламні служби; підприємства з виробництва товарів туристичного сервісу; підприємства роздрібною торгівлі та громадського харчування.

При рекреаційних закладах працюють **туристично-інформаційні центри (ТІЦ)** – місця, де надається інформація про туристично-рекреаційні можливості, в тому числі про місця і ресурси вибраного туристами регіону.

Є різні типи центрів – міські, екологічні, маркетингові, презентаційні, культурницькі, дорожньо-інформаційні, допоміжні офіси та місця. Головні завдання ТІЦ: отримання і надання інформації про сектор розміщення, про транспортні послуги, про культурні заклади та події, про природне середовище, про розміщення (готелі, мотелі, пансіонати, сільський зелений туризм, санаторії), про заклади харчування (ресторани, кав'ярні, національні ресторани), про інші туристичні послуги (сувеніри, дегустації, прокат, СПА-послуги, рекреаційні заклади, гірськолижні підйоми, семінари, конференції, масові заходи, спортивну інфраструктуру), туристичної інформації про регіон (туристичні карти, базовий план місцевості, туристична література), спеціальної інформації (про лікарні, поліцію (міліцію), аптеки, консульства, урядові установи).

Є декілька напрямів туризму: 1) рекреаційний, або оздоровчий; 2) екскурсійний, або пізнавальний; 3) науковий; 4) діловий; 5) релігійний; 6) політичний; 7) екологічний (зелений); 8) екстремальний тощо.

За засобами пересування туризм поділяють на автомобільний, залізничний, авіаційний, морський і річковий, останнім часом усе частіше говорять про космічний туризм.

У деяких порівняно невеликих країнах міжнародний туризм є основним джерелом отримання валюти. Наприклад, в Іспанії, Португалії, Австрії, Греції прибутки від міжнародного туризму становлять 30 – 40 % експорту товарів і послуг, на Багамських Островах – 80, у Непалі – понад 95, на Кіпрі – майже 88 % .

Мал. 246. Відпочинок на Кіпрі

Гідне подиву. Комфортні кліматичні умови і стародавні пам'ятки Кіпру приваблюють численних туристів і дослідників. Археологічною знахідкою є місто Старий Пафос – стародавня

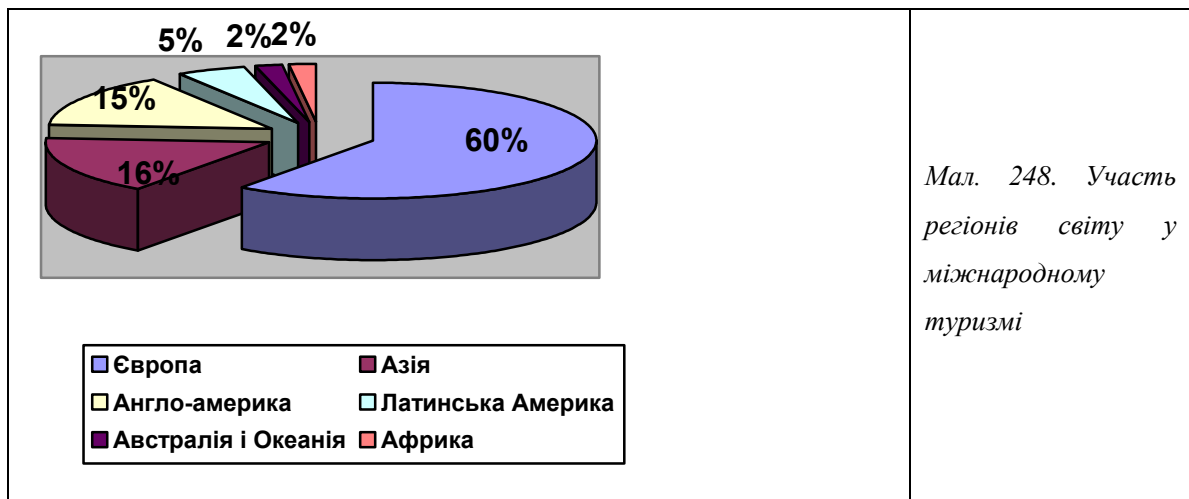
столиця Кіпру. В X ст. тут знайдено руїни святилища Афродіти – місця, де богиня кохання і краси «народилася з піни морської». У монастирі Кіккос, розташованому в горах Троодосу, зберігається одна з трьох ікон Богородиці, яку приписують апостолу Луці. У середньовічній фортеці в Лімасолі, згідно з легендою, вінчався Річард Левове Серце з Беренгарією Наваррською, яка потім стала королевою Англії. Серед мусульманських пам'яток – текке (обитель) Хала-Султан поблизу Ларнаки на березі Солоного озера, де побудовано мечеть Умм Харам – на честь однієї з родичок пророка Мухаммеда, яка загинула під час нападу арабів на острів у 649 р. Ця обитель – одне з найшанованіших місць мусульман на Кіпрі.

Клімат Кіпру вважають найцілющим у світі. Тому тривалість життя тут набагато більша, ніж в інших розвинутих країнах планети. На Кіпрі не зафіксовано жодного інфекційного захворювання. (мал. 246).

Мал. 247. Національні парки США приваблюють рекреантів незайманою природою.

Значні рекреаційні ресурси мають США (мал. 247). У Канаді – вісім національних парків. Східне і Західне узбережжя США приваблюють туристів пляжами, м'яким кліматом, потужною індустрією відпочинку і туризму. У США є 520 рекреаційних районів, зокрема 30 національних парків. У Південній Америці рекреація розвинута тільки на узбережжях, а в глибині материка, де природа особливо красива і є чимало інших рекреаційних ресурсів, ще багато що треба зробити у цьому напрямі. Швидко розвивається рекреація в Африці, насамперед у Кенії, Танзанії, Замбії, де розташовані багато національних парків і заповідників. Не на найвищому рівні перебуває рекреаційний комплекс у державах Азії. Виняток становить лише Японія, де організація і культура рекреаційного комплексу найкращі у світі (мал. 248).

Мал. 248. Участь регіонів світу у міжнародному туризмі

Україна має всі необхідні умови для розвитку рекреаційного комплексу. У країні багато рекреаційних ресурсів: бальнеологічних (мінеральних вод, грязей), кліматичних, ландшафтних, пляжних, пізнавальних.

Висновки. Міжнародний туризм є складовою сфери послуг та однією з головних статей національного бюджету деяких країн, де туристична інфраструктура та різноманітні види рекреаційної діяльності становлять важливу складову економічного сектору.

Запитання і завдання

1. Назвіть види туризму.
2. Дайте класифікацію туристичних районів світу.
3. Перелічіть види рекреаційної діяльності.
4. Поясніть, які заходи необхідно вжити Українській державі для збільшення кількості іноземних туристів.

Додаткові джерела інформації

Cyprus – again. – L.: Global, 2008. – 94 с.
<http://www.global market.com.ua>
<http://www.clan.su>
<http://www.lnu.edu.ua>

ТЕРИТОРІЯ КОНТРОЛЬНОЇ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ

19. Поясніть різницю між науковими поняттями: «науково-технічний прогрес» і «науково-технічна революція»?
20. Назвіть чинники, що в період НТР особливо впливають на розміщення виробництва?
21. Охарактеризуйте напрями НТП у сучасному світовому господарстві.
22. Поясніть значення поняття «маркетинг».
23. Охарактеризуйте галузеву структуру світового господарства?
24. Оцініть особливості розміщення видобувної промисловості.

25. Відомо, що металургійна промисловість потребує багато води. Де краще побудувати металургійні заводи: біля джерел видобутку чорних і кольорових металів чи біля води, без якої не може розвиватися металургійна галузь?

26. Назвіть відомі вам види електростанцій у світі? Які з них працюють в Україні?

27. Поясніть, чому хімічна промисловість не в усіх країнах розвивається рівномірно?

28. Охарактеризуйте машинобудівний комплекс за підгалузями.

29. З'ясуйте, як позначається на географії світового господарства вплив людини на навколишнє середовище?

30. Охарактеризуйте основні види транспорту і розкрийте особливості його територіальної організації.

31. Виясніть, чому транспорт вважають основою міжнародного географічного поділу праці?

32. Назвіть найрозвинутіші форми міжнародних економічних зв'язків.

33. Визначте, як позначаються на економічній спеціалізації держав природні умови та наявність

природних ресурсів? Чи є вони при цьому визначальними?

34. З'ясуйте, яку роль відіграє соціальна і економічна географія в організації бізнесу та підприємництва?

35. Назвіть найбільші порти басейну Атлантичного і Тихого океанів.

36. Охарактеризуйте економічне становище аграрних країн.

ТЕРИТОРІЯ ПРАКТИЧНИХ ВИПРОБУВАНЬ

Проведіть семінар на тему «Проблеми забезпечення Європи енергоносіями».

Виконайте практичну роботу на тему «Аналіз статистичних матеріалів «Країни – лідери з видобутку залізної руди і виробництва сталі».

Позначте на контурній карті країни – лідери у галузі машинобудування.

Проведіть творчу роботу «Найновітніша хімічна продукція».

Здійсніть презентацію фірми (сільськогосподарської, промислової, сфери послуг) свого регіону «Секрети успіху».

Виконайте проект «Реклама рекреаційного об'єкта своєї місцевості».

Проведіть міні-дослідження шляхом анкетування населення «Сервіс транспортних послуг нашого

населеного пункту».

ТЕРИТОРІЯ ТЕСТОВИХ ВИПРОБУВАНЬ

1. Назвіть галузь промисловості, яка належить до групи «Б»:

А металургія;

Б хімічна;

В легка;

Г машинобудування.

2. Позначте вид природних ресурсів, що є не відновлюваним:

А лісові;

Б мінеральні;

В водні;

Г рекреаційні.

3. Виберіть об'єкт, який досліджує економічна і соціальна географія:

А господарство;

Б територія;

В економіко-географічне положення;

Г політико-географічне положення.

4. Позначте групу країн, що виокремлюється за лісистістю і запасами деревини в межах північного лісового поясу:

А Канада, США, Мексика;

Б Мексика, Данія, Швеція;

В Франція, Росія, Україна;

Г Росія, Канада, Швеція.

5. Назвіть расу, до якої належить більшість населення Європи:

А негроїдна;

Б монголоїдна;

В європеїдна;

Г змішана.

6. Виберіть з переліку країн ті, що належать до другого типу відтворення населення:

А Мексика, Албанія, Індонезія, Пакистан;

Б Індія, Китай, Таїланд, Туреччина;

В Японія, Росія, Молдова, Австралія;

Г США, Канада, Мексика, Куба.

7. Визначте країну, яка належить до групи «нових індустріальних країн», так званих азіатських тигрів:

А Індія;

Б Китай;

В Сінгапур;

Г Казахстан.

8. Визначте основну зернову культуру азіатських країн:

А рис;

Б жито;

В пшениця;

Г кукурудза.

9. Встановіть назву міста, в якому було знайдено всесвітньо відомий алмаз «Де Бірс» вагою

428,5

карата:

А Преторія;

Б Аддис-Абеба;

В Антананаріву;

Г Кімберлі.

10. Назвіть священну тварину китайців:

А корова

Б дракон

В собака

Г кіт.

11. Встановіть «автомобільну столицю» США:

А Вашингтон;

Б Нью-Йорк;

В Детройт;

Г Чикаго.

12. Визначте, що передбачає міжнародний географічний поділ праці:

А наявність у межах території країни регіонів з різною спеціалізацією;

Б однакові витрати на розвиток господарства в усіх країнах;

В нерівномірне розміщення ресурсів у різних регіонах світу;

Г формування у країнах світу галузей міжнародної спеціалізації.

13. Назвіть країни світу, що мають найбільші запаси лісових ресурсів:

А Бразилія, США, Китай, Україна;

Б Норвегія, Фінляндія, Данія, Швеція;

В Канада, Індія, Франція, Польща;

Г Росія, Канада, Норвегія, Бразилія.

14. Установіть економічну організацію, що об'єднує країни Південно-Східної Азії:

А ЄС;

Б ОПЕК;

В АСЕАН;

Г СНД.

15. Назвіть місто Німеччини, де розташований завод, що виробляє автомобілі марки «Мерседес»:

А Кельн;

Б Штутгарт;

В Берлін;

Г Бремен.

16. Виберіть три провідні галузі господарства, що набули найбільшого піднесення в період НТР:

А нафтопереробна, хімічна, харчова;

Б електроенергетика, легка, хімічна;

В хімічна, машинобудування, електроенергетика;

Г електронна, автомобілебудування, суднобудування.

17. Визначте, що необхідно насамперед зробити, якщо ви зібрались здійснити туристичну подорож до моря на автомобілі:

- А вивчити фізичну карту півкуль;
- Б вивчити політичну карту світу;
- В вивчити план місцевості;
- Г вивчити атлас автомобільних шляхів.

18. Яке з перелічених тверджень найближче до визначення повітряного транспорту?

- А найдорожчий вид транспорту;
- Б найдешевший вид транспорту;
- В має найбільший пасажирообіг у світі;
- Г має найбільший вантажообіг у світі.

19. Позначте основний показник, за яким оцінюють економічний потенціал країни:

- А продуктивність праці;
- Б ефективність виробництва;
- В валовий національний продукт;
- Г інтенсивність виробництва

20. Розташуйте послідовно країни від найбільшої до найменшої за обсягами вівчарства:

- А Китай;
- Б Австралія;
- В США;
- Г Аргентина.

21. Розташуйте послідовно види транспорту світу за обсягами вантажоперевезень:

- А автомобільний;
- Б залізничний;
- В авіаційний;
- Г морський.

22. Визначте фактор, який сприяв переміщенню певних виробництв хімічного комплексу до країн, що розвиваються:

- А орієнтація на дешеву робочу силу;
- Б орієнтація на дешеву електроенергію;
- В наближення до сировинних баз;
- Г екологічний фактор.

23 Встановіть відповідність між типами електростанцій та їхніми основними характеристиками:

А – атомні	1. Використовують внутрішнє тепло Землі
Б – гідро	2. Посідають друге місце в структурі виробництва електроенергії
В – теплові	3. Посідають третє місце в структурі виробництва електроенергії
Г – геотермальні	4. Використовують енергію морських припливів і відпливів
	5. Виробляють понад 60 % електроенергії

--	--

А	
Б	
В	
Г	

24. Встановіть відповідність між країнами світу та основною продукцією промисловості, набула в них найвищого рівня розвитку:

А – США	1. Радіоелектроніка, автомобілі та морські судна
Б – Японія	2. Найбільший у світі виробник цинку, нікелю, алюмінію, азбесту, срібла
В – Канада	3. Текстиль, одяг, галантерея і парфуми
Г – Росія	4. Авіаційна і ракетно-космічна техніка
	5. Виробництво чорних металів

А	
Б	
В	
Г	

25. Встановіть відповідність між країною та часткою її золотого запасу:

А – США	1. 3,5 т
Б – Німеччина	2. 2590 т
В – Швейцарія	3. 3128 т
Г – Україна	4. 2980 т
	5. 8140 т

А	
Б	
В	
Г	

26. Встановіть відповідність між рослиною і її батьківщиною:

А – виноград	1. Ефіопія
Б – кава	2. Греція
В – какао	3. США
Г – томати	4. Китай
	5. Бразилія

А	
Б	
В	
Г	

27. Встановіть співвідношення між країнами та структурою їхнього господарства

А – Японія	1. Аграрна
Б – Польща	2. Аграрно-індустріальна
В – Сенегал	3. Індустріальна
Г – Аргентина	4. Постіндустріальна
	5. Соціалістична

А	
Б	
В	
Г	

28. Розрахуйте забезпеченість країн світу сільськогосподарськими угіддями (рілля, пасовища, луки, сади), якщо їхня загальна площа у світі становить приблизно 46,8 млн кв. км, а населення планети перевищує 6 млрд осіб.

29. Розрахуйте, яку площу лісів треба закріпити за лісопереробним комбінатом у Фінляндії з річним обсягом перероблення деревини 5 млн куб. м за умови, що середній запас її на кожному гектарі становить 200 куб. м, а термін, необхідний для відновлення, дорівнює 90 рокам.

30. Розрахуйте термін ресурсозабезпечення планети вугіллям, якщо його світові запаси становить $15 \cdot 10^6$ млн т, а щорічний видобуток – 5 млрд т.

§ 56. Хімічна промисловість

Багато з того, що оточує нас у побуті, – це вироби хімічної промисловості. До продукції галузі належать лінолеум на підлозі та обшивка ліфта, сидіння у тролейбусах і вагонах метро, різноманітні упаковки, мінеральні добрива, засоби боротьби зі шкідниками сільського господарства, полімерні плівки і труби, деталі комбайнів і тракторів. Багатьох з цих предметів ще не було 30 – 35 років тому, що свідчить про швидкий розвиток хімії. Чим це зумовлено? Насамперед тим, що хімічна промисловість поряд із машинобудуванням визначає науково-технічний прогрес інших галузей економіки.

Хімічна промисловість істотно відрізняється від більшості інших галузей – вона може створювати нові матеріали з певними властивостями. Така її особливість дуже цінна, наприклад, у космічній техніці та будівництві, у фармацевтичній, харчовій та легкій галузях промисловості. Розвиток хімічної промисловості в тій чи іншій країні зумовлений природними, економічними і соціальними причинами. Особливості спеціалізації хімічної промисловості та розміщення її підприємств у світі залежать від наявності сировини і необхідності найповнішого перероблення відходів інших галузей господарства. Важливий чинник розміщення хімічних підприємств – споживач (мал.212). Сировиною для хімічної промисловості є кам'яне і буре вугілля, нафта, кам'яна і калійна сіль, фосфорити, крейда, вапняки, супутні їй природні гази, сірка тощо. Хімічна промисловість використовує відходи чорної і кольорової металургії, харчової промисловості, лісопромислового комплексу.

Хімічна промисловість складається з кількох галузей: **гірничої хімії** (видобуток сировини), **основної хімії** (виробництво мінеральних добрив, неорганічних кислот і соди) та **хімії органічного синтезу** (виробництво полімерних матеріалів).

Підприємства гірничої хімії розміщують у місцях видобутку корисних копалин, що використовуються як хімічна сировина.

Коксохімічна промисловість – комплексотвірна галузь основної хімії. Вона добре поєднується з металургійним виробництвом. Так, низькокалорійний доменний газ використовують для обігрівання коксових печей. А висококалорійний газ, що утворюється під час коксування вугілля, передають у мартени для виплавлення сталі й на прокатне виробництво. Крім того, з нього виробляють азотні добрива. Коксохімія є базою для розвитку великої кількості супутніх і допоміжних підприємств, які переробляють доменні й коксові гази, феноли, смоли тощо. З них виробляють сірчану кислоту, медичні препарати, пестициди і гербіциди, барвники, пластмаси, мінеральні добрива.

Група підприємств, що виробляють добрива, тяжіє до споживача і розміщується у місцях видобутку природного газу та на трасах газопроводів. Виробництво сірчаної кислоти – галузь основної хімії. Сірчану кислоту застосовують у багатьох галузях економіки (нафтопереробній, харчовій, текстильній, виробництві мінеральних добрив). У зв'язку з високою хімічною активністю сірчаної кислоти її небезпечно перевозити на далекі відстані. Тому її виробництво орієнтують на споживача. Виробництво соди розміщують біля родовищ кухонної солі й ропи солоних озер, оскільки це дуже матеріаломістка галузь.

Гідне подиву. Щоб виробити 1 т соди, необхідно витратити 1,5 т кухонної солі, 1,5 т вапняку і 1,7 т умовного палива.

Лакофарбова промисловість – галузь хімії органічного синтезу. Вона випускає лаки, фарби, олифу, емалі, розчинники, шпаклювальні й шліфувальні суміші тощо. Сировинна база лакофарбової промисловості дуже широка (налічує близько 350 найменувань). Тому це виробництво має широкі виробничі зв'язки з різними галузями економіки, зокрема нафтопереробною і нафтохімічною, кольоровою і чорною металургією, лісохімічною, олійно-жировою та ін.

Анілінофарбова промисловість постачає барвники для поліграфічної, шкіряно-взуттєвої, текстильної, харчової та інших галузей господарства.

До хімії органічного синтезу належать виробництва синтетичних смол, пластмас і хімічних волокон. Сировинною базою є нафта, газ, кам'яне вугілля, а також кухонна сіль. Хімічні підприємства розміщують у місцях видобутку цієї сировини або в місцях споживання готової продукції. Продукцію хімії органічного синтезу використовують у легкій, харчовій, гумоазбестовій та інших галузях господарства. Розміщення виробництва хімічних волокон залежить від трьох чинників – наявності паливно-енергетичних, водних і трудових ресурсів.

Гідне подиву. Для виробництва однієї тонни хімічних волокон витрачають велику кількість пари, до 5 тис. куб. л води, 5–20 тис. кВт · год електроенергії.

Нафтохімічна і гумоазбестова промисловість використовує продукцію нафтопереробної і газової промисловості, синтетичний і натуральний каучук. Тому нафтохімічні заводи здебільшого розміщують поряд з нафтопереробними. Окремі заводи нафтохімії орієнтуються на споживача, виробляючи синтетичні мийні засоби, замінники харчових жирів тощо.

Підприємства хімічної промисловості розташовані передусім у розвинутих країнах. Найбільшими виробниками хімічної продукції у світі є США (близько 20 % світового виробництва), Японія, Росія, Німеччина (по 10 %), Китай, Велика Британія, Франція, Італія, Україна. Значного розвитку галузь набула в Бразилії, Індії, Південній Кореї.

У США хімічна промисловість зосереджена у штатах Нью-Йорк, Пенсільванія, Нью-Джерсі, у районі Великих озер, на узбережжі Мексиканської затоки та в Каліфорнії. У Німеччині виокремлюються Рейнсько-Вестфальський район, Рур, Рейнсько-Майнський район, Людвігсгафен, Галле, Котбус. У Великій Британії хімічну продукцію виробляють у Ланкаширі та Північно-Східному Уельсі, у Франції – в Паризькому, Рейнсько-Альпійському та Північному районах, в Італії – у Ломбардії, в Японії – на о. Хонсю (Токіо, Осака, Нагоя). У територіально невеликих державах Європи хімічна промисловість концентрується у старих індустріальних районах. Хімічна промисловість Росії зосереджена здебільшого в Центральному, Волго-В'ятському, Поволзькому, Уральському та Північно-Західному районах.

Фармацевтична промисловість посідає одне з найважливіших місць у хімічній індустрії світу. Важливими факторами розміщення цієї галузі є наявність наукової бази і сировини. У деяких країнах, як-от у Швейцарії, частка фармацевтичних виробів у загальному обсязі хімічної продукції дорівнює майже 50 %. У виробництві медикаментів перед ведуть США (мал. 213), Японія, Німеччина, Швейцарія, Велика Британія, Угорщина, Франція.

Мал. 213. Німецький підприємець Чарльз Пфайзер разом із своїм братом створили в 1849 році в Нью-Йорку завод по виробництву тонкої хімії. Зараз це найбільш потужна фармацевтична кампанія світу.

Гідне подиву. За нормативами Всесвітньої організації охорони здоров'я, країна з населенням більш як 50 млн осіб для забезпечення власних потреб повинна мати на фармацевтичному ринку не менше 3000 найменувань медичних препаратів, самостійно забезпечувати потреби національної медицини необхідними ліками та вакцинами вітчизняного виробництва для лікування найпоширеніших інфекційних хвороб. Україна поки що не відповідає цим стандартам, оскільки вітчизняна фармацевтична промисловість виробляє понад 2400 найменувань препаратів, з яких близько 80 % виготовляють з імпоротної сировини. Відсутність власної сировини знижує конкурентоспроможність українських ліків. До фармацевтичної промисловості України належить 87 підприємств, за останні 20

років не споруджено жодного нового. Нині у м. Горлівці будується потужний завод «Фармація», який належить концерну «Стирол» (мал. 214). Цей завод виготовлятиме близько 950 млн таблеток і капсул на рік.

Мал. 214. Концерн Стирол

Висновки. Розміщуючись у промислових осередках, підприємства хімічної промисловості переробляють відходи різних галузей господарства, поліпшуючи екологічну ситуацію і підвищуючи ефективність виробництва. Центри хімічної промисловості особливого розвитку набули в районах видобутку хімічної сировини. Окремі з них складаються з багатьох підприємств, розташованих територіально близько одне від одного, мають прямі виробничі або опосередковані довілля зв'язки (під'їзні шляхи, водні ресурси).

Запитання і завдання

1. Поясніть значення хімічного комплексу у світовій економіці.
2. Охарактеризуйте основні фактори, що впливають на розміщення галузей хімічного комплексу.
3. Дайте оцінку сировинної бази галузі.
4. Позначте на контурних картах основні райони та центри хімічної промисловості.
5. Розкрийте особливості розміщення підгалузей основної хімії.
6. З'ясуйте, чи мають хімічні заводи опосередковані довілля зв'язки, якщо використовують трудові ресурси, під'їзні шляхи, водні ресурси одного населеного пункту.
7. Визначить головні проблеми розвитку хімічного комплексу.

Додаткові джерела інформації

Глушков В. Кібернетика на Україні. Нариси з історії техніки і природознавства: Респ. міжвідомчий зб. – К. 1968. – Вип. 10.

§57. Лісохімічна промисловість

Лісова промисловість – одна з найстаріших галузей, яка, займаючись заготівлею, механічним обробленням та хімічним переробленням деревини, виробляє конструкційні матеріали: круглий ліс, вироби з дерева, меблі, целюлозу, папір, картон тощо.

Незважаючи на те, що обсяги застосування деревини знижуються завдяки впровадженню

пластмас та інших штучних і синтетичних матеріалів, попит на деревину зростає, вона перетворюється на дедалі дефіцитніший матеріал. До складу лісопромислового комплексу входять такі підкомплекси: лісогосподарський, деревообробний, целюлозно-паперовий, лісохімічний. У структурі комплексу провідне місце посідає деревообробна галузь.

Лісогосподарський підкомплекс складається з двох галузей: лісового господарства і лісозаготівельної промисловості. *Лісове господарство* забезпечує розширене лісовідтворення, підвищення продуктивності лісів, посилення їхніх економічних функцій, лісовпорядкування, захист та охорону. Вирішальну роль у проведенні цієї роботи відіграють лісництва. Характерними є досить повільні темпи приросту вкритих лісом площ. *Лісозаготівельна промисловість* – друга галузь лісогосподарського комплексу, яка проводить лісосічні роботи, вивозить і сплавляє деревину, здійснює її первинне оброблення, займається заготівлею грибів, дикорослих плодів і ягід, лікарських рослин, березового соку, меду тощо.

Деревообробний підкомплекс містить такі галузі виробництва: лісопильну, фанерну і меблеву промисловість, виробництво деревно-стружкових і деревноволокнистих плит і будівельних матеріалів. Підприємства деревообробної промисловості розміщують у регіонах з найбільшою концентрацією заготівлі лісу та споживання продукції.

Лісопильне виробництво тяжіє до районів лісозаготівлі. Найпотужнішою серед деревообробних галузей промисловості є меблева.

На основі перероблення лісу та інших рослинних ресурсів, а також вторинної сировини створено целюлозно-паперову промисловість (мал.215). Вона для свого розвитку потребує поєднання таких чинників, як наявність сировини, води та електроенергії.

Мал. 215.

Целюлозно-паперовий комбінат у Фінляндії

Гідне подиву. Кормові дріжджі з лісових ресурсів, а також відходів сільськогосподарського виробництва (качанів кукурудзи, лушпиння соняшнику) виробляє нова галузь підкомплексу – гідролізна промисловість за межами лісопромислових районів. Її підприємства дуже забруднюють природне середовище та є екологічно агресивними.

Основними виробниками пиломатеріалів у світі є США, Канада, Японія, Швеція, Німеччина, Фінляндія; фанери – Південна Корея, Японія; картону і паперу – США, Японія, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Канада. Понад 50 % світового виробництва целюлози припадає на США і Канаду, а також Швецію, Японію, Росію, Фінляндію, Китай, Бразилію. Підприємства цієї галузі тяжіють до сировини, джерел водопостачання і споживача.

Лісосировинні бази світу характеризуються запасами та якістю деревини, транспортною забезпеченістю територій, природними умовами, розташуванням стосовно місць споживання. До найзабезпеченіших лісовими ресурсами країн належать Росія, Канада, Бразилія, США, Китай, Заір,

Індонезія, Фінляндія, Швеція, Румунія. Чимало країн зовсім не мають лісу: деякі держави Африки, Центральної Азії, Близького Сходу, Південної Азії та Південної Америки.

У багатьох країнах, що розвиваються, до 80 % заготовленої деревини йде на дрова, а у розвинутих країнах понад 90 % використовують як сировину для різних сфер економіки (мал. 216). У Північній Америці – США і Канаді – лісорозробки розташовані на заході. Виняток становлять південні райони США з прискореним вирощуванням сосни, тополі, евкаліпта, а також північ Квебеку на сході Канади. На ці дві країни припадає шоста частина заліснених площ світу. Приблизно така сама частка припадає на Росію, ліси якої розташовані переважно на півночі європейської частини, у Сибіру та на Далекому Сході. У Європі найбільшу заліснену площу мають Швеція і Фінляндія. Надлишкове виробництво, порівняно зі споживанням, мають Австрія і Норвегія. У решті країн Європи лісів менше. Промислові ліси збереглися у горах, на піскових пустищах і заболочених землях. Тут поширене штучне лісорозведення (вирощування сосни, тополі). Якість лісів у Німеччині, Швейцарії, Данії, Нідерландах дуже висока. На півдні Європи лісів мало, вони здебільшого представлені низькорослим рідколіссям. У Японії лісу багато, але переважають широколисті породи, тому Японія імпортує чимало деревини. У країнах, що розвиваються, у районі Амазонки, тропічної Африки, Південно-Східної Азії є велетенські запаси лісу. Нині тропічні ліси активно розробляють і їхня продукція вже відіграє помітну роль на світовому ринку. У тропічних країнах слабо розвинута лісопилна промисловість, і тому експортують кругляк, що цінується набагато нижче за пиломатеріали.

Мал. 216. Заготівлення лісу

У комплексі галузей лісової індустрії найважливіше значення має целюлозно-паперова промисловість. Світове целюлозно-паперове виробництво неухильно зростає, як і попит на його продукцію. Воно зосереджене передусім у США, Канаді, Японії, Швеції, Фінляндії, Росії. Чимало такої продукції виготовляють Німеччина, Франція, Чехія, Польща, Норвегія, Австрія. Найбільшими експортерами є Канада та європейські країни – Швеція, Фінляндія, Норвегія, Австрія, імпортерами – США, великі європейські країни, Японія.

Гідне подиву. У багатьох країнах, що розвиваються, у целюлозно-паперовому виробництві замість лісу використовують недеревні рослини: стебло цукрової тростини після видобування з нього цукру, соломі збіжжя і бамбуку. Недеревні матеріали вважають дуже важливою альтернативою деревній сировині. Це пов'язано зі збільшенням дефіциту деревини та підвищенням цін на вироби з целюлози, особливо на папір.

Найбільші виробники паперу – США, Канада, Японія, Росія, Німеччина, Фінляндія, Швеція, Франція, Велика Британія. Головні постачальники паперу і картону на світовий ринок – Канада, Швеція, Фінляндія, Норвегія.

Висновки. Лісохімічний комплекс об'єднує підприємства, що виробляють деревне вугілля, оцтову кислоту, ефірну олію, карбамід. Підприємства тяжіють до місць лісозаготівлі, оскільки для виготовлення їхньої продукції використовують дрова листяних порід, соснову живицю, дубову кору.

Запитання і завдання

1. Дайте характеристику ресурсного потенціалу лісопромислового комплексу світу.
2. Назвіть структурні складові комплексу.
3. Поясніть особливості розміщення галузей деревообробної індустрії.
4. Які є проблеми розвитку целюлозно-паперової промисловості?
5. Позначте на контурній карті головні світові центри лісохімії.

Додаткові джерела інформації

Енциклопедія українознавства: У 10 т. / Гол. ред. Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954 – 1989 (перевидано в Україні: Л., 1993–2002).

<http://woodex.com.ua>

§58. Легка промисловість

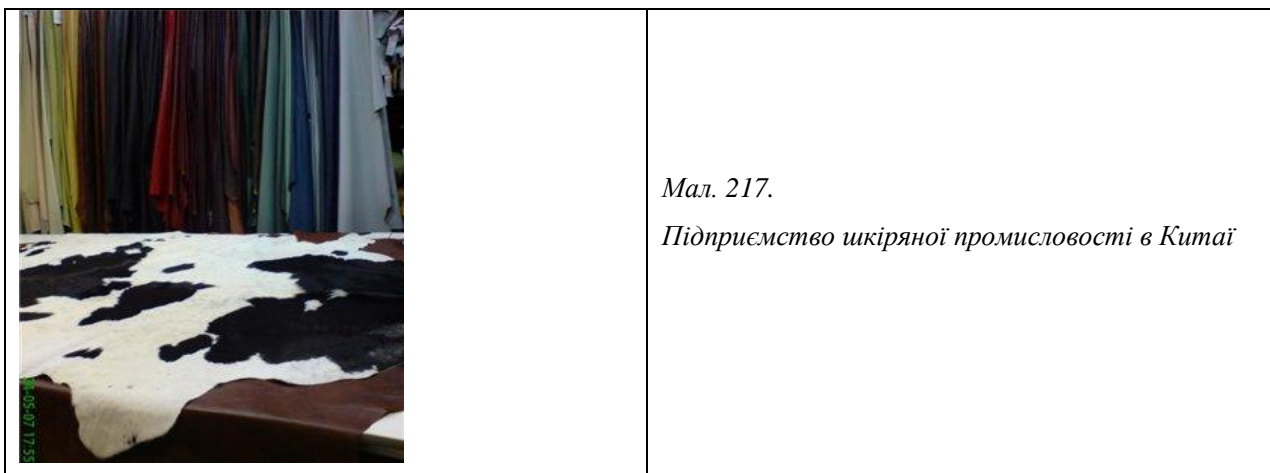
До легкої промисловості належать текстильна, трикотажна, швейна, шкіряна, взуттєва галузі, які забезпечують населення тканинами, трикотажними виробами, готовим одягом, взуттям.

Легка промисловість тісно пов'язана з сільським господарством, галузями машинобудування і хімічною промисловістю. Однією з особливостей розміщення підприємств легкої промисловості є їхнє територіальне сполучення з важкою індустрією, наприклад, металургією, що уможливило раціональне використання трудових ресурсів. Легка промисловість найчастіше наявна в тому або іншому територіальному комплексі як додаткова галузь. Ключові фактори розміщення підприємств легкої промисловості такі: споживчий, сировинний, забезпеченість трудовими ресурсами. Територіальна організація легкої промисловості зумовлена насамперед впливом споживчого і сировинного факторів. Кожен із них діє по-різному, залежно від стадії виробництва і техніко-економічних особливостей галузі. Окрім галузевого та споживчого факторів, важливою є забезпеченість тієї або іншої території робочою силою.

Підприємства первинного перероблення сировини мають велику кількість відходів (до 30–40 % від вихідної сировини), а тому тяжіють до сировинних баз. Волокнисті культури обробляють у місцях їхнього виробництва, а тваринницька сировина піддається первинному переробленню далеко від сировинних баз. Так, миття вовни можна здійснювати на шляху транспортування сировини за наявності водо- та паливостачання. Розміщення виробництва шкіри може бути сполучене як з тваринницькою базою, так і з центром споживання м'яса. На розміщення легкої промисловості (особливо її головної галузі – текстильної) великий вплив справляє науково-технічний розвиток. Це позначається перш за все на концентрації текстильного виробництва, зміні його сировинної бази. Натуральне волокно поступово витісняють хімічні волокна. Велику кількість тканин виробляють із

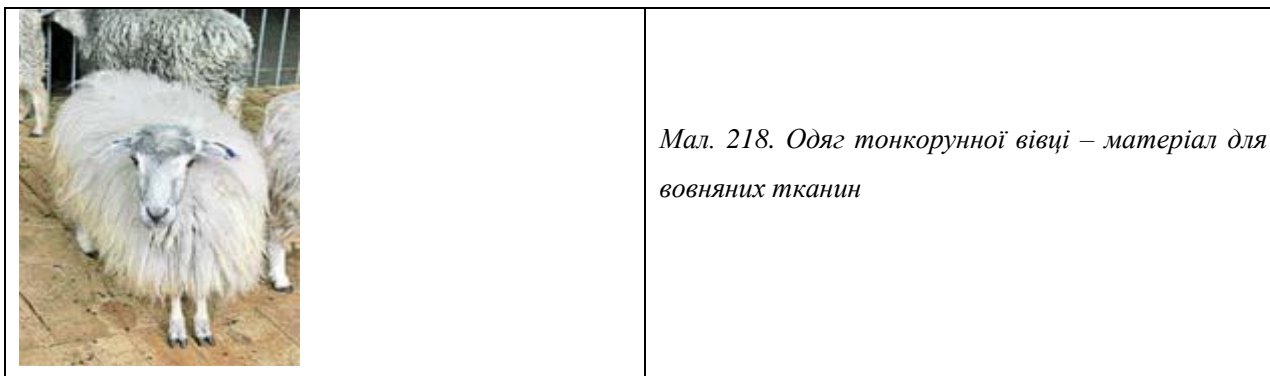
сумішей натуральних і хімічних волокон.

У шкіряній промисловості значне місце посідають штучні шкіри. Промисловість органічного синтезу як сировинна база для легкої промисловості різко змінила умови розміщення її підприємств у окремих районах (мал. 217).

На відміну від первинного оброблення сировини виробництво готової продукції характеризується складнішим розміщенням. Під час вибору варіанта розміщення враховують сировинний, споживчий і трудові фактори. Головним є фактор трудових ресурсів, оскільки легка промисловість – найпрацевіткіша галузь і водночас населення є споживачем готової продукції. Таким чином, райони, забезпечені трудовими ресурсами, масово споживають продукцію легкої промисловості й так створюють сприятливі умови для розміщення її підприємств.

Найважливішим видом натурального волокна є бавовна, на частку якої припадає близько половини перероблюваної у світі текстильної сировини. Найбільшими виробниками бавовняного волокна є Китай, США, Індія, Пакистан, Узбекистан, Туреччина, Австрія, Єгипет, Аргентина, Бразилія. Основні експортери бавовняних тканин – Пакистан, США, Китай, Індія, Японія, Росія. Головні імпортери – країни Європи, Канада, Австралія. Частка вовняних тканин у світовому виробництві незначна, але у їхній загальній вартості частка вовни набагато більша, тому що вовна дорожча. Вовняні тканини здебільшого містять синтетичні домішки. Основні виробники вовняних тканин – Китай, Італія, Японія, США, Республіка Корея, Німеччина, Велика Британія, Франція, Росія. Більшість із цих країн є експортерами вовняних тканин, а основними виробниками і експортерами сировини – вовни – є такі країни: Австралія, Нова Зеландія, Китай, Уругвай, Аргентина, ПАР (мал.218). Основні імпортери вовняних тканин – країни Європи і Північної Америки.

У виробництві шовкових тканин важливе значення мають штучні й синтетичні волокна. Целюлозний і віскозний шовк, капрон, нейлон досить успішно замінили натуральний шовк, проте

останнім часом його значення підвищується. Пояснюється це тим, що окремі властивості натурального шовку штучно відтворити неможливо. Основні виробники та експортери натурального шовку-сирцю – Японія, Китай, Корея, Індія.

Серед інших видів текстильного виробництва – *джутова і лляна промисловість*. Джутова промисловість розміщена в Індії та Бангладеш, базуючись на власній сировині, а також у Великій Британії на основі імпортової сировини. Головні імпортери джутових виробів – США, країни Європи. Лляна промисловість розвинулась у Росії, Білорусі, Україні, Польщі, країнах Прибалтики. Є також виробництво канатних і плетених виробів з абаки, сизалю. Головними виробниками виробів з абаки є Філіппіни, з сизалю – Танзанія. У виробництві тканин з хімічних волокон переважають економічно розвинуті країни, але значення країн, що розвиваються, в Азії помітно зростає. Виробництво шовкових і вовняних тканин більш поширене у розвинутих країнах.

З інших галузей промисловості найбільш важливою є *шкіряно-взуттєва*. Її розміщення орієнтоване переважно на споживача. Великі райони шкіряно-взуттєвої промисловості зосереджені в економічно розвинутих країнах: США, Італія, Велика Британія, Франція, Німеччина. Значне виробництво взуття є також у Польщі, Україні, Румунії, Росії, Болгарії, Чехії, Угорщині, Фінляндії.

Швейна промисловість дуже поширена. Її підприємства представлені в усіх групах країн на всіх континентах. Швейне виробництво – один з найвигідніших і найвисокооплачуваніших видів діяльності.

Гідне подиву. У середньому у розвинутих країнах чоловік щороку купує 10–12 костюмів, жінка – 17. У розвинутих країнах вишуканим тоном вважають зміну сорочки двічі на день, тож порохуйте, скільки треба мати сорочок.

Швейна галузь тяжіє до скупчення населення в урбанізованих районах. Загальний рівень розвитку швейної промисловості, її технічна оснащеність, якість швейних виробів характеризуються вищими показниками у країнах Європи, США, Канаді, Японії. Проте в розвинутих країнах майже немає великих фабрик з виробництва одягу, оскільки праця робітників тут коштує досить дорого. «Швейним цехом» розвинутих країн донедавна були лише азіатські країни з їхньою дешевою працею найманих робітників. Конкуренцію азіатам склали постсоціалістичні країни Європи, де праця робітників так само дешева, а якість набагато краща. У гонитві за дешевою робочою силою західні підприємці «захопили» спочатку Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, а після того, як у цих країнах праця подорожчала, почалося освоєння нових територій: Росії, України, Білорусі, Прибалтики. Західна швейна технологія осідає тепер у них. Ринок порівняно дешевих швейних виробів сконцентрований у нових індустріальних країнах та окремих країнах, що розвиваються, які мають зручне географічне положення (мал. 219).

Мал. 219. Швейна фабрика у Польщі

Хутряне виробництво спеціалізується на виготовленні хутряних виробів зі шкір диких звірів, звірів кліткового утримання і свійських тварин. Найпоширенішими є вироби з кролячих шкур, каракулю, смушку, білки, лисиці, ховраха, ондатри. З хутра виробляють теплий одяг – жіночі й дитячі хутрянні пальта, одяг з верхом із тканин на хутрянній підкладці, головні убори, рукавиці, національний одяг тощо (мал. 220). Хутрова промисловість випускає вироби, які є прикрасою жіночого туалету – палантини, а також побутові хутрянні вироби – килими, ковдри, спальні мішки, сувеніри. Цінність хутряних виробів зумовлена їхніми теплозахисними й естетичними властивостями, міцністю хутра та здатністю протидіяти утворенню повсті. Визначальним чинником, що впливає на вартість виробів з хутра є не тільки якість шкур, а й ступінь складності та специфіка оброблення і відповідні вимоги до моди у певний час.

Мал. 220. В хутряному магазині Стамбулу

До складу легкої промисловості входить і *галантерейне виробництво*. Підприємства цієї галузі розташовані скрізь – у великих містах і маленьких селищах, їхня продукція – валізи, господарчі сумки, кошики, гаманці, зубні щітки, мильниці, гребінці, краватки, шпильки та чимало інших виробів. Сировину для них постачають багато галузей машинобудування, шкіряні, металургійні, текстильні та інші підприємства.

Висновки. Основне завдання легкої промисловості – забезпечувати населення одягом і

взуттям. В умовах попиту населення на сучасні, модні вироби, що зростає, така складова, як якість моделі, є головним чинником ринкового успіху виробу. В кожній галузі легкої промисловості є певна стадія виробництва, на якій формується естетична якість продукції, наприклад, у швейній промисловості – це конструювання та розкроювання. Важливе місце розміщення цього підрозділу. Потреба економії суспільних витрат вимагає його розміщення у найбільшому з можливих населених пунктів, тобто там, де є необхідна соціально-художня інфраструктура (будинки моделей одягу, художні музеї, виставки тощо).

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте особливості розміщення текстильної промисловості.
2. Назвіть галузевий склад текстильної промисловості та країн – лідерів з виробництва текстилю.
3. Нанесіть на контурну карту основні центри текстильної промисловості.
4. Поясніть чинники розміщення підприємств шкіряно-взуттєвої галузі.
5. Визначте основні проблеми розвитку галузі та шляхи вирішення їх.
6. Оцініть значення галузі для задоволення матеріальних потреб населення.

Додаткові джерела інформації

- Про районування текстильної промисловості // Господарство України. – 1930. – № 8 – 9.
- Дерев'янкін Т.* Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1960.
- Паламарчук О. М.* Економічна і соціальна географія України з основами історії. – К., 1998.
- Ряпко Я.* Про сировинну проблему легкої промисловості // Господарство України. – 1933. №. 5 – 6.
- Травень – червень

§59. Світове сільське господарство

Сільське господарство складається з обробітку землі (для підвищення врожайів) і вирощування свійських тварин. Сільськогосподарські культури потрібні людині для харчування, годівлі тварин, одержання волокна (бавовни, сизалю) тощо. Тварин вирощують задля вовни, молока, м'яса, шкіри, кіз'яку (для палива). Форми ведення сільського господарства варіюють від маленьких підсобних господарств і ферм до великих артілей і колективних господарств.

Сільське господарство зародилося у Середній Азії та Єгипті як мінімум 10 тис. років тому. Сільськогосподарські громади були основою суспільного устрою в Китаї, Індії, Італії, Мексиці та Перу, а потім поширилися по всьому світу. Виникнення сільського господарства пов'язане з неолітичною революцією, що є переходом від привласнювального господарства (полювання, збирання і рибальства) до такого, що виробляє (землеробство і тваринництво). Завдяки селекції (відбору) виникли культурні рослини і було одомашнено тварин.

Академік **Микола Іванович Вавилов** (мал. 221) виокремив центри походження культурних рослин, а його учні та послідовники – центри доместикації (одомашнення) тварин. Рослини і тварини,

що з'явилися у цих центрах, поширилися згодом на велику частину суходолу. За М. І. Вавиловим, види, спочатку були бур'янами культурних рослин, а згодом стали об'єктами окультурювання. Це траплялося переважно за просування на північ або за піднімання в гори, де бур'яни були домінантами. Так, жито витіснило, просуваючись на північ і в гори яру пшеницю та озимий ячмінь. Таким чином, культурні рослини є не тільки наслідком діяльності людини, вони, як і дикі, мають певну географію поширення.

Мал. 221. Микола Іванович Вавилов (1887-1943) учений-генетик, ботанік, географ. Президент Географічного товариства у 1931-1940 роках. Засновник і директор Інституту рослинництва. Організатор і учасник ботаніко-агрономічних експедицій, що охопили всі континенти, крім Антарктиди і Австралії.

Гідне подиву. Географічні центри (батьківщина, середовище походження) культурних рослин за М. І. Вавиловим (мал.222):

I. *Південноазіатський тропічний центр* (Індія, гори Індокитаю, південний тропічний Китай та острови Південно-Східної Азії): кулясті зерна пшениці, окремі сорти сорго, нут, баклажан, огірок, манго, апельсин, мандарин, лимон, багато сортів цукрової тростини, джут, коноплі, кунжут, перець чорний, горіх, кориця, банан, бавовник азіатський, бамбук, кардамон, горіх мускатний.

II. *Східноазіатський центр* (включає помірні й субтропічні частини Центрального і Східного Китаю, більшу частину Тайваню, Корею, Японію): просо, окремі сорти вівса і ячменю, гречка, соя, редька, цибуля багаторічна, ревінь, гарбуз, яблуна, груша, персик, абрикос, китайська слива і вишня, айва китайська, чай, женьшень, редька олійна, пальма прядильна, мак опійний, гірчиця коренеплідна, хрін японський, слива японська, хурма японська, спаржа бульбаста.

III. *Південно-Західноазіатський центр* (Анатолія, Іран, Афганістан, Середня Азія і Північно-Західна Індія): багато видів пшениці й жита, овес середземноморський, ячмінь, сочевиця, диня, огірок анатолійський, буряк, морква, цибуля, цибуля-порей, салат (латук), інжир, гранат, айва, алича, ліщина, виноград, кизил, хурма, барбарис, шафран, льон.

IV. *Середземноморський центр* (південь Європи та північ Африки): тверда пшениця, маслина, капуста, петрушка, артишок, часник, спаржа, селера, хрін, щавель, тмин, аніс, м'ята, розмарин, лавр благородний, хміль

V. *Абіссінський центр* (крайня Східна Африка з Ефіопією та Єменом): сорго хлібне, тефер, дагус, нут, сочевиця, горох, боби, чина, люпин, особливі форми льону, кунжут, рицина, кава, гірчиця овочева.

VI. *Центральноамериканський центр* (Латинська Америка): кукурудза, гарбуз, батат, різні види перцю, бавовнику, папайя, томат мексиканський, слива мексиканська, какао, кактуси для огорож.

VII. *Андський (Південноамериканський) центр*: різні види картоплі, хінне дерево, кокаїновий кущ, ананас.

Мал. 222. Центри походження культурних рослин за Вавиловим
 1 – Південноазіатський тропічний
 2 – Східно азіатський
 3 – Південно-Західно-азіатський
 4 – Середземноморський
 5 – Абіссінський
 6 – Центральноамериканський
 7 – Південноамериканський (Андський)

За підрахунками М. І. Вавилова, первісні ділянки видоутворення культурних рослин займають близько 1/40 частину суходолу земної кулі, при цьому з 640 найважливіших культурних рослин понад 500 припадає на Старий світ, 400 із них виникли в Південній Азії. Найбагатші родовим, видовим і сортовим потенціалом Індія, Китай, звідки походить близько половини всіх культурних рослин, а також Передня Азія і середземноморські країни.

Сільськогосподарська галузь є однією з найважливіших і широко представлена практично у всіх країнах. У світовому сільському господарстві зайнято близько 1,1 млрд економічно активного населення (ЕАН).

Сільськогосподарське виробництво – це процес взаємодії людини і природи, під час якого людина за допомогою промислових засобів виробництва, використовуючи речовини і сили природи, виробляє сільськогосподарську продукцію. Природа у сільському господарстві є основною продуктивною силою. Продуктивність сільськогосподарських угідь, водних екосистем, енергія сонця і вітру, кількість сонячного тепла та світла, атмосферних опадів беруть безпосередню участь у фотосинтезі рослин, впливають на врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність худоби. Територіальне поєднання природних умов і ресурсів впливає на розміщення та спеціалізацію сільського господарства. Розвиток сільського господарства базується на вивченні економічних законів і законів природи. Економічні закони відображають суспільно-виробничі відносини людей у процесі сільськогосподарського виробництва.

У найрозвинутіших країнах, країнах з перехідною економікою, нових індустріальних державах переважає товарне, переважно інтенсивне, сільське господарство. В інших країнах, що розвиваються (крім нових індустріальних країн), зберігається значна частка натурального господарства в агропромисловому секторі. У 60-ті роки ХХ ст. у багатьох з них відбулися значні перетворення у сільському господарстві на основі сучасної агротехніки, яка одержала назву «зеленої революції». Вона містила три складові: виведення нових сортів культур, насамперед зернових; розширення площі зрошуваних земель; підвищення рівня механізації та хімізації сільського господарства. Внаслідок «зеленої революції» врожайність зернових культур зросла у 2–3 рази, а такі країни, як Китай, Індія, Індонезія, Пакистан, Таїланд, почали забезпечувати свої потреби продукцією власного виробництва.

Сільське господарство практично всіх країн світу утворюють великі взаємозалежні галузі:

землеробство, рослинництво і тваринництво, співвідношення між якими помітно змінюється під впливом НТР на користь тваринництва, а також залежить від рівня індустріалізації країни (у Північній Америці та Європі – високо механізоване тваринництво), природних умов (пасовищне тваринництво в посушливих степових і напівпустельних районах), етнічних і релігійних особливостей тієї чи іншої країни (наприклад, іслам забороняє вживання свинини, індуїзм – вбивати корів).

Гідне подиву. В Індії корова – священна тварина, що символізує плодючість, достаток, землю, є персоніфікацією неба і землі. В індуїзмі і буддизмі спокійний, врівноважений характер корови, ймовірно, настільки точно збігався з уявленнями про благочестиве життя, що вона стала найшанованішою твариною, і навіть старих і хворих корів господарі не забивають, а просто випускають на волю. Зображення корови є на гербі міста Турина (Італія) – навіть назва міста походить від кельтського слова – корова (бик) (мал. 223). Але не в усіх країнах спостерігається таке поважне ставлення до корови. (мал. 224).

У цілому в економічно розвинутих країнах переважає тваринництво, що ґрунтується на передовій базі з використанням досягнень науки, а в країнах, що розвиваються, особливо в екваторіальній, субекваторіальній зоні й зоні мусонного клімату, – рослинництво.

НТР у тваринництві зумовила впровадження не тільки механізації, а й автоматизації виробництва (птахофабрики, свиноферми). Так, у Швеції і Фінляндії на частку тваринництва нині припадає 75–80 % валової продукції сільського господарства. Виняток становлять середземноморські країни, зокрема Італія, де ця галузь дає близько 40 % сільськогосподарської продукції. Це зумовлено насамперед тим, що там не зовсім сприятливі для тваринництва природні умови.

Тваринництво переважає в країнах Близького і Середнього Сходу, а також в Аргентині й Уругваї. У цих країнах воно є в основному екстенсивним, переважає пасовищне скотарство.

Інтенсивний (від лат. *intension* – напружений) тип сільського господарства – система сільськогосподарського виробництва, що ґрунтується на відносно великих капіталовкладеннях у розрахунок на одиницю земельної площі, що використовується.

Екстенсивний (від лат. *extensive* – розтяжний) тип сільського господарства – протилежний інтенсивному: просте кількісне збільшення виробництва.

Практично в усьому світі діяльність, пов'язана із забезпеченням населення продуктами харчування і продуктами споживання, вийшла за межі власне сільського господарства і утворює нині систему взаємозалежних галузей, в якій взаємодіють сільське господарство, переробна промисловість,

складське і холодильне господарство, гуртові та роздрібні торговельні підприємства, підприємства сільськогосподарського машинобудування, сільськогосподарської хімії, сільськогосподарської науки, агробанки тощо. В економічно розвинутих країнах, у країнах з перехідною економікою, постсоціалістичних країнах такі поєднання розвинулись до агропромислових комплексів (АПК). У багатьох країнах, що розвиваються, також розпочалися аналогічні процеси, але агропромислова інтеграція перебуває тут на початкових рівнях розвитку. Коли йдеться про світове господарство, то систему, в якій поєднані сільське господарство і пов'язані з ним галузі, називають агробізнесом, або агропромисловою сферою.

Серед трудових ресурсів більша кількість працівників зайнята у агропромисловій сфері. Наприклад, у США на одного зайнятого в сільському господарстві припадає понад п'ять зайнятих в інших галузях АПК, в Європі, відповідно, 2–2,5 особи. Отже, навіть в економічно розвинутих країнах в АПК зайнято 1/5, а то і понад 1/4 ЕАН.

Оснovo сільськогосподарського виробництва становлять **земельні ресурси**. На мал. 225 зображено структуру загальної площі світу. Тому дуже важливим для країн і регіонів є площа сільськогосподарських угідь, зокрема орних земель. Усі сільськогосподарські угіддя на Землі займають близько 1/3 суходолу (без Антарктиди), або 4,5 млрд гектарів. Трохи більш як 1/10 суходолу, тобто близько 1,5 млрд гектарів, становлять орні землі та землі під багаторічними насадженнями, 1/5 частина суходолу перебуває під луками і пасовищами.

Мал. 225. Структура загальної площі земель світу

Найбільші площі земель, що використовуються у землеробстві, в Азії – майже 1/3 світових площ, значні вони і в Північній Америці та Північній Євразії – по 1/6 світових площ. Найрозоранішою є Західна і Центральна Європа, де в середньому під землеробство використовують понад 1/3 землі, а в окремих країнах навіть – 1/2 і більше, наприклад, в Україні, Італії, Польщі, Угорщині, Нідерландах, Данії тощо. Інтенсивно розорані також історичні райони землеробства в Азії, особливо в Східному

Китаї, на Індо-Ганзькій низовині та в дельтах великих річок. Серед країн світу найбільші земельні ресурси мають Росія, Україна, Казахстан, США, Індія, Китай, Бразилія, Канада, Австралія (табл. 13).

Таблиця 13.

Земельні ресурси найбільших землеробських країн світу у 2009 р.

Назва країни	Площа, млн. га		Площа, %		
	Всі землі	Орні землі	Орні землі	Багаторічні насадження	Луки і пасовища
США	937,3	185,7	19,8	0,2	25,5
Індія	328,8	166,3	50,6	1,1	3,6
Росія	1707,0	130,0	7,6	0,2	5,1
Китай	959,7	93,3	9,7	0,3	41,7
Бразилія	851,2	51,8	6,1	1,1	21,8
Австралія	771,3	46,7	6,1	0,0	53,9
Канада	997,6	45,8	4,6	0,0	2,8
Казахстан	271,7	35,7	13,1	0,8	57,7
Україна	60,3	33,0	54,6	2,0	12,4
Нігерія	92,4	29,8	32,3	2,7	43,3
Аргентина	276,7	25,0	9,0	0,8	51,4
Мексика	195,8	23,1	11,8	0,8	38,0
Франція	55,1	18,2	33,1	2,2	20,0

Основним соціально-економічним чинником сільськогосподарського виробництва є **аграрні відносини**, що залежать від способу виробництва, форми земельної власності, специфіки землекористування.

В економічно розвинутих країнах більша частина земельного фонду та основні продуктивні можливості сільськогосподарського виробництва зосереджені у фермерських господарствах. Основою організації виробництва є сімейна ферма (з мінімальним використанням найманої робочої сили). Частина землі належить державі (1/4–1/3 площі), а також великим монополіям агробізнесу і церкві. У країнах, що розвиваються, картина строкатіша. Пересічно понад 1/2 площ є общинними землеволодіннями або обробляються дрібними сімейними господарствами. Виробництво тут напівнатуральне або дрібнотоварне. Другий за площею (але основний за виробництвом) сектор землекористування – великі землеволодіння. В Латинській Америці – це великі латифундії (фазенди), у країнах Азії та Африки – землеволодіння місцевих феодалів (султани, шейхи, племенні вожді тощо). Але феодальні відносини поступово замінюються капіталістичними і дедалі більшого значення набуває плантаційне (особливо в Латинській Америці та Південно-Східній Азії), місцями фермерське господарство.

У процесі змін перебувають землеволодіння і агровиробництво постсоціалістичних країн перехідної економіки. Колишні колгоспи, радгоспи, комуни перетворюються на кооперативи та агрофірми різних типів, поступово розгортається фермерське господарство, особливо в країнах Центральної Європи.

Глобалізація агробізнесу відбувається на тлі світової біотехнологічної революції. З 1995 р. масово впроваджується трансгенне насіння (соя, картопля, бавовник, кукурудза). Площі під трансгенними культурами досягли у світі 35 млн га, з них 30 млн га у Північній Америці. Нині масово поширюються нові сорти рослин з модифікованими технологічними і споживчими характеристиками.

Внаслідок високої складності та вартості біотехнологічних розроблень вони зосереджені в 10 провідних американських і європейських хіміко-біологічних компаніях – «Монсонто», «Новартіс», «Дюпон», «Рон-Пуланк», «Хьохст» та ін.

Висновки. Сільське господарство – галузь економіки, спрямована на забезпечення населення продуктами харчування та одержання сировини для низки галузей економіки. Зміни у сільському господарстві відбуваються інтенсивно. Головними галузями сільського господарства є рослинництво і тваринництво, на які припадає 99 % виробленої продукції. Співвідношення виробництва рослинної і тваринної продукції у різних країнах світу неоднакове. У цілому в економічно розвинутих країнах Європи і Англо-Америци переважає тваринництво, що базується на застосуванні досягнень науки і передових технологій (високо механізоване тваринництво).

Запитання і завдання

1. Поясніть значення сільського господарства світу.
2. З'ясуйте відмінності між інтенсивним і екстенсивним веденням сільського господарства.
3. Дайте визначення наукового поняття «земельні ресурси».
4. Визначте за картою земельних ресурсів, які регіони світу є основними у виробництві сільськогосподарської продукції.
5. Поясніть, як впливають природні й соціально-економічні чинники на рівень розвитку і спеціалізацію зернового господарства в країнах світу.
6. Проаналізуйте рівень розвитку землеробства у світі.
7. Нанесіть на контурну карту географічні центри культурних рослин за М. І. Вавиловим.

Додаткові джерела інформації

Вавилов М. І. Вчення про походження культурних рослин після Дарвіна. – К.: 1939.

Розміщення і спеціалізація сільського господарства Української РСР. – К., 1967.

Українська сільськогосподарська енциклопедія: У 3 т. – К. 1970 – 1972.

Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. – К.: Аконіт, 1998. – Т. 2.

<http://www.agriculture.rice.jpg>

§ 60. Рослинництво

Провідною галуззю сільського господарства є рослинництво.

Галузь поділяють на підгалузі залежно від вирощуваних рослин:

- *зернові культури:* пшениця, ячмінь, жито, овес, рис, кукурудза, гречка, сорго;
- *зернобобові:* горох, квасоля, чечевиця, соєві боби;
- *кормові культури:* кормові трави, силосні культури, кормові коренеплоди, кормові баштанні культури;
- *технічні культури:* харчові культури (цукрова тростина, цукровий буряк, крохмалисті культури, лікарські рослини); текстильні культури (бавовник, льон, джут, коноплі);

каучуконоси (гевея);

- *овочево-бажанні культури*: картопля, капуста, салат, шпинат, кріп, листові петрушка, томат, огірок, гарбуз, кабачок, патисон, баклажан, перець, цибуля, часник, морква, буряк, пастернак, селера, ріпа, редиска, редька, кавун, диня;
- *цитрусові культури*: апельсин, грейпфрут, мандарин, лимон, бергамот;
- *тонізуючі культури*: валеріана, маріхуана, конопля, чай, кава, какао;
- *олійні й ефіроолійні культури*: соняшник, ріцина, гірчиця, рапс, кунжут, льон, кокосова пальма, оливкове дерево, коріандр, аніс, кмин;
- *виноградарство*;
- *садівництво*;
- *грибництво*.

Зернові культури – група рослин (мал. 226), що вирощуються для одержання зерна, яке є продуктом харчування людини. Вони – основне джерело рослинних білків у харчуванні, їх використовують також для виробництва корму для тварин. Під зерновими у світі перебуває більшість площ орних земель. Основні райони вирощування пшениці (мал. 227) зосереджені в Європі та Північній Євразії (Росія, Україна, Казахстан, Франція, Німеччина, Італія тощо), Північній Америці (США, Канада), Азії (Китай, Індія, Туреччина, Пакистан та ін.).

	<p><i>Мал. 226. Зернові поля</i></p>
	<p><i>Мал. 227. Вирощування зернових культур в Україні</i></p>

Зернові культури поділяють на дві основні категорії: *хлібні зернові культури* (зокрема круп'яні) й *зернобобові культури* (боби).

У сільському господарстві зерно використовують як фураж або після молотіння для харчової промисловості.

Збіжжя (хлібні злаки) – група рослин, зокрема родини злаків, гречкових і амарантових, які вирощують для одержання зерна, що використовують для їжі (мал. 228).

Мал. 228. Продукти вироблені з хлібних злаків

Виробництво зернових за середніми показниками можна подивитися в таблиці 14.

Таблиця 14.

Виробництво зернових у країнах світу, середній показник за 2005–2009 рр.

Країна	Усі зернові, млн.. т	Пшениця, млн.. т
Весь світ	1920	569
Китай	400	100
США	301	66
Індія	197	54
Росія	99	51
Франція	58	32
Канада	53	31
Індонезія	53	31
Україна	43	23
Бразилія	39	3
ФРН	37	16
Туреччина	30	20
Казахстан	29	15
Інші країни	581	158

Кукурудзи у світі щорічно збирають близько 500 млн тонн. Найбільшим її виробником є США (45 % світового збору). Головний район вирощування – Мексиканська низовина. Багато кукурудзи збирають Китай, Бразилія, Мексика, Аргентина, Франція, Індія. Рису щороку вирощується понад 500 млн тонн: 1/3 його світового виробництва дає Китай, 1/5 – Індія.

Технічні культури – рослини, які використовують в основному як сировину для різних галузей промисловості (харчової, текстильної, миловарної, лакофарбової, фармацевтичної та ін.). За цільовим призначенням технічні культури поділяють на такі групи: крохмаленосні, цукроносні (цукровий буряк), олійні (соняшник, льон-кудрявець, ріпак, соя), ефіро-олійні (троянда, м'ята, базилік, шавлія), прядивні (льон-довгунець, бавовник), лікарські, дубильні (дуб), наркотичні (тютюн, махорка, хміль).

Найважливішу технічну культуру – бавовник – вирощують переважно у країнах, що розвиваються (Індія, Пакистан, Бразилія, Єгипет), інші важливі виробники – Китай, США, Узбекистан, Туркменистан, Туреччина.

Більш як половину цукру у світі одержують з цукрової тростини (Куба, Мексика, Бразилія, США, Аргентина, Індія, ПАР, Єгипет, Австралія). Головні країни, де вирощують цукрові буряки, – Україна, Росія, Польща, Чехія, Словаччина, ФРН, Франція. З олійних найпоширеніші соняшник (Росія, Україна, Болгарія, Уругвай, Аргентина) та соя (США, Китай, Росія, Бразилія).

Кормові культури – рослини, які вирощують на корм тваринам: кормові трави, коренеплоди, баштанні, силосні.

Важливу роль відіграють і культури, з яких виготовляють тонізуючі речовини, особливо чай, кава, какао (мал. 229).

Гідне подиву. Кава (від назви провінції Каффа в Ефіопії) – напій, що виготовляють зі смажених плодів (бобів) кавового дерева.

Мал. 229. Розкіш, що дозволена кожному

За деякими оцінками експертів, кава – друга за обсягами споживання рідина на Землі після води. Споживання кави вже давно набуло ознак окремої культури, оспіваної митцями різних епох. В Європу кава потрапила у XV ст., але вживали її як лікувальний засіб і коштувала вона дуже дорого. Першу в Європі кав'ярню відкрито в Італії у 1645 р., у Франції – у 1657 р. Поширення кави як популярного в Європі напою почалося з Відня (Австрія) з 1683 р. і пов'язане з ім'ям українського шляхтича і козака Юрія-Франца Кульчицького. Під час облоги турками Відня він, вдягнувшись у турецький одяг, проніс листа про допомогу місту, за що був щиро нагороджений віденцями, у тому числі 300 мішками кави з турецького обозу. Перебуваючи в Туреччині, Ю. Кульчицький ознайомився з технологією приготування напою, яку вміло пристосував до смаків європейців – почав додавати до кави цукор. Так з'явилася знаменита кава по-віденськи. Згодом Ю. Кульчицький відкрив у подарованому йому будинку кав'ярню. Є декілька різновидів вживання та способів приготування кави: еспресо – чорна міцна кава, яку подають зі склянкою води; шлагоберс – чорна міцна кава з вершками; фарисеер – чорна міцна кава зі збитими вершками і ромом; айншпенер – велика чашка німецької кави зі збитими вершками; кайзер меланж – чорна міцна кава з яєчним жовтком і коньяком; браунер – велика чашка кави з молоком.

Споживання кави відіграє важливу роль у спілкуванні між людьми. Ритуал приготування та пиття кави у багатьох народів є часткою національної культури. Горнятко кави міцно асоціюється з моментом спокою між напруженими порами дня або з прокиданням уранці, коли людина перебуває наодинці зі своїми думками чи неспішно розмовляє з друзями або рідними. Саме ці соціальні моменти дали поштовх великій популярності кав'ярень. І ще цікавий факт – медики довели, що людина, яка протягом щонайменше 15 років вживає натуральну (не розчинну) каву, не занедужає на хворобу Альцгеймера, внаслідок якої ушкоджується «сіра речовина» мозку, що призводить до втрати пам'яті й слабоумства, що прогресує.

Велике значення мають цитрусові культури, оскільки містять природний вітамін С, дубильні речовини тощо. Поширені вони в основному в субтропічному кліматі.

Практична порада. Хворим на діабет властивості грейпфрута допомагають скоротити потребу в інсуліні. У червоних грейпфрутах міститься додатковий антиоксидант лікопен, тому вони особливо корисні людям, які страждають на серцево-судинні захворювання, оскільки допомагають нормалізувати рівень холестерину. Для цього треба випивати одну склянку грейпфрутового соку на день. Грейпфрут рекомендовано вводити в ранковий раціон, оскільки він підвищує загальний тонус, знімає втому і поліпшує апетит. Щоденне вживання грейпфрута в їжу знижує кровоточивість ясен.

Як галузь сільського господарства рослинництво має такі основні особливості:

1. Економічний процес відтворення переплітається з природним процесом росту і розвитку рослин, що розвиваються на основі біологічних законів.

2. Циклічний процес природного росту і розвитку рослин зумовив сезонність сільськогосподарської праці.

3. На відміну від промисловості, технологічний процес у рослинництві тісно пов'язаний з природою, де земля є головним засобом виробництва.

Науковці зазначають, що 78 % земної поверхні зазнають серйозних природних обмежень для розвитку землеробства, 13 % площ вирізняються низькою продуктивністю, 6 % – середньою і 3 % – високою. Нині розорано близько 11 % усієї суші, ще 24 % використовують під пасовища. Особливості агроресурсної ситуації та спеціалізації сільського господарства істотно відмінні за регіонами. Виокремлюють декілька термічних поясів, кожен з яких характеризується своєрідними галузями рослинництва. **Холодний пояс** займає обширні простори на півночі Євразії та Північної Америки. Землеробство тут обмежене нестачею тепла і вічною мерзлотою. Рослинництво можливе тільки в умовах закритого ґрунту. **Прохолодний пояс** охоплює обширні території Євразії та Північної Америки, а також вузьку смугу на півдні Анд у Південній Америці. Обмаль тепла обмежує набір культур, які тут можна вирощувати (скоростиглі культури – сірі хліби, овочі, деякі коренеплоди, рання картопля). **Помірний пояс** у Південній півкулі представлений у Патагонії, на узбережжі Чилі, островах Тасманія і Нова Зеландія, а в північній займає майже всю Європу (крім південних півостровів), південь Сибіру і Далекого Сходу, Монголію, Тибет, північний схід Китаю, південь Канади, північно-східні штати США. Це пояс масового землеробства. Орними землями зайняті практично всі придатні за рельєфом території, її питома площа становить до 60–70 %. Тут вирощують чимало культур: пшеницю, ячмінь, жито, овес, льон, картоплю, овочі, коренеплоди, кормові трави. У південній частині поясу ростуть кукурудза, соняшник, рис, виноград, фруктові й плодові дерева. **Теплий пояс** відповідає субтропічному географічному поясу і представлений на всіх материках, окрім Антарктиди: він охоплює Середземномор'я, велику частину території США, Мексики, Аргентини, Чилі, південь Африки і Австралії, Південний Китай. Тут вирощують два врожаї на рік: узимку – культури помірного поясу (зернові, овочі), влітку – тропічні однорічні (бавовник) або багаторічні (оливкове дерево, цитрусові, чай, волоський горіх, інжир та ін.). **Спекотливий пояс** охоплює великі простори Африки, Південної Америки, північну і центральну Австралію, Малайський архіпелаг, Аравійський півострів, Південну Азію. Тут вирощують кавове і шоколадне дерева, фінікову пальму, батат.

Рослинництво найбільше впливає на природне середовище. Чинники його впливу такі:

зведення природної рослинності на сільськогосподарські угіддя, відкриття земель; обробіток (опушення) ґрунту, особливо із застосуванням відвального плуга; застосування мінеральних добрив і отрутохімікатів; меліорація земель; руйнування ґрунтових екосистем; втрата гумусу; руйнування структури та ущільнення ґрунту; водяна і вітрова ерозія ґрунтів. Вирішувати проблеми, породжувані цими чинниками, можна за допомогою інноваційних технологій точного і ґрунтозахисного землеробства, органічного виробництва і гомобіотичного обігу.

Висновки. Сучасне землеробство використовує 1,5 тис. видів культурних рослин. Протягом кількох тисячоліть землероби окультурювали корисні рослини, виводили нові сорти та гібриди їх. Розширювалися площі та географія вирощування культурних рослин. Основні райони рослинництва повністю бігаються з основними ареалами орних земель і багаторічних насаджень.

Запитання і завдання

1. Назвіть підгалузі з вирощування рослин.
2. Дайте характеристику вирощування зернових культур.
3. Позначте на контурній карті зони спеціалізації світового рослинництва.
4. Оцініть проблеми розвитку галузі.
5. Проаналізуйте статистичні дані щодо виробництва сільськогосподарської продукції.

Додаткові джерела інформації

Вавилов М. І. До пізнання м'яких пшениць: (Систематично-географічний нарис) // Праця по прикладній ботаніці, генетиці і селекції (перекл.). – К.: Аграрна наука, 1932.

Про збіжжя – різними мовами // Дзеркало тижня. – 2003. – № 17 (442). 8 – 6 травня

[Тарас Чухліб. Кава по-турецьки, по-віденськи чи по-українськи? // Дзеркало тижня. – 2004. –](#)

№ 7

(482).

<http://ukrainian.cri.cn>

§ 61. Тваринництво світу

Тваринництво – галузь сільського господарства, що займається розведенням і використанням сільськогосподарських тварин. Воно забезпечує людей харчовими продуктами (молоко, масло, сир, м'ясо); близько 60 % білків, які споживає людина, – продукти тваринництва, надає сировину для легкої і харчової, а також фармацевтичної промисловості, тяглову силу (кінь, віл, віслик), основне органічне добриво – гній. Продукти тваринництва легко збувати, і за нормальних обставин вони часто були основою бюджету будь-якого селянина, фермера, хуторянина тощо.

Тваринництво поділяють на скотарство (вирощування великої рогатої худоби), вівчарство, козівництво, кролівництво, конярство, бджільництво, джмільництво, звірівництво, рибицтво, мари культура, оленярство, птахівництво, свинарство, верблюдівництво, шовківництво, рибальство.

На структуру, розміщення та спеціалізацію тваринництва впливають особливості кормової бази, які в різних регіонах і місцевостях різні. На продукцію скотарства переважно орієнтується

молокопереробна галузь харчової промисловості. Вона поділяється на маслоробну, сироварну і молочноконсервну галузі. Їх продукція – масло, сир твердий і м'який, молочні консерви, сухе молоко, продукти дитячого харчування тощо. На розміщення молокопереробних заводів впливають сировинні чинники і наявність масового споживача. Виробництво продукції з незбираного молока – пастеризоване молоко, сметана, кефір, ряжанка – розташоване у великих містах, тобто орієнтується на споживача. Виробництво масла, сиру, молочних консервів зосереджене в невеликих містах і селищах у сільськогосподарських районах з розвинутим молочним тваринництвом.

Важливим джерелом кормів є природні угіддя – сіножаті й пасовища. Залежно від районів розміщення, господарства спеціалізується на виробництві молока, молока і м'яса, м'яса і молока (табл. 15).

Таблиця 15.

Напрями спеціалізації тваринництва у світі

Напрями тваринництва	Співвідношення молока і м'яса
Молочне	70 % виробництва молока
Молочно-м'ясне	Однакова кількість молока і м'яса
М'ясо-молочне	50 % виробництва м'яса

Навколо великих міст і в рекреаційних районах переважає молочний напрям. Висока частка виробництва молока характерна там, де для цього є кормова база. Скотарство дає також багато м'яса (яловичина і телятина). М'ясні породи великої рогатої худоби вирощують на відгодівельних пунктах поблизу цукрових, спиртових і крохмале-патокових заводів, у спеціалізованих господарствах, що вирощують і відгодовують тварин. Тваринництво є сировинною базою для м'ясної промисловості. У торгівлі харчовими продуктами м'ясо поступається тільки хлібобулочним виробам. Крім харчових продуктів, м'ясна промисловість виробляє також корми для сільського господарства, лікувальні препарати тощо. З тваринницької сировини одержують гематоген. Головні підприємства цієї галузі промисловості – м'ясокомбінати – зосереджені у великих містах, а також у районах розвинутого тваринництва.

Тваринництво розвинуте в усіх регіонах земної кулі. В економічно розвинутих країнах Європи, Північної Америки в лісовій і лісостеповій зонах розводять велику рогату худобу молочно-м'ясного і молочного напрямів. У місцях з посушливим і сухим кліматом розвинуте тваринництво м'ясного напрямку (Індія, Пакистан, Аргентина, Австралія). Найбільше поголів'я великої рогатої худоби (до 60 %) припадає на країни Азії, Африки (але тут продуктивність дуже низька, використовують її для роботи на полях і як тяглову силу), Південної Америки.

Свинарство – галузь тваринництва, що займається розведенням свиней для одержання м'яса і сала, а також шкіри і щетини. Завдяки багатоплідності, скоростиглості, великій забійній вазі запорівняно незначної витрати кормів на одиницю продукції, свинина відіграє головну роль у загальному виробництві м'яса. Свинина майже удвічі поживніша за яловичину і баранину. Завдяки цим рисам значення свинини постійно зростає (див. мал. 230).

Мал. 230. Зростання кількості свиней у світі, млн. голів

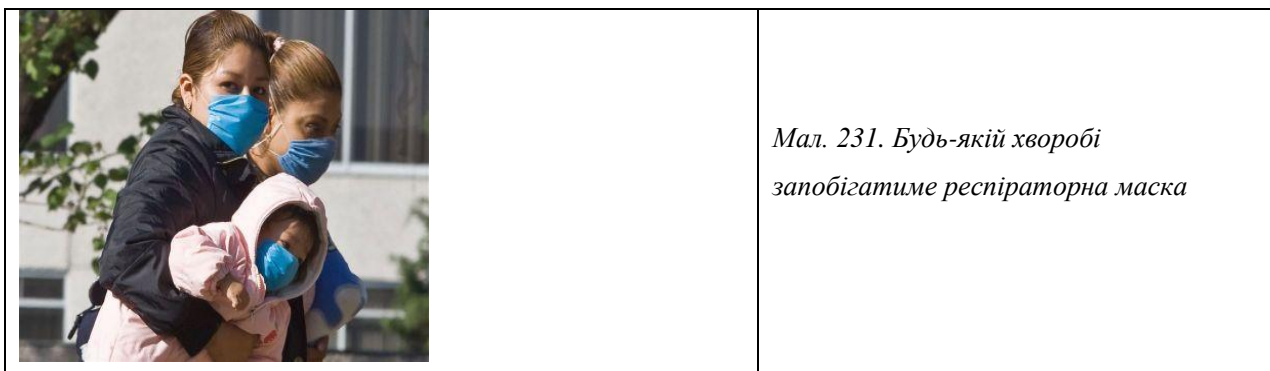
Свинарство розвинуте в Європі, Азії та Північній Америці. Проте в районах проживання мусульман свиней практично не розводять у зв'язку з релігійними традиціями. Перше місце у світі за поголів'ям свиней посідає Китай.

Важливе місце серед галузей тваринництва належить птахівництву. Крім дієтичного поживного м'яса, птахівництво дає яйця, а також пір'я і пух. Для галузі характерний найвищий у тваринництві рівень механізації та автоматизації. У структурі птахівництва переважає вирощування курей, розводять також качок, гусей та індиків. Птахівництво відіграє в основному допоміжну роль у різних типах господарств, проте є і спеціалізовані підприємства – птахофабрики. Кормовою базою птахівництва є концентровані корми. Найкраще птахоферми поєднуються з молочним скотарством і вівчарством, оскільки ці галузі не є конкурентами в споживанні кормів. Птахівництво найбільш розвинуте у США, Китаї, Італії, Франції, Росії, Україні, Іспанії, Японії, Канаді.

Варто знати. Грип пташиний (лат. *Avian influenza*, англ. *bird flu*) – тип вірусної інфекції грипу, що вражає птахів (особливо сприйнятливі кури та індики). Її викликає один зі штамів вірусу грипу типу А. Перший підтверджений випадок зараження людей пташиним грипом був у Гонконгу в 1997 році, коли штам H₅N₁ викликав важке респіраторне захворювання у 18 осіб, 6 з яких померли. Захворювання людей збіглися з періодом епідемії високопатогенного пташиного грипу і були викликані тим самим штамом, що і серед популяції домашніх птахів. Хворі мали тісний контакт з інфікованою свійською птицею.

Випадки захворювання людей, більшість з яких сталися у сільських районах внаслідок прямого контакту з хворою або мертвою домашньою птицею, були підтверджені в чотирьох країнах: В'єтнам, Таїланді, Камбоджі та Індонезії. Природним резервуаром вірусу пташиного грипу і причиною занесення інфекції у домашні господарства стали водоплавні птахи, що мігрують, – найчастіше дикі качки (завдяки своїй природній резистентності вони найменш сприйнятливі до інфекції і в процесі міграції можуть подолати значні відстані).

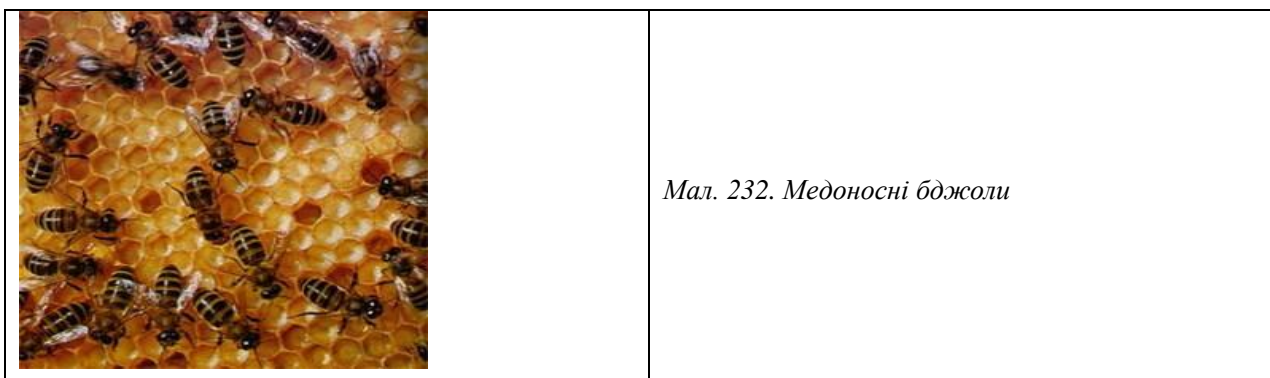
Практична порада. Від вірусу пташиного грипу слід оберегатися так само, як і від будь-якої іншої хвороби (мал.231). М'ясо птиці, свинини, яке оброблене термічно при 70 °С, позбувається збудника. Якщо м'ясо правильно обробити – чи то проварити, чи термічно просмажити, чи приготувати відповідно у духовці, воно стає цілком придатним для вживання у їжу.

Вівчарство – одна з найдавніших галузей тваринництва, воно майже повністю базується на природних кормових угіддях. Продукція галузі дуже цінна. У легкій промисловості використовують вовну, смушок та овчину. Крім того, вівчарство дає м'ясо (баранина), молоко, жир. Розвиток вівчарства останнім часом набув світового значення, що пов'язано з постачанням на світовий ринок вовни. Лідером у цій галузі є Австралія. Близько половини світового поголів'я овець припадає на країни, що розвиваються, – Туреччину, Іран, Пакистан, Індію, Афганістан, Ефіопію, Судан. У промислово розвинутих країнах поширене м'ясо-вовняне і м'ясне вівчарство, у посушливих районах – вовняне (Австралія, Нова Зеландія, Велика Британія, Іспанія, Італія).

Звірівництво – розведення хутрових звірів у неволі для виробництва шкур.

Бджільництво – галузь тваринництва, що дає надзвичайно цінну продукцію – мед, віск, прополіс, пилок, маточне молочко. (мал. 232) Продукцію бджільництва активно використовують у різних галузях харчової промисловості, у зокрема лікєро-горілчаній, для виготовлення пива, безалкогольних напоїв та ін. Крім того, виробництво багатьох видів ліків також базується на цій сировині.

Гідне подиву. Україна входить до п'ятірки провідних «медових держав» як за валовим обсягом виробництва, так і за споживанням цього продукту в розрахунку на одну особу. Винахідник рамкового вулика і всієї сучасної системи бджільництва – Петро Прокопович жив і працював у ХІХ ст. на території нинішньої Чернігівської області.

Рибне господарство – галузь, до якої належать добування, перероблення, відтворення і збільшення запасів риби та інших водяних організмів у природних і штучних водоймах. Рибне господарство надає цінні харчові, кормові, лікарські й технічні продукти. У сучасній науковій термінології поділяється на рибальство, завдання якого ловити рибу і добувати морського звіра, та рибицтво – збереження та поліпшення рибних запасів у природних водоймах і розведення риби у штучних водоймах. Рибальство може бути промисловим або аматорським (рибний спорт, зимове рибальство тощо). Промислове рибальство поділяють на океанічне, морське, прибережне і на

внутрішніх водоймах (річках, озерах, ставках, водоймищах). Половина всього світового вилову риби припадає на Японію, Росію, Китай, США, Перу, Чилі (мал. 233).

Мал. 233. Промисловий вилов риби у берегів Чилі

Гідне подиву (мал. 234). Китобійний промисел – комерційне полювання на китів. Його мета полягає насамперед в одержанні ворвані, що є паливом і використовується у промисловості. Добування м'яса китів почало відігравати певну роль лише з другої половини ХХ ст., коли його почали використовувати для виготовлення ковбас, шкіру використовують для виготовлення одяжі й взуття, а китовий вус – для виготовлення парфумів.

Мал. 234. Вбиті дельфіни – біло бочки на Фарерських островах.

Останнім часом значно розширився морський промисел, який передбачає не тільки виловлення риби, а й добування морепродуктів – морської капусти, водоростей, кальмарів, креветок, устриць, коралів, перлів, що використовуються як продукти харчування і сировина для легкої промисловості. Підвищується значення аква- та марікультури, що має давні корені. *Аквакультура* (від лат. *aqua* – вода і *cultura* – догляд, розвиток) – промислове штучне розведення і вирощування господарськи важливих водних організмів у контрольованих умовах. *Марікультура* (від лат. *mare* – море і *культура*) – штучне вирощування організмів у морському середовищі.

У різних країнах світу тваринництво має неоднаковий рівень розвитку. В економічно розвинутих країнах (Європа, Північна Америка, Японія) та постсоціалістичних країнах з перехідною економікою (Центральна Європа, країни СНД) – це високоінтенсивна, високомеханізована галузь, що базується на такому самому інтенсивному та механізованому кормовиробництві. Основні галузі тут – молочне тваринництво, стійлове вирощування великої рогатої худоби на м'ясо, свинарство, високомеханізоване птахівництво. Тваринництво цих країн – високотоварна галузь, тісно пов'язана з переробними і збутовими ланками агропромислових комплексів. Однак у країнах, що мають великі пасовища, тваринництво поєднує у собі риси екстенсивного виробництва (проте добре технічно

оснащеного), пов'язаного з іншими ланками АПК. Тут вирощують велику рогату худобу на м'ясо, розводять овець, використовуючи пасовища. Це характерно, наприклад, для Південного Заходу США, Австралії, Нової Зеландії, ПАР, меншою мірою для півдня України і Росії, Казахстану тощо.

У країнах з різним віросповіданням спостерігаються різні галузеві підходи до виробництва та вживання в їжу різних продуктів тваринництва. Так, індуси (жителі Індії) – вегетаріанці, і з продуктів тваринного походження перевагу віддають тільки молоку, в раціоні жителів Японії переважають морепродукти, мусульмани та іудеї не вживають свинину.

Висновки. Тваринництво забезпечує населення продуктами харчування, сировиною для шкіряної, текстильної, фармацевтичної та косметичної промисловості. Серед гострих проблем тваринництва – його висока собівартість.

Запитання і завдання

1. Перелічіть галузі, що входять до складу тваринництва.
2. Охарактеризуйте за вашим вибором будь-яку галузь тваринництва.
3. Порівняйте рівень розвитку тваринництва у різних країнах світу.
4. Проаналізуйте географію морського рибальства.
5. Порівняйте виробництво і споживання тваринницької продукції.
6. Поясніть вплив релігії на розвиток тваринництва.

Додаткові джерела інформації

Кравченко М., Кравець Г., Шматок Ю. Тваринництво. – К. 1992.

Мурін Д. Питання економіки і організації рибного господарства. – К., 2000.

Slastenenko E. Karadeniz havzazi baliklari – The Fishes of the Black Sea Basin. – Istanbul, 1995.

<http://www.gzeta.lviv.ua>

<http://www.apis.org.ua>

<http://www.who.int>

<http://www.beekeeping.can>

§ 62. Світова торгівля

Є багато форм міжнародних економічних відносин і зв'язків, на географію яких впливає міжнародний географічний поділ праці.

Світова або міжнародна (зовнішня), торгівля – найрозвинутіша форма міжнародних економічних зв'язків. Вона здійснюється завдяки купівлі-продажу різних товарів і сировини країнами. (мал. 235).

Мал. 235.

Система регулювання міжнародної торгівлі

Світова торгівля здійснюється через різні форми – біржі, аукціони, ярмарки. Більша частина обороту загальносвітової зовнішньої торгівлі товарами і послугами – це результат взаємних торговельних зв'язків між економічно розвинутими країнами – США, Німеччиною, Великою Британією і Японією. До світової торгівлі належить і сфера послуг. Послуги входять до складу третинного сектору економіки, який є провідним у розвинутих країнах в епоху інформаційного суспільства.

Сфера послуг – частина економіки, яка містить усі види комерційних послуг. Саме вона становить в економічно розвинутих країнах основну частину економіки (понад 50 %). Іншими складовими економіки вважають промисловість і сільське господарство. Сферу послуг часто зараховують до постіндустріального економічного укладу. В давні часи суспільне надавання послуг не було розвинуте. Товарний обмін і торгівлю здійснювали зазвичай у вигляді готових результатів сільськогосподарської або ремесленої праці. В міру еволюції людства, науково-технічного прогресу, механізації та автоматизації, фізичної праці, сфера послуг набула великих масштабів і стала ключовим сектором економіки. В постіндустріальній економіці основні невирішені завдання належать якраз до сфери управління технікою, організації, розподілу готової продукції. У XXI ст. особливу цінність має інтелектуальна людська праця. Поділ інтелектуальної праці зумовив створення величезної кількості спеціальностей і професій, що потребують високої наукової підготовки, багатьох робочих місць, високий ступінь інтеграції спільних людських зусиль, зростання суспільного добробуту. Такі тенденції напруму належать до сфери послуг і управління.

Для сфери послуг характерні значно вищі прибутки, ніж для промислового, і тим більше сільськогосподарського секторів економіки.

До сфери послуг належать такі види послуг:

Інформаційні послуги (англ. *Information services*), орієнтовані на задоволення інформаційних

потреб користувачів шляхом надання інформаційних послуг. Дії суб'єктів (власників) щодо забезпечення користувачів програмними продуктами.

Консалтингові послуги (від англ. *consulting* – консультування) – діяльність спеціалізованих компаній із надання інтелектуальних послуг виробникам, продавцям, покупцям (поради та рекомендації) з різноманітних питань виробничої діяльності, фінансів, зовнішньоекономічної діяльності, створення та реєстрації фірм, дослідження та прогнозування ринків товарів і послуг, розроблення бізнес-проектів, маркетингових програм, заняття інноваційною діяльністю, пошуку шляхів виходу з кризових ситуацій, підготовки статутних документів у разі створення нових підприємств і організацій тощо.

Ринок фінансових послуг – особлива форма організації руху фінансових ресурсів в економічній системі, яка має забезпечити юридичним і фізичним особам та державі належні умови для залучення необхідних коштів і продажу тимчасово вільних грошових засобів. За економічною сутністю ринок фінансових послуг – це економічні відносини, що виникають між фінансовими посередниками та іншими економічними агентами з приводу розподілу фінансових послуг, купівлі-продажу тимчасово вільних коштів і цінних паперів. До фінансових установ належать банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг.

Банківські послуги (від італ. *banco* – лава) – грошово-кредитні послуги, які концентрують свою увагу на структурі банківської (фінансової) сфери та процесах у ній. Головний суб'єкт банківських послуг – банк, який насамперед є фінансовим посередником між позикодавцем і позичальником. Він може здійснювати й інші послуги у фінансових операціях для фізичних і юридичних осіб.

Гідне подиву. Кредитна картка – іменний платіжно-розрахунковий документ, який видають банки або торговельні фірми клієнтам для оплати необхідних тим товарів і послуг, придбаних у кредит, а дебетова кредитна картка дає змогу нараховувати на неї зарплату і розраховуватись нею у магазинах, ресторанах, фітнес-центрах тощо. Залежно від кредитоспроможності, якій відповідає певний платіжний засіб, розрізняють звичайні, «золоті» і «платинові» кредитні картки (мал.236).

Мал. 236. Кредитні картки – потреба часу

Останнім часом дуже часто застосовуються поняття «страхова послуга». У найбільш загальному значенні під **страховою послугою** розуміють договірну послугу на визначених умовах, яка полягає у здійсненні відшкодування матеріальних збитків, понесених особою, яка є учасником договірних відносин.

Варто знати. Каско – це страхування транспортного засобу (ТЗ) від ризиків, які можуть виникнути у процесі експлуатації автомобіля. Каско (від італійського слова *casco* – бік автомобіля) – міжнародний юридичний страховий термін, що означає, залежно від ситуації, будь-який транспортний засіб: літак, яхту, автомобіль.

Лізингові послуги (від англ. *leasing* – оренда, майнове наймання) – діяльність, спрямована на інвестування власних чи залучених фінансових коштів, яка полягає у наданні лізингодавцем у виключне користування на визначений строк майна лізингоодержувачеві. Залежно від форми здійснення лізинг може бути зворотним, пайовим, міжнародним тощо.

Житлово-комунальні послуги забезпечують життя та роботу населення країни в комфортних умовах, а також постачання підприємств галузей економіки необхідними ресурсами (водою, газом, тепло- та електроенергією). Споживачі житлово-комунальних послуг формують попит, що має забезпечити їм відповідні санітарно-гігієнічні та безпечні умови життя. Величина попиту на житлово-комунальні послуги передусім залежить від ціни послуг і доходу споживачів.

Крім того, до складу сфери послуг входить науково-технічне співробітництво на основі міжнародного обміну науково-технічною інформацією, раціоналізаторськими здобутками (продаж патентів, ліцензій). Їх виникнення зумовлюють НТР та розвиток міждержавної спеціалізації не тільки у виробництві, а й у науці.

Важливу і таку, що дедалі зростає, роль у розвитку сучасної індустріальної цивілізації відіграє технологія, або технологічні ресурси. Поняття «технологія» найчастіше розуміють як сукупність інформації про впровадження або вдосконалення машин, обладнання виробництв, що забезпечує оброблення, виготовлення, зміну стану, властивостей та форми сировини, матеріалів чи напівфабрикатів, а також про реалізацію продукції. До цієї частини технології, яку інколи визначають як *Software*, належать патенти, ліцензії, товарні знаки, технічні послуги у сфері дизайну, контролю та поліпшення якості, методів управління і маркетингових ноу-хау. До структури технології включають також *hardware*, тобто сукупність засобів виробництва, необхідну для цих процесів та виробництва благ і послуг. У такому тлумаченні технологія і технологічний прогрес постають як ресурс, що має вирішальне значення для соціально-економічного розвитку, оскільки є основою сучасного розширеного відтворення у масштабах світового господарства.

Збільшення ваги науки і техніки як одного з фундаментальних факторів становлення постіндустріальної цивілізації в сучасних умовах визначають не лише внутрішні потреби окремих країн, а й ті якісні зміни в продуктивних силах світового співтовариства в цілому, які знаменують комплексне використання найновіших науково-технічних досягнень, широкомасштабну реконструкцію технічної бази певних галузей і секторів суспільного виробництва. На цій основі різко посилюються інтенсифікація виробництва, праце- і матеріалозберігальні тенденції в економіці. Відповідно, ці процеси зумовлюють і зумовлюватимуть у майбутньому серйозні зміни в міжнародному поділі праці та впливатимуть на внутрішній розвиток як промислово розвинутих країн, так і країн, що розвиваються. Нині можна говорити про сформування світового ринку технологій. Нині обсяг міжнародних комерційних операцій у технології перевищив масштаби національного обміну.

Гідне подиву. Згідно з даними МВФ, кількість країн, що обмінюються технологіями, з 1960 по 2005 р. збільшилась із 22 до 184, розширився національний склад і продавців, і покупців.

Сфера послуг охоплює вивезення капіталу, що відбувається у різних формах: міжнародні позики і кредити – вивезення так званого позикового капіталу, прямі закордонні капіталовкладення – інвестиції, що передбачають створення власного виробництва за кордоном або придбання контрольного пакета акцій місцевих компаній, надання різноманітних міжнародних послуг, наприклад у будівництві. Ці функції здійснюють зовнішньоекономічні банки, банківсько-фінансові центри, валютні ринки. У світі сформувалися потужні банківсько-фінансові центри: у Європі – Лондон (мал. 237), Париж, Франкфурт, Цюрих, Амстердам, Відень; в Америці – Нью-Йорк, Чикаго, Лос-Анджелес, Мехіко, Ріо-де-Жанейро; в Азії – Токіо, Сеул, Сінгапур, Мумбаї.

Мал. 237. Кредитно-фінансовий центр у Лондоні

Світова організація торгівлі (СОТ, англ. *World Trade Organization, WTO*) – це провідна міжнародна економічна організація, членами якої є 153 країни, на частку яких припадає близько 96 % обсягу світової торгівлі. Її функціями є встановлення правил міжнародної системи торгівлі й вирішення спірних питань між країнами-членами, що підписалися під близько 30 угодами організації. (мал.238) Після приєднання кількох країн, які нині є кандидатами на вступ, у межах СОТ відбуватиметься майже весь світовий торговельний оборот товарів і послуг. За останні роки значно розширилася сфера діяльності СОТ, яка на сьогодні далеко виходить за рамки власне торговельних відносин. СОТ є потужною і впливовою міжнародною структурою, здатною виконувати функції міжнародного економічного регулювання. Членство у СОТ є на сьогодні практично обов'язковою умовою для будь-якої країни, що прагне інтегруватися у світове господарство. Процеси створення, становлення і розширення СОТ не були простими та однозначними. Хоча за останні 30 років масив загальних правил СОТ надзвичайно зріс, вона все ще базується на принципі двосторонніх переговорів між членами з метою взаємного відкриття їхніх ринків. Члени СОТ, формулюючи вимоги до країн-претендентів стосовно доступу до їхніх ринків, відстоюють інтереси власних підприємств, захищаючи так власне виробництво та робочі місця. Тому переговорний процес є непростим і, як правило, тривалим.

Мал. 238. Центральний офіс світової організації торгівлі у Женеві, Швейцарія

Висновки. Світова торгівля охоплює також сферу послуг. Практично всі великі держави нині є членами СОТ. Окрім суто економічних переваг, які здобуваються в результаті зменшення перепон у торгівлі, система СОТ позитивно впливає на політичну та соціальну ситуацію в країнах, а також на індивідуальний добробут громадян. Система СОТ заохочує конкуренцію внаслідок чого виграють споживачі. Найочевидніша вигода вільної торгівлі для споживача – це зниження вартості життя. Внаслідок зниження протекціоністських торговельних бар'єрів дешевшають готові імпортовані товари і послуги, а також вітчизняна продукція, у виробництві якої використовуються імпортні комплектуючі.

Запитання і завдання

1. Назвіть найрозвинутіші форми міжнародних економічних зв'язків.
2. Перелічіть складові сфери послуг.
3. Охарактеризуйте світову фінансово-кредитну систему.
4. Поясніть, які проблеми пов'язані зі вступом України до СОТ.
5. Покажіть на карті основні напрями руху світового капіталу.

Додаткові джерела інформації

Доусон Л. Р. та ін. Комерційна дипломатія: торговельна політика і право: Навч. посіб. – Л.:

Закон

України «Про інформацію» Астролябія, 2005. – 520 с.

Програма реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2002–2005 роки і на

період до 2010 року // Міське господарство України. – 2002. – № 1. – С. 20 – 28.

General Agreement on Trade in Services – GATS

Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights – TRIPS.

WTO: 2008 PRESS RELEASES Press/511 5 February 2008.

www.metrogroup.de

<http://wto.inform.org.ua>

<http://www.president.gov.ua>

§ 63. Транспортна інфраструктура

До сфери послуг належить, зокрема, і транспортна інфраструктура, що охоплює різноманітні види транспорту.

Транспорт – одна з найважливіших сфер господарства, що відображає рівень розвитку і структуру економіки країни, а транспортна мережа показує розміщення населення і виробництва. Транспортна мережа розвинута на земній кулі нерівномірно. Загальна довжина шляхів сполучення (без морських трас) становить близько 30 млн умовних кілометрів, ними щороку перевозять 120 млрд тонн вантажів та 1 трлн пасажирів (мал. 239). Найбільша густота транспортної мережі у США, Канаді, країнах Європи, Японії, Індії, Пакистані, Східному Китаї.

Мал. 239. Південноафриканська Республіка має найбільшу в Африці протяжність залізниць

Основним видом сухопутного транспорту є **залізничний**. Загальна протяжність залізниць у світі становить 1,28 млн кілометрів, половина з них розміщені в шести країнах: США, Канаді, Росії, Індії, Китаї, Австралії (табл. 16).

Таблиця 16.

Країни з найбільшою довжиною залізниць

Країна	Довжина, тис. км
США	265
Росія	86
Канада	68
Китай	55
Німеччина	44
Австралія	42
Аргентина	40
Бразилія	31
Японія	30

У деяких країнах, що розвиваються, взагалі немає залізниць, наприклад, в Афганістані лише 9 км залізниць.

Автомобільний транспорт відіграє основну роль у перевезеннях пасажирів і вантажів на короткі відстані. На автошляхи припадає дві третини загальної довжини світових шляхів сполучення. Найбільша протяжність автошляхів з твердим покриттям – у США (табл. 17).

Країни з найбільшою довжиною автошляхів

Країна	Довжина, тис. км
США	5 640
Японія	1 127
Китай	840
Індія	835
Франція	719
Росія	620
Німеччина	480

Трубопровідний транспорт розвивається швидкими темпами, що пов'язано з інтенсивним видобутком нафти і газу. Для його розвитку вже не є перешкодою гірські й водні перепони. Найбільша протяжність трубопроводів у США, Росії й Канаді.

Крім основних сухопутних видів транспорту, є також **гужовий**, у ньому як тяглову силу використовують упряжних тварин (коней, волів, верблюдів, оленів, собак та ін.) (мал.240).

Мал. 240. Велорикша – поширений спосіб пересування у В'єтнамі, Лаосі, Китаї

Повітряний транспорт – наймолодший вид транспорту, що стрімко розвивається. Він дає змогу пасажиром швидко потрапити до найвіддаленіших куточків земної кулі (мал. 241). Особливо значущим він є для країн, що мають великі території, – США, Росії, Китаю, Австралії, Канади. Повітряний транспорт відіграє важливу роль у міжнародних пасажирських перевезеннях. Основні з них здійснюються через Атлантичний океан. Найбільший пасажирообіг мають США, Німеччина, Японія, Велика Британія, Канада. Найбільші аеропорти світу розташовані в Нью-Йорку, Чикаго, Франкфурті-на-Майні, Лондоні, Парижі. Кожен з них пропускає більш як 15 – 30 млн. пасажирів на рік.

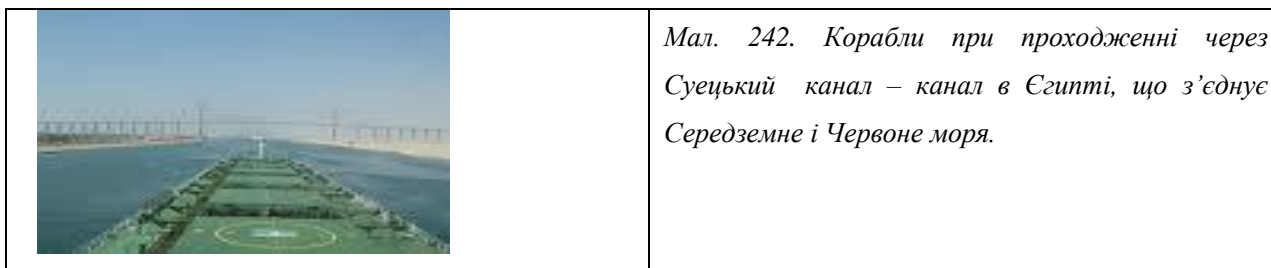

Мал. 241. Зручне розташування в сучасному літаку допомагає зробити переліт комфортним

Рухомий склад **водного транспорту** світу налічує близько 80 тис. кораблів. *Морський*

транспорт відіграє значну роль у світовому вантажообігу, особливо у міжнародній торгівлі. Він забезпечує майже 80 % перевезень між країнами. Майже половина всіх морських шляхів пролягають водами басейну Атлантичного океану. Велике значення мають Суецький і Панамський канали, які істотно скорочують морські шляхи між океанами (мал. 242).

Мал. 242. Корабли при проходженні через Суецький канал – канал в Єгипті, що з'єднує Середземне і Червоне моря.

Великі морські держави, конкуруючи між собою і намагаючись зменшити витрати на утримання морського флоту та збільшити його прибутки, приписують свої судна до портів країн із так званим зручним прапором. Здебільшого «зручний», або «дешевий», прапор мають країни, що розвиваються. У них, як правило, немає суворої законодавчої бази щодо утримання морського флоту, охорони праці людей та оподаткування. У зв'язку з цим лідерами світового торговельного флоту поряд з Японією і США стали Ліберія, Панама, Кіпр (табл. 18).

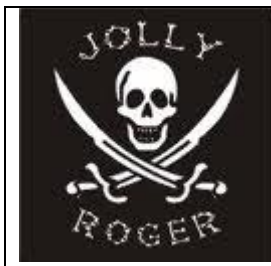
Таблиця 18.

Країни, що володіють найбільшим торговельним флотом

Країна	Тоннаж, тис. бруто-тонн	Кількість суден
Ліберія	51 390	1 512
Панама	41 750	3 920
Японія	33 615	4 015
Греція	23 460	1 572
США	16 835	875
Кіпр	15 315	1 300
Китай	11 811	1 370
Росія	10 100	1 010

Для окремих держав (Норвегії, Греції, Сінгапуру) послуги морського транспорту є галуззю спеціалізації господарства.

Гідне подиву. Останнім часом поширилось явище морського розбою, широковідоме з давніх часів, – піратство (лат. *pirate*, грец. *πειρατής*, буквально – той, що нападає; від *πειρά* – спроба, замах). Це загальна назва морських розбійників, які мають власний прапор – «Веселий роджер» (мал. 243); для морального тиску на прапорі зображені символи смерті – череп і кістки. За міжнародним правом, піратство – міжнародний злочин, що полягає у незаконному захопленні, пограбуванні або затопленні торгових чи цивільних суден у відкритому морі. Найвідоміші сучасні пірати діють біля півострова Сомалі. Так, нещодавно вони захопили українське судно «Фаїна», яке прямувало під прапором Белізу в Кенію і перевозило військову техніку, зокрема близько 30 танків Т-72 та запчастини до бронетехніки. На його борту було 17 українців, троє росіян і один латиш. Завдяки узгодженим діям людей вдалося врятувати. На сьогодні уряд Сомалі не має реальних важелів впливу на піратів, оскільки протягом останніх 20 років пірати на території Сомалі значно посилились, володіють чималими фінансовими коштами, різними видами озброєння і розгалуженою інфраструктурою.

Мал. 243. Цей прапор широко застосовувався піратами в XVII-XVIII ст.

Річковий (озерний) транспорт використовують для перевезення вантажів і пасажирів у межах країни і для міжнародних сполучень. Великими міжнародними водними шляхами є річки Меконг, Ганг – у Азії, Конго – в Африці, Амазонка, Парана, Міссурі – в Америці, Рейн, Дунай, Одра (Одер), Лаба (Ельба) – в Європі. У США основні перевезення здійснюють водною системою Міссісіпі – Великі озера.

Останні зміни, що відбуваються у транспортній системі світу, пов'язані з інноваційними технологіями: контейнеризацією, прокладанням тунелів під водою, «транспортними мостами» (лендбридж).

Контейнеризація – один з напрямів технічного прогресу, що полягає у використанні контейнерів під час перевезення, складування та зберігання вантажів. Ефективність контейнеризації в економіці та сфери ефективного залучення їх залежать від обсягу перевезень (потужності вантажопотоку) і розмірів окремих партій (відправлень) вантажу, виду вантажу і структури вантажопотоку, дальності перевезень, наявності під'їзних шляхів і перевізних засобів у відправників і одержувачів вантажів. За призначенням контейнери поділяють на універсальні й спеціальні. Універсальні контейнери призначені для перевезення вантажів широкої номенклатури (взуття, готового одягу, книг, кондитерських і тютюнових виробів, електротехнічного устаткування, дрібних запасних частин тощо), спеціальні контейнери – для доставлення одного або декількох вантажів, однорідних за фізико-хімічними властивостями, наприклад, вогнетривів, рудних концентратів, кислот, шиферу, кольорових металів, швидкопсувних вантажів тощо.

Тунель (англ. *tunnel*, буквально – труба) – горизонтальна або похилена підземна або підводна споруда. Тунелі можуть бути пішохідними – для руху автомобілів чи потягів, трамваїв, переміщення води (каналізаційні колектори), прокладання мереж міського господарства і т. ін. Є і так звані екологічні тунелі. Їх прокладають під автомобільними дорогами або залізницями для того, що б звірі могли безпечно пересуватися. Основну частину метро також прокладено у вигляді тунелів. Тунелі будують для подолання природних перешкод (тунелі під горами), для скорочення шляху (тунель скрізь гору замістьобізного шляху), для зменшення часу руху (тунель замість поромної переправи). Тунелі під водними перешкодами часто будують замість мостів там, де мости могли б завадити руху суден. Тунелі будують також для уникнення перетину різних транспортних потоків на одному рівні (підземні переходи, тунелі замість залізничних переїздів, тунелі як частина автомобільних розв'язок тощо). Разом з гірськими тунелями набуло розвитку будівництво підводних тунелів, що стало можливим завдяки застосуванню прохідницьких щитів (у поєднанні зі стискуваним повітрям) і збірного оброблення. Щитовим методом споруджено чимало великих підводних тунелів, наприклад, під річкою Гудзон (США) завдовжки 2,5 км, під Симоносекською протокою (Японія) завдовжки понад 6 км, «Євротунель», прокладений під Ла-Маншем між Фолкстоуном (графство Кент, Велика Британія) і Кале (Франція), завдовжки 49,94 км. Незважаючи на те, що цей тунель поступається за загальною довжиною

тунелів Сейкан, який з'єднує японські острови Хонсю і Хоккайдо (довжина – 53,9 км), його підводна ділянка (близько 39 км) на 14,7 км довша. Найдовшим залізничним тунелем в Україні є Бескидський (мал. 244).

Мал. 244. Бескидський тунель розташований між станціями Бескид і Скотарське в Карпатах завдовжки 1750 м, збудований ще у 1886 р.

Лендбридж (з англ. земляний міст) є судноплавною складовою в системі перевезень за схемою «море – суходіл – море», тобто це суходільна ділянка, що єднає морські маршрути, розділені материком. За такою схемою організований північноамериканський лендбридж, яким здійснюються перевезення контейнерів морським транспортом з країн Південно-Східної Азії до тихоокеанських портів Північної Америки, залізничним транспортом – до атлантичних портів США. За цією схемою працює і Транссибірська контейнерна лінія.

Висновки. Транспорт об'єднує світове господарство і є матеріальною основою територіального поділу праці. Рівень та особливості розвитку транспорту окремих країн залежать від рівня розвитку продуктивних сил, площі території тощо.

Запитання і завдання

1. За текстом параграфа оцініть транспортну інфраструктуру світу.
2. Проаналізуйте трансформаційні процеси у транспортній системі світу.
3. Поясніть власну думку про проблеми та перспективи розвитку окремих видів транспорту.
4. Який вид транспорту відіграв вирішальну роль у формуванні світового господарства? Обґрунтуйте свою думку.
5. Назвіть складові транспортної інфраструктури.

Додаткові джерела інформації

Губарев В. К. Флибустьерський кодекс: образ життя і звичаї піратів Карибського моря (60–90-

е

годы XVII в.) // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2005. – № 3. – С. 39–49.

Губарев В. К. Братство «Весёлого рождера» // Вокруг света. – 2008. – № 10. – С. 100 – 116.

Конвенція про перевезення морем пасажирів та їх багажу від 13 грудня 1974 р.

Дахно І. І. Міжнародне приватне право: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2004.

Павленко С. К. Місце України в системі міжнародних морських перевезень // Україна і світ. – 2003. – Вип. 1. – С. 29–32.

§ 64. Міжнародний туризм

Міжнародний туризм базується на мережі туристичних фірм, готелів, мотелів, кемпінгів, транспортних організацій, інформаційних і рекламних служб, підприємств, що виробляють сувеніри (табл. 18).

Таблиця 18.

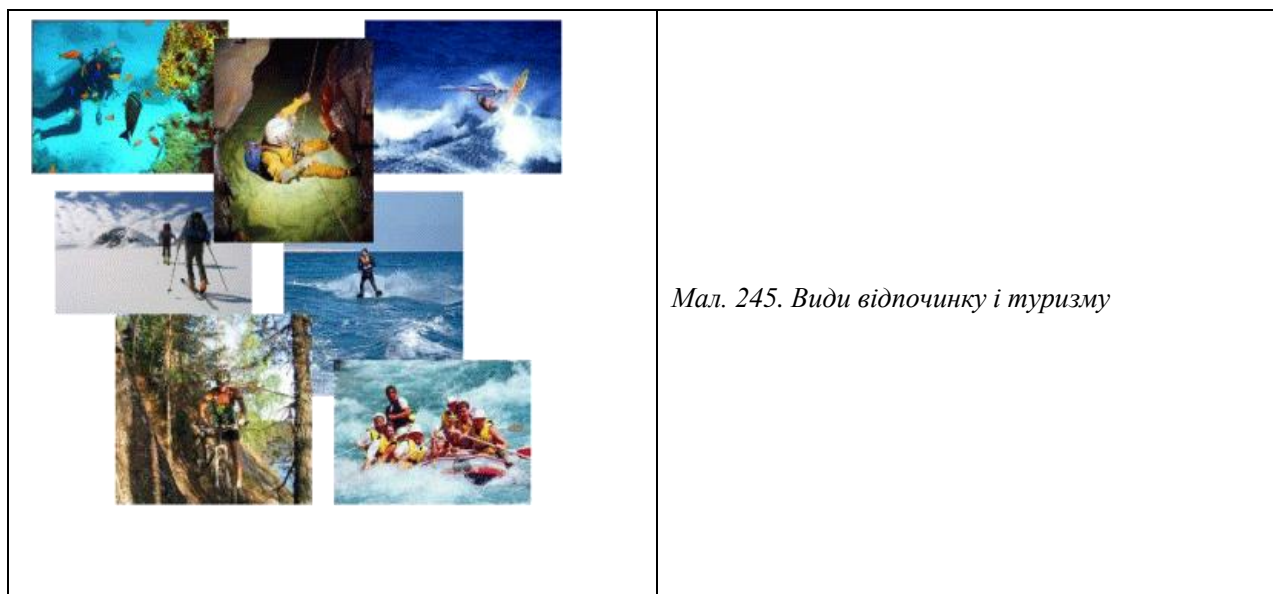
Участь країн світу в міжнародному туризмі

Країна	Кількість іноземних туристів за рік, млн. осіб
Франція	62
США	45
Іспанія	41
Китай	36
Велика Британія	26
Мексика	26
Угорщина	22
Польща	21
Канада	19
	17

Пізнавальні ресурси є характерним фактором, що визначає туристичну мотивацію.

Відпочинок людини називають **рекреацією**, а її поведінку, спрямовану на задоволення потреб у відпочинку, лікуванні та компенсації життєвої енергії, – **рекреаційною діяльністю**. В окремих країнах сформувалися потужні комплекси відпочинку, курортного лікування і туризму. Такі комплекси називають рекреаційними. Багатофункціональний рекреаційний комплекс можна умовно поділити на три групи: 1) лікувально-оздоровчий (санаторно-курортне лікування та оздоровлення); 2) пізнавальний (туризм); 3) економічний (відновлення робочої сили, сфера господарської діяльності) (мал. 245).

Рекреаційний комплекс слід розглядати як частину світового господарства, пов'язану з опануванням територій для відпочинку, профілактичного та реабілітаційного лікування, туризму. В окремих країнах він дає чималі прибутки в загальній економічній діяльності, випереджаючи іноді промисловість і сільське господарство. Навіть у США землі, зайняті під рекреаційний комплекс (хоч і в 10 разів менші за площею, ніж сільськогосподарські), дають щорічний прибуток утричі більший.

Останніми роками в країнах світу розширюються площі земель, відведені під рекреацію. При цьому особливого значення набуває саме туризм. Спостерігається істотне зростання кількості міжнародних туристів: за останні 20 років у 2,5 рази. Для багатьох країн туризм є важливою галуззю

економіки, яка дає суттєвий прибуток. Серед них – Болгарія, США, Франція, Мексика, Угорщина, Іспанія, Італія, Греція, Мальта та ін. У цих та інших країнах створено потужну індустрію туризму. До неї належать: підприємства з надання послуг стосовно розміщення туристів (готелі, мотелі, кемпінги, пансіонати тощо); туристичні фірми; транспортні установи; навчальні заклади; інформаційні й рекламні служби; підприємства з виробництва товарів туристичного сервісу; підприємства роздрібною торгівлі та громадського харчування.

При рекреаційних закладах працюють **туристично-інформаційні центри (ТІЦ)** – місця, де надається інформація про туристично-рекреаційні можливості, в тому числі про місця і ресурси вибраного туристами регіону.

Є різні типи центрів – міські, екологічні, маркетингові, презентаційні, культурницькі, дорожньо-інформаційні, допоміжні офіси та місця. Головні завдання ТІЦ: отримання і надання інформації про сектор розміщення, про транспортні послуги, про культурні заклади та події, про природне середовище, про розміщення (готелі, мотелі, пансіонати, сільський зелений туризм, санаторії), про заклади харчування (ресторани, кав'ярні, національні ресторани), про інші туристичні послуги (сувеніри, дегустації, прокат, СПА-послуги, рекреаційні заклади, гірськолижні підйоми, семінари, конференції, масові заходи, спортивну інфраструктуру), туристичної інформації про регіон (туристичні карти, базовий план місцевості, туристична література), спеціальної інформації (про лікарні, поліцію (міліцію), аптеки, консульства, урядові установи).

Є декілька напрямів туризму: 1) рекреаційний, або оздоровчий; 2) екскурсійний, або пізнавальний; 3) науковий; 4) діловий; 5) релігійний; 6) політичний; 7) екологічний (зелений); 8) екстремальний тощо.

За засобами пересування туризм поділяють на автомобільний, залізничний, авіаційний, морський і річковий, останнім часом усе частіше говорять про космічний туризм.

У деяких порівняно невеликих країнах міжнародний туризм є основним джерелом отримання валюти. Наприклад, в Іспанії, Португалії, Австрії, Греції прибутки від міжнародного туризму становлять 30 – 40 % експорту товарів і послуг, на Багамських Островах – 80, у Непалі – понад 95, на Кіпрі – майже 88 % .

Мал. 246. Відпочинок на Кіпрі

Гідне подиву. Комфортні кліматичні умови і стародавні пам'ятки Кіпру приваблюють численних туристів і дослідників. Археологічною знахідкою є місто Старий Пафос – стародавня

столиця Кіпру. В X ст. тут знайдено руїни святилища Афродіти – місця, де богиня кохання і краси «народилася з піни морської». У монастирі Кіккос, розташованому в горах Троодосу, зберігається одна з трьох ікон Богородиці, яку приписують апостолу Луці. У середньовічній фортеці в Лімасолі, згідно з легендою, вінчався Річард Левове Серце з Беренгарією Наваррською, яка потім стала королевою Англії. Серед мусульманських пам'яток – текке (обитель) Хала-Султан поблизу Ларнаки на березі Солоного озера, де побудовано мечеть Умм Харам – на честь однієї з родичок пророка Мухаммеда, яка загинула під час нападу арабів на острів у 649 р. Ця обитель – одне з найшанованіших місць мусульман на Кіпрі.

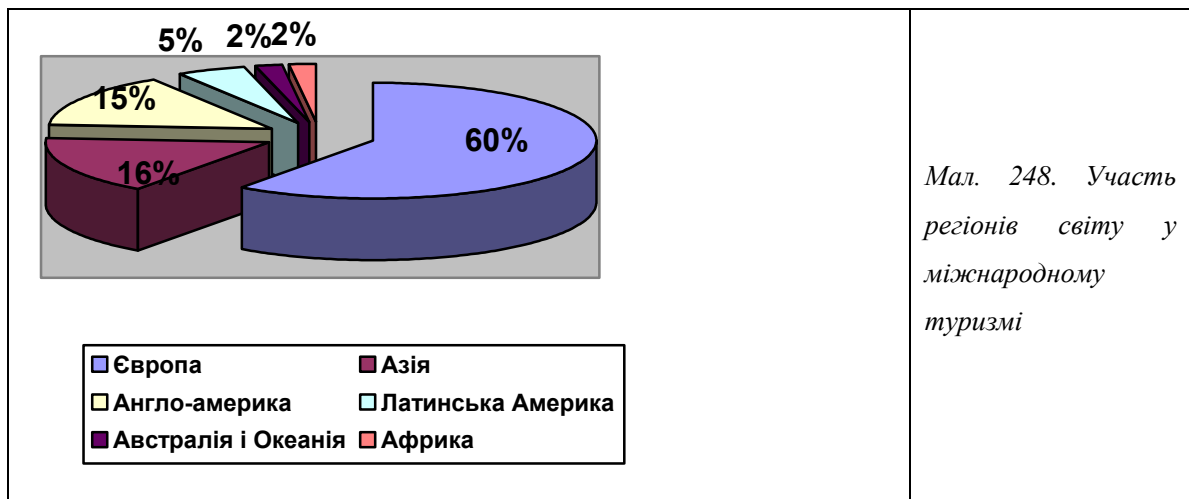
Клімат Кіпру вважають найцілющим у світі. Тому тривалість життя тут набагато більша, ніж в інших розвинутих країнах планети. На Кіпрі не зафіксовано жодного інфекційного захворювання. (мал. 246).

Мал. 247. Національні парки США приваблюють рекреантів незайманою природою.

Значні рекреаційні ресурси мають США (мал. 247). У Канаді – вісім національних парків. Східне і Західне узбережжя США приваблюють туристів пляжами, м'яким кліматом, потужною індустрією відпочинку і туризму. У США є 520 рекреаційних районів, зокрема 30 національних парків. У Південній Америці рекреація розвинута тільки на узбережжях, а в глибині материка, де природа особливо красива і є чимало інших рекреаційних ресурсів, ще багато що треба зробити у цьому напрямі. Швидко розвивається рекреація в Африці, насамперед у Кенії, Танзанії, Замбії, де розташовані багато національних парків і заповідників. Не на найвищому рівні перебуває рекреаційний комплекс у державах Азії. Виняток становить лише Японія, де організація і культура рекреаційного комплексу найкращі у світі (мал. 248).

Мал. 248. Участь регіонів світу у міжнародному туризмі

Україна має всі необхідні умови для розвитку рекреаційного комплексу. У країні багато рекреаційних ресурсів: бальнеологічних (мінеральних вод, грязей), кліматичних, ландшафтних, пляжних, пізнавальних.

Висновки. Міжнародний туризм є складовою сфери послуг та однією з головних статей національного бюджету деяких країн, де туристична інфраструктура та різноманітні види рекреаційної діяльності становлять важливу складову економічного сектору.

Запитання і завдання

1. Назвіть види туризму.
2. Дайте класифікацію туристичних районів світу.
3. Перелічіть види рекреаційної діяльності.
4. Поясніть, які заходи необхідно вжити Українській державі для збільшення кількості іноземних туристів.

Додаткові джерела інформації

Cyprus – again. – L.: Global, 2008. – 94 с.

<http://www.global market.com.ua>

<http://www.clan.su>

<http://www.lnu.edu.ua>

ТЕРИТОРІЯ КОНТРОЛЬНОЇ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ

37. Поясніть різницю між науковими поняттями: «науково-технічний прогрес» і «науково-технічна революція»?
38. Назвіть чинники, що в період НТР особливо впливають на розміщення виробництва?
39. Охарактеризуйте напрями НТП у сучасному світовому господарстві.
40. Поясніть значення поняття «маркетинг».
41. Охарактеризуйте галузеву структуру світового господарства?
42. Оцініть особливості розміщення видобувної промисловості.

43. Відомо, що металургійна промисловість потребує багато води. Де краще побудувати металургійні заводи: біля джерел видобутку чорних і кольорових металів чи біля води, без якої не може розвиватися металургійна галузь?

44. Назвіть відомі вам види електростанцій у світі? Які з них працюють в Україні?

45. Поясніть, чому хімічна промисловість не в усіх країнах розвивається рівномірно?

46. Охарактеризуйте машинобудівний комплекс за підгалузями.

47. З'ясуйте, як позначається на географії світового господарства вплив людини на навколишнє середовище?

48. Охарактеризуйте основні види транспорту і розкрийте особливості його територіальної організації.

49. Виясніть, чому транспорт вважають основою міжнародного географічного поділу праці?

50. Назвіть найрозвинутіші форми міжнародних економічних зв'язків.

51. Визначте, як позначаються на економічній спеціалізації держав природні умови та наявність

природних ресурсів? Чи є вони при цьому визначальними?

52. З'ясуйте, яку роль відіграє соціальна і економічна географія в організації бізнесу та підприємництва?

53. Назвіть найбільші порти басейну Атлантичного і Тихого океанів.

54. Охарактеризуйте економічне становище аграрних країн.

ТЕРИТОРІЯ ПРАКТИЧНИХ ВИПРОБУВАНЬ

Проведіть семінар на тему «Проблеми забезпечення Європи енергоносіями».

Виконайте практичну роботу на тему «Аналіз статистичних матеріалів «Країни – лідери з видобутку залізної руди і виробництва сталі».

Позначте на контурній карті країни – лідери у галузі машинобудування.

Проведіть творчу роботу «Найновітніша хімічна продукція».

Здійсніть презентацію фірми (сільськогосподарської, промислової, сфери послуг) свого регіону «Секрети успіху».

Виконайте проект «Реклама рекреаційного об'єкта своєї місцевості».

Проведіть міні-дослідження шляхом анкетування населення «Сервіс транспортних послуг нашого

населеного пункту».

ТЕРИТОРІЯ ТЕСТОВИХ ВИПРОБУВАНЬ

1. Назвіть галузь промисловості, яка належить до групи «Б»:

А металургія;

Б хімічна;

В легка;

Г машинобудування.

2. Позначте вид природних ресурсів, що є не відновлюваним:

А лісові;

Б мінеральні;

В водні;

Г рекреаційні.

3. Виберіть об'єкт, який досліджує економічна і соціальна географія:

А господарство;

Б територія;

В економіко-географічне положення;

Г політико-географічне положення.

4. Позначте групу країн, що виокремлюється за лісистістю і запасами деревини в межах північного лісового поясу:

А Канада, США, Мексика;

Б Мексика, Данія, Швеція;

В Франція, Росія, Україна;

Г Росія, Канада, Швеція.

5. Назвіть расу, до якої належить більшість населення Європи:

А негроїдна;

Б монголоїдна;

В європеїдна;

Г змішана.

6. Виберіть з переліку країн ті, що належать до другого типу відтворення населення:

А Мексика, Албанія, Індонезія, Пакистан;

Б Індія, Китай, Таїланд, Туреччина;

В Японія, Росія, Молдова, Австралія;

Г США, Канада, Мексика, Куба.

7. Визначте країну, яка належить до групи «нових індустріальних країн», так званих азіатських тигрів:

А Індія;

Б Китай;

В Сінгапур;

Г Казахстан.

8. Визначте основну зернову культуру азіатських країн:

А рис;

Б жито;

В пшениця;

Г кукурудза.

9. Встановіть назву міста, в якому було знайдено всесвітньо відомий алмаз «Де Бірс» вагою

428,5

карата:

А Преторія;

Б Аддис-Абеба;

В Антананаріву;

Г Кімберлі.

10. Назвіть священну тварину китайців:

А корова

Б дракон

В собака

Г кіт.

11. Встановіть «автомобільну столицю» США:

А Вашингтон;

Б Нью-Йорк;

В Детройт;

Г Чикаго.

12. Визначте, що передбачає міжнародний географічний поділ праці:

А наявність у межах території країни регіонів з різною спеціалізацією;

Б однакові витрати на розвиток господарства в усіх країнах;

В нерівномірне розміщення ресурсів у різних регіонах світу;

Г формування у країнах світу галузей міжнародної спеціалізації.

13. Назвіть країни світу, що мають найбільші запаси лісових ресурсів:

А Бразилія, США, Китай, Україна;

Б Норвегія, Фінляндія, Данія, Швеція;

В Канада, Індія, Франція, Польща;

Г Росія, Канада, Норвегія, Бразилія.

14. Установіть економічну організацію, що об'єднує країни Південно-Східної Азії:

А ЄС;

Б ОПЕК;

В АСЕАН;

Г СНД.

15. Назвіть місто Німеччини, де розташований завод, що виробляє автомобілі марки «Мерседес»:

А Кельн;

Б Штутгарт;

В Берлін;

Г Бремен.

16. Виберіть три провідні галузі господарства, що набули найбільшого піднесення в період НТР:

А нафтопереробна, хімічна, харчова;

Б електроенергетика, легка, хімічна;

В хімічна, машинобудування, електроенергетика;

Г електронна, автомобілебудування, суднобудування.

17. Визначте, що необхідно насамперед зробити, якщо ви зібрались здійснити туристичну подорож до моря на автомобілі:

- А вивчити фізичну карту півкуль;
- Б вивчити політичну карту світу;
- В вивчити план місцевості;
- Г вивчити атлас автомобільних шляхів.

18. Яке з перелічених тверджень найближче до визначення повітряного транспорту?

- А найдорожчий вид транспорту;
- Б найдешевший вид транспорту;
- В має найбільший пасажирообіг у світі;
- Г має найбільший вантажообіг у світі.

19. Позначте основний показник, за яким оцінюють економічний потенціал країни:

- А продуктивність праці;
- Б ефективність виробництва;
- В валовий національний продукт;
- Г інтенсивність виробництва

20. Розташуйте послідовно країни від найбільшої до найменшої за обсягами вівчарства:

- А Китай;
- Б Австралія;
- В США;
- Г Аргентина.

21. Розташуйте послідовно види транспорту світу за обсягами вантажоперевезень:

- А автомобільний;
- Б залізничний;
- В авіаційний;
- Г морський.

22. Визначте фактор, який сприяв переміщенню певних виробництв хімічного комплексу до країн, що розвиваються:

- А орієнтація на дешеву робочу силу;
- Б орієнтація на дешеву електроенергію;
- В наближення до сировинних баз;
- Г екологічний фактор.

23 Встановіть відповідність між типами електростанцій та їхніми основними характеристиками:

А – атомні	1. Використовують внутрішнє тепло Землі
Б – гідро	2. Посідають друге місце в структурі виробництва електроенергії
В – теплові	3. Посідають третє місце в структурі виробництва електроенергії
Г – геотермальні	4. Використовують енергію морських припливів і відпливів
	5. Виробляють понад 60 % електроенергії

--	--

А	
Б	
В	
Г	

24. Встановіть відповідність між країнами світу та основною продукцією промисловості, набула в них найвищого рівня розвитку:

А – США	1. Радіоелектроніка, автомобілі та морські судна
Б – Японія	2. Найбільший у світі виробник цинку, нікелю, алюмінію, азбесту, срібла
В – Канада	3. Текстиль, одяг, галантерея і парфуми
Г – Росія	4. Авіаційна і ракетно-космічна техніка
	5. Виробництво чорних металів

А	
Б	
В	
Г	

25. Встановіть відповідність між країною та часткою її золотого запасу:

А – США	1. 3,5 т
Б – Німеччина	2. 2590 т
В – Швейцарія	3. 3128 т
Г – Україна	4. 2980 т
	5. 8140 т

А	
Б	
В	
Г	

26. Встановіть відповідність між рослиною і її батьківщиною:

А – виноград	1. Ефіопія
Б – кава	2. Греція
В – какао	3. США
Г – томати	4. Китай
	5. Бразилія

А	
Б	
В	
Г	

27. Встановіть співвідношення між країнами та структурою їхнього господарства

А – Японія	1. Аграрна
Б – Польща	2. Аграрно-індустріальна
В – Сенегал	3. Індустріальна
Г – Аргентина	4. Постіндустріальна
	5. Соціалістична

А	
Б	
В	
Г	

28. Розрахуйте забезпеченість країн світу сільськогосподарськими угіддями (рілля, пасовища, луки, сади), якщо їхня загальна площа у світі становить приблизно 46,8 млн кв. км, а населення планети перевищує 6 млрд осіб.

29. Розрахуйте, яку площу лісів треба закріпити за лісопереробним комбінатом у Фінляндії з річним обсягом перероблення деревини 5 млн куб. м за умови, що середній запас її на кожному гектарі становить 200 куб. м, а термін, необхідний для відновлення, дорівнює 90 рокам.

30. Розрахуйте термін ресурсозабезпечення планети вугіллям, якщо його світові запаси становить $15 \cdot 10^6$ млн т, а щорічний видобуток – 5 млрд т.

РОЗДІЛ II ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ РЕГІОНИ СВІТУ

ТЕМА 9. ГЕОГРАФІЧНЕ ОБЛИЧЧЯ ЄВРАЗІЇ

Загальна кількість країн, у тому числі територіально розташованих і в Європі, і в Азії (Росія, Казахстан, Туреччина), становить 45. Площа Європи – 10,8 млн кв. км, чисельність населення – приблизно 708 млн осіб. Найбільша країна за площею – Україна (603,7 тис. кв. км), за чисельністю населення – Німеччина (83 млн осіб). Найменша країна за площею і чисельністю населення – Ватикан (0,44 кв. км, близько 1000 осіб) (мал. 249).

Мал. 249.
Політична
карта Європи

Європа займає західну частину Євразії. Це порівняно невеликий регіон нашої планети, але один з найбільш густонаселених, економічно розвинутих, з осередками давньої культури, що значною мірою вплинули на формування світової цивілізації. Архітектурні пам'ятки Стародавньої Греції і Римської імперії, мистецтво епохи Відродження, Великі географічні відкриття Португалії, Іспанії, Голландії, Великої Британії та Росії — усе це й досі вражає своєю величністю. Чотирьох материків з шести відкрили європейці. Метрополіями найбільшої кількості колоніальних держав світу були європейські країни. Британська, Іспанська, Португальська, Російська імперії свого часу охоплювали більшу частину всього суходолу планети.

Більшість країн Європи мають вихід до Світового океану. Біля її берегів через численні порти проходять найважливіші світові морські шляхи, що сприяє розвитку торговельно-економічних зв'язків. На півдні через Середземне море Європа має тісні контакти з країнами Північної Африки та Південно-Західної Азії. На заході Атлантичний океан відкриває шлях до Америки.

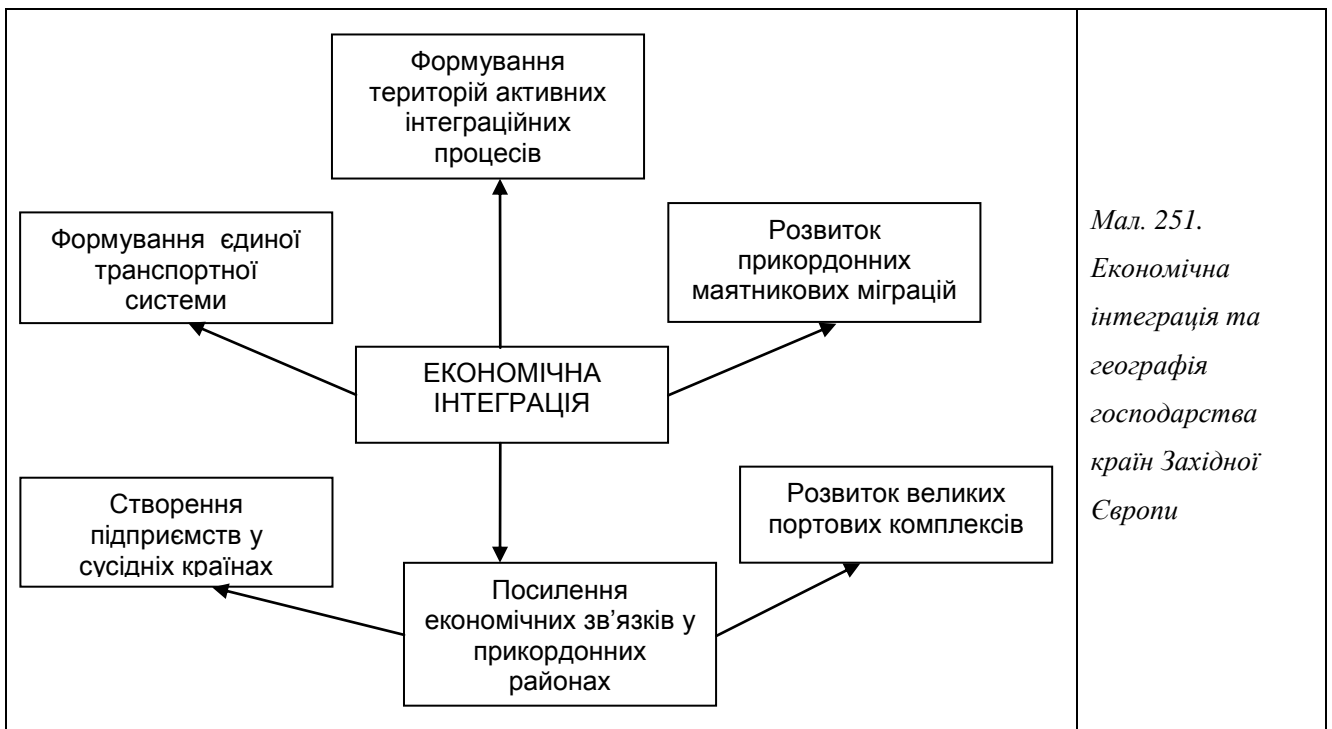
Форми правління і державний устрій країн поступово змінювалися – від абсолютних монархій до сучасних демократичних республік і конституційних монархій. Нині країни Європи за формою державного правління – це монархії і республіки. Найдавнішою республікою є Сан-Марино. Андорра перебуває під протекторатом Іспанії та Франції. Політична карта Європи формувалася впродовж тривалого часу. Для координації економічного і соціального розвитку значна кількість країн регіону об'єдналася в Європейський Союз (ЄС). Європейські країни мають сприятливі умови для активних інтеграційних процесів: вигідне географічне положення, значні природні ресурси, загальні особливості становлення та економічного розвитку, історично сформовані господарські зв'язки між ними, відносно однорідний етнічний склад населення. Європа була і залишається одним з провідних центрів світової економіки, а основою Європейського економічного простору є країни ЄС. Для більшості країн Європи характерний перший тип відтворення населення. Європа є густонаселеним та найурбанізованішим регіоном світу. Міське населення становить 75 %.

За географічним розташуванням та з історичного погляду Європу поділяють на регіони: Західну, Центральну і Східну Європу (мал. 250).

Мал. 250. Регіональний поділ Європи

В останньому десятилітті ХХ ст. розпався адміністративно-тоталітарний устрій, що зумовлював поділ Європи та й усього світу на два ворожі табори: капіталістичний і соціалістичний. Нині в колишніх соціалістичних державах, розташованих у Центральній і Східній Європі, формуються засади ринкової економіки. Україна, здобувши довгоочікувану незалежність, разом з іншими постсоціалістичними країнами, поступово входить до сучасної Європи.

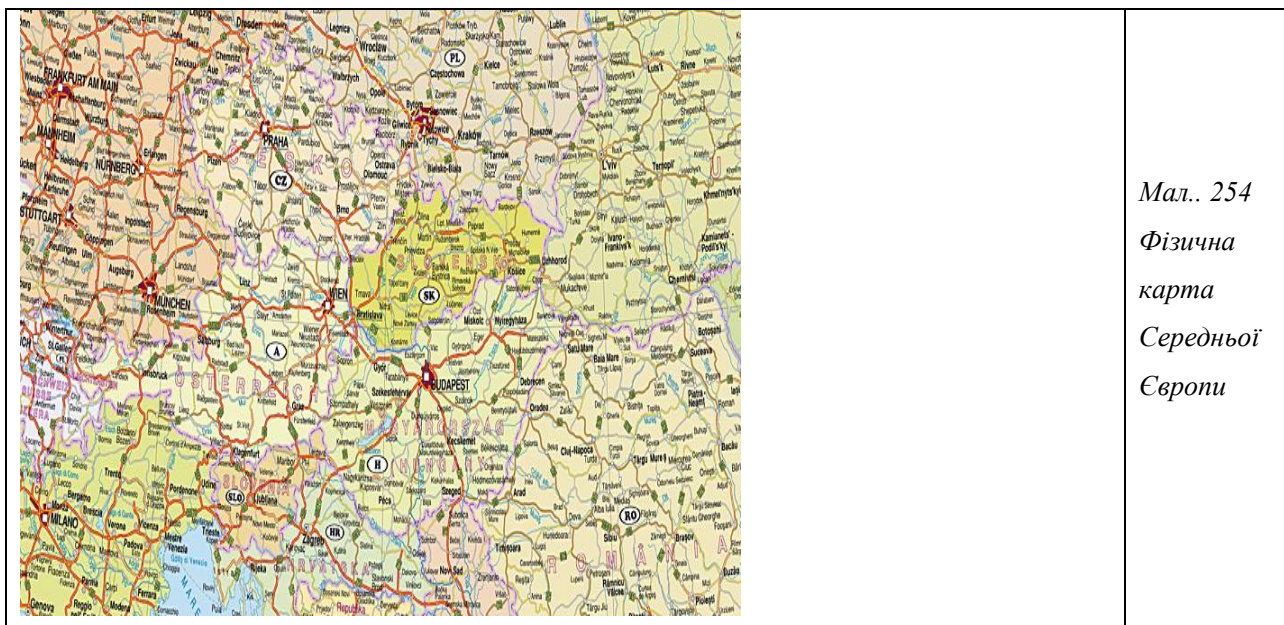
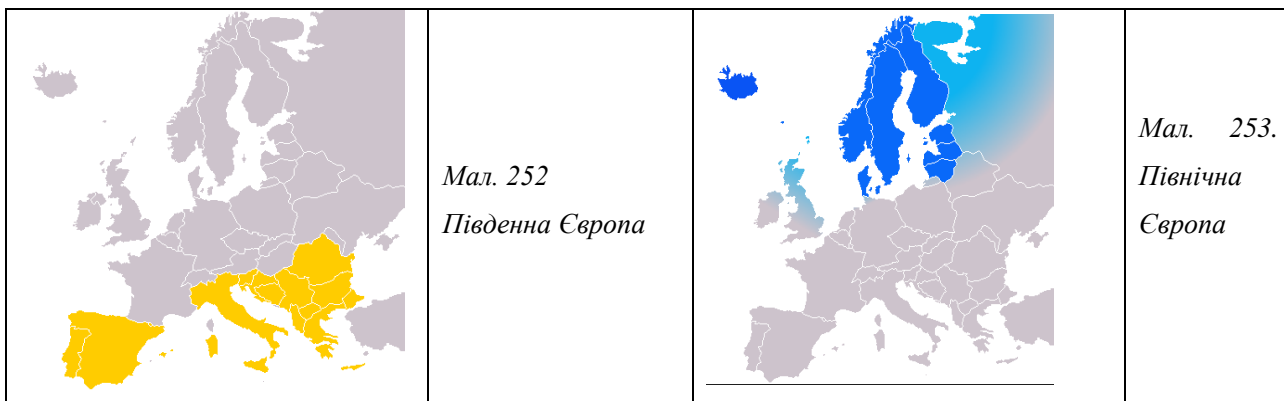

Мал. 251. Економічна інтеграція та географія господарства країн Західної Європи

§ 65. Країни Західної Європи

До складу регіону входять 25 країн і територія Гібралтару, що є володінням Великої Британії. Більшість країн, що входять до «Великої сімки», розташовані в цьому регіоні. Це – Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія. Західну Європу поділяють на три субрегіони – Південну Європу (мал. 252), Північну Європу (мал. 253) та Середню Європу (мал. 254).

Більшість країн регіону омиваються морями Атлантичного та Північного Льодовитого океанів і мають безпосередній вихід у відкритий океан. Це створює зручні передумови для торгівлі з усім світом, що зумовлено їхнім розташуванням на перетині морських, сухопутних і авіаційних шляхів з Європи до країн Азії, Африки та Америки.

Країни Західної Європи мають досить сприятливі природні умови для господарського розвитку: вдале поєднання рівнинного і гірського рельєфів, кліматичних умов (в основному помірною поясу, субарктичного – на півночі, субтропічного — на півдні), переважно родючі ґрунти, значні ресурси прісної води. Нафта і газ є у Франції, Нідерландах, Норвегії, Великій Британії; вугілля — у Німеччині, Великій Британії, Франції; залізна руда — у Франції, Швеції, Іспанії, Великій Британії, Люксембурзі; боксити – у Франції, Норвегії; руди кольорових металів – у Німеччині, Італії, Іспанії, Норвегії, Швеції, Ірландії; уранові руди — у Франції, калійна сіль — у Німеччині, Франції. Тривала експлуатація родовищ Європи призвела до збіднення їх. У цілому запасів мінеральної сировини в Західній Європі замалі для забезпечення власних потреб. Тому регіон залежить від імпорту корисних копалин.

У Західній Європі спостерігається тенденція «старіння» нації, що виявляється у зниженні природного приросту населення і подовженні тривалості життя. У статевій структурі переважають жінки. Більшість народів розмовляє мовами індоевропейської сім'ї, що охоплює такі основні мовні групи: **германську** (західна підгрупа — німці, англійці, голландці, фламандці, австрійці, швейцарці та північна підгрупа – норвежці, шведи, ісландці, датчани), **романську** (італійці, французи, іспанці,

португальці), **грецьку** (греки) (мал. 255).

Мал. 255. Сиртакі (з грецької *σούτακι* — торкання) — відомий танець грецького походження, народжений у 1964 році для кінострічки «Грек Зорба». Він не є народним грецьким танцем, але являє собою поєднання повільних і швидких версій хасапіко — давноминулого танцю грецьких м'ясників. Після виходу кінострічки сиртакі став найпопулярнішим грецьким танцем у світі і одним із символів Греції.

Найбільше міських жителів — у Великій Британії та Німеччині (до 90 %), найменше — у Португалії (50 %). У Західній Європі утворилися великі міські агломерації — Паризька, Лондонська, Рейнсько-Рурська та мегалополіси — Паризький, Південноанглійський. Проте нині відбувається вплив міських жителів до найближчих приміських селищ внаслідок погіршення екологічного стану великих міст, масової автомобілізації, скупчення великої кількості населення у центральних районах міст, а також у зв'язку з бажанням мати власний будинок.

У Західній Європі населення сповідує здебільшого **християнську релігію**: у Південній Європі переважає *католицизм*, у Північній — *протестантство*, а в Середній Європі співвідношення католиків і протестантів є майже однаковим.

У **міжнародному поділі праці** країни Західної Європи посідають провідні місця за обсягами промислового та сільськогосподарського виробництва, експорту, за запасами золота і валюти, за рівнем розвитку міжнародного туризму. Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія є, власне, серцевиною економічної могутності регіону. Серед них найдинамічніше розвивається Німеччина. Чималий економічний потенціал мають і Нідерланди, Швеція, Іспанія. Високого рівня розвитку досягли галузі промисловості, які в більшості країн регіону розвиваються завдяки наявності висококваліфікованих науково-технічних трудових ресурсів.

Паливно-енергетичний комплекс базується на власних запасах вугілля у Німеччині, Великій Британії, Франції, нафти і газу — на шельфі Північного моря. Найбільшу кількість електроенергії виробляють ТЕС. На річках Скандинавії, Альп, Піреней працюють великі ГЕС. Західна Європа посідає провідне місце у світі за розвитком атомної енергетики. Багато АЕС побудовано у Франції, Великій Британії, Німеччині, Швеції, Бельгії. В Ісландії електроенергетика використовує геотермальні джерела.

Машинобудування є основою промисловості країн Західної Європи. На нього припадають третина продукції, що виробляється у регіоні, та дві третини його експорту. Розвиток галузі ґрунтується на висококваліфікованих трудових ресурсах, добре розвинутих науковій базі та інфраструктурі. Тому значні центри галузі розміщено у великих містах Німеччини (мал. 256), Великої Британії, Нідерландів. Західна Європа — один з найбільших виробників та експортерів верстатів, продукції електротехніки, електроніки, транспортного машинобудування. Такі підприємства, як «Рено» (Франція), «Фольксваген» (ФРН), «Фіат» (Італія), «Бритіш лейленд» (Велика Британія), «Вольво» (Швеція), відомі в усьому світі.

Мал. 256. Берлін – великий промисловий і культурний центр Німеччини

Чорна металургія розвинута у країнах, що мають власну сировину, – Німеччині, Великій Британії, Франції, Іспанії, Бельгії. За обсягами виплавлення сталі Західна Європа посідає перше місце у світі. Центрами цього виробництва є промислові райони Рур (Німеччина) і Лотарингія (Франція). Останніми роками географія чорної металургії змістилася до морських портів, до яких надходить імпортована залізна руда (Бремен у Німеччині, Торонто в Італії, Дюнкерк у Франції).

Кольорова металургія представлена виплавленням алюмінію та міді. Алюміній виплавляють у країнах, що мають сировину (боксити), — Франції, Італії, Греції, та у країнах з розвинутою електроенергетикою — у Норвегії, Австрії, Німеччині, Швейцарії. Виробництво міді зосереджено у Німеччині, Франції, Італії, Великій Британії, Бельгії.

Хімічна промисловість Західної Європи на сучасному етапі орієнтується переважно на власні та на привізні нафтопродукти і газ, а також на кам'яне і буре вугілля, калійну і кам'яну солі. Найбільші центри нафтохімічної промисловості розташовані там, де відбувається нафтоперероблення: у гирлах річок Темза, Лаба (Ельба), Рона, Сена, Рейн. Виробництво окремих видів продукції закріпилося за певними країнами регіону: пластмаси і фарби виробляють у Німеччині, хімічні добрива і соду — у Бельгії, синтетичний каучук — у Франції, фармацевтичні вироби — у Швейцарії, продукцію лісохімічної промисловості — у Швеції та Норвегії.

Лісова і деревообробна промисловість зосереджена на півночі Західної Європи, зокрема у Швеції та Фінляндії.

Легка промисловість нині переміщується з відомих світових центрів текстильного і шкіряно-взуттєвого виробництва, що сформувалися у Великій Британії, Франції, Бельгії, до регіонів, де є приплив дешевої робочої сили. Так, Італія за обсягом пошиття взуття поступається у світі лише Китаю, а Португалія стала найбільшим виробником швейної продукції в Європі. Італія, крім того, — провідний виробник вовняних волокон і тканин. Найбільшу кількість хутрових виробів виготовляють у Німеччині, Греції, найкращі вироби з кришталю і скла — у Чехії, Німеччині, Великій Британії.

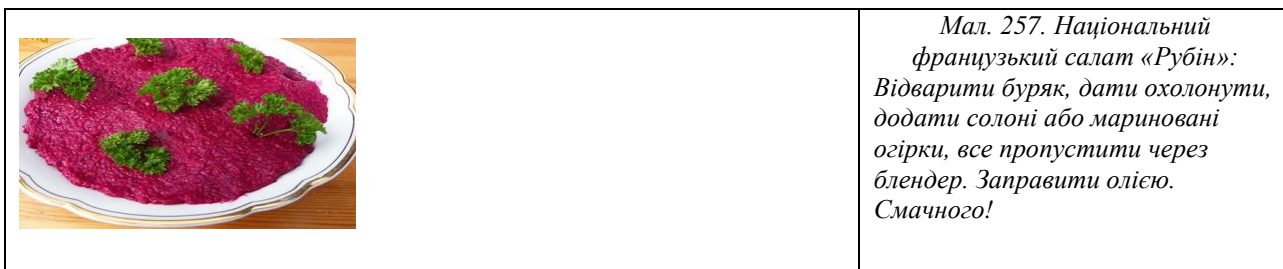
Сільське господарство розвивається в основному в сприятливих природних умовах. Відповідно до них, у країнах Європи виокремлюють три типи ведення сільського господарства.

Північноєвропейський тип характерний для Норвегії, Швеції, Великої Британії, Ісландії. Там переважає інтенсивне ведення господарства. Розводять велику рогату худобу (молочний напрям), а землеробство спрямоване на обслуговування тваринництва (вирощування кормових культур). Серед зернових переважають посіви ячменю і жита. *Рибальство* — галузь спеціалізації Норвегії та Ісландії.

Країни середньоевропейського типу (Німеччина, Франція, Швейцарія та ін.) спеціалізуються на розведенні великої рогатої худоби м'ясного і м'ясо-молочного напрямів. Тут добре розвинуті також свинарство, вівчарство і птахівництво. Рослинництво спрямоване на забезпечення населення

продуктами харчування, а тваринництва — кормами. Франція — світовий лідер з вирощування цукрових буряків (мал. 257).

Південноєвропейський тип охоплює, відповідно, країни Південної Європи. Основна галузь спеціалізації тут — рослинництво, головні культури — зернові. Крім того, міжнародне значення має вирощування оливок, фруктів, винограду, цитрусових, горіхів, тютюну та ефіроолійних культур. У тваринництві переважає розведення кіз і овець, добре розвинуті свинарство, птахівництво, скотарство молочно-м'ясного напрямку.

Деякі країни Західної Європи спеціалізуються на окремих галузях сільського господарства. Так, Німеччина – на вирощуванні ячменю і хмелю, які є сировиною для пивоваріння, Нідерланди – квітів, Греція — на рибальстві, а також видобуває із Середземного моря губку.

Транспорт у країнах Західної Європи добре розвинутий. За рівнем розвитку мережі транспортних шляхів регіон посідає одне з перших місць у світі. Це сприяє зміцненню економічних і культурних зв'язків. Невеликі відстані між країнами зумовлюють розвиток *автомобільного транспорту*, яким перевозять не лише пасажирів, а й різноманітні вантажі. *Річковим транспортом* перевозять вантажі по річках Рейн, Дунай, Майн, які планується об'єднати каналами в єдину транспортну мережу. Важливе значення для здійснення внутрішніх і міжнародних перевезень мають морські порти (Роттердам, Гамбург, Лондон та ін.), що розташовані в гирлах-естуаріях річок і фактично перетворилися на портово-промислові комплекси з перероблення імпортової сировини. Значного розвитку набув *трубопровідний і повітряний транспорт*. Розширюється мережа *залізничних колій*, призначених для швидкісних поїздів, що курсують Європою.

Стосовно **зовнішньоекономічних зв'язків**, то між групами країн встановилися тісні торговельно-економічні відносини. Наприклад, країни ЄС утворили єдиний економічний простір з вільним переміщенням капіталу, товарів, технологій, робочої сили.

Велике значення для економіки багатьох країн має розвиток **міжнародного туризму**. До найпривабливіших туристичних держав належать: Іспанія, Франція, Італія, а також Велика Британія, Німеччина, Австрія, Греція та ін. А в таких міні-країнах, як Монако, Сан-Марино, Андорра, туризм є основним джерелом прибутків.

Запитання і завдання

1. Назвіть переваги економіко-географічного положення країн Європи.
2. Користуючись картами, знайдіть країни регіону, що омиваються морями Атлантичного океану,
та країни, що омиваються морями Північного Льодовитого океану.
3. Визначте за допомогою економічної карти найбільші центри автомобіле- та авіабудування, електротехніки країн Західної Європи.
4. Поясніть, чому країни Західної Європи мають високий економічний рівень розвитку, незважаючи на незначну забезпеченість мінеральними ресурсами.

5. Охарактеризуйте зони сільськогосподарської спеціалізації країн Північної, Середньої та Південної Європи.

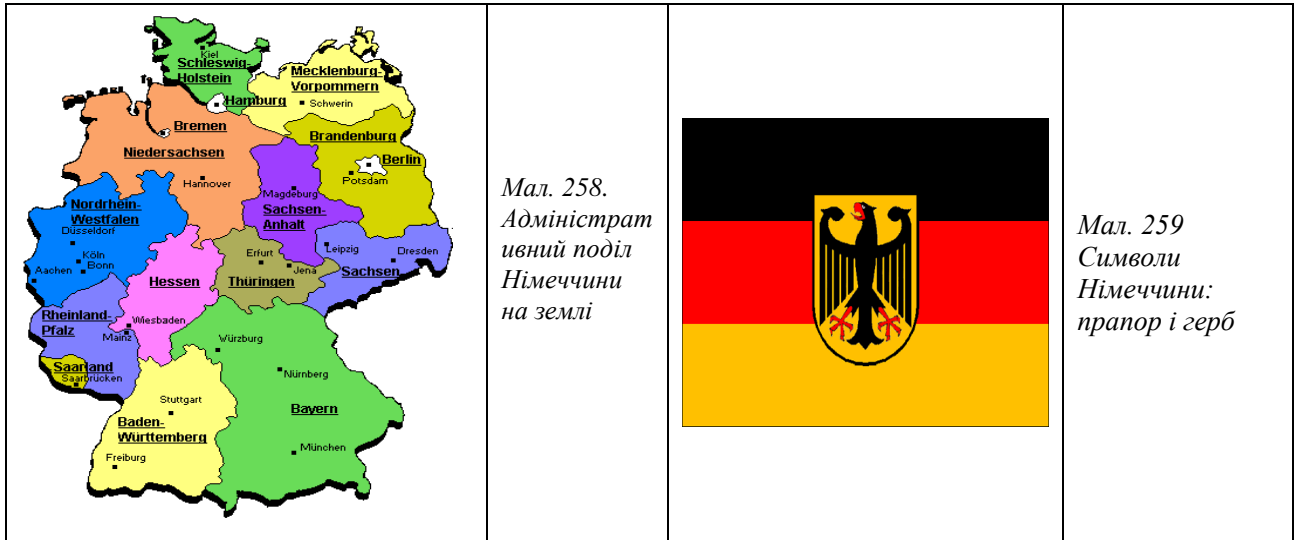
Додаткові джерела інформації

Максаковский В. П. Страны Европы. — М.: Дрофа, 1999. — 217 с.

<http://www.europa.eu>

§ 66. Німеччина

Візитна картка країни: Німеччина, Федеративна Республіка Німеччина (Bundesrepublik Deutschland) (мал. 258, 259).

Площа – 357 тис. кв. км. Населення – 83 млн. осіб. Густота населення – 230 осіб на кв. км.

Столиця — Берлін (3,5 млн осіб). Державна мова — німецька. Грошова одиниця — євро (EUR).

Німеччина – могутня індустріальна держава не тільки Західної Європи, а й світу. Вона входить до «Великої вісімки», яка відіграє визначну роль у світовій економіці та політиці, є членом ООН, ЄС, ОЕСР, НАТО.

За формою правління Німеччина – **парламентська республіка**, в якій законодавчу владу здійснює двопалатний парламент. Нижня палата — *бундестаг (союзні збори)*. Верхня палата – *бундесрат (союзна рада)*. Главою держави є президент. Вищий орган виконавчої влади – федеральний уряд, очолюваний федеральним канцлером. Адміністративно-територіально держава поділяється на 16 земель, кожна з яких має власні органи самоврядування.

Після Другої світової війни в 1949 р. Німеччина була розділена на дві окремі країни – Федеративну Республіку Німеччина (ФРН) та Німецьку Демократичну Республіку (НДР), які в 1990 р. об'єдналися в одну країну (мал. 260).

Мал. 260. Об'єднання Німеччини, після руйнації Берлінської стіни – символу тоталітаризму.

Об'єднання Німеччини сприяло поліпшенню її економіко-географічного та геополітичного положення. Визначальною особливістю географічного положення є те, що ФРН розташована в центрі Західної Європи, на перехресті найважливіших торговельно-транспортних магістралей. ФРН межує з дев'ятьма державами. Природним кордоном на півночі є Балтійське і Північне моря, що сприяє розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. Міжнародні річкові магістралі Рейну та Дунаю також відіграють велику роль у розвитку внутрішніх і зовнішніх торговельно-економічних зв'язків.

Рельєф країни переважно рівнинний: на півночі – низовини (Північнонімецька низовина), у центральній частині – височини і масиви старих зруйнованих гір (Рейнські, Рудні, Гарц, Шварцвальд), на півдні – плоскогір'я (Баварські Альпи, Баварське плато). Німеччину називають країною родючих земель, повноводих річок і густих лісів. Клімат – помірний, з помірно теплим літом і м'якою зимою та достатньою кількістю опадів. Найбільші річки – Рейн, Везер, Ельба (Лаба), Дунай. Чверть поверхні країни вкрита лісами, переважно на гірських масивах і височинах.

Німеччина використовує **мінеральних ресурсів** набагато більше, ніж видобуває. Основні її корисні копалини – кам'яне (Рурський і Саарський басейни) і буре вугілля, калійна і кам'яна солі, гіпс, польовий шпат, крейда, графіт.

За кількістю населення ФРН посідає перше місце в Європі. У національному складі переважають німці (93 %). Серед інших національностей є датчани, поляки, голландці, турки та ін. Основна релігія — християнство (на півдні переважають католики, на півночі – протестанти). ФРН має певні демографічні проблеми. Починаючи із 70-х років ХХ ст., смертність у країні перевищує народжуваність. Депопуляції населення вдається уникнути завдяки постійному припливу іммігрантів. За їхньою кількістю Німеччина посідає перше місце в Європі (5 % населення).

Гідне подиву. З 50 найбільших промислових компаній світу 7 належать Німеччині. У галузях світового господарства німецькі компанії входять до десятки перших. У хімічній промисловості – це концерни «БАС», «Хехст», «Байер», в електротехніці – «Сіменс», «Роберт Бош», в автомобілебудуванні – «Фольксваген», «Даймлер-Бенц», у чорній металургії – «Тіссен» і «Маннесман», у легкій промисловості – «Адідас».

Німеччина – одна з найурбанізованіших країн світу. В містах живе 86 % її населення. У ФРН — найбільша кількість міських агломерацій в Європі. Серед них: Гессен (6,5 млн осіб), Франкфурт-на-Майні (3,6 млн осіб), Берлін, Дюссельдорф (по 3 млн осіб), Кельн (2,9 млн осіб). Варто виокремити район Руру, де велика концентрація міських агломерацій привела до утворення Рурського мегалополіса (мал. 261-262).

	<p><i>Мал. 261. Рейн- Рурська агломерація</i></p>		<p><i>Мал. 262. Рурський університет – перший університет, що був відкритий після другої Світової війни.</i></p>
---	---	--	--

У різних сферах економіки країни зайнято 40 млн населення, з них 58 % – у сфері послуг, 38 % – у промисловості та будівництві, 4 % – у сільському господарстві.

ФРН є однією з найвисокорозвинутіших країн світу (18 % світового обсягу ВВП) і провідним індустріальним «локомотивом» у Європі (30 % обсягу ВВП країн ЄС). Промисловість Німеччини – сучасна і потужна. За обсягом промислового виробництва вона посідає четверте місце у світі після США, Китаю та Японії. Основними галузями спеціалізації країни є машинобудування і хімічна промисловість.

Паливно-енергетична промисловість працює на власному кам'яному і бурому вугіллі, яке видобувають у Рурському (80 %) і Саарському басейнах (10 %), та імпортованих нафті (з Близького Сходу, Північної Африки) і газі (із Росії та Норвегії). Центрами нафтоперероблення є Кельн, Інгольштадт, Гамбург. Основну частку електроенергії виробляють на ТЕС, зосереджених у промислових центрах (Дюссельдорф, Штутгарт, Гамбург, Кельн, Мангейм). ГЕС побудовано у верхній течії Дунаю, на його правих притоках і річках Майна, Ельба (Лаба), Везер, Рейн та ін. АЕС (їх 19), що працюють в основному в межах великих агломерацій, дають 30 % електроенергії.

Чорна металургія працює на власному паливі та імпортованій залізній руді (зі Швеції, Іспанії, Алжиру, Бразилії, Канади, України). Третину її продукції експортують. Основні центри зосереджені в районах Руру і Саару. Заводи повного циклу є в Баварії, Нижній Саксонії та Бремені. Кольорова металургія практично не має промислових запасів сировини для свого розвитку. Проте Німеччина посідає одне з провідних місць в Європі з виробництва алюмінію (Ессен, Гамбург), міді (Гамбург, Дуйсбург, Айсleben), свинцю, цинку.

Хімічна промисловість використовує власну (кам'яну і калійну солі) та імпортовану (нафту, фосфорити, сірку) сировину, відходи металургії. Основою виробництва галузі є продукція побутової хімії, солі, мінеральні добрива, синтетичні волокна, пластмаси, синтетичний каучук. За експортом хімічної продукції ФРН посідає перше місце у світі. Понад 30 % продукції, що виробляється, надходить на експорт. Найбільші центри – Галле, Дюссельдорф, Кельн, Лейпциг, Берлін, Дрезден (мал. 263).

	<p><i>Мал. 263. Дрезден – хімічний завод</i></p>
---	--

Машинобудування і металооброблення розвинуті в багатьох містах ФРН. Відомі своєю продукцією німецькі автомобільні корпорації: «Даймлер-Бенц» у Штутгарті, «Фольксваген» у

Вольфсбурзі, «Адам Опель» у Рюссельсгаймі, «Форд» у Кельні, «БМВ» у Мюнхені. Основні райони багатогалузевого машинобудування – Штутгартський, Нижньорейнсько-Рурський та Рейнсько-Майнський. Там виробляють обладнання для різних галузей промисловості, сільського господарства, промислову і побутову електротехніку, електроніку. В усьому світі відомі німецькі точні прилади, оптика і морські судна. Великі центри машинобудування – Берлін, Мюнхен, Франкфурт-на-Майні, Нюрнберг, Гамбург, Кельн, Бремен, Лейпциг, Магдебург, Дрезден.

Третина галузей промисловості Німеччини спрямована на виробництво споживчих товарів: продуктів харчування одягу, тканин, взуття, поліграфічної продукції, музичних інструментів, мисливської зброї тощо. На весь світ славляться німецьке пиво (мал. 264), швейні та трикотажні вироби, фарфор.

Мал. 264. В Мюнхені, де знаходяться найбільша пивна “Матхезер-бірштадт” і найвідоміша пивоварня “Хофбройхаус”, побудована в 1589 р., щорічно проводиться свято “Октоберфест” (у цей період в Баварії випивається найбільша кількість пива). За цим святом закріпилася честь найголовнішого пивного фестивалю в світі. Мільйони гостей зі всіх континентів приїжджають до Мюнхена щорічно на ці дні.

Сільське господарство добре розвинуте. Основною його галуззю є тваринництво. Воно дає дві третини валової продукції галузі. На рівнинах розводять велику рогату худобу молочного напрямку, в передгір'ях – свиней, а в гірських районах – овець. У структурі рослинництва переважають садівництво, виноградарство, овочівництво, картоплярство, буряківництво, тютюнництво, хмельництво. Із зернових вирощують переважно пшеницю, ячмінь, жито, овес, кукурудзу. Проте значну кількість продукції сільського господарства (зерно, овочі, фрукти, олію, м'ясо) Німеччині доводиться експортувати.

Рибальство розвинуте в акваторіях Балтійського і Північного морів. Основа галузі — виловлювання тріски, сайри, лосося, мідій.

Транспорт країни добре розвинутий і має високий технічний рівень оснащення. Основна частина пасажиро- та вантажоперевезень припадає на автомобільний, залізничний і водний транспорт. Протяжність автошляхів становить 540 тис. км, залізничних колій – близько 44 тис. км. Річки ФРН з'єднано каналами, що утворюють єдину транспортну систему (мал. 265). Морський транспорт відіграє значну роль у зовнішньоекономічних перевезеннях. Важливі порти країни – Вісмар, Любек, Кіль, Росток (мал. 266). У портах країни 20 % усіх вантажоперевезень припадають на Гамбург. У ФРН функціонують 28 аеропортів. Найбільші з них — у Франкфурті-на-Майні, Берліні. Протягом останнього десятиліття значного розвитку набув трубопровідний транспорт.

Мал. 265. Рейн – міжнародні річкова магістраль

Мал. 266. Росток – один з найбільших портів Німеччини

Зовнішньоекономічні зв'язки. За загальним зовнішньоторговельним товарооборотом ФРН посідає друге місце в світі (після США). На весь світ відомі торговельні ярмарки, що відбуваються у Ганновері, Франкфурті-на-Майні, Лейпцигу.

ФРН — значний експортер капіталу і зброї, а також найбільший у Європі імпортер робочої сили. Основу експорту становлять продукція машинобудування, чорної металургії (залізо, сталь), легкої промисловості, сировина (буре вугілля). Основні торговельні партнери ФРН: країни ЄС, США, Японія, Канада. Німеччина – регіон міжнародного туризму. У 1992 р. було встановлено дипломатичні відносини між ФРН та Україною. Тісні зв'язки мають міста Мюнхен і Лейпциг з містом-побратимом Києвом. Німецька діаспора в Україні становить близько 100 тис. осіб. ФРН належить до найбільших торговельних партнерів України. В окремі роки товарооборот між двома країнами досягав близько 2 млрд дол. США. Україна ввозить з Німеччини набагато більше товарів, ніж відправляє до неї.

Німеччина зробила великий внесок у розвиток світової науки, техніки, культури (мал. 267-268). Водночас історія її формування як держави знає і важкі, трагічні для світу сторінки. Політику захоплення земель та колонізацію їх у Німеччині проводили періодично, починаючи з X ст. і аж до середини XX ст. Саме з Німеччини поширився фашизм. Звідси почалася найкровопролитніша за весь період історії людства Друга світова війна, що призвела до великих змін на політичній карті світу. Нині Німеччина на весь світ славиться працелюбністю своїх громадян, найвищою якістю товарів.

*Мал. 267
Картина
галерея
(Дрезден)*

Мал. 268. В дрезденській картинній галереї зберігається картина, що признана найкращим твором відомого художника епохи Відродження Рафаеля «Сікстинська мадонна».

Запитання і завдання

1. Користуючись картою Європи, назвіть країни, з якими межує ФРН.
2. Користуючись картами, визначте райони видобування основних природних ресурсів, на які багата Німеччина.
3. Поясніть, чому понад половина населення країни зайнята у сфері послуг.
4. З'ясуйте, які закономірності простежуються у розміщенні центрів чорної та кольорової металургії.

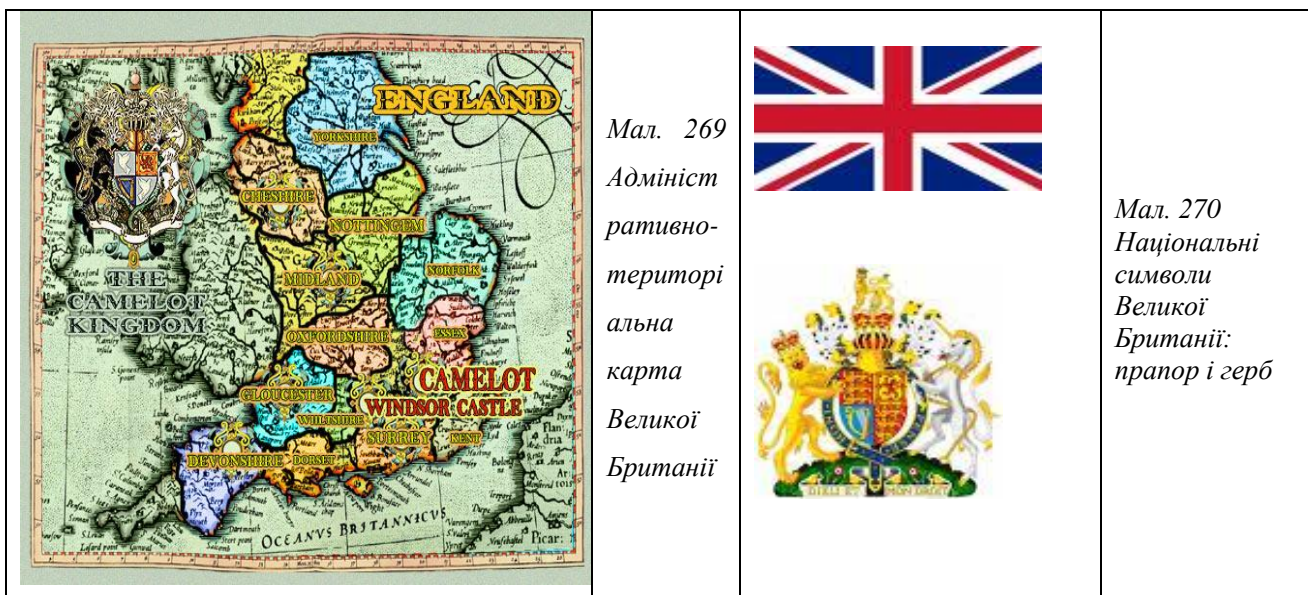
5. Визначте, які галузі в економіці країни можна виокремити як базові.
6. Після Другої світової війни 1939–1945 рр. Німеччина мала надзвичайно низький рівень промислового виробництва. Завдяки чому ця країна протягом дуже короткого часу стала високо розвинутою?

Додаткові джерела інформації

Кузнецов Ю. Д., Навлицкая Г. Б., Сырицын И. М. История Германии: Учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «История». – М.: Высш. шк., 1998. – С. 8. – 432 с.

§ 67. Велика Британія

Візитна картка країни: Велика Британія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії (The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland) (мал. 269, 270).

Площа — 244,1 тис. кв. км. Населення — 58,49 млн осіб.

Середня густина його становить 240 осіб на кв. км.

Столиця — Лондон (7,6 млн осіб). Державна мова — англійська.

Грошова одиниця – фунт стерлінгів (GBP).

Девіз «God and my right» (Бог і моє право).

Велика Британія належить до «Великої вісімки» високорозвинутих країн світу. Вона є членом ООН, ЄС, НАТО, ОЕСР, очолює Британську Співдружність Націй. Англійська королева є формальним главою таких держав, як Канада, Австралія та ін.

За формою державного правління Велика Британія – **парламентська монархія**. Глава держави – монарх (королева). Органом законодавчої влади є двопалатний парламент: нижня палата — *палата громад* і верхня палата — *палата лордів* (мал. 271) У країні немає писаної конституція, тому її часто помилково називають конституційною монархією. До складу країни входять чотири історико-географічні області: власне Англія, Шотландія, Уельс (Валлія), Північна Ірландія (Ольстер). Адміністративно-територіально країна поділяється на 47 графств і 7 метрополітенських графств, 12 областей і 26 округів.

Мал. 271. Депутати британського парламенту під час засідання.

Географічно країна розташована на Британських островах біля північно-західних берегів Європи і омивається водами Атлантичного океану. Велика Британія володіє низкою островів у Індійському, Атлантичному і Тихому океанах.

Гідне подиву. Мореплавці Великої Британії відкривали і захоплювали нові землі. Британська колоніальна імперія володіла частинами всіх материків. Території Канади та США, Австралії, Індії, Південної Африки входили до її складу. Англійська мова, культура, особливості життя її населення поширилися в усьому світі. Але із середини ХХ ст. Британська імперія почала розпадатися. Нині 50 її колишніх колоній і домініонів входять до Британської Співдружності Націй.

Острівне розташування сприяє розвитку міжнародних торговельно-економічних зв'язків, оскільки тут перетинаються міжнародні морські та повітряні шляхи.

На півночі країни переважають гори, у центральній частині – пагорби і рівнини, які поступово переходять у невисокі старі гори. На островах здебільшого помірний морський клімат з вологим і помірно теплим літом та м'якою зимою.

Велика Британія багата на водні ресурси. Найбільші річки – Темза, Трент, Вай, Северн. (мал. 272).

Мал. 272. Темза – головна артерія Великої Британії

У центральній і південній частинах країни ґрунти здебільшого родючі, що сприяє розвитку землеробства.

Основними **мінеральними ресурсами** є нафта і природний газ Північного моря. Видобуток кам'яного вугілля і залізної руди нині не має великого промислового значення. Поклади руд кольорових металів майже вичерпано, за винятком родовищ олова і міді на півострові Корнуолл. Країна має значні запаси різних будівельних матеріалів, кам'яної та калійної солей.

Велика Британія належить до країн з першим типом відтворення населення. Найбільша кількість населення живе в Англії. Населення належить до германської (англійці – 76,4 %) і кельтської (шотландці – 8,7 %, ірландці – 4,27, уельські – 2 %) груп індоєвропейської мовної сім'ї. Майже 90 % населення живе у містах і великих агломераціях – Великому Лондоні (мал. 273), Манчестері, Бірмінгемі, Ліверпулі, Глазго. Показник урбанізації у країні найвищий у світі. Для сільського населення характерними є ізольовані фермерські садиби.

Мал. 273. Колесо огляду висотою 135 метрів. Забезпечує 30 хвилинами польоту над Лондоном. Кабіни мають форму капсули і дають можливість розмістити до 25 людей кожна. Атракціон обслуговує відвідувачів кожну годину

Більшість населення сповідує **християнство** (англійці, шотландці, уельські – *протестантство*, а ірландці – *католицизм*). Ольстер – Північна Ірландія – одна з «гарячих» точок планети, район гострих релігійних і національних суперечок.

Велика Британія – високорозвинута індустріальна держава, промисловість якої дає майже 90 % експорту. За обсягом промислової продукції вона посідає п'яте місце у світі (після США, Японії, Німеччини, Франції). Компанії Великої Британії є світовими лідерами за обсягом виробництва у деяких галузях промисловості: «Роллс-Ройс» – з виробництва авіаційних двигунів, «Бритіш стіл» — з випалення сталі, «Шелл», «Бритіш петролеум» — з нафтоперероблення.

Як і інші країни, що мають незначні запаси мінеральних ресурсів, Велика Британія орієнтується на імпорт сировини. Підприємства, що її переробляють, розташовані в портових містах. Промисловість спрямована на розвиток праце- та наукомістких галузей, особливо машинобудування. Основними галузями спеціалізації економіки є машинобудування, хімічна промисловість і рибальство.

Електроенергетика країни базується на ТЕС (особливо в центральній та південно-східній частинах). ГЕС зосереджені в Шотландії, а АЕС діють в Англії. Дві третини всього палива, яке використовують в енергетиці, припадає на нафту, газ та уран.

Чорна металургія – одна з найдавніших галузей промисловості. Основні її центри зосереджені в прибережних районах (Кардіфф, Ньюпорт, Мідлсбро). Кольорова металургія розвивається в основному в портах, оскільки орієнтується на імпорту сировину (Ліверпуль, Суонсі).

Машинобудування – провідна галузь промисловості країни. Важливу роль відіграють галузі, які орієнтуються на експорт продукції. Тому в розміщенні вони тяжіють до портів і найбільших агломерацій. Серед них виокремлюються авіа-, судно- та автомобілебудування. Основні центри їх – Бірмінгем, Великий Лондон, Ковентрі, Брістоль, Дербі. Важке машинобудування найбільш розвинуте в Ньюкаслі, Шеффілді, Глазго. Обладнання для текстильної галузі виробляють у текстильних районах Ланкаширі та Йоркширі. Високого рівня розвитку набула електротехнічна галузь, зосереджена переважно у Великому Лондоні, Бірмінгемі, Ковентрі, Манчестері та інших містах.

Хімічна промисловість спеціалізується на виробництві нафтопродуктів, каучуку, синтетичних волокон, фарб, кислот, соди, фармацевтичних виробів. Важливими центрами галузі є Ліверпуль, Великий Лондон, Манчестер, Ньюкасл.

Легка, особливо текстильна, промисловість — найдавніша галузь не тільки у країні, а й в усій Європі. Історичними її районами є Ланкашир, Йоркшир, Північна Ірландія.

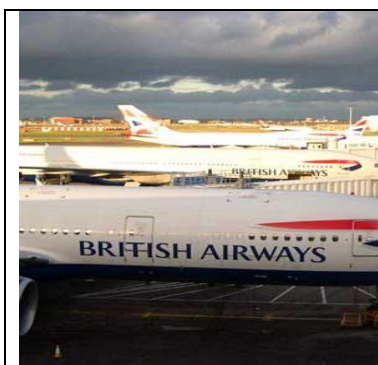
Харчова промисловість, що ґрунтується на досягненнях науки і техніки, посідає одне з

перших місць в економіці країни. Вона повністю забезпечує населення продуктами харчування і розвинута практично в кожному місті.

Сільське господарство добре розвинуте. Завдяки м'якому морському клімату пасовища зелені протягом майже всього року, тому основна галузь – тваринництво. Розводять переважно велику рогату худобу молочного напрямку. Розвинуті і свинарство, птахівництво та вівчарство. У рослинництві вирощують здебільшого кормові культури (2/3 посівних площ) і картоплю. Із зернових культивують ячмінь, пшеницю, овес, з технічних – цукровий буряк. Навколо великих міст розвинуті садівництво, овочівництво, птахівництво, свинарство для забезпечення населення основними продуктами харчування.

Рибальський флот Великої Британії має значний рівень розвитку (11 тис. суден). Він виловлює рибу (тріску, оселедця, камбалу тощо) в Атлантичному океані не тільки для забезпечення країни рибною продукцією, а й на експорт.

Транспорт здійснює вантажні та пасажирські перевезення. Морський флот Великої Британії є одним з найбільших у світі. Він виконує основні зовнішні перевезення (майже 90 %). Найбільші порти країни – Лондон, Саутгемптон, Ліверпуль, Глазго, Бристоль. Перевезення на внутрішньому ринку здійснюють переважно *автомобільним транспортом* (75 %). Найбільша автомагістраль країни – Лондон – Манчестер – Глазго. На другому місці за вантажообігом – залізничний транспорт (20 %). Сучасна залізниця під Ла-Маншем, протяжність якої становить 49,7 км, діє з 1994 р. і з'єднує Велику Британію з материковою Європою. Розвивається *трубопровідний транспорт*, який доставляє нафту, нафтопродукти, газ до промислових центрів. У країні є 50 аеропортів, що обслуговують повітряний транспорт (мал. 274).

Мал. 274. Аеропорт Хітrow в Лондоні посідає третє місце у світі за кількістю пасажирських перевезень.

В експорті (82 %) переважає готова промислова продукція: аерокосмічне обладнання, хімікати, фармацевтичні вироби, автомобілі, медичні інструменти, зброя, в імпорті – промислові вироби, продовольство, сировина. Основними торговими партнерами Великої Британії є країни ЄС (Франція, Німеччина, Нідерланди), США.

Гідне подиву. Велика Британія – батьківщина всесвітньо відомих письменників: Вільяма Шекспіра, Чарлза Діккенса, Роберта Бернса; учених: дослідника Антарктиди – Роберта Скотта; природознавця, засновника еволюційної теорії — Чарлза Роберта Дарвіна.

Країна посідає п'яте місце у світі за кількістю туристів (19 млн осіб щороку), які її відвідують. Найбільшими центрами туризму є Лондон, Віндзор, Единбург, Кардіфф.

У 1992 р. було встановлено дипломатичні відносини між Україною і Великою Британією. Обсяг товарообороту з Україною і досі не перевищує 1 % загального зовнішньоторговельного обороту країни. Велика Британія більше експортує товарів до України, ніж імпортує з неї. Вона – експортер

капіталу, послуг банків, страхових компаній, телекомунікаційних, науково-інформаційних і культурних послуг, реклами тощо. Дружні відносини склалися між Києвом і його містом-побратимом Единбургом.

Запитання і завдання

1. Визначте, з якими країнами межує Велика Британія та якими протоками вона відокремлена від материка.
2. Які природні умови характерні для Великої Британії?
3. За картами визначте зони сільськогосподарської спеціалізації Великої Британії. Назвіть основні чинники формування їх.
4. Перелічіть галузі промисловості, розвинуті в країні.
5. Назвіть види розвинутого транспорту у Великій Британії.

Додаткові джерела інформації

<http://svit.ukrinform.ua/Britain>

<http://www.studymir.com>

§ 68. Франція

Візитна картка країни: Франція, Французька Республіка (France République Française).

(мал.275-276)

	<p>Мал. 275. Адміністративно-територіальна карта Франції</p>		<p>Мал. 276. Національні символи Франції: прапор і герб</p>
---	--	--	---

Площа — 551 тис. кв. км. Населення – 60,18 млн осіб. Густота населення — 108 осіб на кв. км.

Столиця — Париж (2,1 млн осіб).

Державна мова – французька.

Грошова одиниця – євро (EUR).

Девіз: «Liberté, Égalité, Fraternité» (Свобода, Рівність, Братерство).

Франція – країна з двотисячодітньою історією. Пригадавши, що ми знаємо про цю країну, ми побачимо в уяві величні обриси Ейфелевої вежі – символу Парижа (мал. 277), незорі простори виноградників Бургундії та Шампані, суворі скелі Бретані на узбережжі Атлантичного океану, засніжені верхівки Французьких Альп і Піренеїв, Лазуровий берег Середземного моря, карнавали в Ніцці, кінофестиваль у Каннах, надзвуковий літак «Конкорд», автомобілі «Рено» і «Пежо», найкращі у світі парфуми, модний одяг та ін. Франція – одна з високорозвинутих країн, що входять до «Великої сімки», є членом ООН, ЄС, НАТО.

Мал. 277. Символ Парижа і Франції – Ейфелева вежа, було зведено у 1889 р. для Міжнародної виставки. Спорудження найвищої у світі металевої вежі мало за мету продемонструвати технічну могутність і економічне процвітання Франції.

Запроваджена форма державного правління Франції, відома як **змішана республіканська**. Главою держави є президент. Законодавчий орган – двопалатний парламент (*Національні збори та Сенат*). За адміністративно-територіальним поділом виокремлюють 22 регіони, до яких входять 96 департаментів. Територія держави складається з континентальної частини, острова Корсика, заморських територій.

Францію на заході й півночі омивають води Атлантичного океану, а на півдні – Середземного моря. Цікаво, що дві третини кордонів Франції – морські. Це сприяє розвитку торговельно-економічних зв'язків із країнами Європи, Близького Сходу, Північної Африки. Зручним є і розташування країни відносно найважливіших транспортних міжнародних магістралей.

Франція – країна різноманітних природних умов. На півночі й заході простягаються широкі рівнини, пагорби і плоскогір'я. На сході лежать давні невисокі гори Вогези, на північному сході – Арденни, на півдні країни – гірські масиви Альп і Піренеїв, що чергуються з широкими долинами. Франція розташована в помірному кліматичному поясі. На півдні – клімат субтропічний середземноморського типу.

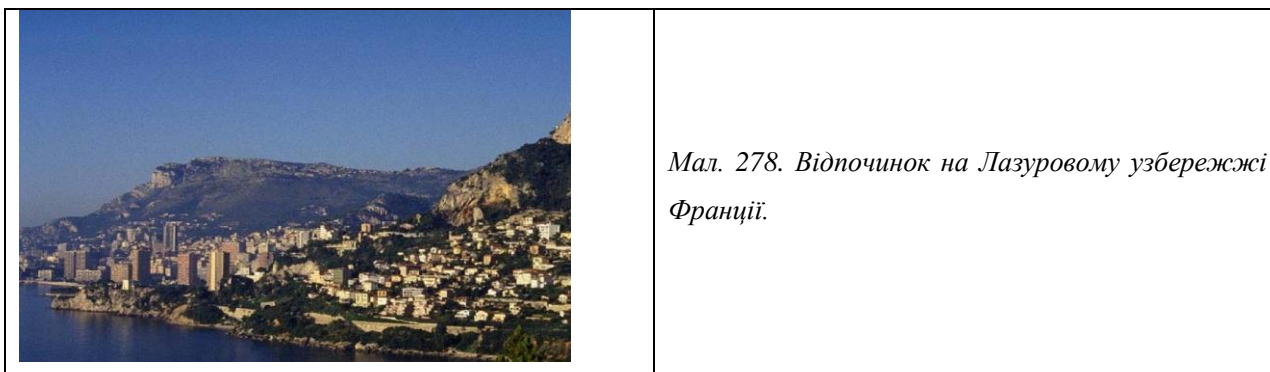
Країна добре забезпечена водними ресурсами, прісною водою. Річки мають значні гідроенергоресурси. Найбільші з них – Луара, Сена, Гаронна, Рона. Ліси охоплюють 25 % усієї площі країни, 10 % з них перебувають під охороною держави. Національні парки – чудові місця для відпочинку.

Серед **мінеральних ресурсів** переважають поклади залізної руди (Лотарингія), калійної та кам'яної солей (Ельзас, Лотарингія), уранових руд (центральні райони країни), бокситів (Прованс, Лангедок), природного газу, є небагаті запаси кам'яного вугілля (Лотарингія). Країна має достатню кількість природного будівельного матеріалу, що забезпечує власні потреби та експортується.

Різноманітні форми рельєфу та досить сприятливі кліматичні умови в поєднанні з родючими ґрунтами уможливають розвиток у країні багатогалузевого сільського господарства і системи транспортних шляхів. Чудові природні умови Піренеїв та Альп, субтропіки узбережжя Середземного моря та

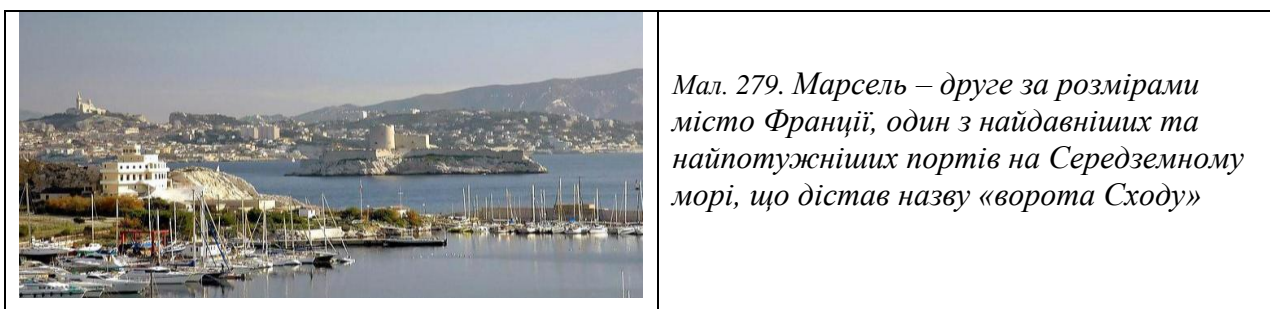

численні пам'ятки архітектури та історії на території держави — важливі чинники розвитку індустрії туризму і відпочинку (мал. 278).

Франція належить до першого типу відтворення населення. Природний приріст становить 0,5 % за рік. Як і в багатьох індустріально розвинутих країнах Європи, переважна більшість населення живе в містах (80 %), де люди в основному зайняті у сфері управління виробництвом або обслуговування (туризм, фінанси, освіта, охорона здоров'я, індустрія розваг).

Найбільші міста Франції – Париж, Ліон, Бордо, Тулуза, Лілль, Марсель (мал. 279). У національному складі переважають французи (85 %). З інших народностей є корсиканці, каталонці, баски, бретонці, фламандці, ельзасці. Іммігранти становлять 7 % населення. Більшість з них – вихідці з країн Північної Африки, Східної Європи, сусідніх держав.

Найпоширеніша релігія — *католицизм*; віруючими є 90 % населення.

За обсягом ВВП Франція посідає четверте місце у світі. Провідними галузями господарства є електроенергетика, машинобудування, хімічна, легка, харчова промисловість, тваринництво, окремі галузі рослинництва, рибальство.

Енергетика базується на привізних вугіллі, нафті й газі, оскільки власних паливних ресурсів не вистачає. Водночас країна має значні гідроресурси і найрозвинутішу в Західній Європі мережу АЕС. Потужна електростанція в Одейлло (Піреней) працює на сонячній енергії. Є також припливно-відпливні електростанції.

Машинобудування – провідна галузь індустрії країни. Особливо виокремлюється транспортне машинобудування, у тому числі автомобілебудування, за кількісними показниками якого країна посідає четверте місце у світі (мал. 280). Військові літаки «Містер», «Міраж», цивільні – «Каравела», «Конкорд», морські кораблі, які будують у Дюнкерку, Тулоні, Бресті, Шербурі, відомі в багатьох країнах світу. Виготовляють також космічну і ракетну техніку, електроніку, засоби зв'язку, сільськогосподарські машини, рухомий состав залізниць, побутову техніку тощо.

Мал. 280. Історія кампанії Renault почалася з першого автомобіля, зібраного з легкої вуатьюретки (з фр. Voiturette – підвезти) фундатором марки Луї Рено у 1898 році. Сучасний Renault Megane – лідер з продажу на ринках Європи.

Хімічна промисловість працює на довізній і власній сировині. Нафтопереробні комбінати розміщені в портах; підприємства фармацевтичної та парфумерної промисловості – у Парижі. Виробництво пластмас і добрив зосереджене в Гаврі та Руані. Підприємства хімічної промисловості працюють майже в усіх регіонах Франції.

Металургія у країні зазнала спаду. Виробництво чорних металів тяжіє до кам'яновугільних басейнів і родовищ залізної руди. Серед галузей кольорової металургії розвивається виплавлення алюмінію, орієнтоване на джерела електроенергії.

Легка промисловість представлена текстильною, трикотажною і швейною галузями. Всесвітньо відомі текстильні вироби, одяг, парфуми є вагомим внеском у економіку країни. Париж – визнаний центр світової моди. У ньому розташовані магазини відомих будинків моди «Шанель», «Діор», «Живанші». Головні центри виготовлення текстилю й одягу – Лілль, Рубе, Ліон.

Харчова промисловість за обсягом виробництва посідає друге місце у світі (після США). Високим технічним рівнем розвитку характеризуються такі галузі, як м'ясна, молочна, консервна, цукрова (перше місце в Західній Європі), борошномельна, кондитерська, виноробна. Основні промислові райони – Париж, Північ, Схід, водночас швидко зростає роль південних і західних районів.

Гідне подиву. У Франції виробляють понад 400 видів сиру. Особливу популярність серед населення має сир «Рокфор», що його вже тисячу років роблять у містечку Рокфор на півдні країни. Виготовляють сир з овечого молока, потім упродовж тривалого часу зберігають у природному підземеллі, де він набуває особливих смакових якостей (мал. 281).

Мал. 281. Сир з цвіллю – дуже корисний продукт, містить амінокислоти і вітаміни, дозволяє боротися з карієсом.

Сільське господарство посідає перше місце як за валовим виробництвом продукції, так і за показниками в розрахунку на одну особу в Європі. Країна є одним з найбільших світових експортерів сільськогосподарської продукції.

Сільське господарство Франції – інтенсивне і високопродуктивне. Більшість продукції дають середні фермерські господарства. Найкращі показники рентабельності мають ферми, розміщені в північній частині країни. Тваринництво (2/3 продукції) переважає над рослинництвом. Франція утримує першість з виробництва м'яса, молока, сиру, ковбас.

На півночі вирощують пшеницю, цукровий буряк, овочі, на півдні – кукурудзу, соняшник, персики, сливи, вишні, оливки. Вирощування винних сортів винограду поширене в усіх регіонах Франції. Багато виноградників здавна закладено у провінції Шампань, де в довгих підземних галереях витримують відомі шампанські вина. На півдні, у районі Ніцци, величезні площі земель зайнято під квітами, особливо велике значення має мімоза, з якої виготовляють есенції для парфумерної галузі.

Розведення великої рогатої худоби (Нормандія, Бретань) – провідна галузь тваринництва. Саме тут виготовляють відомі на весь світ різноманітні види сирів (близько 400). Розводять свиней, кролів, а в гірській місцевості – овець.

На узбережжі морів розвинуте рибальство: ловлять тріску, тунця, крабів, омарів, морських гребінців, а з розведення устриць Франція посідає перше місце у світі.

Транспорт у країні добре розвинутий. Внутрішні перевезення (45 % вантажів і 50 % пасажирів) в основному здійснюють *автомобільним транспортом*. Неабияку роль у цих перевезеннях відіграють *річковий і морський транспорт*. Більшість зовнішніх перевезень припадає саме на нього. Найбільші порти країни – Марсель (друге місце в Європі), Гавр, Кале, Дюнкерк, Булонь. Завдяки високому рівневі електрифікації *залізничного транспорту* експреси можуть розвивати швидкість до 500 км/год (Париж – Ліон). Париж – другий повітряний вузол у Європі після Лондона. У Франції прокладено широку мережу нафто- і газопроводів.

Зовнішньоекономічні зв'язки. Найбільшими торговими партнерами є країни ЄС, США, Японія. Експортують продукцію машинобудування, харчової, хімічної, парфумерної та швейної промисловості, імпортують устаткування, комплектуючі, сировину.

Франція посідає перше місце у світі за кількістю іноземних туристів (62 млн на рік). До списку ЮНЕСКО внесено 22 об'єкти, які вважають пам'ятками культури всього людства. Серед них: Лувр, Ейфелева вежа, Центр ім. Жоржа Помпіду, собор Паризької Богоматері (Нотр-Дам), палаци долини Луари, Савойських Альп, Лазуровий берег з Ніццою і Каннами тощо.

Дипломатичні відносини з Україною встановлено у 1991 р. Частка товарообігу з Україною становить 0,7 % загального зовнішньоторгівельного обігу країни. Франція більше експортує до України, ніж імпортує з неї. Два французькі міста – Тулуза і Париж – поборотими Києва, з ними підтримуються тісні культурні й торговельно-економічні зв'язки.

Запитання і завдання

1. Визначте за картою родовища мінеральних ресурсів Франції.
2. Охарактеризуйте національний склад населення Франції.
3. Користуючись картами, визначте центри автомобілебудування, авіаційної та електротехнічної промисловості.
4. Охарактеризуйте сучасний стан розвитку металургії Франції.
5. Розкажіть про розвиток сільського господарства Франції.

Додаткові джерела інформації

<http://www.lemonde.fr>

<http://www.fr/Encarta.msn.com>

§ 69. Італія

Візитна картка країни: Італія, Італійська Республіка (Italia, Repubblica Italiana). (мал. 282-283)

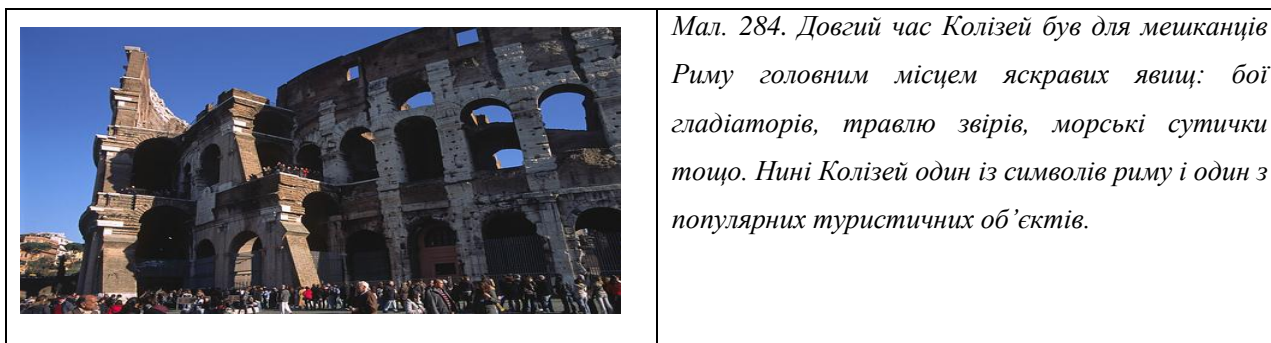
Площа – 301,2 тис. кв. км Населення – 587,511 млн осіб.

Столиця – Рим (2,5 млн осіб).

Державна мова – італійська.

Грошова одиниця – євро (EUR).

Історія Італії сягає 2500 років (мал. 284). На її теренах виникли католицизм і папство. Але як держава сучасного світу вона утворилася у 1870 р., коли було об'єднано розрізнені до того території. Нині Італія посідає шосте місце серед країн «Великої сімки». Італія – член ЄС (з 1957 р.), НАТО.

Італія розташована в південній частині Європи на Апеннінському півострові та островах Сицилія і Сардинія. Її територію омивають води Середземного моря, що сприяє розвитку торговельно-економічних відносин з країнами Південної Європи, Близького Сходу та Північної Африки. Туніська протока завширшки 148 км відокремлює Італію від Північної Африки.

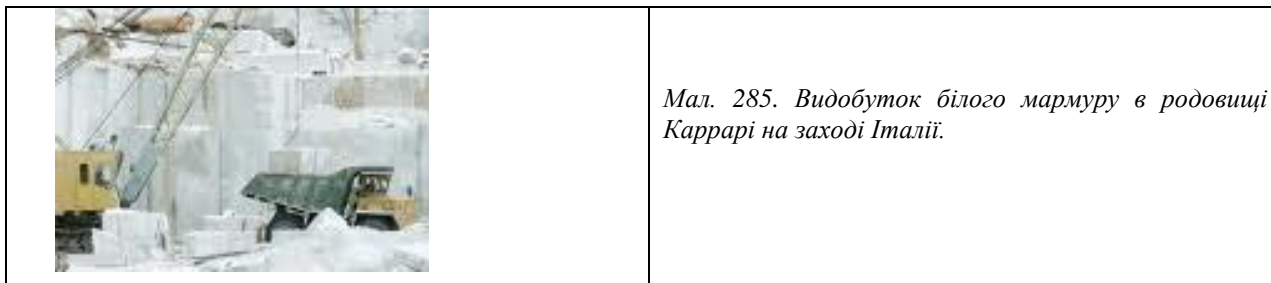
Італія – **парламентська республіка**. Глава держави – президент. Законодавчий орган – двопалатний парламент (*сенат і палата депутатів*). За адміністративно-територіальним поділом до складу країни входять 20 областей, які поділяються на 103 провінції. На території Італії розташовані дві-міні держави Європи: Сан-Марино і Ватикан.

Майже 80 % території країни займають гори: на півночі – Альпи, уздовж усього півострова – Апеннінські гори. На Сицилії височить вулкан Етна – один з найактивніших вулканів світу. На півночі Італії значну площу займає Паданська рівнина. На більшій частині території країни переважає м'який

клімат, але в горах трапляються суворі й досить сніжні зими. Для півдня Італії характерний субтропічний середземноморський клімат. Італійська Рив'єра славиться відомими на весь світ курортами.

Гідне подиву. Єдине в Європі родовище білого мармуру неповторної природної краси – в Італії. У багатьох країнах світу його використовують для створення пам'ятників і монументів. З білого італійського мармуру в 1996 р. було відтворено монумент княгині Ользі в Києві (мал. 285).

Лісові ресурси зосереджені в гірській місцевості (29 % площі), 8 % з них перебувають під охороною держави. У країні створено п'ять національних парків. Водні ресурси забезпечують річки По, Тибр, Арно та озера, найбільші з яких – альпійські. Родючі ґрунти Паданської рівнини на узбережжі Адріатичного моря та на сході інтенсивно використовують у сільському господарстві.

Країна небагата на **корисні копалини**. Запаси палива є незначними: кам'яне (о. Сардинія), буре (центральна частина Апеннін, Паданська рівнина) вугілля, нафта і газ (о. Сицилія, узбережжя Адріатичного моря). Невеликими є і запаси залізних руд і руд, що містять кольорові метали: бокситів, свинцево-цинкових, молібденових, ртутних. Є досить значні запаси самородної сірки, калійної та кам'яної солей. В Італії добувають всесвітньо відомий білий і рожевий мармур. У промисловому виробництві Італії використовують здебільшого імпортовану сировину.

Середня густина населення Італії – 190 осіб на 1 кв. км. Населення розміщене досить нерівномірно. Найбільшою мірою заселені Паданська рівнина та західне узбережжя (500 – 1000 осіб на 1 кв. км). Більшість людей проживає у міських агломераціях (70 %), серед яких найбільшими є Римська, Міланська, Неаполітанська, Туринська. Багато міст Італії існують понад 2000 років і мають славу історію, що надає великі можливості для розвитку міжнародного туризму.

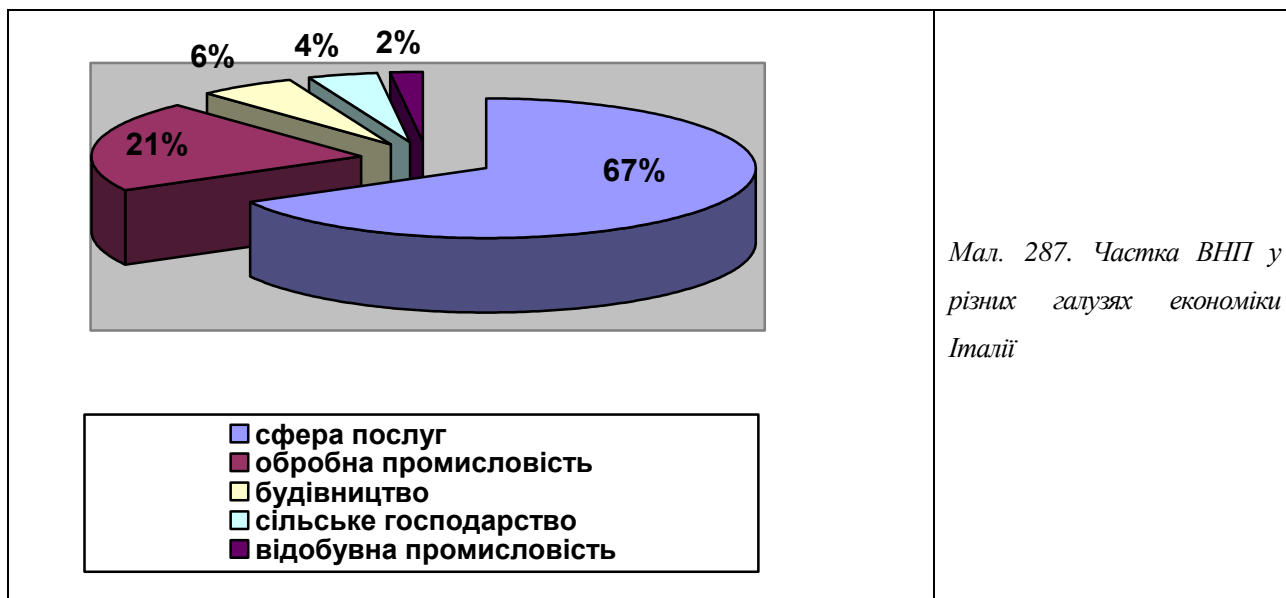
Серед жителів країни 98 % – італійці, а національні меншини (албанці, греки, французи та ін.) живуть переважно на прикордонних територіях. Річний приріст населення низький – 0,2 %. Панівна релігія – **християнство (католицизм)**. У Римі з 1929 р. існує незалежна держава Ватикан – штаб-квартира римсько-католицької церкви (мал. 286).

Гідне подиву. Назва країни походить від *Vitelu* – «країна телят» мовою давнього народу осків, що жив у центральних і південних землях Апеннінського півострова.

Італія – одна із семи високорозвинутих країн світу. Основними галузями спеціалізації економіки є машинобудування, кольорова металургія, хімічна, харчова та легка промисловість. Значно розвинуті й енергетика, чорна металургія, рибальство та землеробство.

Як видно з діаграми (мал. 287), важливу частину італійської економіки становлять не галузі матеріального виробництва, а сфера обслуговування (освіта, охорона здоров'я, юридична і фінансова справа, органи управління, туризм). Для господарства характерною є диспропорція у розвитку між промисловою північною та аграрною південною частинами країни.

Електроенергетика забезпечує потреби держави в електроенергії. ТЕС, які дають найбільшу частину від усієї електроенергії, що виробляється у країні, використовують продукцію нафтопереробних заводів, розміщених переважно в центрі Італії та на узбережжях Лігурійського, Тірренського, Адріатичного морів. Більшість ГЕС розташована на півночі країни, в Альпах. АЕС розміщені поблизу великих промислових центрів, таких як Рим, Мілан, Турин.

Найбільшими центрами **чорної металургії** є Неаполь, Торонто, Генуя та ін. Вони працюють переважно на привізній сировині.

З галузей **кольорової металургії** розвинуте виробництво алюмінію і магнію. Основні підприємства розміщені на півночі, біля ГЕС. Виробництво свинцю зосереджено на о. Сардинія і в Тоскані, цинку і міді – на півночі Італії, ртуті – у Тоскані.

Машинобудування – основна галузь промисловості країни. В його структурі провідними є автомобілебудування (Турин, Мілан, Неаполь, Модена), суднобудування (Неаполь, Генуя, Трієст), верстатобудування (Флоренція, Мілан, Турин), електротехнічне виробництво (Мілан, Турин, Рим, Неаполь), авіабудування (Неаполь, Палермо, Турин).

Хімічна промисловість – одна з найбільш розвинутих і монополізованих галузей країни. Вона використовує переважно власну сировину і виробляє мінеральні добрива, кислоти, синтетичні волокна, фарби, пластмаси тощо.

Легку промисловість можна вважати найстарішою галуззю. У текстильній промисловості використовують імпорتنу сировину (вовна і бавовна). Розвинута шкіряно-взуттєва галузь. Мілан вважають міжнародним центром моди. Італійський одяг, шкіряні вироби високо цінують у світі.

З галузей **харчової промисловості** розвинуті борошномельна, маслоробна, виноробна,

цукрова, олійницька. Їхня продукція повністю задовольняє потреби населення, крім того, її експортують.

Італія – один зі світових лідерів з виробництва вин. Такі сорти червоних вин, як «К'янті», «Бароко», білого – «Орвето» – відомі і на внутрішньому, і на зовнішньому ринках. (мал. 288).

Мал. 288. Різноманітні сорти він типу вермут «Мартіні», «Чінзано - відомі в світі

У **сільському господарстві** основною галуззю є рослинництво. Із зернових на півдні країни вирощують тверді сорти пшениці, кукурудзу, ячмінь, просо, гречку. З технічних культур найбільші площі займають цукрові буряки і тютюн. Чималу роль відіграють садівництво і виноградарство. За вирощуванням оливок і апельсинів країна посідає перше місце у світі. Італійські лимони становлять 80 % річного європейського врожаю, їх експортують майже в усі країни Європи. У садах Італії ростуть мигдаль, горіхи, яблука. Тваринництво спеціалізується на розведенні великої рогатої худоби молочно-м'ясного напрямку, свиней, овець і кіз. Італія має великий риболовецький флот, який здебільшого виловлює тунця і сардини у Середземному морі.

Добре розвинутий **транспорт**. Основне навантаження у зовнішніх перевезеннях припадає на *морський транспорт* (90 %). Значну роль відіграють порти: Генуя, Неаполь, Рим, Трієст, Венеція. Внутрішні перевезення в основному забезпечує **автомобільний транспорт**. Відома своєю потужністю автострада «Сонце»: Мілан – Рим – Неаполь. *Залізниці*, що пролягли вздовж західного і східного узбережжя країни, здійснюють також внутрішні перевезення. Але становище на залізницях Італії нині вважають критичним, оскільки немає сучасних, модернізованих залізничних колій, а рухомий склад застарілий. У країні понад 30 діючих аеропортів, найбільші – в Римі й Мілані. Поромні переправи підтримують зв'язки з островами та Грецією. Через країну проходять нафто- і газопроводи.

Зовнішньоекономічні зв'язки. Майже 90 % експорту країни припадає на товари промислового виробництва (прокат, автомобілі, верстати, трактори, електротехніку, хімікати, меблі, текстиль, взуття, одяг, харчові продукти, оливки, вино, макаронні вироби). В імпорті переважають паливо і сировина. Основними торговими партнерами є країни ЄС, США.

Розвиток туризму зумовлений географічним положенням, субтропічним кліматом, наявністю великої кількості пам'яток культури і багатою історією. Італія посідає третє місце у світі за кількістю туристів, які її відвідують (150 млн осіб), і одержує від міжнародного туризму значні прибутки (близько 22 млрд дол. США). Популярними туристичними об'єктами є Альпи та Лігурійське узбережжя, а також Давній Рим, культурні центри – Мілан, Флоренція, Неаполь, Генуя, Венеція (мал. 289).

Мал. 289. Венеція розташована на 122 островах і її перетинають 170 каналів і 400 віадуків.

Запитання і завдання

1. Визначте за картою, з якими країнами межує Італія.
2. Назвіть особливості економіко-географічного положення Італії.
3. Розкажіть про розвиток хімічної промисловості в Італії.
4. Поясніть, які галузі, на вашу думку, є визначальними для економіки країни. Чому?
5. Користуючись картами, проаналізуйте рівень забезпеченості різних районів Італії транспортними шляхами. Яке це має значення для розвитку економіки цих районів?
6. Розкажіть про спеціалізацію сільського господарства.

Додаткові джерела інформації

Барabanов О. Н. Італія после «Холодной» войны: от «средней державы» к «миру протагонистов». – М. 2003.

<http://www.paologiannetti.com.italia>

<http://www.o-italy.ru/>

§ 70. Країни Центральної і Східної Європи

До складу Центральної і Східної Європи входять 19 країн. До регіону належать: Польща, Чехія (мал. 290), Словаччина, Угорщина, Румунія, Албанія, Болгарія, країни, що утворилися внаслідок розпаду Югославії – Словенія, Хорватія, Сербія і Чорногорія, Македонія, Боснія та Герцеговина (всі вони географічно розташовані в Центральній і Південно-Східній Європі); країни, що утворилися внаслідок розпаду СРСР: країни Балтії (Латвія, Литва, Естонія), Україна, Росія (європейська частина), Молдова, Білорусь (географічно розташовані в Східній Європі). Це постсоціалістичні країни, за рівнем економічного розвитку – середньорозвинуті. Рівень їхнього соціального та економічного розвитку нижчий, ніж країн Західної Європи.

Мал. 290. Чехія стає дедалі популярна не тільки для туристів, а і для бажаючих отримати вищу освіту. Для іноземних студентів, бажаючим навчатися на чеській мові освіта є безкоштовною.

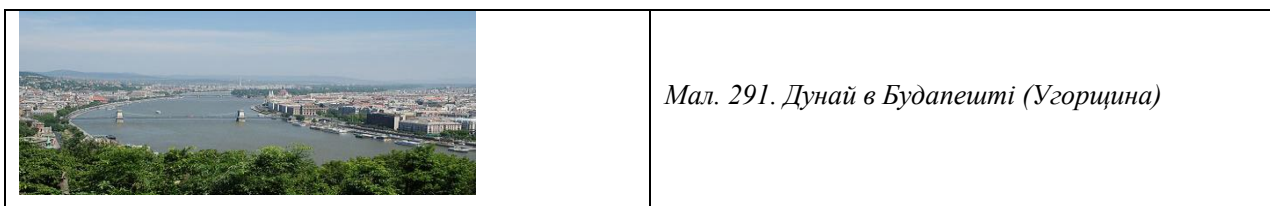
Країни регіону – Україна, Росія, Білорусь – нині входять до складу Співдружності Незалежних Держав (СНД). Ця організація має на меті збереження економічного простору стосовно ринків збуту продукції та сировини, координацію дій у валютно-фінансовій і зовнішньоекономічній сфері та розв'язанні національних проблем. Для країн СНД характерний перехідний тип економіки, тобто ринкові відносини перебувають у стадії становлення. Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Чехія, країни Балтії також будують ринкові відносини, поступово інтегруючись в економіку країн Західної Європи.

На півночі регіон омивають води Балтійського моря. На півдні деякі країни також мають морські кордони, які проходять Чорним, Азовським і Адріатичним морями. На заході країни Центральної і Східної Європи межують з високорозвинутими країнами, а на сході – з країнами Азії. Країни регіону мають вигідне економіко-географічне положення, оскільки через їхні території проходять шляхи від Західної Європи до Азії.

Політична карта Центральної і Східної Європи формувалася протягом тривалого періоду. У ХХ ст. внаслідок розпаду соціалістичної системи вона істотно змінилася. Усі країни регіону за формою правління – республіки, де главою держави є президент, а законодавчим органом – парламент.

У цих країнах змінилося політичне і державне керівництво, сталися докорінні політичні, економічні та соціальні зміни. Створюючи нову модель економічних відносин з урахуванням національних особливостей, більшість країн Східної Європи зазнала інфляції, безробіття, зменшення обсягу ВВП. Перебудова економіки цих країн потребує великих матеріальних витрат на переобладнання заводів і фабрик, впровадження нових досягнень НТП.

Країни Центральної та Східної Європи істотно відрізняються природними умовами і ресурсами. У більшості з них переважають рівнинні форми рельєфу – низовини і височини. Гірський рельєф переважає у Румунії і Словаччині. Клімат помірно континентальний, з добре вираженими порами року і достатньою для вирощування сільськогосподарських культур кількістю тепла і вологи. Родючі ґрунти, як правило, лежать у долинах річок і низовинах. Ліси поширені у гірській місцевості Румунії, України, Польщі, Словаччини. Країни мають значні гідроресурси. Через територію п'яти з них тече найбільша річка Європи – Дунай (мал. 291).

Мінеральні ресурси в регіоні розміщені досить нерівномірно. Так, кам'яне вугілля є у надрах Польщі, Чехії, України, буре вугілля – в Угорщині, Україні, Польщі, нафта і газ – у Росії, торф – у Білорусі. Значні поклади залізних руд залягають у Росії, Україні, Словаччині; марганцевих – в Україні, алюмінієвих – в Угорщині, мідних – у Польщі, Росії, поліметалічних – у Польщі. Кам'яну і калійну солі добувають у Білорусі, Польщі, Росії, Україні, сірку – в Польщі та Україні, фосфорити – у Росії.

Більшість населення країн Центральної і Східної Європи належить до індоєвропейської мовної сім'ї. Характерним є переважання **слов'янських народів**, які представлено трьома підгрупами: *західні* (поляки, словаки, чехи), *південні* (болгари, серби, хорвати, словенці, македонці), *східні* (українці, росіяни, білоруси) *слов'яни*. Польщу, Угорщину, Румунію, Албанію, Литву зараховують до однонаціональних країн. Варто зазначити, що майже в кожній країні, що межує з Україною, живе по кілька десятків тисяч українців.

Природний приріст населення у державах є незначним, причому найнижчий – в Україні (–0,4 %). Більшість населення живе в містах, але рівень урбанізації нижчий, ніж у країнах Західної Європи – близько 60 %. Найменші його показники – в Молдові (45 %), найбільші – у Чехії (75 %). Для країн регіону характерні невеликі за площею і кількістю населення міста і села. Країни регіону мають значну густоту населення (у середньому 100 – 110 чоловік на 1 кв. км), що пояснюється невеликою площею

більшості держав. Населення сповідує **християнство**, переважно *православ'я* і *католицизм*, албанці – **мусульманство** (характеристику населення можна подивитися в таблиці 19).

Таблиця 19.

Характеристика населення країн Центральної і Східної Європи

Країна	Країна нація, %	Природний приріст населення, %	Частка населення (%), зайнятого у		
			промисловості	сільському господарстві	сфері послуг
Білорусь	79	-0,1	22	13	52
Польща	98	0,1	21	16	53
Словаччина	86	-0,2	33	6	60
Угорщина	90	-0,3	24	8	59
Румунія	89	-0,3	49	21	39
Молдова	65	-0,1	26	50	22
Росія	82	-0,2	31	7	55
Україна	73	-0,4	37	18	41

З переорієнтацією на західні ринки змінилася специфіка участі країн регіону в міжнародному поділі праці. Країни СНД зменшили виробництво та експорт продукції важкої промисловості, залишаючись значними експортерами мінеральних ресурсів і продукції цієї галузі. За загальним рівнем економічного розвитку, крім Росії, виокремлюються Чехія, Польща, Угорщина, Словенія та Україна.

Паливно-енергетичний комплекс базується переважно на видобутку кам'яного і бурого вугілля, нафти і газу. Основним виробником електроенергії є ТЕС. Значне місце в енергопостачанні посідають ГЕС у Румунії та Росії, АЕС – в Україні та Угорщині.

Металургія розвивається на місцевих ресурсах. Основна частина виплавлення чорних металів припадає на Росію та Україну, менша – на Словаччину і Румунію. Кольорова металургія розвинута в Росії, Україні, Угорщині, Румунії.

Галузі **машинобудування** широко представлено в усіх країнах регіону. Продукція важкого машинобудування відіграє важливу роль в економіці Росії, України, Чехії, Білорусі, Румунії. Виробництво автомобілів налагоджено в Росії («Москвич», «ВАЗ»), автобусів – в Україні («ЛАЗ»), Словаччині («Шкода») (мал. 292), Угорщині («Ікарус»), Польщі (польський «ФІАТ»), тракторів і комбайнів – у Білорусі («МТЗ»). Електротехнічне, електронне і точне машинобудування та приладобудування певною мірою розвинуті в кожній країні.

Мал. 292. Завод «Шкода» в Словаччині

З галузей **хімічної промисловості** найбільш розвинуте виробництво мінеральних добрив, кислот, соди (Білорусь, Росія, Україна, Польща), хімічних волокон (Росія, Україна, Білорусь), хіміко-фармацевтичної продукції (Угорщина).

Легка промисловість у регіоні представлена усіма галузями. Найбільшого рівня розвитку вона досягла в Росії, Польщі, Білорусі, Чехії, Угорщині.

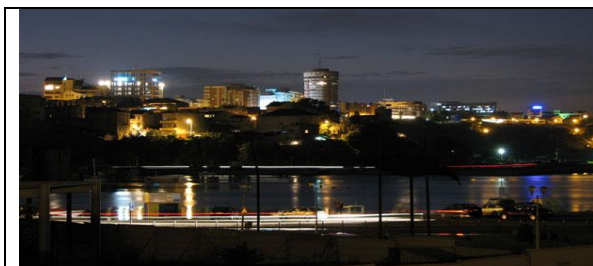
Харчова промисловість має свої особливості розвитку в таких країнах, як Угорщина, де діє

відомий на весь світ завод «Глобус» з виробництва плодоовочевої консервної продукції; Україна, що славиться відомими торговельними марками «Чумак», «Верес», «Торчин продукт»; Болгарія і Молдова, котрі постачають на світовий ринок вина і фрукти. У цих країнах добре розвинутий АПК.

Сільське господарство має багатогалузеву структуру, цьому сприяють природні умови регіону. Не дарма провідною галуззю є землеробство. Серед зернових культур переважають пшениця, жито, овес, ячмінь, кукурудза, серед технічних – соняшник і цукровий буряк. У Молдові, Україні, Румунії, Болгарії, Угорщині вирощують овочі та фрукти. Частка АПК у Молдові становить 50 % ВВП, що є найвищим показником не тільки цього регіону, а й усієї Європи. У більшості країн Центральної і Східної Європи тваринництво спеціалізується на розведенні великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз і відіграє другорядну роль.

У країнах, які мають вихід до моря, розвинуто рибальство (Росія, Польща, Україна, Румунія, країни Балтії), що забезпечує потреби на внутрішньому ринку.

Розвинуті різні види **транспорту**. У регіоні є густа мережа залізничних колій, автомагістралей, трубопроводів, авіаліній. У більшості країн діє система морських і річкових водних шляхів. За кількістю перевезень пасажирів і вантажів найбільшими є морські порти Гданськ і Гдиня (Польща), Констанца (Румунія) (мал. 293), Одеса, Керч і Севастополь (Україна), Санкт-Петербург і Новоросійськ (Росія), Варна (Болгарія), Лієпая (Латвія).

Мал. 293. Міжнародний порт Констанца в Румунії

Зовнішньоторговельні зв'язки. Головними партнерами країн Центральної і Східної Європи є країни Західної Європи. Кожна з країн регіону намагається збільшити відсоток готової продукції у товарообороті й зменшити частку сировини.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення країн Центральної і Східної Європи.
2. Поясніть, які зміни сталися на політичній карті Центральної і Східної Європи у XX ст.
3. Розкажіть про особливості розвитку економіки, характерні для країн регіону?
4. З'ясуйте відмінності між демографічними процесами в країнах Східної і Західної Європи.

Додаткові джерела інформації

<http://www.poland.com>

<http://constitution.garant.ru>

<http://www.gri.ro>

<http://www.czech.cz>

ТЕРИТОРІЯ ТВОРЧИХ ЗАВДАНЬ

1. Зовнішньоекономічні зв'язки однієї з країн регіону з Україною.
2. Розвиток туризму в країнах Східної Європи.
3. Міста-побратими Києва.

4. Союз Білорусі і Росії.
5. Історико-культурні об'єкти країн Західної Європи.

ТЕРИТОРІЯ КОНТРОЛЬНОЇ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ

1. Поясніть, що зумовило зміни на політичній карті Європи на сучасному етапі?
2. Назвіть країни Центральної і Східної Європи, які стали незалежними внаслідок розпаду соціалістичної системи.
3. Порівняйте природні умови та ресурси Італії і Великої Британії, Франції і Німеччини.
4. Охарактеризуйте економіко-географічне положення Росії.
5. Регіон Західної Європи недостатньо забезпечений мінеральними ресурсами. Завдяки чому країни Західної Європи мають високий рівень економічного розвитку?
6. Назвіть тип відтворення населення, що характерний для країн Західної і Східної Європи?
7. Розкрийте суть урбанізації у країнах Західної Європи та її вплив на структуру зайнятості населення.
8. З'ясуйте, для яких країн Західної Європи характерний такий засіб поновлення трудових ресурсів, як імміграція?
9. Розкрийте закономірності демографічних міграційних процесів у країнах Центральної і Східної Європи.
10. Охарактеризуйте рівні економічного і соціального розвитку західно- і східноєвропейських країн.
11. Поясніть, що є спільного і відмінного в економіці країн Західної, Центральної і Східної Європи?
12. Назвіть галузі машинобудування, що розвинуті в країнах Центральної і Східної Європи?
13. Складіть характеристику однієї з галузей спеціалізації промисловості: Великої Британії, Німеччини, Росії, Польщі.
14. Назвіть основні галузі спеціалізації сільського господарства в країнах Західної, Центральної і Східної Європи.
15. Виясніть, яку спеціалізацію має сільське господарство Франції, Італії, Польщі, Білорусі?
16. Поясніть, чому в розвинутих країнах Західної Європи сільське господарство поступово зрощується з промисловістю?
17. Виясніть, які основні товари експортують та імпортують країни Західної Європи?
18. Охарактеризуйте розвиток зовнішньоекономічних відносин країн Центральної і Східної Європи з Україною?
19. Дайте порівняльну економіко-географічну характеристику Польщі та України.

§ 71. Країни Азії

Азія займає близько третини поверхні Землі. Вона простяглася в широтному напрямку від гір Уралу і Кавказу до Тихого океану. На півночі Азія омивається водами Північного Льодовитого, на

сході – Тихого, на півдні – Індійського, на південному заході – Атлантичного океанів. Цей регіон умовно поділяють на субрегіони: Північна, Південно-Західна, Південна, Південно-Східна, Центральна і Східна Азія (мал. 294). Країни Південно-Східної та Східної Азії об'єднують в Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР). Особливості економіко-географічного положення азіатських країн полягають у тому, що більшість з них мають безпосередній вихід до одного з океанів, сусідство країн субрегіонів сприяє об'єднанню їх в економічні співтовариства.

Мал. 294. Регіональний поділ Азії

Азія багата на різноманітні природні ресурси, особливо на мінеральні. Так, у районі Перської затоки розташована одна з найбільших у світі нафтогазоносних провінцій. Вона охоплює такі країни, як Іран, Ірак, Кувейт, Саудівська Аравія, Бахрейн, Катар (мал. 295). Значні запаси нафти і газу є також в Індонезії, Малайзії, Індії; кам'яного вугілля (крім Росії) – у передгірських районах Китаю, Індії, у Казахстані й Північній Кореї. Великі родовища залізних руд є у Китаї, Індії та Казахстані; марганцевих – в Індії, Казахстані та Китаї; хромітів – у Туреччині, на Філіппінах; олова і вольфраму – в Індонезії, М'янмі, Таїланді й Китаї; поліметалічних руд – у Китаї та країнах Закавказзя; нікелевих – на Філіппінах, в Індонезії; алюмінієвих – у Китаї, Індонезії, Індії та Казахстані; мідних – у Казахстані, Китаї, Ірані та Індії. Дорогоцінне каміння (алмази, рубіни, агати, бірюзу, яшму та ін.) видобувають в Індонезії, М'янмі, Індії, Таїланді. Значні поклади сірки є в Ірані, Іраку, Індії, Туркменістані, кам'яної солі – в Туреччині, Індії, Казахстані, Китаї, фосфоритів – у Ізраїлі, Сирії, Йорданії, Казахстані.

Мал. 295. Видобуток нафти в Кувейті

Країни Азії мають значні водні ресурси, хоча розміщені вони нерівномірно. У Північній і Південно-Східній Азії мережа річок є досить густою. Водночас у Південно-Західній Азії проблема питної води – одна з основних. На цей регіон припадає найбільша у світі частка зрошувальних систем, які забезпечують водою посушливі райони.

Азія – частина світу, що лежить у межах усіх кліматичних поясів і характеризується різноманітністю природних ландшафтів і природних зон. Значна частина країн мають екстремальні кліматичні умови. В Азії височать найвищі гори планети – Гімалаї, простяглася найбільша за площею рівнина – Західносибірська, там розташований полюс холоду – м. Оймякон та найрухливіша частина земної кулі – Тихоокеанська сейсмічна область.

Родючі ґрунти зосереджені в Південній, Південно-Східній і Східній Азії (бурі лісові,

червоноземи, жовтоземи, коричневі), а в Південно-Західній Азії переважають малопродуктивні ґрунти з виявами вітрової ерозії.

За наявності лісових ресурсів виокремлюються (крім Росії) країни Південно-Східної Азії, де збереглися вологі тропічні ліси з цінною деревиною (червоне, чорне, залізне, камфорне, сандалове та інші цінні породи дерев). Багато країн мають потужні рекреаційні ресурси, що сприяє розвитку туризму.

Регіон населяють близько 3,5 млрд осіб – 60 % населення Землі. Багато країн перебувають на стадії демографічного вибуху (Китай, Індія), що певною мірою впливає на економічні, екологічні та соціальні проблеми народів, які там живуть. Тому уряди окремих країн змушені проводити демографічну політику, спрямовану на зниження народжуваності.

В Азії етнічний склад населення є досить різноманітним: налічується близько 1 тис. народів, які належать до 9 мовних груп і розмовляють майже 600 мовами. Більшість країн можна назвати багатонаціональними (Індія, Філіппіни, Індонезія, Китай та ін.). До найбільших етнічних груп належать китайці, хіндустанці, бенгальці, японці, біхарці.

Густота населення у різних районах істотно відрізняється. Якщо в Бангладеш вона досягає 900 осіб на кв. км, то в окремих місцях Центральної і Південно-Західної Азії становить 2 особи на 1 кв. км. Рівень урбанізації нижчий, ніж в інших регіонах світу, але темпи її є досить значними. З 20 найбільших міст світу 12 розташовані в Азії – Токіо (27 млн осіб), Колката (15 млн), Шанхай (15 млн), Мумбаї (14 млн), Пекін (13 млн), Тегеран (понад 12 млн), Сеул (12 млн), Джакарта (11 млн), Осака (11 млн), Тяньцзінь (11 млн), Нью-Делі (10 млн), Стамбул (10 млн).

Азія – батьківщина світових релігій. Найпоширенішими є мусульманство, буддизм, індуїзм. Складність відносин, що пов'язана з релігійними віруваннями населення окремих країн регіону, призводить до міжетнічних і релігійних конфліктів (Індія, Пакистан, Афганістан та ін.), які часто відбуваються під гаслами сепаратизму – прагнення до відокремлення.

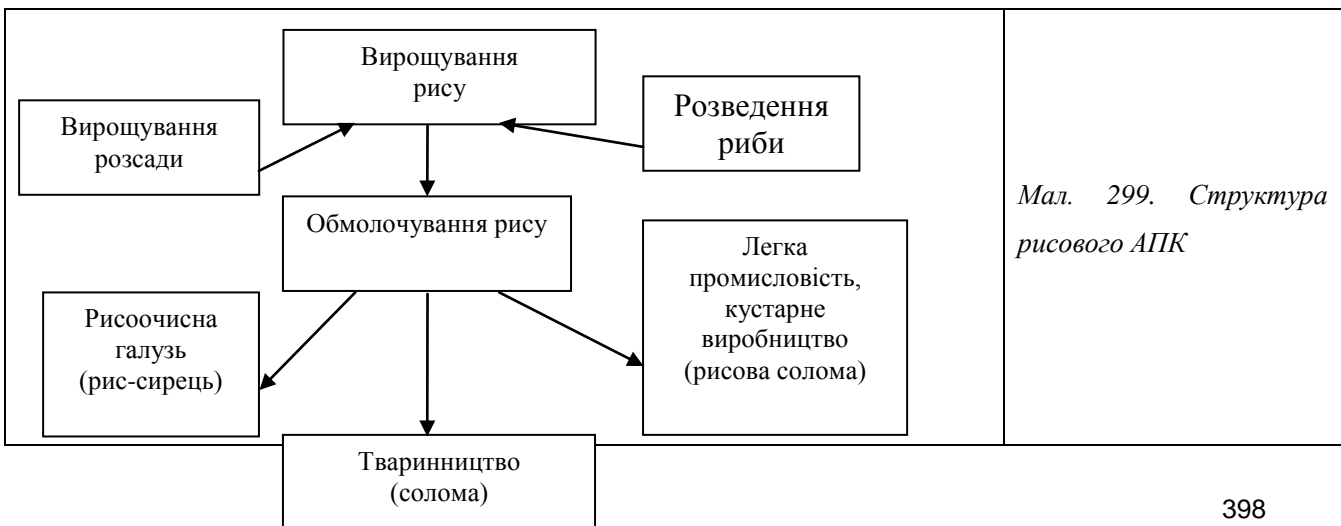
Важливу роль у розвитку господарства окремих країн відіграють міжнародні міграції. Основна сфера діяльності мігрантів: будівництво, нафтова промисловість, транспорт, сфера послуг. Так, у Саудівській Аравії іммігранти становлять 70 % усіх зайнятих, у Кувейті – 80, а в ОАЕ – майже 90 %.

За рівнем розвитку промисловості країни Азії дуже різняться між собою. Є держави, що за рівнем ВВП посідають друге (Японія) і третє (Китай) місця у світі, але є й такі, де промисловість майже не розвинута (Непал, Бутан). Країни Перської затоки, спираючись на доходи від видобутку, перероблення та експорту нафти і газу, перетворилися на важливий промисловий регіон світу із сучасними розвинутими центрами (мал. 296). Високий рівень розвитку промисловості мають країни нової індустріалізації (Південна Корея, Сінгапур, Тайвань та ін.). Прикладом стрімкого зростання національної економіки у країнах, що розвиваються, є Індія, яка з 90-х років ХХ ст. взяла курс на реформування господарства і за обсягом промислової продукції на сучасному етапі посідає п'яте місце у світі після США, Китаю, Японії, ФРН, але за доходами у розрахунку на одну особу відстає від більшості країн світу. Високий рівень економічного розвитку характерний також для таких країн, як Ізраїль, Туреччина, Іран, Пакистан. Але в регіоні є країни, які можна назвати найменш розвинутими – Ємен, Афганістан, Бангладеш, Непал, Бутан (мал.297), М'янма, Лаос, Камбоджа та деякі інші.

	<p><i>Мал. 296. Доха, столиця й найбільше місто Катару, розташований у центральній частині країни, на березі Перської затоки. Тут перебуває побудований в 1969 глибоководний порт, який служить центром морського повідомлення регіону. Населення міста – понад 293000 жителів. Це становить більш половини населення всієї країни.</i></p>
	<p><i>Мал. 297. Бутан називають «країною дракона», оскільки місцеві мешканці вірять, що грім – це голос дракон адже грози часто існуюче явище в країн, крім них збиток економіки наносять сильні дощ, селі і повінь.</i></p>

Більшість населення країн Азії зайнята в сільському господарстві, що характеризується поєднанням різних типів господарств і землеволодінь: дрібно- і високотоварного, державного і приватного, плантаційного і дрібнонадільного. У структурі посівних культур провідне місце займають продовольчі, адже забезпечення регіону продуктами харчування – одна з найгостріших проблем, особливо для країн Південної та Південно-Західної Азії. Серед зернових домінує вирощування рису (мал.298). Його культивують у Східній, Південно-Східній і Південній Азії, у дельтах великих річок – Гангу, Брахмапутри, Меконгу, Янцзи та ін., де врожай збирають двічі на рік (у травні та листопаді). Вирощування рису зумовило виникнення специфічного безвідходного АПК (мал. 299). Серед зернових поширені пшениця, просо, ячмінь і кукурудза.

	<p><i>Мал. 298. Рисова тераса на Балі. Балі був основним виробником рису в Індонезії до середини XX століття — поки земля не почала виснажуватися. Відтоді уряд стимулює розширення сівозміни, особливо стосовно таких культур широкого вжитку, як кофе, ваніль, гвоздика, тютюн і цитрусові. Нині на Балі активно розвивається туризм.</i></p>
---	---

Вирощують також велику кількість технічних культур, фруктів і овочів, прянощів, чаю, найвідоміші сорти якого походять з Китаю, Японії, Індії, Шрі-Ланки. Китай посідає перше місце у світі з вирощування бавовнику, Бангладеш – джуту. На Південну і Південно-Східну Азію припадають 90 % світового вирощування гевеї. (мал. 300). Азія є батьківщиною екзотичних рідкісних культур.

Мал. 300. Плантації гевеї зосередженні в основному в Малайзії. Дерево основне джерело натурального каучуку

Тваринництво розвинуте в основному в гірській і напівпустельній місцевостях Південної та Південно-Західної Азії. Там розводять велику рогату худобу, овець, свиней, коней, верблюдів, кіз.

В Азії розвинуті всі види транспорту, хоч і нерівномірно в різних регіонах, що зумовлено певними природними та економічними чинниками. Дотепер велике значення має гужовий транспорт, а також поширені вело- і моторикші (мал. 301).

Мал. 301. Основний вид транспорту в Азії

Зовнішньоекономічні зв'язки. У міжнародному поділі праці країни Азії є постачальниками продукції металургійної, машинобудівної, електротехнічної та інших галузей промисловості. Значна частка в експорті традиційно припадає на продукцію сільського господарства: чай, спеції, тропічні фрукти, натуральний каучук, джут. На третьому місці за обсягом експорту – сировина: нафта, газ, марганець, олово, залізні руди, руди кольорових металів. Країни регіону імпортують сировину, товари промислового виробництва і продукти харчування. З окремими країнами Азії Україна має торговельно-економічні відносини.

Завдання і запитання

1. Користуючись картою, назвіть найбільші річки та озера регіону. Зробіть висновок про рівень забезпеченості окремих країн Азії водними ресурсами.
2. Користуючись картами, визначте, які країни Азії мають найбільшу густоту населення. Подумайте, чим це зумовлено.
3. За допомогою карти визначте основні райони вирощування рису, чаю, джуту.
4. Поясніть, якими природними та економічними чинниками зумовлений нерівномірний розвиток транспортної системи в різних регіонах Азії.

Додаткові джерела інформації

Лаос. Справочник. – М., 2004

Chandler D. The tragedy of Cambodian History. – New Haven, 1991

<http://www.cultinfo.ru>

§ 72. Японія

Візитна картка країни: Японія (Nippon, Nihon).

Площа – 377,8 тис. кв. км. Населення – 127,21 млн осіб.

Середня густина населення – 330 осіб на 1 кв. км.

Столиця – Токіо (8 млн осіб).

Державна мова – японська.

Грошова одиниця – єна (JPY).

Японія – високорозвинута держава, один із центрів світової економіки. Ще на початку XX ст. ця країна була політично та економічно самоізолюваною, відсталою і відокремленою від усього світу острівним положенням. Протягом надзвичайно короткого часу вона стала найрозвинутішою країною світу. Займаючи лише 0,3 % земного суходолу, Японія виробляє 10 % світового валового продукту. Вона є країною «Великої сімки», членом ООН, ОЕСР.

За формою правління Японія – **конституційна монархія**. Глава держави – імператор, але він не має реальної влади. Законодавчим органом є двопалатний парламент (*палата представників і палата радників*). За адміністративно-територіальним поділом в Японії виокремлюють 47 префектур.

Країна розташована у Східній Азії на чотирьох великих (Хоккайдо, Хонсю, Сікоку, Кюсю) і

кількох тисячах маленьких островів у Тихому океані (мал. 303). Ці острови витягнуті з південного сходу на південний захід майже на 3,5 тис. кілометрів. Найближчими сусідами Японії є Росія, Китай, Південна Корея, Північна Корея.

Гідне подиву. Японію називають Країною Сонця, що сходить. У писемності назва «Японія» складається з двох ієрогліфів. Перший означає вранішнє сонце, другий – країну, що за обрисами нагадує Японські острови. Японія, розташована на сході нашої планети, першою зустрічає ранок кожного дня, тому Сонце має велике символічне значення для японців. Його символ є і на прапорі країни: на білому тлі ранкового неба – червоне коло Сонця (мал. 302).

Основу Японських островів становлять підводні гірські хребти, що виникли внаслідок землетрусів. Це зона сейсмічної активності та вулканізму. В країні налічується 150 вулканів, з них 4 – діючі. Країна часто потерпає від цунамі та тайфунів. Рельєф більшої частини території гірський – 70 % країни займають молоді гори. Найвища точка країни – вулкан Фудзіяма, який є символом Японії (мал. 304).

Мал. 304. Ця гора найвища точка Японії (3776 метрів). З давніх-давен обожнювалася мешканцями острова Хонсю.

Країна лежить у помірних і субтропічних широтах. На півночі клімат помірний, на решті території – субтропічний, на південному сході внаслідок вітрів з Тихого океану – мусонний. Серед ґрунтів переважають алювіальні, підзолисті, чорноземи і жовтоземи. Японія має достатні гідроресурси. Більшість річок у країні – несудноплавні у зв'язку з порогами і малою довжиною, але вони є джерелом питної води для населення та потреб господарства. Японія бідна на мінеральну сировину. Невеликі запаси паливних і рудних корисних копалин не мають промислового значення. Для внутрішніх потреб видобувають вапняки, сірку, мідну руду, золото. Майже дві третини території зайнято лісами: на Хоккайдо – хвойними, у центрі країни – мішаними, на півдні – субтропічними вічнозеленими.

Японія – одна з країн, яка штучно створює природні умови: здійснює намівання земель, збільшуючи свою територію.

Японія – однонаціональна країна, майже 99 % її жителів – японці. Рівень урбанізації високий: 76 % населення живуть у містах. Є велика кількість багатомільйонних агломерацій і мегалополісів: Токіо – Йокогама, Осака – Кобе – Кіото, Кітакюсю – Фукуока. У найбільшому мегаполісі – Токайдо, який простягнувся вздовж Тихоокеанського узбережжя на 600 км, живе понад 60 млн осіб. Приріст населення за рік – 0,4 %. Це зумовлено державною політикою контролю народжуваності та прагненням населення підвищити рівень життя. У Японії зафіксовано найбільшу у світі середню тривалість життя – близько 80 років. Основними релігіями є **буддизм** і **синтоїзм**.

Чинників японського «економічного дива», завдяки яким напівфеодальна держава стала лідером у світовій економіці, багато. Вони охоплюють усі сфери життя – історичну, економічну, політичну, соціальну. Нині важливими гарантами економічного розвитку країни є значні

капіталовкладення у **наукові дослідження і розробки**. Витрати на науку в Японії становлять 10 % ВВП. Це найбільший показник у світі. В Японії створено технополіси – зони наукових установ з університетами та науково-дослідними інститутами. Пріоритетними в господарстві вважають наукомісткі галузі промисловості. У сфері наукових досліджень зайнято близько 550 тис. осіб. Японці мають унікальну здібність сприймати новітні ідеї і швидко впроваджувати їх у життя, вони користуються останніми досягненнями світової науки і техніки, підвищуючи темпи економічного зростання.

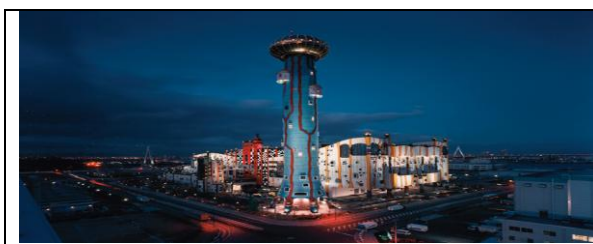
Японія імпортує всі види сировини, на якій працюють електроенергетика, металургія, машинобудування, хімічна та легка промисловість.

Паливно-енергетичний комплекс використовує привізну сировину. В енергобалансі Японії переважає частка нафти і газу (60 %). На вугілля припадає майже 20 %, решта потреб задовольняються завдяки атомній енергетиці. Основне виробництво електроенергії забезпечують ТЕС. Незначна кількість ГЕС розташована в центральній гірській частині острова Хонсю. Кількість електроенергії, яку виробляють АЕС, поступово збільшується (на початок ХХІ ст. діяли 23 атомні станції). Останнім часом набувають поширення нетрадиційне виробництво електроенергії, геотермальні, припливно-відпливні, геліоелектростанції та ін.

Підприємства **чорної і кольорової металургії** в основному зосереджені на островах Хонсю і Кюсю, де її великими центрами є Токіо, Йокогама, Кавасакі, Кобе, Осака. На острові Хоккайдо найбільшим центром є Муроран, який за обсягом виробництва металу посідає перше місце у світі. Характерною рисою кольорової металургії Японії є винесення «брудних» виробництв за межі країни.

Машинобудування – провідна галузь промисловості Японії. Вона характеризується впровадженням новітніх технологій. Основні галузі: транспортне машинобудування, верстатобудування, електроніка, виробництво гірничошахтного обладнання, приладів, комп'ютерів, точної електротехніки, засобів зв'язку, спецапаратури, промислового і космічного устаткування. Пріоритетними є автомобіле- і суднобудування. Майже 70 % продукції цих галузей надходить на експорт. В Японії виробляють найбільшу кількість автомобілів у світі: близько 10 млн легкових, 4 млн вантажних і 3 млн мотоциклів. У всьому світі відомі японські автомобільні фірми: «Тойота», «Хонда», «Ніссан». Центрами автомобілебудування є Токіо, Кобе, Нагоя. Вироби машинобудівної промисловості становлять основу експорту Японії.

Хімічна і нафтохімічна промисловість представлена виробництвом синтетичних смол, пластмас, синтетичного каучуку, фарб, кислот, мінеральних добрив тощо. Хімічні підприємства сконцентровані в Токіо, Осаці (мал. 305), Нагої, Кавасакі.

Мал. 305. Хімічний завод в Осаці

Деревообробна і целюлозно-паперова промисловість працює на власній і привізній сировині. Характерною особливістю галузі є безвідходне виробництво. Папір і картон становлять чималу частку в експорті Японії. У країні діє могутня поліграфічна база.

Легка промисловість відіграє значну роль в економіці країни. За експортом текстилю Японія входить до п'ятірки провідних країн світу. Традиційними для Японії товарами є бавовняні тканини, вироби з натурального шовку.

Основою **харчової промисловості** є рибоконсервні та рибопереробні підприємства. Важливе значення мають підприємства з виробництва чаю. Борошномельна і цукрова галузі промисловості працюють на привізній сировині, а тому зосереджені в портових містах.

Для **сільського господарства** Японії характерним є дрібне землегосподарування. Максимально продуктивна віддача невеликих загальних площ сільськогосподарських угідь зумовлена застосуванням новітніх технологій господарування, а також високою кваліфікацією спеціалістів. У країні обробляють лише 12 % її площі, проте самозабезпеченість сільськогосподарською продукцією становить 80 %.

В Японії дуже розвинуто вирощування перлів. Так зване перлиництво. Жінки, що пірнають під воду і в мушлю вносять певну речовину, а потім треба дістати цю мушлю вже з перлиною (мал. 306).

Мал. 306. Професія «ама» - жіночого роду, оскільки, ті що пірнають за «абаві» (перлами) повинні мати жіноче терпіння, опускатися під воду іноді до 80 секунд.

Основну частину продукції дає рослинництво. Особливості географічного положення, рельєфу і клімату уможливають на багатьох територіях збирання двох – трьох урожаїв за вегетативний сезон. Головною культурою є рис. Вирощують також картоплю, бобові, цукрові буряки, цукрову тростину, тютюн, різні овочі й фрукти, батат, чай.

У тваринництві провідне місце посідає **рибальство**. За виловом риби, промислом морепродуктів, перлин, аквакультурою Японія посідає перше місце у світі. Японці традиційно вживають багато риби і морепродуктів (водоростей, трепангів, креветок, кальмарів, різних моллюсків, м'яса китів та інших морських ссавців). На другому місці у тваринництві – розведення свиней. Наявність незначного за кількістю поголів'я великої рогатої худоби пояснюється національною традицією японців – вживати дуже мало м'яса і молока. У країні розвинуте шовківництво.

Японія має надзвичайно великий *автомобільний парк*, що становить майже 40 млн. легкових і близько 25 млн. вантажних машин. У країні розвинутий *залізничний транспорт* для внутрішніх вантажо- та пасажироперевезень. Залізниці Японії є унікальними: найсучаснішими за технологіями, з найбільшими швидкостями і своєрідним дизайном транспортних засобів, не схожими на жодні залізниці світу. Залізничні тунелі проходять не тільки крізь гірські системи островів, а й морським шельфом (підводні тунелі), з'єднуючи острови держави. Оскільки Японія – острівна держава, то для неї першорядне значення має *морський транспорт*. Морські перевезення здійснюються через десятки портів країни. Велику роль у внутрішніх і зовнішніх перевезеннях відіграє *авіаційний транспорт*. У країні діють понад 70 аеропортів, побудованих за новітніми технологіями. Звідти відбуваються рейси в усі куточки світу. На півдні острова Кюсю є космічний центр – Кагосіма, де проводять космічні

дослідження.

Зовнішньоекономічні зв'язки. Географічне положення Японії зумовило залежність її економіки від умов зовнішнього ринку. За обсягами зовнішньої торгівлі Японія посідає третє місце у світі після США та ФРН. Імпорт орієнтований на привізне паливо, сировину, продовольчі товари і корми. Експортують обладнання, продукцію машинобудування, прокат, сталь, хімікати. Основний торговельний партнер – США, частка якого у структурі товарообороту Японії становить 30 %. З України Японія імпортує продукцію чорної металургії, а експортує в Україну продукцію хімічної промисловості та електротехніки. Країна підтримує торговельно-економічні зв'язки з країнами всіх континентів. Японія належить до небагатьох розвинутих країн, що експортують на світовий ринок капітал.

Запитання і завдання

1. Розкажіть про національні традиції японського народу.
2. Опишіть природні умови і ресурси Японії.
3. Поясніть, які чинники зумовили японське «економічне диво»?
4. Поясніть, чому в Японії немає трубопровідного і річкового транспорту.
5. Визначте продукцію, що переважає в японському експорті.
6. Розкажіть про зовнішньоекономічні зв'язки Японії.

Додаткові джерела інформації

Елисеєф В., Елисеєф Д. Японская цивилизация. – М.: АСТ, 2008. – 528 с.

Мещеряков А. Н. Книга японских символов. – М., 2003. – С. 419–431

<http://www.blackmask>.

§ 73. Китай

Візитна картка країни: Китай, Китайська Народна Республіка (Chughua Lenmin Zhongguo)

	<p>Мал. 307. Карта Китаю</p>	 	<p>Мал. 308 Національні символи Китаю: прапор, герб</p>
---	--------------------------------------	--	---

--	--	--	--

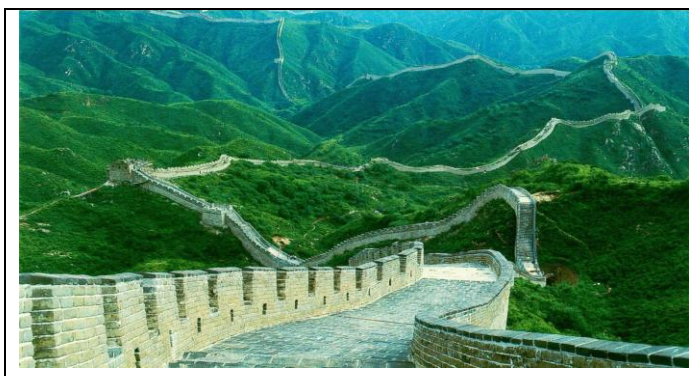
Площа – 9,6 млн кв. км. Населення – 1260 млн осіб.

Столиця – Пекін (10,8 млн осіб). Державна мова – китайська. Грошова одиниця – юань – (СНУ).

Китай – одна з найдавніших країн світу. Його історія розвитку описана за період, що становить 3500 років. Китайську Народну Республіку було утворено в 1949 р. Це соціалістична держава, у розвитку якої останнім часом з'явилися елементи ринкових відносин. Китай – член ООН.

За формою правління Китай – **республіка**. Керівна партія КНР – комуністична. Глава держави – голова КНР, а законодавчий орган – Всекитайські збори народних представників. За адміністративно-територіальним поділом до складу КНР входять 23 провінції, включно з Тайванем, 5 автономних районів і 3 міста центрального підпорядкування (Пекін, Шанхай, Тяньцзінь) (мал. 291). У 1997 р. до Китаю було приєднано особливі адміністративні райони Сянган (Гонконг) – колишню колонію Великої Британії, а в 1999 р. – Аоминь (Макао) – колишню колонію Португалії.

КНР розташована в Центральній і Східній Азії. На сході її омивають води Жовтого, Східнокитайського та Південнокитайського морів басейну Тихого океану. Історичним північним кордоном Китаю була Велика китайська стіна завдовжки 6,5 тис. кілометрів, збудована в IV–III ст. до н. е. для захисту від нападів кочових племен. Нині кордон перемістився, і Велика китайська стіна опинилася на території держави (мал. 309).

Мал. 309. Велика Китайська стіна – довгий ланцюг у десять тисяч лі – фортечна стіна на півночі Китаю, грандіозна пам'ятка архітектури китайської цивілізації. Перші ділянки споруджено у 4 ст. до Християнства.

Умовно країну поділяють на Східний (менш високогірний) і Західний Китай. Гори (Гімалаї, Тибет, Куньлунь, Великий Хінган) займають значну частину країни. На південь і схід простягаються рівнини в басейнах річок Сунгарі, Хуанхе, Янцзи, Сіцзян, Ляохе. На кордоні з Непалом височить найвища вершина світу – гора Джомолунгма, або Еверест (8850 м). У внутрішніх районах розташовані великі пустелі: Такла-Макан, Гобі.

Гідне подиву. Слово «Китай» походить від назви племені кидане, що панували в північному Китаї. До європейських країн назва потрапила завдяки Марко Поло: *Catai* – так він назвав країну під час своєї подорожі до Азії. А в трактаті Афанасія Никітіна XV ст. можна побачити назву Чина або Чайна, від назви рослини – чай.

Тайвань – острівна провінція Китаю, яка не визнає цього статусу і відстоює право на незалежність. Острів розміщений на відстані 140 км від материкового Китаю. Столиця – Тай бей (мал. 310). Офіційна мова – китайська. Тайвань має свого президента і свій уряд. Порівняно з Китаєм Тайвань вважають більш розвинутим з погляду економіки.

Мал. 310. Тайванський державний університет в місті Тайбей – столиці Тайваню

КНР посідає одне з перших місць у світі за запасами кам'яного вугілля, залізної й марганцевої руд, бокситів, цинку, сурми, олова, вольфраму, молібдену, ртуті. Розвідано і нафтогазоносні площі. Є багаті родовища фосфоритів, азбесту, будівельних матеріалів.

Китай має величезні гідроресурси. Країна лежить у помірному, субтропічному і субекваторіальному поясах. Її клімат досить різноманітний – змінюється від різкоконтинентального до мусонного. Лісами вкрито близько 10 % площі країни. Ґрунтовий покрив дуже строкатий. Червоноземи і жовтоземи Великої Китайської рівнини вважають природним багатством Китаю.

КНР – найбільша за чисельністю населення країна світу. Останнім часом у державі проводять демографічну політику «планування сім'ї». Вона є дещо примусовою – сім'я повинна мати тільки одну дитину, і порушення цього правила економічно карається. Річний природний приріст населення знизився і нині становить 1,3 %.

Китай населяють більш як 50 народів. Вони належать до різних мовних груп і сімей. Близько 95 % населення – китайці (хань), 5 % – уйгури, маньчжури, тибетці, мяо та ін. Територією країни населення розміщене нерівномірно – майже 70 % живуть у східній частині. Середня густина населення – 125 осіб на 1 кв. км. Вона коливається від 5 – на заході Китаю до 220 – на сході, а в долинах сягає навіть до 1000–1500 осіб на 1 кв. км. Рівень урбанізації низький – 70 % населення живе у сільській місцевості. Незважаючи на це, у країні є 35 міст з населенням понад 1 млн осіб. Найбільші з них – Шанхай, Пекін, Тяньцзінь, Харбін, Шеньян, Ухань.

Гідне подиву. Китайцям належить багато винаходів і відкриттів. Вони першими навчилися виплавити чавун і сталь, виготовляти папір, фарфор. Китай – батьківщина природного шовку. Технологія його виробництва тривалий час була таємницею Китайці – чудові мореплавці. Саме вони винайшли компас, порох і створили гармати. Китайці подарували людству чай, спеції, навчили використовувати рослини для лікування різних хвороб. У Китаї вперше було запроваджено грошову систему.

Найпоширенішими релігійними віруваннями є **конфуціанство, даосизм, буддизм.**

За абсолютними показниками господарської діяльності Китай посідає одне з перших місць у світі, але, зважаючи на чисельність населення, ВВП у розрахунку на одну особу є незначним. Із середини 80-х років ХХ ст. у Китаї проводиться економічна реформа, завдяки якій співіснують різні форми власності: державна, колективна, індивідуальна та орендна. На сьогодні в країні зафіксовано дуже низький рівень кваліфікації трудових ресурсів. Китай почав тісно співпрацювати з багатьма державами, і нині створені п'ять вільних економічних зон дають 10 % експорту.

У **паливно-енергетичному комплексі** домінує вугільна промисловість, зосереджена на півночі й північному сході країни. За видобутком вугілля Китай посідає перше місце у світі. На нафту припадає 20 %

паливно-енергетичного балансу країни. Нафтові родовища розміщені на півночі, північному сході Китаю та на шельфі. ТЕС виробляють близько 80 % електроенергії. Мережа їх розгалужена по всій країні. ГЕС задовольняють 20 % потреб у електроенергії. Найбільші з них збудовано на річках Хуанхе, Янцзи, Сунгарі. Останнім часом формується мережа АЕС. За виробництвом електроенергії Китай посідає друге місце у світі (після США), але її замало для господарства країни.

Чорна металургія розвивається майже в усіх регіонах. Вона забезпечена власним паливом і сировиною. Головними металургійними центрами є Аньшань, Пекін, Ухань, Шанхай (мал. 311). Проте сталь і чавун, що виробляють, характеризуються невисокою якістю, а підприємства – низьким рівнем технічного забезпечення і потребують реконструкції.

Мал. 311. В Шанхай можна побачити одразу три зовсім різних міста: сучасний Шанхай – економічна столиця Китаю, колоніальний Шанхай – велике британське і французьке торгове місто і древній Шанхай, що виник ще в середні часи на місці невеликого рибачього селища.

Кольорова металургія розвинута меншою мірою. Виплавляють алюміній, мідь, свинець і цинк. Основними центрами є Шеньян, Тайюань, Шанхай, Куньмін. Значну частку експорту країни становлять кольорові метали: олово, сурма, ртуть, вольфрам, молібден.

Машинобудування – одна з найважливіших галузей промисловості країни. Розвинуті практично всі його підгалузі, що виробляють надзвичайно широкий асортимент продукції. Проте рівень техніки і технологій є недостатньо високим, обладнання здебільшого застаріле, продуктивність праці – низька. Переважає виробництво машин та обладнання для забезпечення потреб промисловості. Розвивається виробництво вантажних автомобілів, локомотивів, тракторів, літаків, верстатів, двигунів, побутової електротехніки, точного машинобудування. Головні центри – Шанхай (тут виробляють 20 % усієї машинобудівної продукції), Шеньян, Пекін, Тяньцзінь, Харбін, Ухань, Нанкін, Сіань, Далянь. У портових містах працюють суднобудівні підприємства. У Пекіні випускають найбільшу кількість велосипедів у світі. Останнім часом з'явилися новітні наукомісткі галузі машинобудування, зокрема військове виробництво та космічне обладнання, проте частка їх незначна.

Хімічна промисловість у цілому розвинута слабо. Основна продукція – добрива, лаки, фарби, пластмаси, синтетичні волокна, товари побутової хімії. Розвиваються нафтохімічна і фармацевтична галузі. Найбільшими центрами хімічної промисловості є Нанкін, Гірін, Шанхай, Пекін, Тайюань, Ланьчжоу.

Лісопереробна промисловість працює на власній сировині. За обсягом виробництва паперу і картону Китай посідає четверте місце у світі. Окрім деревини, як сировину використовують очерет, бамбук, відходи оброблення бавовнику.

Легка промисловість є провідною галуззю країни. Історично Китай – найбільший у світі виробник бавовняних, шовкових і вовняних тканин. Шовк і текстильні вироби – провідна стаття китайського експорту. Підприємства легкої промисловості розміщені переважно в портових містах або на прибережних територіях (Шанхай, Циндао, Тяньцзінь, Ханчжоу, Гуанчжоу, Харбін та ін.). Особливе місце в господарстві країни посідають дрібні народні кустарні промисли (виготовлення сувенірів, велосипедів, термосів, парасольок, гончарних і тканих виробів).

Харчова промисловість охоплює борошномельну, олійно-жирову, м'ясну, цукрову, рибну, чайну, тютюнову та інші галузі. Підприємства розміщені біля великих міст і в районах виробництва сировини.

Сільське господарство Китаю і досі є одним з найменш механізованих у світі. Воно характеризується низькою продуктивністю, незважаючи на родючість ґрунтів. Завдяки економічній реформі сталися деякі прогресивні зрушення. На сьогодні країна забезпечує власні потреби в продуктах харчування. У селі існує колективна власність на землю. У структурі сільського господарства переважає землеробство. Основні зернові культури – рис (під яким зайнято 20 % посівних земель) і пшениця. Традиційно китайці вирощують багато кукурудзи, гаоляну (просяна культура), сої. Поширені також картопля, батат, різні овочі, цукровий буряк і цукрова тростина, бавовник, джут, кенаф, льон, арахіс, кунжут. Китай посідає друге місце у світі за виробництвом чаю (мал. 312).

Мал. 312. Планації чаю в Китаї в основному зосереджені в східних районах, що примикають до моря, а також у західних у кордонів з Тибетом.

У тваринництві переважає свинарство, на яке припадає 90 % виробництва м'яса, а на велику рогату худобу, овець і кіз – лише 4 % виробленого м'яса. У приміських господарствах є птахоферми, де вирощують курей і гусей. У Китаї розвинуте конярство, розводять буйволів, мулів, віслюків, яків. Традиційно китайці займаються виробництвом коконів шовкопряда і рибальством. За виловом риби країна посідає третє місце у світі. Крім того, штучно розводять велику кількість риби на рисових полях.

Транспорт Китаю має багато проблем, зумовлених переважно економічними чинниками. Крім того, країна має дуже велику територію з різноманітним рельєфом провінцій, між якими історично не було великих транспортних магістралей. Транспортна мережа краще розвинута на Великій Китайській рівнині, у промислових районах країни і значно гірше – у внутрішній частині держави.

Зовнішньоекономічні зв'язки. Китай підтримує торговельно-економічні відносини з багатьма країнами світу. Традиційними експортними товарами є текстильні вироби, машини, метали, вугілля, нафтова сировина, соя, рис, бавовна, чай, тютюн, шовк-сирець, шкіра, шкіряні вироби, зброя, хутро, фарфор. Країна імпортує машини, обладнання для різних галузей виробництва, прокат чорних і кольорових металів, металовироби, продукти харчування, продукцію хімічної промисловості. Основними торговельними партнерами КНР є США та Японія.

У 1992 р. було встановлено дипломатичні відносини України з Китаєм. КНР є одним з найбільших зовнішньоторговельних партнерів України.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте економіко-географічне положення Китаю.
2. Визначте за фізичною картою, які корисні копалини залягають у надрах Китаю.
3. Користуючись картою, відшукайте найбільші річки та озера Китаю.
4. Проаналізуйте їхнє розташування на території країни і визначте господарське значення.
5. Поясніть, у чому полягають особливості народонаселення Китаю.

6. З'ясуйте, чому Китай називають «світовим селом».
7. Визначте особливості розвитку сільського господарства Китаю.
8. Порівняйте економічну потужність Японії та Китаю.

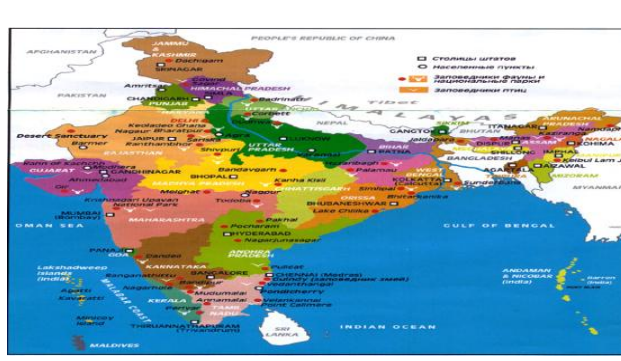

Додаткові джерела інформації

<http://www.lib.pushkinskiidom.ru>.

<http://www.asia-business>.

§ 74. Індія

Візитка країни: Індія, Республіка Індія (भारत गणराज्य, Bharat, Bharat Inharashtra; Republic of India).

	<p>Мал. 313. Карта штатів Індії</p>	 	<p>Мал. 314 Національні символи Індії: прапор і герб</p>
--	---	--	--

Площа – 3,3 млн. кв. км. Населення – 1019,9 млн осіб.

Середня густина населення значна – 300 осіб на 1 кв. км.

Столиця – Делі (Нью-Делі, 295 тис. осіб).

Державні мови – гінді та тимчасово англійська.

Грошова одиниця – індійська рупія – Rs – INR.

Девіз, що написаний на гербі: «Нехай запанує істина».

Індія протягом 200 років була колонією Великої Британії і здобула незалежність лише в 1947 р. Відтоді вона здійснила стрибок у розвитку економіки і підвищенні загального рівня життя населення. Є членом ООН і Британської Співдружності Націй.

За формою правління Індія – **парламентська республіка**. Главою держави є президент. Законодавча влада належить двопалатному парламенту, який складається з *народної палати і ради штатів*. За адміністративно-територіальним поділом до її складу входять 22 штати, 6 союзних територій і одна столична територія. Штати поділяються на райони.

Індія розташована в Південній Азії на півострові Індостан. Вона омивається водами Бенгальської затоки та Аравійського моря, що належать до басейну Індійського океану. Їй належать Лаккадівські, Андаманські та Нікобарські острови. Сусідами Індії є Пакистан, Афганістан, Китай, Непал, Бутан, М'янма, Бангладеш.

Територію Індії поділяють на три природні області – Гімалаї, північну частину Індо-Ганзької рівнини та

Деканське плоскогір'я. Країна розташована в тропічних і субекваторіальних широтах. Клімат – субекваторіальний, мусонний, на півночі й північному заході поступово переходить у тропічний пустельний. Дві великі річки Інд і Ганг (мал. 315) та чимало їхніх приток становлять основу водних ресурсів країни. Ґрунти на значних територіях дуже родючі (алювіальні, чорні тропічні, а також червоноземи і жовтоземи). Майже чверть території вкрита лісами (джунглями) з цінними породами дерев (тиковим, сандаловим та ін.).

Мал.315. Ранковий туман над Гангом – священної річкою Індії

Серед мінеральних ресурсів світового значення мають руди кольорових і чорних металів, слюда, є вугілля і нафта. У країні видобувають також марганець, графіт, кам'яну сіль, алмази, дорогоцінне каміння. Проте паливних ресурсів і хімічної сировини замало, тому Індії доводиться імпортувати їх.

За кількістю населення Індія посідає друге місце у світі. Річний приріст становить майже 2 %.

Переважає більшість індійців належить до двох великих мовних груп: дравідської та індоарійської. Корінними вважають дравіди. Це вони майже 4500 років тому заснували в долині річки Інду одну з найрозвинутіших на той час цивілізацій на Землі. Індоарійці прийшли пізніше, близько 3500 років тому, зі степів Євразії. Протягом тривалого часу ці дві групи змішувалися, але зберегли характерні зовнішні відмінності. В індоарійців світліший колір шкіри, а в дравідів – темніший.

Демографічна політика в країні спрямована на зменшення народжуваності. Індія – аграрна, малоурбанізована держава, де понад 70 % населення живе у сільській місцевості. Проте останнім часом рівень урбанізації збільшується – відбувається вплив сільського населення, яке не працює, до великих міст (мал. 316). В Індії є понад 10 міст-мільйонерів, найбільші з них – Колката (колишня Калькутта), Мумбаї (Бомбей), Делі. За прогнозами спеціалістів, найближчим часом Індія посідатиме перше місце у світі за кількістю населення.

Мал. 316 На вулицях Колкати

За віросповіданням населення Індії поділяється на **індуїстів** (близько 80 %), **мусульман** (15 %), **християн** (2 %) і **сикхів** (1 %), є буддисти і джайністи (1,5 %).

В Індії налічують кілька сотень різних націй, народностей і племен, які розмовляють різними мовами. Це одна з багатонаціональних країн світу. Крім офіційних загальнодержавних мов, є офіційні регіональні (їх 14). Англійською мовою володіють лише 2 % населення.

Гідне подиву. Офіційна назва країни – Індія – походить від давньої перської версії назви Сіндгу (історична локальна назва річки Інд). У Конституції Індії та в офіційному вживанні назви існує і назва «Бгарат», яка походить від санскритського імені давнього індійського царя, історію якого викладено в поемі «Махабгарата». Третя назва – «Гіндустан» (з перської – країна індійців) – існує з

часів Великих Моголів. Національна тварина – тигр (мал. 317), національний птах – павич, національна квітка – лотос, національний фрукт – манго.

Мал. 317. Національна тварина індусів тигр на вулиці Мумбаї.

Важливою проблемою Індії є малоосвіченість населення, що перешкоджає влаштуванню на кваліфіковану роботу, гальмує розвиток економіки держави. Майже 300 млн осіб у країні живуть за офіційною межею бідності.

Гідне подиву. В індійському суспільстві зберігся історичний поділ на так звані касты – замкнені групи людей, положення яких у виробничому і суспільному житті визначено певними звичаями і законами. Це підтримує релігія, хоча офіційно заборонено державою. Належність до певної касты передається від батьків дітям. Для каст характерною є суворя регламентація відносин. Каста визначає статус і заняття людини від дня народження до смерті.

На Індію припадає близько 1,5 % світового промислового виробництва, хоча структура її господарства є недосконалою (мал. 318).

Мал. 318. Відкритті розробки вугільних пластів у Мадхья-Прадеш

Паливно-енергетичний комплекс забезпечує імпортом сировина. Основну частину електроенергії дають ТЕС і ГЕС, побудовані на великих річках Індії. АЕС дають лише 2 %. Основне мінеральне паливо – вугілля. Значну кількість енергії у країні одержують завдяки спалюванню деревини, соломи, відходів від перероблення цукрової тростини.

Металургія – основа розвитку важкої промисловості країни. Підприємства чорної металургії працюють на власній і частково на привізній сировині. Металургійними центрами є Бокаро, Дургапур, Бхїлаї, Джамшедпур. З галузей кольорової металургії розвиваються алюмінієва, мідна, свинцево-цинкова і золотопереробна.

Хімічна промисловість посідає важливе місце в господарстві країни. Переважає виробництво амінокислот, добрив, штучного та синтетичного волокна, лаків і фарб. Основні центри галузі розташовані в штатах Гуджарат, Махараштра, Тамілнад, Пенджаб, Біхар.

Машинобудування характеризується розвитком транспортної галузі. Так, локомотиви випускають у Варанасі, дизелі – у Мумбаї і Колкаті, залізничні вагони і літаки – у Ченнаї (Мадрасі) й Бангалорі, морські та річкові судна – у Мумбаї та Вішакхапатнамі. Останнім часом розвивається важке машинобудування (Дургапур, Ранчі).

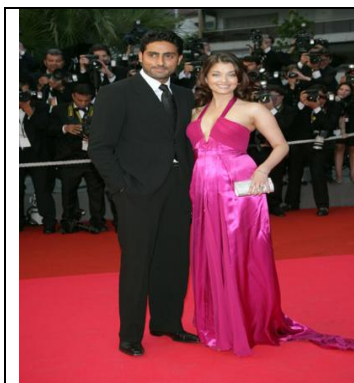
Легка промисловість охоплює бавовняну, шкіряно-взуттєву галузі. Індія виробляє найбільше у світі бавовняних тканин на 750 фабриках, що розташовані переважно в штатах Махараштра і Гуджарат. Продукція джутових фабрик, що зосереджені в Колкаті, становить велику частку в експорті

країни.

Харчова промисловість характеризується виробництвом олії та рослинного жиру з арахісу, сезаму, ріцини, гірчиці, льону, кокосових горіхів, а також тростинного цукру і чаю.

Важливу роль у господарстві Індії відіграє **кустарне виробництво**, яке дає майже половину дешевої промислової продукції, що розрахована на внутрішній ринок і надходить на експорт. Це художні ремесла, різноманітні промисли: килимарство, ювелірна справа, ткацтво, різьблення на слоновій кістці, художня робота по металу тощо. Олійниці, кузні, столярні, чинбарні, гончарні, миловарні, швейні, меблеві підприємства є в кожному населеному пункті й задовольняють повсякденні потреби населення.

Гідне подиву. З виробництва кінофільмів Індія посідає перше місце у світі – 500–900 стрічок на рік, тоді час як у Голлівуді випускають близько 90. Як правило, це мелодраматичні бойовики з нехитрим сюжетом (мал. 319). Кінострічки демонструють у кінотеатрах і в рухомих автокінотеатрах, оскільки телевізорів більшість населення не має (на 1000 жителів припадає лише 35 телевізорів).

Мал. 319. Абхішек Баччан и Айшварія Рай – син і невістка відомого в Індії актора Амитабх Баччана – наслідувачі кіно династії

У **сільському господарстві** розвинуті невеликі трудомісткі господарства з дуже низькою продуктивністю. Близько 30 % сільських жителів не мають власної землі й працюють наймитами. Природні умови дають змогу одержувати по три – чотири врожаї за один сезон. Завдяки політиці держави, що отримала назву «зелена революція», у сільському господарстві сталися прогресивні зрушення: використовуються технічні засоби і добрива, будуються іригаційні системи, замінюється насіннева база.

Основою сільськогосподарського виробництва є рослинництво. Серед посівів переважають зернові. Рис – традиційна для Індії культура, за рік його вирощують близько 80 млн тонн. Друге місце посідають пшениця і просо. Крім зернових, вирощують бобові, олійні й овочеві культури, фрукти. За збиранням цукрової тростини Індія посідає перше місце у світі. У країні вирощують велику кількість промислових непродовольчих культур: льон, бавовник, джут, тютюн, коноплі, каучуконоси. Культивують екзотичні рослини, до яких належать хінне і кавове дерево, кокосова пальма, деякі прянощі, сезам, горіхи кеш'ю та ін. Важливою статтею доходів є чай, за вирощуванням якого країна посідає перше місце у світі і є його найбільшим експортером.

Тваринництво має специфічні особливості. За релігійними традиціями, велику рогату худобу вважають священною, тому вбивати її заборонено і її використовують лише для одержання молока та як тяглову силу. Це зумовлює певні проблеми, насамперед низьку продуктивність. Проте релігія не забороняє використання шкіри тварини, яка загинула, у зв'язку з чим Індія посідає перше місце у світі з виробництва шкіри. Розведення овець і кіз, птахівництво і рибальство становлять незначну частку

тваринництва. Традиційно в індійській кухні надзвичайно мало м'ясних страв, індійці є переважно вегетаріанцями.

В Індії найбільш розвинутий *залізничний транспорт*: залізницями перевозять 80 % вантажів і 30 % пасажирів. Друге місце належить *автомобільному транспорту*. Однак довжина шляхів з твердим покриттям є досить незначною, що ускладнює пересування між окремими штатами. Є також проблеми з паливом. Розвинутий *річковий і морський транспорт*. Найбільші морські порти – Колката, Мумбаї, Ченнаї, від яких морські лайнери курсують до портів світу. У країні діють 66 аеропортів з постійними рейсами літаків до міст країни і за кордон. Система нафтопроводів розгалужена по всій Індії. Значна частка перевезень припадає на гужовий і в'ючний транспорт, що зумовлено національними традиціями та умовами природного середовища.

Зовнішньоекономічні зв'язки. Останнім часом Індія активно встановлює торговельні зв'язки з багатьма країнами світу. Традиційно вона експортує металургійне устаткування, електронну продукцію, сировину, добрива, пластмаси, ліс, шовк, вовну, зерно, масло, чай, овочі, фрукти, цукор, тютюнові вироби, тканини, килими, медикаменти, золото, дорогоцінне каміння, ювелірні вироби, а також кінострічки. Імпортує продукцію точного машинобудування, продукти харчування, устаткування для АЕС і видобутку корисних копалин, прокат чорних і кольорових металів, нафту та іншу сировину.

Дипломатичні відносини України з Індією було встановлено у 1992 р. Індія купує в Україні майже втричі більше товарів (устаткування та машини для різних галузей промисловості), ніж продає їй. Велика кількість українських спеціалістів надають Індії різнобічну допомогу: медичну, наукову, у спорудженні різних об'єктів.

Завдання і запитання

1. Розкажіть про корисні копалини, які видобувають в Індії.
2. Проаналізуйте структуру зайнятості населення і зробіть висновки про співвідношення зайнятих у промисловості та сільському господарстві.

3. Знайдіть за картою райони вирощування чаю. Якими природними чинниками зумовлена географія його поширення?

4. Знайдіть на карті центри чорної і кольорової металургії Індії, проаналізуйте розташування їх.

5. Назвіть чинники, що визначають особливості територіальної структури господарства Індії.

Додаткові джерела інформації

Гусева Н.Р. – Индия в зеркале веков. – М. : Вече, 2002.

<http://studik.nm>.

<http://sss.vn.ua>

<http://sia.gov>

ТЕРИТОРІЯ ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Китай – наддержава майбутнього.
2. Ганг – священна ріка миру і війни.
3. Перспективи розвитку туризму в азіатських країнах.
4. Азія – перехрестя релігій.

§ 75. Азіатські країни нової індустріалізації

На початку 80-х років XX ст. група країн Південно-Східної та Східної Азії завдяки НТР досягла високих темпів економічного зростання і перетворилася на країни так званої нової індустріалізації. Нині в Азії виокремлюють дві групи країн нової індустріалізації. До першої належать Південна Корея, Сінгапур, Тайвань, Сянган (Гонконг), до другої – Малайзія, Таїланд, Індонезія, Філіппіни – члени Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН). У 70–80-х роках XX ст. у цих країнах відбулася перебудова економіки на зразок японської, виникли нові галузі досить високого індустріального рівня: нафтопереробна, нафтохімічна, автомобілебудівна, суднобудівна. Особливого значення для економіки набув розвиток таких галузей, як електроніка, електротехніка (виробництво радіоприймачів, телевізорів, аудіо- та відеотехніки). Ці країни одержали назву «азіатські тигри» або «далекосхідні дракони».

Країни нової індустріалізації мають різні форми правління: є республіки (Сінгапур, Південна Корея), конституційні монархії (Таїланд, Малайзія) і спірна територія під формальним суверенітетом Китаю, якою є Тайвань (його становище особливе, оскільки він не визнаний світовим співтовариством як незалежна держава та є юридично провінцією КНР).

«Далекосхідні дракони» характеризуються надзвичайно високою середньою густотою населення. Наприклад, у Південній Кореї – 470 осіб на 1 кв. км, а в Сінгапурі – 4850 осіб на 1 кв. км (мал. 320). У регіоні високий рівень урбанізації: у Сінгапурі та Сянгані (Гонконгу) 100 % населення – міські жителі, в інших країнах – від 85 до 90 %.

Мал. 320. Сінгапурський холдінг Raffles володіє міжнародною мережею готелів Swisstel

У своєму розвитку країни нової індустріалізації наслідували модель японського типу, яка полягає у впровадженні найновітніших наукових досягнень, стабілізації фінансової системи, прискоренні темпів економічного зростання. Це дає підставу зарахувати нові індустріальні країни Південно-Східної і Східної Азії до групи розвинутих країн світу. Країни, які в минулому були сировинними придатками, нині стали індустріально-аграрними, з розвинутими галузями промисловості.

Економічний феномен «азіатських тигрів» пояснюють вдалим поєднанням значних обсягів іноземних інвестицій, підприємницької діяльності місцевих бізнесменів, великої кількості дешевої робочої сили, налагодженого ринку збуту у високорозвинутих країнах (Японії, США, країнах Західної Європи та ін.), розвинутої транспортної системи. Значний обсяг іноземних інвестицій зумовив виникнення значної кількості банків для здійснення грошових операцій з капіталом. Підприємницька діяльність місцевих бізнесменів, їхня висока науково-економічна обізнаність, володіння іноземними мовами, насамперед англійською, сприяли створенню сприятливого політичного клімату для іноземних інвестицій, на базі яких і відбувся стрибок в економічному розвитку.

Останнім часом у регіоні створюють підприємства з новітніми технологіями, які потребують дуже малої кількості робочої сили, майже всі виробничі процеси виконує комп'ютеризована автоматика. У зв'язку з підвищенням кваліфікації дорожчає вартість робочої сили. На невеликих за площею територіях (Сінгапур і Сянган – це держави-міста) зосереджено максимально можливу кількість промислових підприємств. Наприклад, у Сінгапурі, територія якого з островами становить лише 648 кв. км, працюють п'ять нафтопереробних заводів загальною потужністю понад 50 млн тонн нафти на рік, велетенські нафтохімічні, машинобудівні та інші підприємства.

Енергетика цих країн базується на ТЕС і ГЕС. Розвитку **металургії** сприяють наявність сировини, дешеві електроенергія і робоча сила. Центри чорної металургії розташовані в Сінгапурі та Малайзії. **Машинобудування** набуло розвитку завдяки фінансово-технологічній підтримці транснаціональних корпорацій США і Японії. Особливо розвинуті автомобіле- і суднобудування, електротехніка, точне і побутове машинобудування (телевізори, холодильники, аудіо- та відеотехніка, фото- і відеокамери, пральні машини тощо). **Хімічна промисловість** орієнтується на власну і привізну сировину. На цій основі розвивається нафтохімія, підприємства якої спеціалізуються на виробництві мінеральних добрив, лаків, фарб, гуми, пластмас, побутової хімії тощо. **Легка промисловість** охоплює текстильне, шкіряно-взуттєве, скляне виробництво та інші галузі.

У структурі **сільського господарства** переважає рослинництво. Його продукція задовольняє потреби населення і надходить на експорт. Це рис (мал. 321), прянощі, кокосові горіхи, пальмова олія, чай, кава, кукурудза, батат, бобові, тростинний цукор, банани, коноплі, ананаси. Тваринництво представлено свинарством, тягловим скотарством, у прибережній зоні – рибальством

Мал. 321. Найбільшу площу обробленої землі займають посіви рису, який вирощують на гірських насадах

Азіатські країни нової індустріалізації мають вигідне економіко-географічне положення, що дає змогу розвивати широкорозгалужену транспортну систему і здійснювати міжнародні перевезення. Переважають *повітряні й морські види транспорту*. Сінгапур як міжнародний порт посідає друге місце у світі після Роттердама. Він здатний приймати кораблі будь-якого класу. У внутрішніх перевезеннях основну роль відіграє *автомобільний транспорт*.

Зовнішньоекономічні зв'язки. Країни нової індустріалізації є експортерами нафти і природного газу (Малайзія), натурального каучуку, тропічної деревини (Таїланд, Малайзія), продукції машинобудування, нафтохімії, легкої промисловості. Серед імпорту «азіатських тигрів» переважають паливо, сировина, продукти харчування та обладнання для підприємств.

Важливого значення для країн нової індустріалізації набув туризм. Для деяких з них (Сінгапуру, Таїланду, Індонезії) – це одна з основних статей доходу.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте економіко-географічне положення країн нової індустріалізації.

2. Поясніть, чим зумовлений економічний стрибок «азіатських тигрів».
3. Користуючись картою, назвіть центри машинобудування у країнах нової індустріалізації.
4. З'ясуйте, яку спеціалізацію має сільське господарство «азіатських тигрів».
5. Охарактеризуйте зовнішньоекономічні зв'язки країн регіону.

Додаткові джерела інформації

Ли Куан Ю. Сингапурская история: из третьего мира в первый. – М., 2005.

Cohen S. P. The Security of South Asian: Asian and American Perspectives / Ed. by S.P. Cohen. – Urbana; Chicago, 2007

<http://www.ucpress.edu/books>

<http://koreancenter.org.ua/>

<http://www.assalam.>

ТЕРИТОРІЯ КОНТРОЛЬНОЇ ПЕРЕВІРКИ ЗНАТЬ

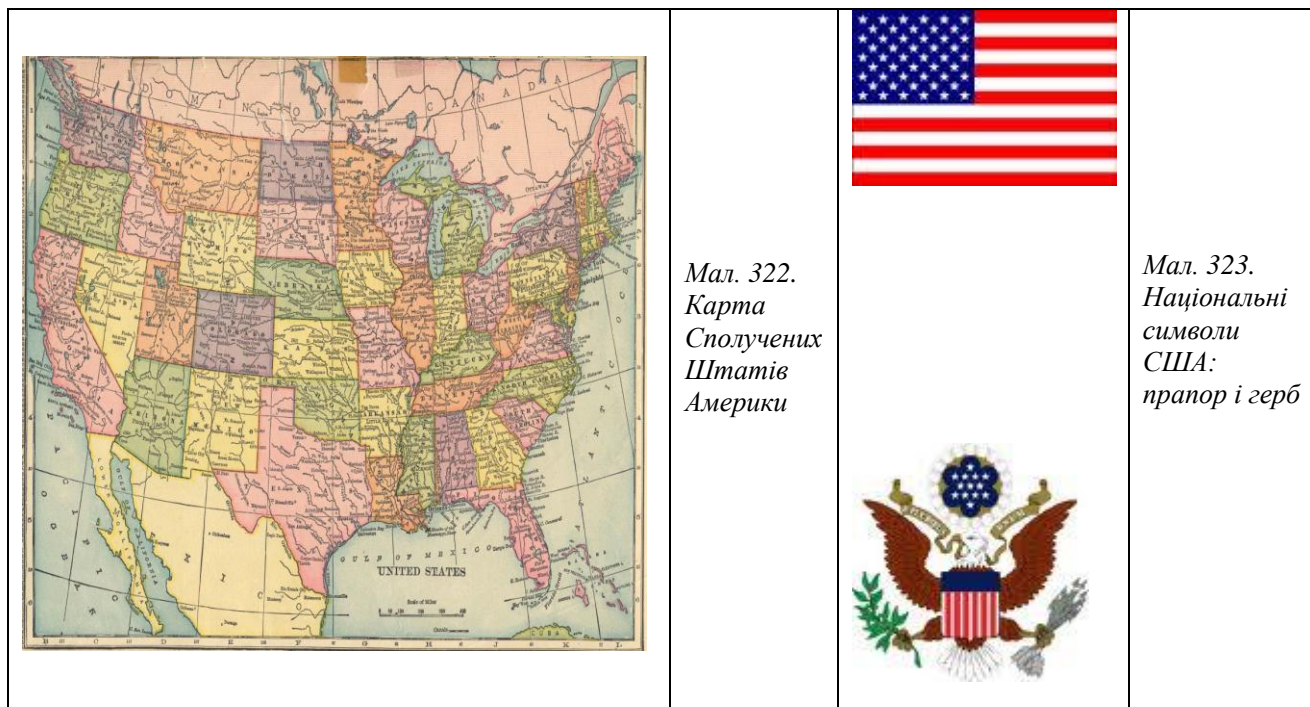
1. Охарактеризуйте політичну карту країн Азії.
2. Поясніть, чому в країнах Південно-Західної Азії виникали і виникають конфлікти між державами?
3. Назвіть, на які корисні копалини багаті надра країн Південно-Західної та Південної Азії?
4. Найменуйте корисні копалини на які багаті надра країн Південно-Східної, Центральної та Східної Азії?
5. Виясніть, які держави Азії є однонаціональними, а які багатонаціональними? Які релігії в них є панівними?
6. Поясніть, чому чисельність населення у деяких азіатських країнах швидко зростає.
7. З'ясуйте до яких соціально-економічних типів належать країни Азії?
8. Назвіть центри металургійної промисловості країн Центральної та Східної Азії, поясніть принципи розміщення їх.
9. Охарактеризуйте економіко-географічне положення Японії.
10. Назвіть продукцію, яку експортує та імпортує Японія?
11. Виясніть, у чому полягають проблеми використання в Японії території, природних і трудових ресурсів?
12. З'ясуйте, у чому полягають особливості землеробства Китаю?
13. Дайте порівняльну характеристику паливно-енергетичного комплексу Індії та Китаю.
14. Поясніть, чому промисловість Китаю зосереджена переважно в східних районах.
15. Назвіть галузі промислового виробництва, які є найрозвинутішими в Індії? Якими чинниками це зумовлено?
16. Поясніть, які товари імпортує Індія і з чим це пов'язано?
17. Назвіть чинники, які спричинили економічну революцію у країнах нової індустріалізації?
18. Назвіть галузі виробництва, що розвинуті в країнах нової індустріалізації?

19. Охарактеризуйте розвиток транспорту в країнах – «азіатських тиграх».
20. Визначте можливі напрями співробітництва України з державами Азії.

ТЕМА 10. ГЕОГРАФІЧНЕ ОБЛИЧЧЯ АМЕРИКИ

§ 76. Сполучені штати Америки (США)

Візитна картка країни: Сполучені Штати Америки, США (United States of America, USA).

Площа – 9,373 млн. кв. км. Населення – 287 млн осіб.

Столиця – Вашингтон (572 тис. осіб).

Державна мова – англійська (у штаті Луїзіана ще й французька).

Грошова одиниця – американський долар (USD).

Девіз: «In God We Trust» (На Бога сподіваємося).

Сполучені Штати Америки – світовий лідер за економічним і політичним потенціалом. США – країна «Великої сімки», член ООН, НАТО, ОЕСР, Організації американських держав (ОАД).

За формою державного устрою США є **федерацією** у складі штатів і федерального округу Колумбія з розташованою в ньому столицею держави. Главою держави і уряду є президент. Законодавчий орган – Конгрес, що складається з *сенату* і *палати представників*. За адміністративно-територіальним поділом до складу держави входять 50 штатів і 1 федеральний округ Колумбія (столичний). Територія країни об'єднує розрізнені частини: материкову Америку (48 штатів), півострів Аляску (49-й штат), Гавайські острови (50-й штат). США мають володіння у Тихому та Атлантичному океанах.

Материкові штати країни розташовані в центрі Північної Америки, Аляска – на північному заході материка, Гаванські острови – у центральній частині Тихого океану. Країна межує на півночі з

Канадою, на півдні – з Мексикою.

Рельєф США – різноманітний: Великі та Центральні рівнини лежать у центрі країни, старі гори Аппалачі – на сході, молоді гори Кордильєри і Скелясті – на заході. Країна розташована в кількох кліматичних поясах: Аляска – в суворому субарктичному, Гавайські острови – у тропічному, материкові штати – в помірному та субтропічному.

Держава має значні запаси деревини. Лісами вкрито 32 % території. Ґрунти – різноманітні: субтропічні коричневі, чорноземні, каштанові прерій, підзолисті, дерново-підзолисті мішаних і широколистих лісів, бурі й сіро-бурі сухих степів, чорно-бурі пустельних саван. Значні водні ресурси зосереджені у великих ріках: Колорадо, Міссісіпі, Огайо, Міссурі, Колумбії та ін., у Великих озерах.

Країна багата на різноманітні **корисні копалини**. Великими кам'яновугільними басейнами є Аппалацький і Центральний. Промислові запаси нафти і газу розробляють на узбережжі та на шельфі Мексиканської затоки, Аляски, у штатах Техас, Оклахома й Каліфорнія. Головний залізрудний басейн розташований біля Верхнього озера. Промислові запаси кольорових металів і урану є в Кордильєрах, фосфоритів – у Флориді, калійних солей – у Нью-Мексико. За рік у США видобувають близько 850 млн т вугілля, 390 млн т нафти, 540 млрд куб. м природного газу, 60 млн т залізної руди, 2 млн т міді, 0,5 млн т цинку, 0,4 млн т свинцю, 1650 т срібла, 1190 т урану, 330 т золота, 50 млн т фосфоритів, 8 т платини.

США належать до країн переселенського типу. Сучасні американці – переважно нащадки іммігрантів з Європи, Азії та переселенців з країн Африки, яких примусово привозили для роботи на плантаціях. Частка корінних жителів є незначною, це – індіанці, ескімоси, алеути, гавайці. За чисельністю населення США посідають третє місце у світі. У зв'язку з великими розмірами території середній приріст населення у різних регіонах істотно різниться. У середньому він становить 1 %. На приріст населення впливає зовнішня міграція, яку держава розглядає позитивно. Щороку в країну в'їжджають до 800 тис. осіб. Серед них виокремлюють такі групи: фахівці вищої кваліфікації, некваліфікована робоча сила, політичні іммігранти і нелегальні (небажані) іммігранти. Для США характерною є також міграція по країні населення, що працює.

Середня густина населення – 30 осіб на 1 кв. км. Найгустіше заселені штати: Каліфорнія, Нью-Йорк, Техас, Флорида. У США значим є рівень урбанізації: 75 % населення – жителі міст. Найбільші міські агломерації: Нью-Йорк (20 млн осіб) (мал. 324), Лос-Анджелес (16 млн), Чикаго (9 млн), Сан-Франциско (6 млн). Крім того, у країні є близько 50 міст з населенням понад 1 млн осіб. Великі міські агломерації, об'єднуючись, утворюють мегалополіси – Приатлантичний (45 млн.), Приозерний (35 млн.), Каліфорнійський (25 млн.).

Мал. 324. Нью-Йорк розташований на островах Манхетені, Лонг-Айленде і Стейтен-Айленді. Вмник у 1626 році і називався Новий Амстердам, після захвату англійців, вони його перемейнували на честь герцога Йоркського.

За віросповіданням більшість населення – **християни**: протестанти – 47 %, римо-католики – 21

%, православні – 2,6 %, решта – представники різних релігійних конфесій і напрямів, яких у США налічують близько 30.

США – високорозвинута постіндустріальна країна. Її господарство характеризується комплексним розвитком усіх сучасних виробництв, новітніми технологіями та оптимальною організацією праці. Нині економіці США притаманні висока концентрація виробництва і капіталу, утворення транснаціональних монополій

Електроенергетика виробляє близько 3000 млрд кВт · год на рік. ТЕС дають приблизно 50 % електроенергії, на АЕС припадає 22, на ГЕС – 9, імпортна електроенергія становить 19 %. (мал. 325).

Мал. 325. У Долині Гейзерів є геотермальна електростанція.

Чорна металургія представлена підприємствами повного циклу. Центри зосереджені на Атлантичному узбережжі, у районі Великих озер, у штаті Алабама. Великим металургійним центром є Піттсбург.

Центри **кольорової металургії** розміщені в районах видобутку руди або великих портах, куди доставляють імпорتنу сировину. Основні центри: Нью-Йорк, Сент-Луїс, Ноксвілл та ін. За обсягом виробництва алюмінію США посідають перше місце у світі. Його центри розміщено на північному заході країни.

Машинобудування – одна з провідних галузей промисловості США. Воно характеризується високою наукомісткістю виробництв. Галузі машинобудівного комплексу поділяють на чотири великі групи. Перша – авіакосмічна галузь. Її центри розташовані в штатах Техас, Флорида, Каліфорнія, Вашингтон. Частка цієї галузі становить 12 % вартості продукції машинобудівного комплексу. Друга група галузей – транспортне машинобудування, переважно автомобілебудування. У США виробляють близько 10 млн автомобілів на рік: легкові та вантажні автомобілі, автобуси. Центри зосереджені в районі Великих озер, у Каліфорнії, у північно-східних і південних штатах. Підприємства суднобудування розташовані у великих портових містах США. Третя група – загальне і важке машинобудування: виробництво двигунів, турбін, сільськогосподарської техніки, устаткування для галузей промисловості тощо. Підприємства розміщені майже по всій країні. Четверта – електронне і точне машинобудування, зокрема виробництво електронно-обчислювальної техніки, електротехніки, засобів електрозв'язку. Основні райони розміщення: північний хід і район Великих озер, штати – Каліфорнія, Флорида, Техас.

США – світовий лідер за обсягом виробництва і різноманітністю продукції **хімічної промисловості**. Підприємства, що працюють на власній і частково привізній сировині, тяжіють до великих міст і мегаполісів. Вони розташовані переважно в трьох регіонах: узбережжя Мексиканської затоки (нафтохімія), північно-східні штати, Нью-Йорк, Філадельфія (мал. 326), захід США (нафтохімія, хімія органічного синтезу, основна хімія).

Мал. 326. Філадельфія – столиця хімії органічного синтезу та основної хімії

Легка промисловість охоплює підприємства текстильної, швейної, шкіряно-взуттєвої та інших галузей. Підприємства текстильної промисловості працюють на власній сировині, тяжіють до споживача.

У США спостерігається високий рівень розвитку всіх галузей обробної промисловості. На державному рівні заохочується розвиток новітніх наукомістких галузей, фінансуються перспективні наукові дослідження, особливо у військово-промисловому комплексі.

Головні промислові райони США: Північно-Східний, Приозер'я, Каліфорнія, Аппалацький Підмонт. Великий промисловий район тягнеться за лінією міст: Бостон – Балтимор – Сент-Луїс – Мілуокі. Найбільшими центрами є міста: Міннеаполіс, Сент-Пол, Сент-Луїс, Даллас, Сіетл, Нью-Йорк, Чикаго, Лос-Анджелес, Бостон, Філадельфія, Клівленд, Детройт, Х'юстон. Названі центри і райони утворюють так звані промислові пояси США.

Сільське господарство країни розвинуте добре. Для США характерними є фермерські господарства з нормованими ділянками землі. Ферми мають багато напрямів сільськогосподарської діяльності, що забезпечує їхню стовідсоткову ефективність, безвідходність виробництва і надзвичайно високу товарність. Цікаво, що сім'ї фермерів не використовують своєї продукції, а купують її в магазинах після спеціального оброблення.

Країна повністю забезпечує власні потреби в сільськогосподарській продукції і є найбільшим у світі її експортером. Розвиток сільського господарства характеризується сучасною інфраструктурою виробництва, що охоплює достатнє паливно-енергетичне і комунікаційне забезпечення, сучасні види техніки і транспорту. Галузь активно використовує послуги дослідних установ, консультативних спеціалізованих пунктів, агрометеостанцій. У країні працює мережа наукових закладів, які готують фахівців із сільського господарства.

У землеробстві перше місце посідають кормові культури: ячмінь, кукурудза, сорго. Виокремлюють навіть «кукурудзяні штати»: Айова, Іллінойс. На другому місці – вирощування пшениці. «Пшеничними штатами» є Техас, Канзас, Дакота, Каліфорнія. Загальний збір зерна становить майже 400 млн тонн на рік. Серед олійних культур переважають соя, соняшник, арахіс. У США культивують цукрові буряки і цукрову тростину, картоплю, рис, овочі, фрукти. З непродуктивних рослин вирощують тютюн, бавовник, льон та ін. США – один зі світових лідерів з виробництва тютюну.

У тваринництві переважає скотарство. Розводять велику рогату худобу молочного і м'ясного напрямів, друге місце посідає свинарство. Вівчарство розвинуте в Кордильєрах. Останнім часом набуває популярності так зване біле м'ясо птиці, тому активно розвивається птахівництво. Птахофабрики та птахоферми є поблизу всіх міст. Крім традиційних птахів (курей, гусей, індиків, качок), розводять екзотичних: страусів, павичів, голубів, лебедів. Традиційним для країни є конярство (колекційне, м'ясне, спортивне), основний район якого – Техас. Розвинуте рибальство: щорічний вилов риби становить близько 7

млн тонн.

США мають розгалужену **транспортну систему**. У країні сформовано трансконтинентальні «коридори» – мережу залізничних та автомобільних шляхів, які з'єднують штати. США – лідер світових авіаперевезень (внутрішніх і зовнішніх). Навіть невеликі міста мають власні аеропорти. У США – найбільший у світі приватний авіапарк.

Гідне подиву. США – міжнародний центр туризму. Щороку країну відвідують близько 50 млн осіб, завдяки чому держава отримує майже 56 млрд дол. прибутку. Найбільшими центрами туризму є мегаполіси: Нью-Йорк, Вашингтон, Філадельфія, Лос-Анджелес, Чикаго. Приваблюють туристів колоритністю, історико-культурною спадщиною і природою Каліфорнія, Техас, Флорида, Гаваї, Аляска та національні парки Кордильєрів. Найчастіше туристи відвідують казино Лас-Вегаса та атракціони розважального парку «Діснейленд» (мал. 327).

Мал. 327. Діснейленд ((Disneyland), популярний тематичний парк розваг кампанії "The Walt Disney Company", було відкрито у 1955 році в місті Анахайм, штату Каліфорнія, в 40 хвилинах їзди від Лос-Анджелесу. З часу відкриття Діснейленда в ньому побували понад 515 мільйонів відвідувачів.

Зовнішньоекономічні зв'язки. США є центром системи міжнародних економічних зв'язків, що сформувалися у сучасному світі. Зовнішньоекономічна діяльність США полягає в експорті-імпорті капіталу, товарів і послуг, участі у роботі міжнародних економічних організацій, благодійності на державному рівні, виконанні ролі миротворців у міжнародних конфліктах, наданні економічної та науково-технічної допомоги менш розвинутим країнам, у боротьбі з міжнародним тероризмом.

В експорті товарів переважають готові вироби – автомобілі, літаки комп'ютери, ракети, продукція точного машинобудування, продукти сільського господарства, мінеральна сировина, зброя. Імпортують США споживчі товари, паливо, сировину, електронне обладнання, екзотичні й тропічні продукти харчування. Дипломатичні відносини між США і Україною було встановлено в 1992 р. Зовнішньоекономічний товарооборот між двома країнами становить майже 1 млрд дол. США. Експорт в Україну перевищує імпорт.

Запитання і завдання

1. Доведіть, що природні умови і ресурси США є сприятливими і достатніми для розвитку багатогалузевої промисловості.
2. Назвіть чинники, які сприяють внутрішній і зовнішній міграції населення.
3. Поясніть основні принципи розташування центрів чорної металургії.
4. З'ясуйте, де розташовані «тютюнові» й «бавовняні» штати.
5. Визначте, які чинники сприяли перетворенню США на провідну країну світу з високорозвинутою економікою.

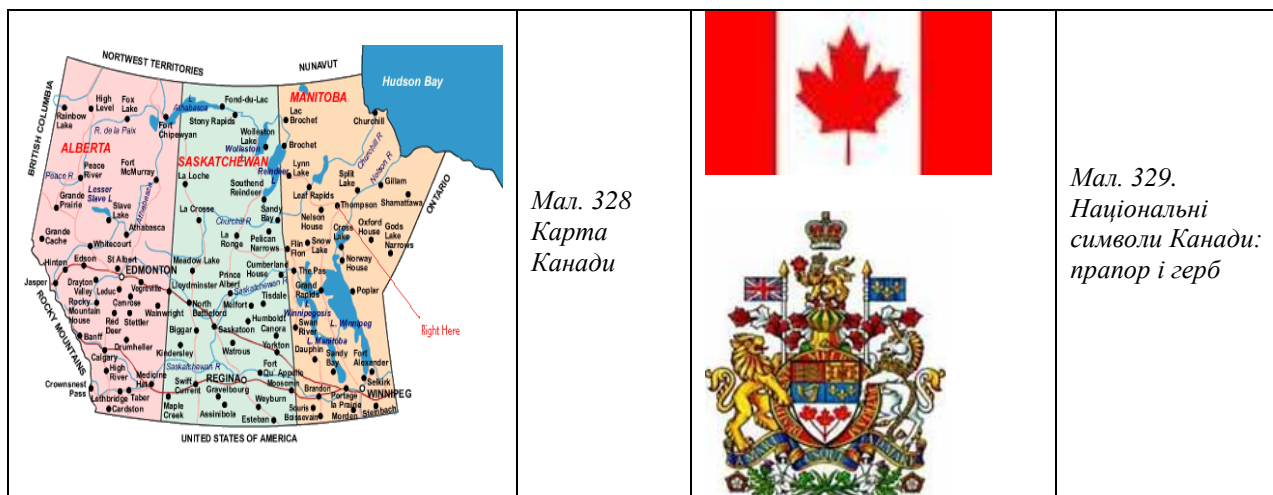
Додаткові джерела інформації:

<http://www.usa.gov>

<http://www.ilpp/page>

§ 77 Канада

Візитна картка країни: Канада (Canada).

Мал. 328
Карта
Канади

Мал. 329.
Національні
символи Канади:
прапор і герб

Площа – 9,976 тис. кв. км. Населення – 31 млн осіб.

Середня густина населення – 3 особи на 1 кв. км.

Столиця – Оттава (770 тис. осіб). Державні мови – англійська і французька.

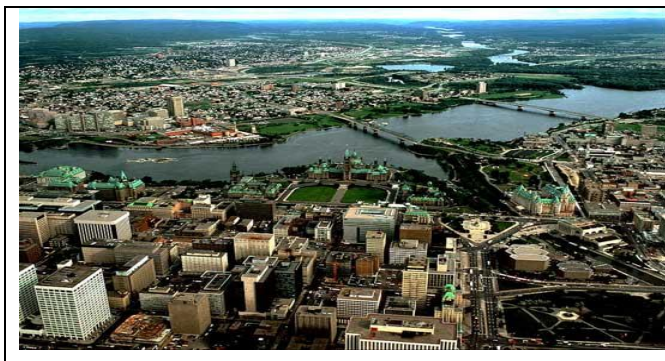
Грошова одиниця – канадський долар – CAD.

Девіз: «A Mari Usque Ad Mare» (Від моря до моря).

Канада належить до високорозвинутих країн. Вона посідає сьоме місце у світі за обсягом промислового виробництва. Це колишня колонія Великої Британії та Франції. Нині – член НАТО, ООН, ОАД, ОЕСР, Співдружності, очолюваної Великою Британією.

Канада – **федеративна країна** у складі якої 10 провінцій, що поділяються на графства та округи, і 3 території. Генерал-губернатор, якого призначає англійська королева, є формальним главою держави. Найвищим органом влади є двопалатний парламент (*сенат і палата громад*). Повну незалежність Канада здобула лише в 1931 р., а її першу самостійну конституцію створено в 1963 р.

Гідне подиву. Місто Оттава, розташоване на кордоні двох провінцій – англійськомовного Онтаріо і французькомовного Квебеку, – стало столицею держави в 1867 р. завдяки компромісному рішенням королеви Вікторії. Саме тоді мали визначити, якому місту – Торонто, Монреалю чи Квебеку – бути столицею. Аби нікого не образити, королева своєю владою обрала невелике на той час містечко Оттава. Нині це велике місто, в якому живе майже 1 млн осіб (мал. 330).

Мал. 330. Оттава – столиця Канади

Канада – країна Північної Америки. Її територію омивають води трьох океанів: Тихого, Північного Льодовитого та Атлантичного. Берегова смуга країни становить більш як 200 тис. км, суходільний кордон – близько 8890 км. Велике значення для економіки Канади має її сусідство на півдні й заході зі США.

Канада надзвичайно багата на мінеральні, гідроенергетичні й лісові ресурси. Велика частина її території розташована на Канадському Арктичному архіпелазі, непридатному для господарського використання у зв'язку з екстремальними кліматичними умовами. На заході країни простягаються Кордильєри, багаті на рудні корисні копалини, а на південному сході – відроги Аппалачів. Решта території – рівнинна. Канада лежить в арктичному, субарктичному та помірному кліматичних поясах, де надто несприятливі умови для розвитку сільського господарства. Винятком є Великі рівнини.

Багатство країни – великі площі родючих земель, розташованих у басейнах великих річок. Канада має достатні ресурси питної води. Приблизно половина території країни вкрита лісами, за запасами яких вона посідає третє місце у світі (мал. 331).

Мал. 331. Ліси Канади.

Серед корисних копалин є значні запаси цинку, нікелю, залізної руди, міді, свинцю, урану. Канада повністю забезпечує власні потреби в мінеральній сировині, значна її частина надходить на експорт.

Канада належить до країн переселенського типу. Річний приріст населення становить 1,3 %. Канада – одна з найменш заселених країн світу. У країні зафіксовано високий рівень урбанізації: майже 80 % населення – міські жителі. Найбільші міста – Торонто (мал. 332), Монреаль, Ванкувер, Оттава. Водночас у країні багато невеликих міст, де населення зайняте в промисловості та сфері послуг.

Мал. 332. Торонто – адміністративний центр провінції Онтаріо. Разом з великими містами утворює агломерацію «Великий Торонто» з населення понад 5 мільйонів жителів

Більшість населення належить до **християн** (46 % – католики, 36 % – протестанти, 1,5 % – православні), решта сповідують інші релігії.

Становлення та розвиток економіки Канади залежать від впливу США. Понад 50 % національної економіки контролюють іноземні компанії, 80 % з яких розташовані в США. Майже 90 % населення Канади живуть на відстані до 160 км до кордонів зі США. Канада входить до «Великої сімки» високорозвинутих країн світу. Особливістю її економіки є те, що 30 % усіх капіталовкладень належать державному сектору. Створенню ефективної ринкової економіки протягом надзвичайно короткого часу сприяли багаті природні ресурси, невелика кількість населення, заохочувальна імміграційна політика, ефективне використання іноземних інвестицій, демократизація суспільства, підтримка державою малого і середнього бізнесу, НТР, розвиток сучасних виробництв і видобувної промисловості та первинного оброблення. Канада посідає одне з перших місць у світі з виробництва та експорту мінеральної сировини.

Паливно-енергетичний комплекс базується на власних ресурсах нафти, газу і кам'яного вугілля. За виробництвом електроенергії у розрахунку на одну особу країна посідає друге місце у світі. ГЕС виробляють 65 % електроенергії. Вони розташовані в основному каскадами на великих річках, за енергопотенціалом яких Канада посідає перше місце у світі. ТЕС, побудовані біля великих міст, виробляють близько 20 % електроенергії. Частка АЕС у виробництві електроенергії останнім часом збільшилася і становить 15 %.

Чорна металургія представлена підприємствами повного циклу, що працюють на власній сировині. Продукція цієї галузі повністю забезпечує внутрішні потреби. Основними її центрами є Гамільтон, Су-Сент-Марі. З галузей **кольорової металургії**, що використовують переважно власну сировину і дешеву енергію, розвинуте виробництво міді, свинцю, нікелю, титану, кобальту, платини, золота, срібла. Основні її центри – Садбері, Трейл, Томпсон, Монреаль, Норада. Підприємства з виробництва алюмінію працюють на довізних бокситах.

Хімічна промисловість, що використовує власну сировину (азбест, сірку, калійні солі), охоплює виробництво пластмас, мінеральних добрив, хімічних волокон, за обсягом виготовлення яких Канада посідає п'яте місце у світі. Є також нафтопереробні підприємства. Центри галузі – Монреаль, Торонто, Вінніпег, Едмонтон.

Деревообробна і целюлозно-паперова галузі за обсягом експорту своєї продукції посідають перше місце у світі. За запасами промислової деревини Канада поступається лише Росії і Бразилії, а за виробництвом пиломатеріалів і паперової маси – лише США. Центри галузі зосереджені у провінціях Онтаріо, Квебек, Британська Колумбія.

З галузей **машинобудування** переважають автомобіле-, судно-, літако- і локомотивобудування, виробництво сільськогосподарських машин тощо. Галузі тяжіють до машинобудівних центрів США. Розвинуте також виробництво промислового устаткування, точного електромашинобудування. Найбільші центри машинобудування – Монреаль, Торонто, Гамільтон, Вінніпег, Ванкувер.

Легка промисловість розвинута добре. Галузь представлена в основному текстильними і взуттєво-шкіряними підприємствами. Розміщення підприємств орієнтоване на споживача.

Харчова промисловість також орієнтується на споживача, її підприємства розташовані в усіх регіонах.

У **сільському господарстві** переважають великі фермерські господарства. Вони займають 70 % усіх сільськогосподарських угідь, мають високий технологічний рівень забезпечення, що передбачає впровадження новітніх розроблень науки і техніки та застосування висококваліфікованої праці. Це сприяє виробництву

якісної конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції, 50 % якої Канада експортує до різних країн світу.

Зернова галузь займає провідне місце в сільському господарстві. Основні райони вирощування зернових – канадські прерії (провінції Манітоба, Саскачеван, Альберта), так званий пшеничний пояс Канади. За експортом пшениці та ячменю Канада посідає одне з перших місць у світі. Вирощують також овес, льон, рапс, тютюн.

Природні пасовища та значні обсяги виробництва зернової продукції сприяють розвитку тваринництва: розведенню великої рогатої худоби, свиней, птахів.

Добре розвинуте рибальство. Канада відома як світовий постачальник мороженої риби. Традиційним для країни є хутровий промисел.

У Канаді розвинуті всі види **транспорт**у. Найгустіша транспортна мережа поблизу кордону зі США. У перевезеннях пасажирів головну роль відіграє *автомобільний транспорт*. Через усю країну побудовано швидкісні автостради. Дві трансканадські *залізниці* утворюють розгалужену мережу по всій країні. Розвинутий і *трубопровідний транспорт*. Нафто- і газопроводи простягаються до США. У перевезенні пасажирів і вантажів важливе місце належить *водному транспорту* – використовуються річки та озера Північної Америки. У міжнародних перевезеннях велике значення має морський транспорт. *Авіаційний транспорт* допомагає досягати малозаселених районів країни. У зимовий період використовують такий специфічний *аеросанний транспорт*, як снігоходи (мал.. 333).

Мал. 333. В Канаді зареєстрованими є понад 708 тисяч снігоходів.

Гідне подиву. В ясну погоду з Ніагара-он-те-Лейк, що розташований біля Ніагарського водоспаду, на обрії можна побачити будівлі в центрі Торонто, що знаходяться на відстані 100 км. (мал.. 334)

Мал. 334. Ніагарський водоспад мальовничий в будь-яку пору року.

Зовнішньоекономічні зв'язки. Канада експортує майже 30 % ВВП. Серед товарів експорту – сировина (свинець, цинк, нікель), прокат кольорових металів, автомобілі, інша продукція машинобудівної й деревообробної промисловості та сільського господарства. Велику частку електроенергії експортують у мережу США. Серед складових імпорту – алюмінієва і хімічна сировина, продукція точного та електронного машинобудування, овочі й фрукти.

У 1992 р. було встановлено дипломатичні відносини України з Канадою. Зовнішньоторговельні зв'язки Канади з Україною поки що нестабільні. Спочатку вони досить швидко розвивалися, але потім

обсяги товарообміну поступово скоротилися.

Запитання і завдання

1. Поясніть, у чому полягає особливість економіко-географічного положення Канади?
2. Перелічіть корисні копалини Канади, що мають промислове значення.
3. Користуючись картою, визначте райони, непридатні для розвитку сільського господарства. Обґрунтуйте свою думку.
4. З'ясуйте, яку частину країни охоплює «пшеничний пояс».
5. Назвіть види транспорту, розвинуті в Канаді?
6. З'ясуйте, які види сировини і продукції Канада експортує.

Додаткові джерела інформації

<http://www.dmoz.org>

<http://www.canada.sc>

<http://www.study-express>

§ 78 Країни Латинської Америки

До Латинської Америки належать країни, розташовані в Америці на обох материках на південь від США (мал. 335). Цей регіон, відокремлений від Старого світу, має величезну історію розвитку людських цивілізацій до відкриття Америки Христофором Колумбом. Його населяли різні племена індіанців. У XV – XVI ст. він став колоніальною територією Португалії та Іспанії. Поступово його території відійшли до Великої Британії, Франції, Нідерландів. Місцеве населення знищували, пригнічували і витісняли на несприятливі для життя землі. Перші визвольні рухи зародилися у XIX ст., а повне визволення завершилося лише в 50-х роках XX ст. Нині в регіоні – 33 незалежні держави і 13 територій, що є володіннями США, Великої Британії, Франції і Нідерландів. Країни регіону віднесено до країн, що розвиваються, хоча рівень їхнього економічного розвитку значно вищий, ніж у країнах Африки та Азії. Це зумовлено сусідством із США, що позитивно впливає на стан економіки.

Мал. 335. Карта країн Латинської Америки

Найбільша країна за площею і кількістю населення – Бразилія (8,5 млн кв. км, 176 млн осіб), найменша – Суринам (163,8 тис. кв. км, 436 тис. осіб).

Країни Латинської Америки займають південь Північної Америки і всю Південну Америку з прилеглими до неї островами. На заході їх омивають води Тихого океану, на сході – Атлантичного. Океани з'єднано штучним Панамським каналом. Майже всі країни регіону мають вихід до моря.

У рельєфі Латинської Америки переважають гори (Кордильєри, Анди, Мексиканське нагір'я) та плоскогір'я (Бразильське і Гвіанське). Є великі рівнини – Амазонська, Ла-Платська, Орінокська.

Територія Латинської Америки лежить у межах різних кліматичних поясів – екваторіального, субекваторіального, тропічного, субтропічного, помірному. Велика кількість тепла і вологи на значних територіях створює сприятливі умови для цілорічної вегетації рослин. На низовинах поширені родючі чорноземні ґрунти, у Бразилії – фералітні та ін. Країни Латинської Америки мають значні лісові, гідроенергетичні (могутні водні системи Амазонки, Оріноко, Парани та інших річок) ресурси, проте на території регіону вони розташовані нерівномірно. Надзвичайно різноманітними є флора і фауна, нараховують велику кількість ендемічних видів.

Основні промислові запаси нафти зосереджено у Венесуелі, Мексиці, Перу; газу – у Болівії, Венесуелі; вугілля – у Бразилії, Венесуелі, Чилі. Регіон багатий на рудні копалини. Найбільші запаси кольорових металів є в Суринамі, Гайані, Чилі, Венесуелі, Мексиці, Перу, на Ямайці. Родовища залізної руди залягають у надрах Бразилії, Венесуели, Чилі, Перу, Мексики; марганцевої – у Бразилії; мідної – у надрах Чилі, Перу, Мексики; олова – у Болівії, дорогоцінних металів – у Колумбії, Бразилії, Перу. Запаси бокситів є в Суринамі, Бразилії, на Ямайці. Світові запаси селітри зосереджені в Чилі.

Етнічний склад населення Латинської Америки надзвичайно строкатий. Сучасні нації формувалися головним чином під впливом імміграції з Європи. До першої етнічної групи належать європейці Латинської Америки іспанського і португальського походження, мова яких має давні латинські корені, що й зумовило виникнення назви регіону. Другу групу утворюють метиси – нащадки змішаних шлюбів корінного населення – індіанців з європейцями. Третя група – мулати – нащадки змішаних шлюбів європейців з представниками негроїдної раси, предки яких були завезені на континент як раби. Четверта велика етнічна група – самбо – нащадки змішаних шлюбів між негроїдами і корінним населенням – індіанцями. Нашадків корінних індіанців залишилося дуже мало (мал. 336). Багато живе європейців, негроїдів, азіатів, яким вдалося зберегти чистоту етносу. У Латинській Америці, в основному в Бразилії та Аргентині, живе українська діаспора – понад 600 тис. осіб.

Мал. 336. Латинська Америка славнозвісна великими давніми цивілізаціям. Про що свідчать знахідки на Мексиканському нагір'ї календаря ацтеків.

Латинська Америка належить до регіонів зі швидким зростанням чисельності населення. Для неї характерним є явище демографічного вибуху. Це пов'язано з переважанням у більшості країн регіону частки молоді. Розміщується населення нерівномірно. Значні скупчення населення спостерігаються на узбережжі, у міжгірських долинах і низовинах.

У країнах Латинської Америки – високий рівень урбанізації. У середньому він становить близько 70 %. Найбільший її рівень – в Аргентині, Уругваї та Чилі (82 %). У Латинській Америці налічується близько 40 міст-мільйонерів, найбільші з них: Сан-Паулу, Мехіко, Ріо-де-Жанейро, Богота, Ліма, Буенос-Айрес, Сант-Яго. Для регіону властиве явище псевдо урбанізації (мал. 337)

Мал. 337. Нетрища Латинської Америки

Панівною релігією у Латинській Америці є **християнство** (*католицизм*), у племен корінного населення – свої вірування.

Держави Латинської Америки мають відносно низькі показники рівня економічного розвитку, але серед них спостерігається велика контрастність. Найвищого піднесення досягли економіки Мексики, Бразилії, Аргентини.

Таблиця 20.

Економічні показники країн Латинської Америки

Показник	Бразилія	Аргентина	Мексика
Валова продукція, млрд дол. США	485	449	280
Кількість населення, млн осіб	189	40	111
Дохід у розрахунку на одну особу, тис. дол. США на рік	8	9	3
Мінімальна погодинна плата у промисловості, дол. США	10	11	4

Гірничодобувна промисловість набула особливої значущості для зовнішнього ринку. Нафту експортують Мексика, Венесуела, Тринідад і Тобаго; залізні та мідні руди – Бразилія, Венесуела, Чилі; боксити – Ямайка, Суринам, Гайана. Продукція галузі забезпечує власні сировинні потреби та надходить на експорт.

Паливно-енергетичний комплекс розвивається на власних ресурсах, але забезпеченість ними окремих країн неоднакова. Електроенергію виробляють потужні ГЕС і ТЕС.

Чорна металургія, незважаючи на достатню кількість сировини, розвинута лише у великих країнах регіону (Бразилії, Аргентині, Венесуелі). **Кольорова металургія** розвивається у Чилі, Болівії, Аргентині, Колумбії, Бразилії. Металургійні комплекси цих країн базуються на власній сировині та власній дешевій енергії.

Машинобудування розвинуте в Бразилії, Мексиці, Венесуелі, Чилі, Аргентині. Останнім часом набуває розвитку автомобілебудування – у країнах регіону є автомобілескладальні заводи американських, японських і західноєвропейських компаній, наприклад, тільки в Бразилії виробляють близько 1 млн автомобілів. Бразилія посідає третє місце у світі після Японії та Південної Кореї за обсягом суднобудування. Дедалі більшого значення набуває виробництво швейних і пральних машин, холодильників тощо.

Хімічна промисловість працює на власній сировині (продуктах перероблення нафти і газу), тому нафтохімічні підприємства є у Бразилії, Аргентині, Мексиці. У країнах регіону поширене виробництво мінеральних добрив, селітри і фосфатів.

Набуває розвитку **легка промисловість**, якій властиве тяжіння до споживача.

Підприємства **харчової галузі** працюють в усіх країнах регіону. Для слаборозвинутих країн Карибського басейну, Центральної Америки, а також Болівії, Парагваю вона традиційно залишається провідною галуззю господарства.

Сільське господарство характеризується багатокладністю. Більша частина земель належить

латифундистам. *Латифундії* – це великі земельні володіння, притаманні слабозвинутому сільському господарству країн Латинської Америки (мал. 338) . Аграрний сектор має яскраво виражене експортне спрямування.

Мал. 338. Ранчо латифундиста в Латинській Америці

У структурі сільського господарства переважає рослинництво. Найпоширенішою зерновою культурою є кукурудза. Культивують також пшеницю (Аргентина), рис (Бразилія), сою (Мексика, Аргентина, Чилі), цукрову тростину (Куба, Бразилія). Серед олійних найбільше значення мають соя, соняшник, бавовник. Вирощують картоплю, різні овочі та фрукти: томати, квасоллю, банани, кокоси, ананаси, апельсини. Центральну Америку і Вест-Індію називають «продовольчим ринком світу». Цьому сприяють природне середовище, зручність транспортних під'їздів, наявність дешевої робочої сили і ринків збуту. На світові ринки постачають різноманітні сорти кави і какао Бразилія, Колумбія, Еквадор. «Банановими республіками» називають Коста-Рику, Гондурас, Гватемалу, Панаму, Еквадор, а Куба одержала назву «цукорниці світу» (мал. 339).

Мал. 339. Солодоці Латинської Америки

Тваринництво в основному має м'ясне спрямування. Розводять робочу і продуктивну худобу: коней, мулів, віслуків, корів, биків, овець, кіз, свиней; в Андах – лам і альпака, які забезпечують вовняною сировиною текстильну галузь (Чилі, Перу). Майже в усіх країнах Латинської Америки високий рівень розвитку має рибальство. Переробні галузі виготовляють риб'яче борошно і риб'ячий жир (Чилі, Перу). Мексика – відомий експортер креветок. Місцеве населення традиційно вживає в їжу переважно продукти рослинного походження і рибу.

У зовнішніх перевезеннях переважає морський транспорт, у внутрішніх – автомобільний. Практично немає внутрішнього водного і трубопровідного транспорту. Залізничний транспорт – відносно молодий: перші залізниці почали будувати в першій половині ХХ ст. Трансконтинентальні залізниці з'єднують країни: Мексику, Гватемалу, Коста-Рику, Панаму, Бразилію, Болівію, Чилі та Аргентину. Великі країни регіону мають власні авіакомпанії та морські порти, але основні пасажиро- і вантажоперевезення здійснюють іноземні компанії. Особливе місце посідає морський флот Панами – він подібний до морського флоту Ліберії, де застосовують принцип «зручного (дешевого) прапора». Розвиток транспортної мережі регіону в цілому незадовільний.

Зовнішньоекономічні зв'язки. Країни Латинської Америки експортують переважно мінеральну сировину – залізну руду, мідь, боксити. Традиційною статтею експорту є продукція сільського господарства: кава, какао, кукурудза, цукор, фрукти, овочі, м'ясо, вовна. Країни регіону імпортують паливо, споживчі товари, машини, устаткування для галузей промисловості. Основними торговельними

партнерами є США, країни Західної Європи, Японія.

Запитання і завдання

1. Користуючись картою, назвіть країни, що не мають виходу до моря.
2. Які корисні копалини залягають у надрах країн Латинської Америки.
3. Користуючись картою, визначте, які країни регіону мають достатні гідроенергетичні та лісові ресурси.
4. Поясніть, які чинники зумовили скупчення населення у деяких частинах регіону і майже повну його відсутність в інших.
5. Проаналізуйте паливно-енергетичний потенціал двох країн Латинської Америки.
6. З'ясуйте, які особливості економіки країн Латинської Америки свідчать про їхню ресурсну залежність.

Додаткові джерела інформації

Being-In-Dreaming: An Initiation into the Sorcerers' World by Florinda Donner-Grau (1992).

Wallis R. J. Shamans/neo-Shamans: Ecstasy, Alternative Archaeologies and Contemporary Pagans. – London: Routledge, 2003.

<http://www.Brasil.gov.br>

<http://www.geographia.com/chile/>

ТЕРИТОРІЯ ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Перспективи взаємовідносин між США і Україною.
2. Українська діаспора в Канаді.
3. Ліси Амазонії та екологічні проблеми регіону.
4. Економічне значення Панамського каналу.
5. Проблеми корінного населення Америки

ТЕРИТОРІЯ КОНТРОЛЬНОЇ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ

1. З'ясуйте, у чому полягає вигідність економіко-географічного положення США?
2. Розкрийте особливості формування американської нації та чинники зростання чисельності населення США.
3. Охарактеризуйте мінеральні ресурси США.
4. Назвіть галузі машинобудування, які розвинуті у США?
5. Виясніть, які чинники сприяли перетворенню США на провідну країну світу з розвинутою економікою?
6. Поясніть, яку роль відіграли переселенці в розвитку економіки США?
7. Охарактеризуйте природні умови і ресурси Канади.
8. З'ясуйте, до якого типу країн за населенням належить Канада?
9. Назвіть основні причини переселення українців до Канади.
10. Виясніть пріоритетні галузі промисловості Канади?
11. Назвіть галузі машинобудування, які розвинуті в Канаді?
12. Поясніть, у чому полягають особливості розвитку сільського господарства Канади?

13. Охарактеризуйте економіко-географічне положення країн Латинської Америки.
14. Охарактеризуйте етнічний склад населення країн Латинської Америки?
15. Поясніть, у чому полягає явище «псевдоурбанізації». До яких негативних наслідків воно призводить?
16. Поясніть особливості розвитку економіки в окремих країнах Латинської Америки, які свідчать про їхню ресурсну залежність.
17. З'ясуйте, у чому полягає особливість розвитку машинобудування у країнах Латинської Америки? Чим це зумовлено?
18. Назвіть особливості розвитку сільського господарства Латиноамериканського регіону.
19. Дайте порівняльну характеристику структури транспорту в країнах Латинської та Північної Америки.

ТЕМА 11. ГЕОГРАФІЧНЕ ОБЛИЧЧЯ АВСТРАЛІЇ

§ 79. Австралія

Візитна картка країни: Австралія, Австралійський Союз (Australia, Commonwealth of Australia).

Площа – 7,68 млн кв. км. Населення – 18,26 млн осіб. Столиця – Канберра (312 тис. осіб).

Офіційна мова – англійська. Грошова одиниця – австралійський долар – AUD.

Австралійський Союз – незалежна держава, яка займає весь материк Австралію. Країна входить до Співдружності, очолюваної Великою Британією, і англійська королева є формальним її главою. Австралія є членом ООН і ОЕСР.

Територія Австралії була володінням Великої Британії з 1830 р. На майже безлюдні землі британський уряд вивозив каторжан, які працювали на перших вільних переселенців. Згодом відбулася асиміляція, зросла кількість населення. У 1901 р. Австралію було проголошено членом Співдружності, очолюваної Великою Британією.

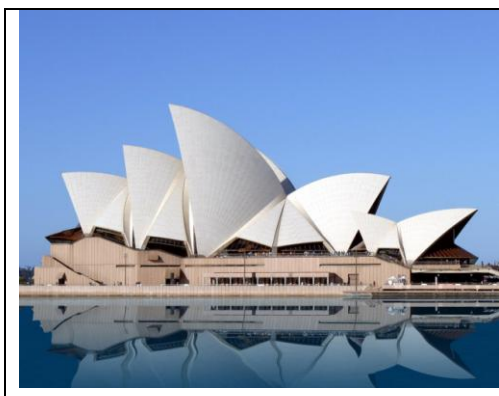
Австралія формально – **конституційна монархія** на чолі з королевою Великої Британії, а фактично – **парламентська республіка**, де главою держави є генерал-губернатор, якого призначають за участю

австралійського уряду. Генерал-губернатор має консультативний орган – Виконавчу раду. Законодавчим органом є двопалатний парламент (*палата представників і сенат*).

Кожний штат країни має конституцію, парламент і уряд, які, будучи відносно незалежними, підпорядковані державним органам влади. Австралія є федерацією, яка складається із 6 штатів, 1 території і 1 столичного округу. Вона має володіння в Тихому (острови Норфолк і Коралового моря та ін.) та Індійському (острови Кокосові, Різдва, Ашмор і Картьє) океанах.

Гідне подиву. Найбільше місто Австралії – Сідней. Там живе близько 4 млн осіб. Першу колонію переселенців-каторжан було основано в 1778 р. Нині це велике індустріальне місто, поблизу якого виросла широка приміська промислова зона з центрами металургійної, машинобудівної, хімічної, харчової та легкої промисловості. Це також історичний і культурний центр Австралії з відомою на весь світ Сіднейською оперою (мал. 341).

Мал. 341. Сіднейський оперний театр

Австралійський материк за площею найменший на земній кулі, його омивають води Тихого та Індійського океанів. Материк дуже віддалений від головних торговельних шляхів. Але це не завадило Австралії стати економічно розвинутою державою.

Рельєф Австралії – переважно рівнинний, лише на Східному узбережжі здіймаються старі гори – Великий Вододільний хребет, західну частину займає Західне плато з невисокими горами. На південь простягнулися великі пустелі й напівпустелі. Австралія – найпосушливіший материк. Вона лежить у межах субекваторіального, тропічного і субтропічного кліматичних поясів. Лише краї материка охоплює помірний пояс. Мережа поверхневих вод розвинута слабо. 60 % Австралії – це безрічкові території. Найбільші річки – Мюррей і Дарлінг. Річки Центральної Австралії – крики – мають сезонну водність, вони пересихають у найпосушливішу пору року і відновлюються у період дощів. На території країни є значні запаси підземних вод. В Австралії поширені різні типи ґрунтів: червоні, червоно-бурі, коричневі, сіро-коричневі. Лісові ресурси країни – незначні. Найпоширенішими є евкаліптові ліси. Для посушливої території Австралії характерними є зарості колючих низькорослих чагарників, які називаються скребями. Флора і фауна дуже своєрідні: близько 75 % їх видів – ендеміки (мал. 342).

Гідне подиву. Кенгуру – це двометрова тварина, яка народжує малюка завбільшки до 3 см. Народившись, малюк хапається кігтками за матір, добирається до черевної сумки і там перебуває 2,5 місяці, поки не підросте. Улюблена в багатьох країнах світу та у себе на батьківщині, ця тварина завдає великої шкоди фермерам, витоптуючи поля і поїдаючи культурні рослини.

Мал. 342 Кенгуру – ендемік Австралії

Надра Австралії багаті на рудні й нерудні **корисні копалини**. Країна повністю забезпечена власною мінеральною сировиною.

Австралія належить до країн переселенського типу. Наприкінці XVIII ст., коли тут з'явилися перші поселенці з Європи, кількість місцевого населення становила лише 250 тис. осіб. Колонізація супроводжувалася загарбанням кращих земель і пригнічуванням місцевих жителів, яких примусово переселяли на непридатні для життя території. У сучасній Австралії їх залишилося тільки 160 тис. осіб. Австралія належить до першого типу відтворення населення. Природний приріст населення становить 1,4 % за рік.

Населення Австралії розміщене вкрай нерівномірно. Основне скупчення спостерігається у місцях, придатних для господарювання. Середня густина населення надзвичайно низька – 2 особи на 1 кв. км.

У країні – значний рівень урбанізації, близько 80 % австралійців живу переважно в містах. Великими містами країни є порти Сідней, Мельбурн, Аделаїда, Брісбен. Канберра – місто, спеціально побудоване для виконання функцій столиці.

Мал. 343. «Kanbarrа» перекладається з давньої мови – місце для зібрання. Засадничою ідеєю дизайну Канберри стала концепція «міста-саду», що пропонувала залишити великі зони природної рослинності, через що австралійці прозвали свою столицю «bush capital», що з англійською значить – «столиця-зарості».

За релігійним складом австралійці – **християни**. Незначна частина аборигенів зберігає релігійні звичаї свого народу.

Австралія – високорозвинута індустріально-аграрна держава, яка входить до десятки найрозвинутіших країн світу. Прискореному розвитку її економіки сприяли поступове об'єднання розрізнених територій в єдину державу, широкий приплив іноземного капіталу, наявність значних мінеральних і земельних ресурсів, розташування країни поза регіонами воєнних конфліктів. Крім нафти, континент повністю забезпечений сировиною для потреб власної промисловості.

Паливно-енергетичний комплекс працює на власному вугіллі, привізних нафті та газі. Електроенергію виробляють переважно ТЕС. ГЕС є лише в гірській частині, де річки не пересихають, та на острові Тасманія.

Гірничодобувна промисловість добре розвинута і має світове значення. Її продукція

становить значну частину експорту країни. Австралія посідає перше місце у світі за видобутком бокситів, свинцю, опалів. Тут видобувають залізну та уранову руду, золото, алмази. Родовища залягають уздовж узбережжя або поблизу нього, що сприяє вивезенню сировини.

На відміну від видобувної, продукцію обробної промисловості використовують для внутрішніх потреб. **Чорна металургія** представлена комбінатами повного циклу. Найбільші центри – Ньюкасл, Вуллонгонг, Порт-Кембла. **Кольорова металургія** має достатню сировинну базу. Розвинуте виробництво алюмінію, орієнтоване на власні боксити, родовища яких є найбагатшими у світі (мал. 344). Найбільші центри виробництва алюмінію – Белл-Бей, Тладстон, міді – Порт-Кембла, поліметалів – Порт-Пірі, золота і платини – Мельбурн, Порт-Кембла.

Мал. 344 Основний видобуток бокситів проводиться в районі Дарлінг Ренджіс в штаті Західна Австралія.

Хімічна промисловість Австралії останнім часом набуває стрімкого розвитку. Виробляють хімікати, кислоти, вибухові речовини, мінеральні добрива. Нафтохімія і хімія органічного синтезу розвиваються у портах (Сідней, Мельбурн, Перт). Тут зосереджене і виробництво пластмас та синтетичних смол.

Машинобудування сформувалося на достатній металургійній базі. Воно охоплює підприємства з виробництва автомобілів, сільськогосподарських машин, залізничного устаткування, суден, електротехнічного машинобудування.

Целюлозно-паперова промисловість працює на власній та привізній сировині. Центри промисловості – Сідней, Мельбурн і Гобарт.

Легка промисловість представлена шкіряно-взуттєвими, трикотажними і вовняними виробництвами, які тяжіють до споживача.

Харчову промисловість забезпечує місцева сільськогосподарська сировина. Її продукція повністю задовольняє власні потреби і становить значну частину експорту держави, тому найбільші підприємства розташовані в портах. У харчовій промисловості розвиваються м'ясна, молочна, борошномельна, цукрова, консервна галузі.

Сільське господарство Австралії характеризується наявністю великої кількості фермерських господарств. Для посушливих північних районів країни характерним є застосування екстенсивних методів господарювання. Інтенсивні методи переважають у південно-східній та південно-західній частинах країни.

У сільському господарстві переважає тваринництво, продукція якого становить 70 %. Велику рогату худобу розводять у тропічних і субтропічних регіонах. Вівчарство традиційно розвивається у посушливій частині країни. Австралія посідає перше місце у світі за поголів'ям овець і обсягом експорту вовни (мал. 345). Птахівництво зосереджене поблизу великих міст. На птахофабриках розводять курей, качок, індиків, страусів. Розвинуті бджільництво, свинарство і конярство. Промислом крокодилів, перлин, черепах

займаються у районі Великого Бар'єрного рифу.

Мал. 345. Вівчарська ферма

Із зернових перевагу віддають пшениці, яка займає 55 % посівної площі. Головний ареал її вирощування – південний схід, «пшеничний пояс» Австралії, протяжність якого близько 300 км. Вирощують також ячмінь, сорго, овес, рис, кукурудзу. Культивують картоплю, капусту, цукрову тростину, ананаси, банани, манго, цитрусові, абрикоси, персики, сливи, яблука.

Оскільки Австралія віддалена від інших регіонів світу, то для неї важливе значення має міжконтинентальний транспорт. У вантажообігу близько 50 % припадає на *морський транспорт*. Але власний флот Австралії незначний. Великі порти розташовані на південно-східному узбережжі (Брісбен, Ньюкасл, Сідней, Мельбурн, Перт). Добре розвинутий *авіаційний транспорт*. Країна має близько 400 аеропортів, звідки є постійні рейси майже в усі куточки світу. Протяжність *залізниць* – понад 40 тис. кілометрів, але вони нерівномірно розподілені за окремими регіонами країни, тому їхня частка у вантажо- і пасажироперевезеннях поступово зменшується. Набуває значущості *автомобільний транспорт*. З року в рік збільшується кількість шляхів з твердим покриттям. Автопарк Австралії становить близько 10 млн легкових і 3 млн вантажних автомобілів. Добре розвинутий трубопровідний транспорт.

Зовнішньоекономічні зв'язки. Експорт Австралійського Союзу становлять рідкісні метали, продукція машинобудування, продукти сільського господарства (пшениця, м'ясо, цукор, фрукти, вовна, бавовна, шкіра). Основні зовнішньоторговельні партнери – Японія, США, Велика Британія. Країна імпортує устаткування, транспортні засоби, хімічну продукцію, товари легкої промисловості, продукти харчування (чай, каву, какао) тощо. Дипломатичні відносини України з Австрією встановлено в 1992 р.

Запитання і завдання

1. Назвіть позитивні й негативні аспекти віддаленості Австралії від інших країн.
2. З'ясуйте, які галузі промисловості Австралії мають світове значення.
3. Визначте, які угіддя домінують у структурі земельних ресурсів Австралії. Як це позначається на спеціалізації сільського господарства?
4. Поясніть, як впливає острівна ізольованість Австралії на розвиток транспорту.

Додаткові джерела інформації

Петриковська А. Австралійська проза // Всесвіт. – 1958. – № 6.

Greenwood G. Australia. A social and political history. – Sydney, 1995.

<http://www.australia.at>

<http://www.geograf.at>

ТЕМА 12. ГЕОГРАФІЧНЕ ОБЛИЧЧЯ АФРИКИ

§ 80. Країни Африки

Загальна кількість країн, розташованих в Африці, – 53 (площею 30 251 тис. кв. км, з населенням 812 млн осіб). Найбільша за площею країна – Судан (2,5 млн кв. км), найбільша за кількістю населення країна – Нігерія (130 млн осіб), найменша за площею і кількістю населення країна – Сейшельські Острови (455 кв. км, 80 тис. осіб) (мал. 346). Країни Африки належать до типу країн, що розвиваються. Практично всі вони в минулому були європейськими колоніями і постачали рабів, золото, алмази, іншу мінеральну сировину, слонову кістку. На початку ХХ ст. виник визвольний рух. До Другої світової війни на політичній карті Африки було тільки чотири незалежні держави – Ефіопія, Ліберія, Єгипет та номінально Південно-Африканський Союз (сучасна Південно-Африканська Республіка). І лише в 1992 р. остання колоніальна держава Африки – Намібія здобула незалежність.

Мал. 346 карта Африки.

Тривала колоніальна залежність призвела до крайньої економічної відсталості країн. Політична нестабільність характерна для багатьох з них і нині. Слаборозвинуті африканські держави перебувають під економічним і політичним впливом розвинутих країн. Деякі африканські острови є володіннями неафриканських держав: острови Мадейра – автономія Португалії, острів Святої Єлени – володіння Великої Британії, острів Реюньйон – департамент Франції. У 1963 р. засновано Організацію африканської єдності, до якої входили 53 країни Африки (діяла до липня 2002 р.); 45 країн Африки є асоційованими членами ЄС.

Рівень життя африканського населення, 75 % якого живе в селах, надзвичайно низький. У багатьох країнах залишаються нерозв'язаними міжетнічні питання, що призводить до воєнних конфліктів, які набули вигляду тривалих громадянських воєн (в Анголі, Мозамбіку, Сомалі, Бурунді, Судані, Руанді, Ліберії).

Країни Африки мають різні форми правління. Більшість з них – республіки (Алжир, Єгипет, Туніс, Судан та ін.), деякі – монархії (Марокко, Лесото, Свазіленд). За формою державного устрою є унітарні країни, яких більшість (Намібія, Мозамбік, Маврикій, Мадагаскар, Габон та ін.), і федерації (Нігерія, Коморські Острови і ПАР).

Материк Африки, який майже посередині перетинає екватор, простягається по обидва боки від нього до субтропічних широт обох півкуль. На заході його омивають води Атлантичного океану, на півдні та сході – Індійського океану, на сході – Червоного моря, на півночі – Середземного моря. На континенті розрізняють такі регіони: Північна, Західна, Центральна, Східна і Південна Африка

Гідне подиву. Одним з найбільших і найдавніших міст Африки є Каїр, розташований у дельті р. Ніл. Це сучасна столиця Єгипту. Населення Каїра – майже 10 млн жителів. Перша столиця країни була розташована на цьому самому місці ще за 3000 років до н. е. У сучасному Каїрі збереглася велика кількість історичних пам'яток (мал. 347).

Мал. 347. Каїр – з арабської – патетична – столиця Єгипту і велике місто Африки, розташовано на берегах Нілу.

Африка має достатній природно-економічний потенціал. Більшу частину її території (90 %) займають плато і плоскогір'я, незначну (10 %) – гори (Атлас, Капські, Драконові) та Ефіопське нагір'я, що сприяє господарській діяльності. Пустелі (Сахара, Наміб, Калахарі) займають 28 % площі, савани – 40, екваторіальні ліси – 12 %. Ліси мають значні запаси деревини, які становлять 18 % загальносвітових запасів. Материк лежить у субтропічних, тропічних, субекваторіальних та екваторіальному кліматичних поясах.

Африка багата на **корисні копалини**, хоча зосереджені вони за країнами дуже нерівномірно. Промислове значення мають запаси нафти і природного газу (Лівія, Алжир, Нігерія), залізної руди (Мавританія, Ліберія, Єгипет, ПАР), уранових і марганцевих руд (Нігер, Габон, ПАР), бокситів (Гвінея, Камерун), мідних руд (Республіка Конго, Замбія).

Африка належить до другого типу відтворення населення. Приріст населення дуже високий – у середньому 2,7 % на рік. Більшість країн не проводять виваженої демографічної політики, що призвело до демографічного вибуху. Із середини 50-х років до кінця XX ст. кількість населення зросла на 500 млн осіб, незважаючи на найбільший у світі показник смертності.

Оскільки частина територій материка, яку займають пустелі, сухі савани та екваторіальні ліси, є непридатною для проживання, населення розміщується дуже нерівномірно. Скупчення спостерігаються там, де є сприятливі умови для розвитку сільського господарства і промисловості. Середня густина населення – приблизно 30 осіб на 1 кв. км.

Населення Африки складається з представників різних рас, серед яких переважає негроїдна. Характерною особливістю регіону є велика кількість різноманітних етносів і народностей (мал. 348). Наприкінці XX ст. прискорився процес урбанізації. Більш як 20 міст Африки мають населення понад 1 млн (це переважно столиці держав). Африці властива псевдоурбанізація. У містах є багато бідних кварталів і нетрів. Їхні жителі – колишні селяни, які в пошуках роботи штучно збільшують кількість міського населення.

Африканці сповідують різні релігії: є **мусульмани, християни, буддисти, іудеї**, а також прихильники специфічних, язичницьких племінних вірувань.

Мал. 348. Араби (Алжир)

Країни Африки – економічно слаборозвинуті, їхня частка в загальному світовому товаровиробництві становить лише 1,5 %. 32 країни мають надзвичайно низький рівень економічного розвитку (наприклад, Сьєрра-Леоне, Еритрея). Проте окремі країни на півночі й крайньому півдні Африки мають досить високі економічні показники (Єгипет, Туніс, Алжир, Лівія, Марокко, ПАР). Більшість країн Африки за структурою господарства належать до аграрних і частково – до аграрно-індустріальних країн. Їхній економічний розвиток характеризується нестабільністю та кризовими явищами.

Видобувна промисловість має високі показники розвитку завдяки іноземним інвестиціям. У цій галузі переважають розроблення родовищ золота, дорогоцінного каміння, кобальту, хромітів, ванадію, урану (Республіка Конго, Ботсвана, Нігерія, Лівія). Унікальною коморою сировинних ресурсів є надра ПАР. Ця держава посідає на світовому ринку провідні місця з видобутку золота, платини, марганцю, хромітів, алмазів, уранової руди.

Паливно-енергетичний комплекс базується на власній і привізній сировині. Розвідані родовища нафти задовольняють власні потреби континенту, і майже 20 % сировини експортується. Родовища газу розташовані нерівномірно. Значні його запаси зосереджені в Алжирі, Лівії, Нігерії та Марокко. Вугілля в основному видобувають у ПАР. Країни Африки мають значні гідроенергоресурси, але розміщені вони також дуже нерівномірно. ГЕС працюють на великих річках (Ніл, Конго, Нігер, Замбезі). Основна частина електроенергії виробляється на ТЕС. У Африці традиційно як паливну сировину використовують деревину рослин (баобабів, евкаліптів, пальм, ліан). Показники загальної кількості споживання електроенергії у країнах Африки є найнижчими у світі.

Чорна металургія зосереджена в країнах Північної Африки та Нігерії і представлена поодинокими підприємствами з виробництва сталі низької якості.

Кольорова металургія, що розвивається на власних ресурсах, досягла світового рівня, особливо виробництво міді та алюмінію. Країни спеціалізуються на видобутку та збагаченні інших руд кольорових металів, які становлять значну частину експорту.

Хімічна промисловість тяжіє до джерел сировини. Вона представлена нафтопереробними підприємствами і виробництвом мінеральних добрив.

Сучасне **машинобудування** практично не розвивається.

Провідними галузями в господарстві багатьох країн є **харчова** (в основному виробництво різних рослинних олій) та **легка промисловість**. Достатньо розвинута текстильна галузь. Її продукція становить майже 22 % загальної вартості промислової продукції. Текстильні підприємства є у кожній державі.

В Африці розвинуті **деревообробна** і **целюлозно-паперова** галузі.

Сільське господарство країн Африки постачає на світовий ринок багато видів рослинної сировини: олії, какао, арахісу, прянощів, тропічних фруктів тощо. Аграрний сектор характеризується низьким рівнем розвитку, хоча за структурою господарства більшість країн Африки належить до аграрних і 50 % експорту в них припадає на частку сільськогосподарської продукції. Незважаючи на те, що 12 % усіх

оброблюваних земель світу припадає на Африку, континент неспроможний задовольнити свої потреби в продуктах харчування. Темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції не встигають за темпами зростання чисельності населення, тому недоїдання і навіть голод – звичайні явища для багатьох країн континенту.

Для Африки характерне так зване ризиковане землеробство, коли сільськогосподарські роботи проводять без упевненості в одержанні бажаних результатів. Причиною є природні екстремальні умови. Продуктивність сільського господарства надзвичайно низька, що зумовлено невисоким рівнем технічної забезпеченості (на більшості території використовують лише ручну працю), потребою в меліоративних заходах (грунти недостатньо зволожені або, навпаки, перенасичені вологою), відсутністю кваліфікованих спеціалістів (агрономів, селекціонерів, ветеринарів).

Рослинництво спеціалізується на вирощуванні какао, сизало, бавовнику, чаю, кави, бобових культур, олійних пальм, арахісу. Серед зернових переважають кукурудза, просо, сорго. Африці притаманна монокультурність: на певній території упродовж багатьох десятиків, навіть сотень, років вирощують одну і ту саму культуру (мал. 349). Наприклад, у Гані вирощують какао, в Ефіопії – каву, у Сенегалі – арахіс. Це призводить до негативних наслідків, а саме: згубного впливу на навколишнє середовище, повної залежності від природи, а збуту продукції – від світового ринку, у підсумку – погіршення економічного стану країни.

Мал. 349 Плантації кави в Ефіопії

У пустелях, напівпустелях і частково у саванах тваринництво розвинуто краще, ніж рослинництво. Переважає розведення кіз, овець, великої рогатої худоби, верблюдів. Значна частина тваринників – кочівники. Продуктивність тваринництва також дуже низька, оскільки умови утримання тварин незадовільні, кормова база недостатня, селекційна робота не проводиться, рівень ветеринарного обслуговування низький, залежність від погодно-кліматичних умов велика. Екзотичний напрям тваринництва, що останніми роками активно поширений в Африці – розведення крокодилів (мал. 350).

Мал. 350. Крокодилова ферма в Тунісі

Рибальство розвинуте добре в країнах, які мають вихід до моря, але продукція майже не експортується, крім продукції рибоконсервних заводів.

У країнах Африки малорозвинутий **транспорт**. Густота транспортної мережі найнижча у світі. Сучасне транспортне будівництво на континенті гальмується як з природних, так і з економіко-політичних причин. Надзвичайно низькою є забезпеченість *автомобільним парком*. Міждержавну роль відіграють лише *залізниці* Південної Африки. *Річковий транспорт* слаборозвинутий внаслідок наявності порогів і водоспадів на річках, проте найбільші річки – Конго, Ніл, Нігер – мають допоміжні системи в обхід порогів. *Морський транспорт* забезпечує зовнішньоекономічні зв'язки країн регіонів. Морський флот Африки дуже великий, а Ліберія посідає друге місце у світі, після Панами, за кількістю суден. Проте весь ліберійський флот належить західним судновласникам, які фрахтують його кораблі. Столиці майже всіх держав мають аеропорти. *Трубопровідний транспорт* найрозвинутіший у Північній Африці. Традиційно велику роль відіграє *гужовий транспорт*.

Зовнішньоекономічні зв'язки. Африка експортує нафту, алмази, іншу мінеральну сировину. В експорті продуктів сільського господарства переважають какао, кава, банани, кукурудза, рибні консерви. Головні зовнішньоторговельні партнери – розвинуті держави Європи, США, Японія. Країни Африки імпортують обладнання, машини, паливо, промислову сировину, продукти харчування.

Більшість країн континенту підтримують з Україною постійні торговельно-економічні та науково-технічні зв'язки. У цілому торговельне сальдо України з країнами Африки додатне. Основними торговельними партнерами України є Єгипет, Ліберія, Гвінея, Марокко, Кот -д'Івуар.

Запитання і завдання

1. Дайте господарську оцінку водних ресурсів Африки.
2. Користуючись картою, з'ясуйте, які території Африки є густозаселеними.
3. Охарактеризуйте паливно-енергетичний потенціал Африки.
4. Користуючись картами, визначте ділянки ризикованого землеробства.
5. Поясніть, у чому полягають причини відмінностей у розвитку економіки країн Північної, Західної, Центральної, Східної та Південної Африки.
6. Визначте, у чому полягає залежність зовнішньої торгівлі країн Африки.

Додаткові джерела інформації

[*Густерин В. П.*](#) Города Арабского Востока. – М.: Восток – Запад, 2007. – 352 с. – (Энциклопедический справочник).

<http://www.goway.com/africa/>

<http://www.mnhn.fr>

ТЕРИТОРІЯ ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Етнічні та міжрегіональні конфлікти країн Африки.
2. Єгипет – зв'язок минулого з майбутнім.
3. Великі пустелі Африки: екологічні та економічні проблеми.
4. Суецький канал – економічна артерія Африки.
5. Великий Бар'єрний риф: рекреаційний ресурс держави.
6. Економічна картина острова Тасманія.
7. Аборигени Океанії.

ТЕРИТОРІЯ КОНТРОЛЬНОЇ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ

1. Розкажіть про формування політичної карти Африки.
2. Дайте господарську оцінку природних ресурсів країн Африки.
3. Охарактеризуйте національний склад населення Африки.
4. Поясніть, у чому полягають причини високого приросту населення у країнах Африки?
5. Охарактеризуйте особливості економіки найрозвинутіших країн Африки.
6. Назвіть негативні наслідки, які має явище монокультурності?
7. Охарактеризуйте морський транспорт країн Африки.
8. Поясніть, чому в багатьох країнах Африки гірничодобувна промисловість є однією з провідних галузей господарства?
9. Чим пояснити залежність зовнішньої торгівлі країн Африки?
10. Назвіть спосіб модернізації економіки, який здається вам найдоцільнішим для Африки?
11. Дайте коротку характеристику етнічного і релігійного складу населення однієї з країн Африканського континенту.
12. Поясніть, у чому полягають основні причини соціально-економічної відсталості країн Африки?
13. Виясніть, чому тваринництво в Австралії займає пріоритетні позиції у сільському господарстві?
14. З'ясуйте, у чому полягають особливості розвитку малих острівних держав Океанії?
15. Поясніть вплив економіко-географічного положення Австралії на розвиток і розміщення галузей господарства?
16. Охарактеризуйте міське і сільське населення країни. Якою є густина населення Австралії?
17. Класифікуйте спеціалізацію основних сільськогосподарських районів Австралії? Чому майже половина її площі не використовується у сільському господарстві?
18. З'ясуйте, як могла б скластися доля аборигенів Австралії та Океанії, якби до них не прийшли європейці? У чому полягають основні проблеми корінного населення регіону?
19. Виясніть, чому Австралійський Союз називають країною переселенського капіталізму?
20. Охарактеризуйте перспективи економічних і культурних зв'язків країн Африки, Океанії та Австралії з Україною.

ТЕРИТОРІЯ ПРАКТИЧНИХ ВИПРОБУВАНЬ

Здійсніть творчу роботу з теми «Складання і презентація каталогу країн на прикладі одного з материків».

Проведіть дискусію на тему: «Європейська спокуса: «за» і «проти».

Виконайте проект «Пріоритети і перспективи розвитку свого регіону».

Проведіть семінар «Міграційні проблеми».

Підготуйте реферат з теми «Проблеми депресивних районів».

ЗМІСТ

Дорогі друзі, юні географи!.. 2

ВСТУП. 3

§ 1. Планета Земля як предмет дослідження географії. 3

§ 2. Предмет і об'єкт дослідження географії. 6

§ 3. Естетична географія. 8

§ 4. Методи досліджень і джерела географічної інформації. 10

§ 5. Видатні географи світу. 13

РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНА ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СВІТУ. 18

ТЕМА 1. ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ. 18

§ 6. Формування сучасної політичної карти світу. 18

§ 7. Зміни на політичній карті світу. 20

§ 8. Класифікація столиць. 22

§ 9. Рівень економічного розвитку країн. 25

§ 10. Типологія держав. 27

§ 11. Структура господарства та рівень соціально-економічного розвитку. 31

§ 12. Геополітика. 32

§ 13. Сучасні геополітичні зрушення на політичній карті. 35

§ 14. Міжнародні організації. 38

ТЕМА 2. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПЛАНЕТИ – ДЖЕРЕЛО ЖИТТЯ
ЛЮДСТВА. 47

- § 15. Географічне середовище. 47
- § 16. Світові мінеральні ресурси. 49
- § 17. Ресурсозабезпеченість та природокористування. 51
- § 18. Мінеральні ресурси Світового океану. 53
- § 19. Земля – унікальний природний ресурс. 54
- § 20. Деградація земельних ґрунтових ресурсів. Проблеми опустелювання. 59
- § 21. Вода – унікальне природне утворення. 62
- § 22. Водосховища світу. 65
- § 23. Гідроенергетичний потенціал світового океану. 68
- § 24. Ліси – легені планети та біологічний ресурс. 71
- § 25. Біологічні ресурси. 75
- § 26. Кліматичні і рекреаційні ресурси – ресурси майбутнього. 77

ТЕМА 3. ЛЮДСТВО – ТВОРЕЦЬ НООСФЕРИ. 85

- § 27. Людина – біосоціальний вид. Вплив людини на природу. 85
- § 28. Агро- та техногенні ландшафти, урбанізовані території. 87
- § 29. Стан ландшафтів і здоров'я людини. Техногенні аварії та їх наслідки. 89

ТЕМА 4. ЛЮДИНА В ОРГАНІЗОВАНОМУ СЕРЕДОВИЩІ. 91

- § 30. Кількість населення в світі. 91
- § 31. Розміщення населення. 93
- § 32. Механічний рух населення. 96
- § 33. Статеві-вікова структура населення і сімейно-шлюбні стосунки. 99
- § 34. Етнографічні особливості і структура. 103
- § 35. Лінгвістична класифікація народів. Мови ООН. 106
- § 36. Расизм і світові релігії. 107
- § 37. Етнографія в Україні. 109
- § 38. Економічно активне населення. 111

ТЕМА 5. НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ – КРОК У МАЙБУТНЄ. 122

- § 39. Науково-технічна революція. 122
- § 40. Інформаційний вибух. Сутність кібернетичної революції. 126

ТЕМА 6. СУЧАСНЕ СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО. 129

- § 41. Світове господарство. 129
- § 42. Міжнародний географічний поділ праці. 131
- § 43. Галузева структура господарства та міжнародна економічна інтеграція. 132
- § 44. Міжнародні економіко-політичні відносини. 138

§ 45. Нові форми міжнародних економічних взаємовідносин. 140

Тема 7. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА. 143

§ 46. Геополітичні й соціально-економічні проблеми. 143

§ 47. Сировинно-енергетичні та екологічні проблеми. 145

ТЕМА 8. ГАЛУЗЕВИЙ СКЛАД СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА. 148

§ 48. Складові частини економічної структури. 148

§ 49. Сектор тіньової економіки. 149

§ 50. Добувна промисловість. 153

§ 51. Паливна промисловість. 155

§ 52. Альтернативні види енергії. 157

§ 53. Металургійний комплекс. 161

§ 54. Кольорова металургія. 163

§ 55. Машинобудування. 167

§ 56. Хімічна промисловість. 170

§ 57. Лісохімічна промисловість. 172

§ 58. Легка промисловість. 174

§ 59. Світове сільське господарство. 177

§ 60. Рослинництво. 182

§ 61. Тваринництво світу. 186

§ 62. Світова торгівля. 190

§ 63. Транспортна інфраструктура. 193

§ 64. Міжнародний туризм. 196

РОЗДІЛ II. ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ РЕГІОНИ СВІТУ. 205

ТЕМА 9. ГЕОГРАФІЧНЕ ОБЛИЧЧЯ ЄВРАЗІЇ. 205

§ 65. Країни Західної Європи. 206

§ 66. Німеччина. 209

§ 67. Велика Британія. 212

§ 68. Франція. 215

§ 69. Італія. 218

§ 70. Країни Центральної Східної Європи. 221

§ 71. Країни Азії. 225

§ 72. Японія. 228

§ 73. Китай. 231

§ 74. Індія. 234

§ 75. Азіатські країни нової індустріалізації. 238

ТЕМА 10. ГЕОГРАФІЧНЕ ОБЛИЧЧЯ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ. 241

§ 76. Сполучені штати Америки (США). 241

§ 77 Канада. 244

§ 78 Країни Латинської Америки. 247

ТЕМА 11. ГЕОГРАФІЧНЕ ОБЛИЧЧЯ АВСТРАЛІЇ. 251

§ 79. Австралія. 251

ТЕМА 12. ГЕОГРАФІЧНЕ ОБЛИЧЧЯ АФРИКИ. 255

§ 80. Країни Африки. 255

Навчальне видання

**ЕКОНОМІЧНА
і СОЦІАЛЬНА
ГЕОГРАФІЯ СВІТУ**

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
(профільний рівень)

Топузов Олег Михайлович
Назаренко Тетяна Геннадіївна
Тименко Людмила Василівна

Підручник видано державним коштом. Продаж заборонено

Фаховий редактор – Т.Г.Назаренко
Літературне редагування – С.В.Бартош
Коректура – С.В.Косянчук
Верстка та художнє оформлення – Ю.М.Мирончик
Дизайн обкладинки – Н.Б.Михайлова

Підписано до друку 25.12.2009 р. Формат 70x100 1/16
Умовн.друк.арк.24.7 Тираж 300 прим.
Видавництво «Педагогічна думка»
04053, м. Київ, вул. Артема, 52,а корп.2;
Тел/факс: (044) 424-30-71.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої
продукції від 28.08.2009 р.
Серія ДК № 3563